

Gaziantep University Journal of Social Sciences

Vol. XVI No. III 2017

P-ISSN: 1303-0094

E-ISSN: 2149-5459

GAZIANTEP UNIVERSITY

JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Aims and Scope

Gaziantep University Journal of Social Sciences (GAUN-JSS) is a double blind peer-reviewed international academic journal published quarterly. GAUN-JSS is published by the Graduate School of Social Sciences at Gaziantep University, one of the foremost research universities in Turkey.

The aims of the journal are to promote theoretical and research oriented studies, to foster excellence in research, and to encourage mutual sharing of academic research on national and international grounds. GAUN-JSS is an open access journal dedicated to the free flow of information and dissemination of knowledge. Although, GAUN-JSS is a multidisciplinary publication with a special focus on contribution from academia, we encourage submissions from professionals out-of-field and senior level graduate students.

The journal accepts articles written in English and Turkish. Articles on the field of Law written in French are also welcome.

GAUN-JSS accepts submissions and proposals in the following fields: Anthropology, Archaeology, Business Administration and Management Studies, Communication Studies, Economics, Geography, History, International Business Studies, International Relations, International Trade and Logistics, Law, Linguistics, Literature, Philosophy, and Sociology.

The objective of GAUN-JSS is to contribute to a vibrant social science and humanities environment and to promote excellence in studies reflecting the current state-of-the-art in Turkish academia while providing a robust and rigorously academic outlet for academicians from non-metropolitan universities.

A minimum of two peer reviewers, who are recognized specialists specific to the topic and area of the submissions, are appointed by the editors. All peer review reports are electronically and anonymously delivered to the contributors. Reviewers' names are withheld by the journal to protect the integrity of the double-blind peer review process. Upon request, written reports can be provided to the reviewer that attests to their contribution. All published authors accept to act as reviewers for future issues.

All submitted papers should conform to the APA writing and citation standards as indicated in the journal's submission guidelines.

The publisher is committed to the open access to all academic endeavor and as such, accepts its duty to make published content permanently available and freely accessible by all sections of worldwide academic community. The publisher does not charge any pecuniary fees for processing, submission, and publication of manuscripts. The publisher commits to the free and universal access to its published content in perpetuity.

Copyright

All articles published by GAUN-JSS are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0).

To view a copy of the license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Gaziantep University, Graduate School of Social Sciences, GAUN-JSS
27310 Gaziantep, TURKEY

Tel: +90-342-318-1898 Fax: +90-342-360-1043

E-mail: editor@gantep.edu.tr

The Journal has an international editorial board.

Print

Gaziantep University Press

Abstracted and Indexed in

ULAKBİM National Academic Journals Index EBSCOHOST Academic Search Complete

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi Türk Eğitim İndeksi

EBSCOHOST MLA International Bibliography

Directory of Open Access Journals

Gaziantep University Journal of Social Sciences

GAUN-JSS

Owner

Gaziantep University

Rector Prof. Dr. Ali GÜR

Editor-in-Chief

Asst. Prof. Dr. Sinan Tankut GÜLHAN

Co-Editor

Asst. Prof. Dr. Meltem MUŞLU

Section Editors

Assoc. Prof. Dr. Zekiye
ANTAKYALIOĞLU

Assoc. Prof. Dr. Gökhan GÖKGÖZ
Assoc. Prof. Dr. Rüstem YANAR

Asst. Prof. Dr. Muharrem AÇIKGÖZ
Asst. Prof. Dr. Hasan AKSOY
Asst. Prof. Dr. Özgür BAŞYİĞİT
Asst. Prof. Dr. Ragıp KALELİOĞLU
Asst. Prof. Dr. Mehmet KILIÇ

Asst. Prof. Dr. Fettah KUZU
Asst. Prof. Dr. Şenay Leyla KUZU
Asst. Prof. Dr. Atınç OLCAY
Asst. Prof. Dr. N. Pınar ÖZGÜNER
Asst. Prof. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Editorial Assistants

Asst. Prof. Dr. Enes KAVAK

Abdullah Bayındır, PhD

Editorial Board

Asst. Prof. Dr. Sinan Tankut GÜLHAN
Prof. Dr. Şehmus DEMİR
Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR
Prof. Dr. Burak GÜRBÜZ
Assoc. Prof. Dr. Zekiye ANTAKYALIOĞLU
Assoc. Prof. Dr. Meltem KARADAĞ
Assoc. Prof. Dr. Rüstem YANAR
Asst. Prof. Dr. Mehmet BİÇİCİ
Asst. Prof. Dr. Meltem MUŞLU
Asst. Prof. Dr. Mehmet ULUKÜTÜK

Vol. 16, Issue 3, July 2017

Web: <http://jss.gantep.edu.tr> <http://dergipark.gov.tr/jss>

E-mail: editor@gantep.edu.tr

Gaziantep University Journal of Social Sciences

Advisory Board

Şinasi Aksoy
(METU, Türkiye)

Erman Artun
(University of Çukurova, Türkiye)

Yasin Ceylan
(METU, Türkiye)

Jean Crombois
(American University, Bulgaria)

Erdoğan Didar
(American University, Bulgaria)

Lelio Iapadre
(University of L'Aquila, Italy)

Andrejs Geske
(University of Latvia, Latvia)

B. N. Ghosh
(Eastern Med. Univ. North Cyprus)

Michael Goldman
(University of Minnesota, USA)

Şeyma Güngör
(University of İstanbul, Türkiye)

Zeynep Hamamcı
(University of Gaziantep, Türkiye)

Nazmiye Özgüç
(University of İstanbul, Türkiye)

Uli Schamilogli
(University of Wisconsin-Madison, USA)

Kemal Silay
(Indiana University, USA)

Ülkü Şişik
(University of Hacettepe, Türkiye)

Bayram Ürekli
(University of Selçuk, Türkiye)

Ercan Tatlıdil
(University of Ege, Türkiye)

Tuba Üstüner
(Cass Business School, UK)

Mustafa Yılmaz
(University of Hacettepe, Türkiye)

GAZIANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Vol. XVI Issue No. III

2017

CONTENTS

ARCHAEOLOGY

DIETARY CHANGES ACROSS THE NEOLITHIC LEVELS OF THE TEPECİK-
ÇİFTLİK POPULATION 594

Kameray ÖZDEMİR, Ali Akın AKYOL, Ali Metin BÜYÜKKARAKAYA

BUSINESS

TEDARİK ZİNCİRİ GÖRÜNÜRLÜĞÜ: KONTROL KULESİ YAKLAŞIMI 612

İbrahim AKBEN , Mustafa ÖZEL

İŞLETMELERDE SERMAYE KAVRAMINA YENİ BİR YAKLAŞIM: DUYGUSAL
SERMAYE 628

Gamze AY, Mazlum ÇELİK

HALI SEKTÖRÜNDE İHRACAT YAPAN FİRMALARIN MARKALAŞMA
DÜZEYLERİNİN EKONOMİK PERFORMANS ÜZERİNDEKİ ETKİSİ 646

Mustafa METE, Yusuf BOZGEYİK, Tuğçe Nazlı BİLGE

COMPATIBILITY OF FIRM POSITIONING STRATEGY AND WEBSITE
CONTENT: HIGHEST R&D SPENDING FIRMS IN TURKEY 664

Evla MUTLU KESİCİ, Murat NAZLI, Gönenc DALGIÇ TURHAN

**A CONCENTRATION ANALYSIS IN THE TURKISH DOMESTIC AIR
TRANSPORTATION INDUSTRY USING WITH CRM AND HERFINDAHL-
HIRSCHMAN INDEXES** 687

Mehmet YAŞAR, Kasım KİRACI, Selçuk KAYHAN, Temel Caner USTAÖMER

ECONOMICS

**TÜRKİYE EKONOMİSİNDE MİLLİ GELİR VE ÜCRETLER ARASINDAKİ
İLİŞKİ** 706

Güller ŞAHİN, Zeki YILMAZ

EDUCATION

**OKUL MÜDÜRLERİNİN SOSYAL ADALET LİDERLİĞİ DAVRANIŞLARINA
YÖNELİK BİR ÖLÇME ARACI GELİŞTİRME ÇALIŞMASI** 721

Bayram BOZKURT

**ANALYZING THE RELATIONSHIP BETWEEN PARENT'S IRRATIONAL
BELIEFS AND THEIR CHILDREN'S BEHAVIORAL PROBLEMS AND FAMILY
FUNCTION** 733

Zeynep HAMAMCI, Cemal BAĞCI

**MATEMATİK ÖĞRETMENLERİNİN DERS KİTABI DIŞINDA KAYNAK
KULLANIMLARI: NEDENLER, SONUÇLAR VE ÇIKARIMLAR** 741

Mehmet Fatih ÖZMANTAR, Mahmut DAPGIN, Sevilay ÇIRAK KURT, Şükrü İLGÜN

ENGLISH LITERATURE

**SUBVERSION OF HEART OF DARKNESS'S ORIENTAL DISCOURSES BY
SEASON OF MIGRATION TO THE NORTH** 760

Halil İbrahim ARPA

**READING'S MOTIONS: FROM ROBERTSON'S NILLING TO DERRİDA'S
SOVEREIGNTIES** 774

Meliz ERGİN

A NEW HISTORICIST APPROACH TO KAZUO ISHIGURO'S *WHEN WE WERE ORPHANS* 785

Duygu SERDAROĞLU

GEOGRAPHY

TÜRKİYE'DE SURİYELİ SİĞİNMACI ALGISI: GAZİANTEP ŞEHİRİ ÖRNEĞİ 797

Mehmet Emin SÖNMEZ, Fatih ADIGÜZEL

HEALTHCARE ADMINISTRATION

SAĞLIK ÇALIŞANLARININ EMPATİK EĞİLİM DÜZEYİNİN SALDIRGAN

DAVRANIŞ DÜZEYLERİ İLE İLİŞKİSİ 809

Mehmet KILINÇ, Ayhan ULUDAĞ

HISTORY

İSTANBUL'DA BİR HUSUSİ MEKTEP GİRİŞİMİ "AŞİYAN MEKTEPLERİ" 827

Ayhan DOĞAN, Sadık ÇETİN

XIX. YÜZYILDA İNGİLİZ SÖMÜRGEÇİLİĞİNDE HİNDİSTAN'IN YERİ VE ÖNEMİ 839

Orhan DOĞAN, Aysel ERDOĞAN

İNGİLİZ KONSOLOS RAPORLARINA GÖRE MUSUL VİLAYETİNİN

EKONOMİK VE TİCARİ DURUMU (1896-1912) 848

Ahmet GÜNDÜZ

BULGARİSTAN'DA TÜRK AZINLIĞA YÖNELİK UNUTULMUŞ ÜÇ BÜYÜK

SİYASİ SUİKAST 864

Bülent YILDIRIM

LINGUISTICS

A COMPARISON OF COMMUNICATION VERBS USED BY TURKISH EFL LEARNERS AND ENGLISH NATIVE SPEAKERS: A CORPUS BASED STUDY

879

Fatih Ünal BOZDAĞ, Nebahat BADEM

SOCIOLOGY

KAMU ŞEKER FABRİKALARINDA ESNEK İSTİHDAM VE TAŞERON İŞGÜCÜ KULLANIMI

893

Bahadır NUROL, Bayram ÜNAL

TOURISM

TURİST REHBERLERİNİN LİDERLİK YÖNELİMLERİNİN BELİRLENMESİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

913

Mehmet Teoman TÜRKMEN

ARCHAEOLOGY

Dietary Changes across the Neolithic Levels of the Tepecik-Çiftlik Population

Tepecik-Çiftlik Topluluğunun Neolitik Dönem Tabakaları Boyunca Beslenme Değişimleri

Kameray ÖZDEMİR*
Ali Akın AKYOL**
Ali Metin BÜYÜKKARAKAYA***

Abstract

As an important mineral source for the entire organism, bone serves as a useful bioarchive for monitoring past human lifeways like diet, since the concentration of the elements in its structure is influenced by the individual diet. Human and animal bones from three different Neolithic Levels (Level 5, 4, and 3) dated to 6800 and 6100 cal. BC according to the C14 found in Tepecik-Çiftlik, Central Anatolia, were elementally (Ca, P, Mg, Mn, Sr, Zn, Cu, and Pb) investigated by the help of X-ray fluorescence (XRF) spectrometry. The element content of bones refers to post-mortem alteration (diagenesis), especially for manganese and lead. Bivariate treatment of the element with calcium (element/calcium ratio) seems to demonstrate some differences between adult and subadult, male and female, and among levels. Multivariate analysis (PCA and DA) suggests a shift from meat consumption and rich subsistence economy in the lower levels to more vegetable (cereal) consumption and poor economy in the upper level. The results obtained from multivariate treatments are in agreement with the findings of archaeologists and anthropologists who conducted the excavations.

Keywords: trace elements, heavy metals, Neolithic populations, paleodiet, ancient bone, central Anatolia

Öz

Organizma için önemli bir mineral kaynağı olan kemiğin yapısında yer alan elementlerin derişimi beslenmeden etkilenmediğinden, kemik diyet gibi geçmiş insan yaşam biçimlerini izlemek için yararlı bir biyolojik arşiv görevi görür. Orta Anadolu Bölgesinde yer alan Tepecik-Çiftlik'in C14 tarihlemesine göre yaklaşık 6800-6100 yılları arasına tarihlenen üç farklı Neolitik Tabakasından (Seviye 5, 4 ve 3) elde edilen insan ve hayvan kemiklerinin element (Ca, P, Mg, Mn, Sr, Zn, Cu ve Pb) içeriği X-ışını floresans (XRF) spektrometrisi yardımıyla incelenmiştir. Kemiklerin element içeriği mangan ve kurşun başta olmak üzere gömü sonrası değişime işaret etmektedir. Elementlerin kalsiyum ile (element/kalsiyum oranı) bivaret analizi yetişkin ile yetişkin yaş altı, kadın ile erkek bireyler ve tabakalar arasında farklılıklar olduğunu göstermiştir. Çok değişkenli analizler (PCA ve DA) alt katmanlarda et tüketiminden ve zengin geçinim ekonomisinden üst tabakada daha fazla bitki (örneğin tahıl) tüketimine ve fakir geçinim ekonomisine geçiş olduğunu göstermektedir. Çok değişkenli incelemelerden elde edilen sonuçlar, kazıları gerçekleştiren arkeologların ve antropologların bulguları ile uyumludur.

Anahtar Kelimeler: eser element, ağır metal, Neolitik topluluklar, peleodiyet, eski kemik, Orta Anadolu

Introduction

The stylistic and compositional investigation of the artifacts such as pottery, stone tools, metal objects, etc., along with architectural elements from an excavation site may help researchers to understand the social, economical, and cultural dynamics of the population who lived there (e.g. Uzun, 2016). The researchers from the field of biological anthropology also contribute to these attempts by analyzing skeletal remains from the same sites, if recovered.

The macroscopic, microscopic, and X-ray examination of human remains, in particular bones and teeth reveal information on demography, pathology, burial customs, bio-distance, occupational activities, migration, and, above all, dietary habits. Any changes in nutritional habits actually reflect changes in subsistence strategies, leaving traces on bones and teeth such

---

* Assist. Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Arts, Dept. of Anthropology, kameray.ozdemir@hacettepe.edu.tr

** Assist. Prof. Dr., Gazi University, Faculty of Fine Arts, Dept. of Conservation and Restoration of Cultural Heritage, aliakyol@gazi.edu.tr

*** Assist. Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Arts, Dept. of Anthropology, alimetin@hacettepe.edu.tr

as musculoskeletal markers and tooth decay, as exemplified by the transformation from hunting-gathering to sedentary life (Corti et al., 2013).

The composition studies of bone elements and stable isotopes utilizing advanced techniques can supply more direct traces to the reconstruction of paleodiet at the molecular level. The elements found in the composition of the bone such as strontium (Sr), zinc (Zn), magnesium (Mg), lead (Pb), and barium (Ba) have a direct relationship with diet (Klepinger, 1984; Lambert et al., 1979). They enter the body only through the ingestion of food, accumulate in the bones, and are not greatly subject to postmortem changes. Therefore, the analysis of the accumulation pattern of bones such as femur, humerus, and tibia can reveal information on the long-term diet of an individual (Ambrose and Krigbaum, 2003). The evaluation of the results will then be more valid if they are supported by the data gained from archaeozoology, paleobotany, paleopathology, etc.

Among the oligoelements, while strontium, magnesium, and manganese are indicators of vegetarian diet, zinc and copper (Cu) are linked to the consumption of animal proteins (Giorgio et al., 2005). Strontium is taken in by the plants directly from the environment (e.g. soil) and is reduced in the trophic levels from the bottom to the top. The living omnivore therefore displays elemental concentration levels in the range of 150–400 μ g/g which is between the values of herbivore (400–500 μ g/g) and carnivore (150–400 μ g/g) (Giorgi et al., 2005; Busetto et al., 2008). Sr/Ca ratio also follows the same pattern, and the rate is lower in the carnivore than in the herbivore. Thus, values higher than 0.57 point to a vegetable rich diet (Giorgio et al., 2005). Zinc is abundant in marine sources, red meats, dairy products, and some vegetables such as nuts and legumes. As an omnivore, humans have Zn values in a range of 120–200 μ g/g, which is similarly placed at midrange between herbivore (90–150 μ g/g) and carnivore (175–250 μ g/g). Moreover, Zn/Ca value is used for classifying the type of current economy of the investigated population (> 0.60 for rich economy, < 0.35 for poor in protein, and between 0.60-0.35 for mixed diet) (Fornaciari, et al., 1984; Giorgio et al., 2005). As an indicator of past nutrition, Mg concentration in bones is linked to vegetable consumption, particularly cereals (Giorgi, et al., 2005). Modern values for tibia bone are reported as 5514 $\pm$ 1246.6ppm, and for vertebra in a range of 1560 $\pm$ 46 - 6704 $\pm$ 27 ppm. The other indicator of animal sources is copper, which is abundant in offal and legumes, and fresh bone value is reported as lower than 10ppm. The optimal values of Mg/Ca and Cu/Ca are offered as 8.86 and between 0.15-0.20, respectively (Giorgio et al., 2005). Higher Mn (for fresh bone < 10ppm) values refer to more vegetable consumption since it is abundant in plants (Giorgio et al., 2005; Corti et al., 2013) as well. Pb is an element of extremely high interest due to its toxicological characteristics; it is introduced in the human body through diet and breathing, and it plays an important role in detecting environmental pollution (Zapata et al., 2006).

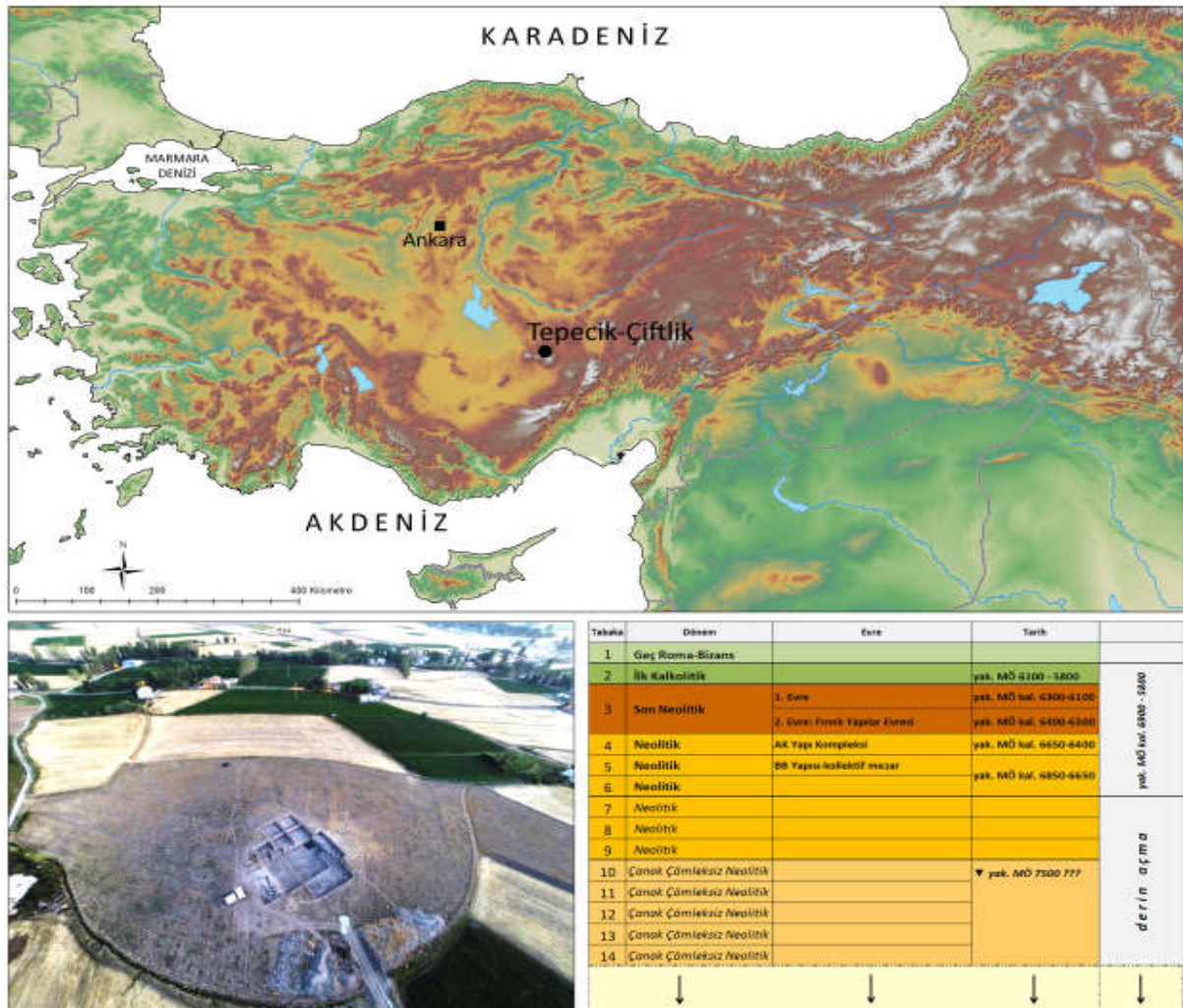
The elemental status of buried bones can also be affected by the surrounding soil or groundwater (Hedges, 2002). The trace elements can accumulate on the surface of the hydroxyapatite, or be incorporated into the hydroxyapatite matrix (Elliott and Grime, 1993). The degree of diagenesis can be determined by different methods such as calculating Ca/P ratio (2.16 as a reference value) and analyzing soil samples to rule out the possibility of migration of elements from the bone to the soil (Nelson and Sauer, 1984).

Several techniques are used to evaluate the apatite elemental composition of archaeological bone samples, such as atomic absorption spectroscopy (AAS), atomic emission spectroscopy (AES), Inductively Coupled Plasma–Mass Spectrometer (ICP-MS), and neutron activation analysis (NAA). X-ray fluorescence (XRF) spectrometry, which permits fast multi-element detection, was used for this study (Sandford, 1992).

The aim of the study is to obtain information on the dietary changes of the Tepecik-Çiftlik populations through different levels of the Neolithic Period. For this purpose the study focuses on strontium, zinc, copper, magnesium, and manganese as diet markers, and lead as a post-mortem contamination marker.

Materials and Methods

The site Tepecik-Çiftlik has been excavated by Erhan Bıçakçı from İstanbul University since 2000 (Bıçakçı, 2001). The oval shaped mound is located on Çiftlik plain which is; (1) 1.500m above sea level; (2) formed by pumice and ash mixture; (3) about 300m long by 170m wide with 9.6m height, and (4) situated in the volcanic Cappadocia region of Central Anatolia, within the boundaries of Niğde province, Turkey (Bıçakçı, 2001) (Fig. 1). Chronologically, the site can be divided into three main periods, namely Neolithic (c. 7500–6100 BC), Chalcolithic (c. 6100-5800), and Late Roman-Early Byzantine, comprising a total of 14 levels, according to the latest update (Fig. 1). The extensive excavations revealed more than 170 individuals from Pottery Neolithic Period dated to the 7th millennium cal. BC (Çakan, 2013). The Pottery Neolithic Period of the site covers seven levels from nine to two, but the skeletons were unearthed from the 5th, 4th, and 3rd levels. The exact date of the mentioned levels is between 6800 and 6100 cal. BC according to C14 dating (Çakan, 2013).

Figure 1: Location of the Neolithic Period Tepecik-Çiftlik settlement (upper part), an overview from höyük (lower left), and the stratification of the settlement (lower right).

Level 5 revealed the structure BB which was used as a collective burial site for primary and secondary burial, and it is estimated to have had at least 42 individuals. The great majority

of the inhumations belonging to Level 4 were gathered from the AY and BA sites of the AK architectural complex (the excavation has not yet been completed). However, the burials in Level 3 are found either on the open regions of the settlements or near buildings.

The Tepecik-Çiftlik settlement is located near very important obsidian resources which have been used intensively since Paleolithic times (Bıçakçı et al., 2012). It is well known that this important commodity from Göllüdağ or other resources nearby was transported as far as, for example, Cyprus and the Levant (Balkan-Atlı and Binder, 2012; Binder, 2002; Şevketoğlu, 2006, 2008). So, Tepecik-Çiftlik can be a crucial site in helping us better understand Neolithic social behavior and human mobility, as well as relations between different groups (Büyükkarakaya et al., 2012; Büyükkarakaya and Erdal, 2014a, b).

Until now, more than one hundred graves and a collective burial site were unearthed in the field and various treatments to the deceased were identified (Büyükkarakaya et al., 2009; Büyükkarakaya et al., 2012). A total of 67 well preserved human bone samples were selected from the osteologically examined skeletons from Tepecik-Çiftlik. Femurs (n=49) were selected for analysis whenever possible, but due to postmortem loss of femur in some cases other bones such as humerus (n=11), tibia (n=6), and ulna (n=1) occasionally had to be selected as alternatives to femurs. Bone fragments of 4-5 cm. in length were sawed from the mid-shaft of each bone in order to include a representative portion of cortical bone from periosteal and endosteal surfaces.

The age and sex of all individuals had previously been determined through standard osteological methods. The sex estimation of the skeleton was based on the morphological features of the skull, pelvic girdle, and long bones (Buikstra and Ubelaker, 1994). The skeletal features used for determination of age at death for adults are cranial suture closure, sternal rib ends, the pubic symphysis, and the auricular surfaces of the ilium (İşcan et al., 1984, 1985; Lovejoy et al., 1985; Meindle and Lovejoy, 1985; Buikstra and Ubelaker, 1994). The age of subadults was assigned using dental development (Ubelaker, 1989). The skeletal samples belonged to individuals of both sex and ages ranging from newborn to old adulthood.

The animal bones used in this study come from different levels of the settlement and comprise herbivores (n=15) such as cattle (*Bos*), red deer (*Cervus elaphus*), goat (*Capra*), and sheep (*Ovis*), and omnivores (n=3) like pig (*Sus*).

After removal of the visible contaminants, bone samples were ultrasonically washed with distilled water for at least 15 minutes and then were placed in an oven (at 105 °C) for a one-day period. Next, the specimens were burned at 600 °C for three hours. Finally, they were grounded up using a porcelain mortar and pestle.

The major and trace element compositions of the samples were analyzed by polarized energy dispersive X-ray fluorescence spectroscopy (PED-XRF) (Salmon, 1970). A Spectro XLAB 2000 PED-XRF spectrometer which was equipped with a Rh anode X-ray tube, 0.5 mm Be side window was used. The detector of the spectrometer is Si (Li) by liquid N₂ cooled with resolution of <150eV at Mn K α , 5000 cps. The XRF analysis was done at the Ankara University Earth Sciences Application and Research Center–YEBİM.

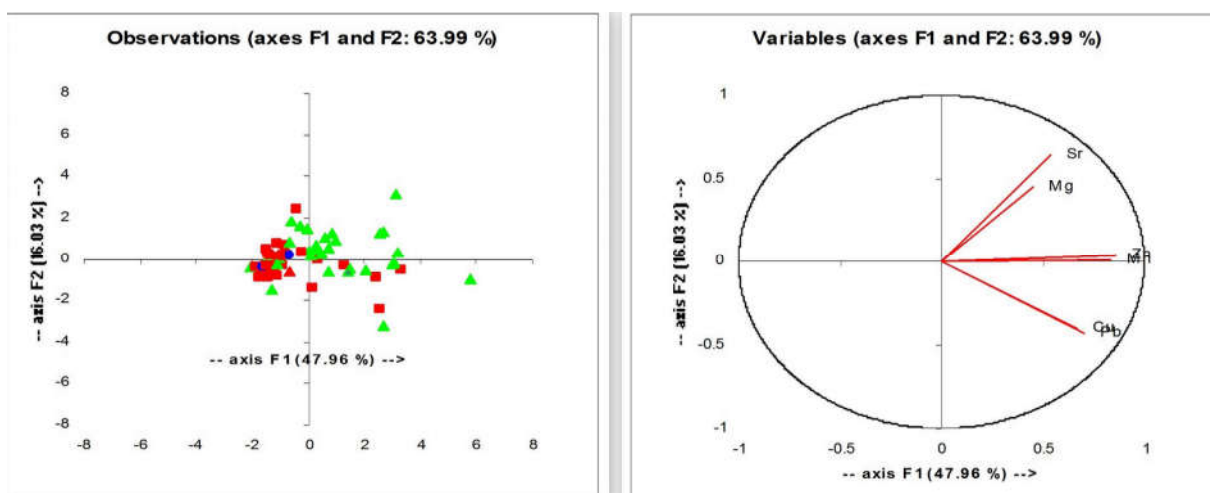
Four soil samples were gathered from the burial environment of the skeletal remains at the same depth. The elemental compositions of soil samples were analyzed in a method similar to that used for the bones by PED-XRF. The soil samples were additionally analyzed for pH.

The results were statistically described by mean value, standard deviation (SD), measurement range (minimum and maximum values), and coefficient variation (CV) for each element in the studied groups. ANOVA ($p = 0.05$) was performed using Microsoft Excel 2012. In order to discover the relationship among the elemental status of three time groups, principal

component analysis (PCA) and discriminate analysis (DA) were performed. The statistical analysis was done by using XLSTAT software.

Results

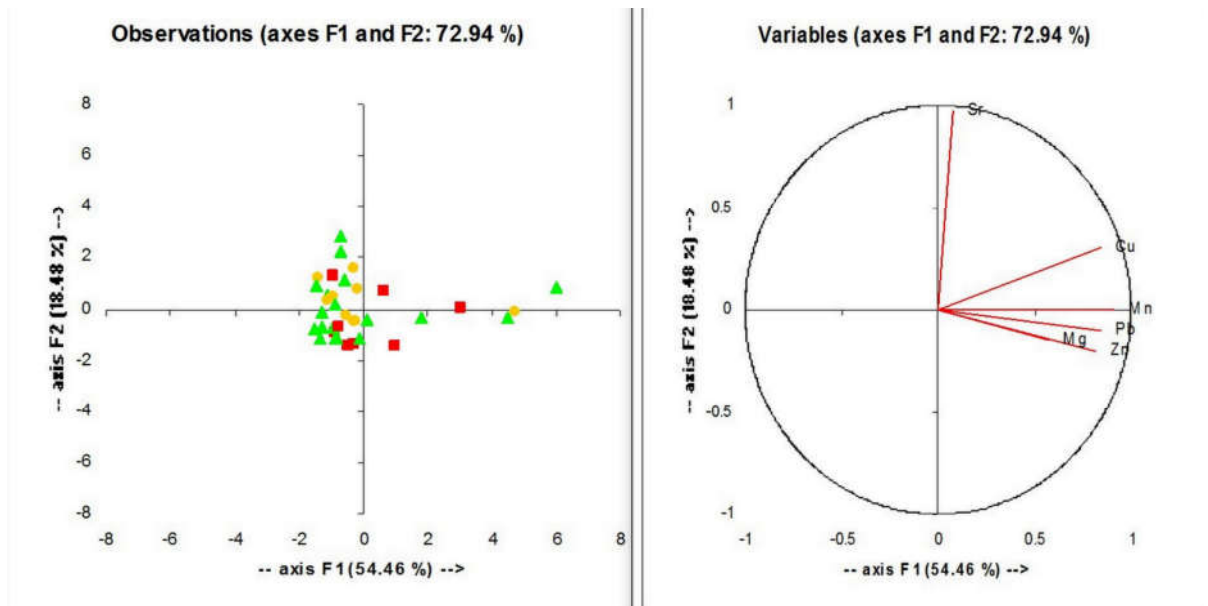
The supervised score plot (adults vs. subadults) obtained by the first PCA model explains total variance in the data set with 64% value in the first two functions (F1 and F2, Fig. 2). The variation is at the X-axis. While most of the adults (red squares) centralized on the negative quarter, the subadults (green triangles), and few adults escape from the group towards the positive part. The loading plot shows that the subadults have higher Mn, Sr, Cu, Zn, and Pb values than adults (Fig. 2). ANOVA found statistically significant differences for Mn, Cu, Zn, and Sr (p values: Cu = 0.008, Mn = 0.036, Zn = 5E-07, Sr = 2E-05) between adults and subadults.

Figure 2: Score (on the left) and loading (on the right) plots for the PCA model using adults' and subadults' data: subadult = green triangles, adult = red squares.

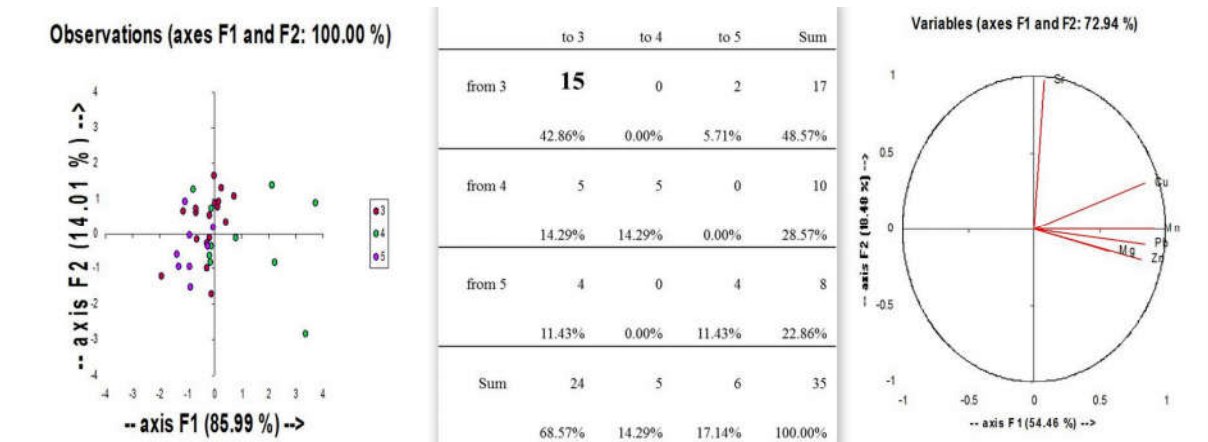
The PCA was also done among the adult individuals with respect to the time levels (5th, 4th, and 3rd levels of Neolithic Period). The score plot explains 73% of variance with two components (Fig. 3). The variance is along the X-axis again. The individuals from three levels mainly formed a group, but some individuals behaved separately from the group. The loading plot points to two different groups of variables (Fig. 3). Mg, Mn, Cu, Zn, and Pb show high negative loading (F1, 54.5%). However, Sr was important for the construction of F2 (18.5%, high positive loadings). Mg accumulation stays the same through the three levels, whereas Mn, Zn, Cu, and Pb reached maximum concentration at Level 4. Sr is higher in Level 5 for adult individuals. In the case of Mn and Pb, ANOVA found statistically important relations among the levels (p values: Mn = 0.027, Pb = 0.021).

Figure 3: Score (on the left) and loading (on the right) plots for the PCA model using adults’ data from the different Levels: Level 3= green triangles, Level 4 = red squares, Level 5 = yellow circle.

Discriminant analysis (DA) was performed among the adult individuals from three levels as well (Fig. 4). The analysis correctly classified 100% of the samples. Most of the samples (n = 15) belonging to Level 3 stayed correctly in the group (Fig. 4). Only two samples from Level 3 grouped in Level 5. Half of the samples from Level 5 (n = 4) and Level 4 (n = 5) were transferred to Level 3. The other halves were grouped with their own level groups.

Figure 4: Observation plot (left), the confusion matrix of DA (middle) and score plot of PCA (right) using adults’ data from the different Levels.

The mean value of Ca is 346.65mg/g for the whole group. ANOVA revealed a statistically significant relation between adults and subadults ($p = 0.00025$). Considering Ca concentration of adults from different levels, ANOVA did not produce a significant relation ($p = 0,708$). However, there was a significant relation between male and female subgroups ($p = 0.0265$). No statistically significant relation was found among the sub-adults from different levels ($p = 0,602$).

ANOVA was also carried out using metal/Ca ratios from different subgroups. It confirmed that Cu/Ca ($p = 0.00636$), Sr/Ca ($p = 1.50E-08$), Zn/Ca ($p = 1.16E-07$), Mg/Ca ($p = 6.02E-05$), and Mn/Ca ($p = 0.01262$) distinguish adults and subadults. Concerning the adults from the different levels, Pb/Ca ($p = 0.0251$) and Mn/Ca ($p = 0.0240$) ratios were statistically important. The Mg/Ca ratio between female and male was statistically significant ($p = 0.0257$).

Among the subadults from the different levels, only the Mg/Ca ratio was statistically important ($p = 0.0445$).

In general, samples from Tepecik-Çiftlik, whether human or faunal, adult or subadult, yielded Ca/P ratios between 2.84 and 2.96, significantly above those observed in normal conditions (Table 1). The soil average Ca/P ratio was 6.57.

Table 1: Ca/P ratios of different sub-groups.

Group/Element	Ca (mg/g)	P (mg/g)	Ca/P
Infant			
N	19	19	19
X	324.54	114.38	2.84
sd.	11.05	11.05	0.08
Min.	268.84	92.20	2.73
Max.	375.07	137.55	3.02
cv.	3.40	9.66	2.80
Child			
N	13	13	13
X	345.40	121.90	2.84
Sd.	22.44	11.61	0.13
Min.	313.09	104.29	2.71
Max.	381.86	144.10	3.09
cv.	6.5	9.52	4.58
Adult			
N	35	35	35
X	358.92	126.92	2.84
sd.	27.72	11.68	0.16
Min.	272.90	125.21	2.57
Max.	395.51	146.98	3.54
cv.	7.72	9.20	5.71
Reference	~380	~180	~2.16
Herbivore			
N	14	14	14
X	369.75	130.98	2.83
Sd.	19.71	7.89	0.07
Min.	338.38	117.69	2.75
Max.	410.38	142.22	3.06
cv.	5.33	6.02	2.55
Omnivore			
N	3	3	3
X	379.12	128.36	2.96
Sd.	8.23	4.05	0.15
Min.	369.63	125.63	2.78
Max.	384.43	133.01	3.06
cv.	2.17	3.16	5.23
Soil			
N	4	4	4
X	141.34	36.29	6.57
Sd.	120.07	51.21	3.66
Min.	53.07	10.08	2.81
Max.	317.53	113.11	11.30
cv.	84.95	141.12	55.63

The pH values of four soil samples were measured as 7.02, 7.23, 7.90, and 8.01 with a mean of 7.54.

Discussion

Diagenesis Evaluation

General issues on the interpretation of trace element analysis conducted on archaeological skeletal remains mainly arise from the process of diagenesis (Szostek et al., 2005). Depending on the characteristics of the burial site and surrounding soil type and its content, post-mortem alterations can affect the chemical profile of osseous materials to an

extent. The extent of diagenesis is assessed by the calcium-phosphorus ratio that indicates bone integrity (Zapata et al., 2006; Shafer et al., 2008; János et al., 2011). However, even in cases where a native Ca/P ratio (~ 2.16) can be measured for ancient bones, some studies still refer to significant bone compositional changes (e.g. Fabing and Hermann, 2002). Selection of archaeological bone is very important for reducing the impact of diagenesis (Price et al., 1992). A study conducted on the Tepecik-Çiftlik bone samples revealed that the post mortem alterations affected the different bone types in different extent (Sevdi, 2017). Femur displayed less alteration among rib, metacarpal/metatarsal, and femur of the same individual, which was chosen for the analysis.

The bone Ca/P ratios calculated for Tepecik-Çiftlik sub-samples (Table 1) are higher than the values reported from the sites that were evaluated as minimally changed historic bone remains (for İkitzepe adults 2.22, Özdemir, 2008; for two ancient cemeteries from Northeastern Hungary, 2.20 and 2.36, János et al., 2011). Besides, the values are higher than the range of ratios that were proposed by Zapata et al. (2006) as thresholds of significant diagenetic process (2.30 to 2.50). Based on the comparisons, it can be concluded that the studied bone samples, in general, have been subjected to significant postmortem alterations. No significant differences were detected among the levels, suggesting that a similar degree of diagenesis affected whole samples.

The anomalous Ca/P values could have occurred due to the surrounding soil pH. However, the present study has shown that the pH of soil is approximately neutral. The neutrality of the soil may be considered as an indicator of the good preservation state of the bones (Özdemir, 2008; Zapata et al., 2006). But, according to Nicholson (page: 514, 1996), “the pH alone is insufficient as a predictor of skeletal preservation,” so the elemental content of soil was determined and compared to that of the bones. In addition, fresh bone levels of the elements and comparative measurements from animal bones of known trophic position help us decide whether the element accumulation is biogenic or diagenetic in origin.

Compared to fresh bone values, the mean accumulations of Sr in the adult individuals from three levels (Table 2) are high. However, the mean values are not higher than 1000ppm, an indicator which was previously proposed as a marker of diagenesis by Kyle (1986) and Radosevich (1993). The concentrations of Sr also exhibit low variation (CV < 14%), indicating a single source for accumulation. Moreover, herbivores show higher mean value than humans (Table 3).

Table 2: Element concentrations of adults from different Levels.

	Mg (mg/g)	Mn (mg/g)	Cu (ppm)	Zn (ppm)	Sr (ppm)	Pb (ppm)
<i>Level 3</i>						
n (17)						
x	0.49	0.19	3.63	149.52	705.56	2.89
sd	0.03	0.30	5.27	60.18	103.92	2.10
min.	0.43	0.03	0.40	93.50	592.90	1.00
max.	0.57	1.26	21.90	290.30	981.50	10.30
cv (%)	6.25	153.59	145.08	40.25	14.73	72.73
<i>Level 4</i>						
n (10)						
x	0.49	0.66	5.43	185.70	681.29	6.22
sd	0.03	0.76	5.02	52.99	70.84	4.33
min.	0.47	0.02	0.40	121.60	592.20	1.00
max.	0.53	1.82	12.50	288.70	817.00	13.40
cv (%)	5.64	115.60	92.46	28.53	10.40	69.56
<i>Level 5</i>						

n (8)						
x	0.48	0.04	3.81	152.56	732.70	2.71
sd	0.02	0.02	2.43	26.40	68.00	0.59
min.	0.45	0.01	1.10	117.80	634.20	1.80
max.	0.50	0.08	6.60	195.80	823.00	3.40
cv	4.21	66.37	63.76	17.31	9.28	21.63

In the case of Pb, the mean value of Tepecik–Çiftlik adults is lower than the reference values (< 50ppm, González-Reimers et al., 2003; Martínez-García et al., 2005; Zapata et al., 2006; Özdemir et al., 2010). There are no signs that burial gifts or body pigments existed to explain the observed accumulations. Thus, the source must be from the sediments. The lead content of soil is higher than in the bones, indicating diagenesis. The high coefficient of variation due to the different burial conditions also supports this observation. Although the Cu level is in the biogenic range, the soil level is higher than the bone level (Table 2 and 3). The same evaluation is valid for Mn (Table 2 and 3) since Mn in bone levels are lower than in the soil and have high coefficient variation values. For zinc, the adult level is higher than in the soil and herbivores, supporting biogenic accumulation in bones (Table 2 and 3). Magnesium represents biogenic rank and low variation. Thus, seemingly Sr, Zn, and Mg levels are important for this study.

Table 3: Element concentrations in general.

	Mg(mg/g)	Mn(mg/g)	Cu (ppm)	Zn (ppm)	Sr (ppm)	Pb (ppm)
<i>Human (N=67)</i>						
X	0.49	0.44	6.48	230.38	750.96	3.85
Sd.	0.03	0.61	8.34	125.68	105.88	2.79
Min.	0.43	0.01	0.40	93.50	592.20	1.00
Max.	0.60	2.11	54.30	614.30	981.90	15.20
Reference	1000-10000 ppm	< 10 ppm	< 10 ppm	< 1000 ppm	< 1000 ppm	1-100 ppm
<i>Herbivore (15)</i>						
X	0.514	0.142	3.547	131.947	883.353	3.107
Sd.	0.025	0.091	3.767	36.862	74.808	1.349
Min.	0.483	0.035	0.900	69.400	782.200	1.300
Max.	0.567	0.343	16.200	221.200	1094.000	6.800
<i>Soil (4)</i>						
X	1.46	0.14	52.00	145.53	506.58	22.65
Sd.	0.83	0.02	2.31	18.15	97.77	1.61
Min.	0.05	0.12	49.90	124.10	367.40	20.20
Max.	2.09	0.16	55.70	174.30	642.20	24.70
<i>Archeological bone</i>						
Corti et al., (2013)	591-772ppm	11-16 ppm	6-47ppm	99-225ppm	200-300ppm	3-6ppm
Janos et al., (2011)	385- 410ppm		78-115ppm-	79-89ppm		391-48 ppm
Stipic et al., (2014)		58ppm	5.83ppm	112ppm	395ppm	1.3ppm

Bivariate analysis of elements with calcium was then used to normalize the element concentration, based on the principle that, if diagenesis had occurred, it affected both the

calcium matrix and trace elements in the same way (Corti et al., 2013; Busetto et al., 2008; Giorgi et al., 2005).

Diet Reconstruction

The statistical elaboration of the obtained data refers to a significant difference between adults and subadults. Previous research proposed that the different biogenic accumulations of some elements such as Sr and Zn, due to the development of digestive tract, cause higher levels in juveniles (Corti et al., 2013; Mays, 2003; Beck, 1985; Lambert et al., 1984). However, the finding can also refer to the higher susceptibility of subadult bones to diagenesis than adults (Sandford, 1992; Zapata et al., 2006).

Taking in account the average value of Sr/Ca ratio reported by Giorgi et al. (2005), mean values of Tepecik-Çiftlik adults from the three levels suggest a vegetable-rich diet (Table 4). Concerning the protein components of the diet, Zn/Ca values pointed to a protein-rich diet and rich subsistence economy for Level 4 adults based on the proposed values by Giorgi et al. (2005) and Busetto et al. (2008) (Table 4). However, the same comparisons support a mixed diet and poor economy for adult individuals from Levels 3 and 5. According to the values reported by Giorgi et al. (2005), mean values for Mg/Ca and Cu/Ca found in adults from three levels are far from the optimal reference parameters (Table 4). Concerning Mg/Ca which is the indicator of the importance of plant food, a significant statistical relation between male and female individuals, regardless of level, points to the importance of plant sources in diet for females in Tepecik-Çiftlik. For the Cu/Ca mean values, the higher means of Level 4 adults point to the relative importance of offal and legumes in their diet (Table 4).

The relationship between the studied elements, and that of the different element composition patterns with the levels, were visualized with PCA and DA to understand the results of bivariate analysis better. PCA and DA performed on adults indicate a clear separation of the individuals of Level 3 from those in Levels 4 and 5 (Fig. 4). Our evidence asserts that Sr distinguished Level 3 while the other elements distinguished Levels 4 and 5. This can be evaluated as a shift from meat consumption and rich subsistence economy in the lower levels to more vegetable consumption and poor subsistence economy in the upper level. Concerning subadults, no differences were determined in regard to levels.

Ongoing zooarchaeological and archaeobotanical studies provide some important clues about subsistence economy and lifestyle (personal communication with Can Yumni Gündem). According to zooarchaeological studies, Neolithic people at Tepecik-Çiftlik consumed both domesticated and wild animals, and the amount of wild animals increased towards the end of the Neolithic period (Bıçakçı et al., 2007). The most abundant animal bones in the settlement belong to sheep/goat (*Ovicaprid*), cattle (*Bos*), horse (*Equus*), red deer (*Cervus elaphus*), boar (*Sus*), bear (*Ursus*), rodents, rabbit, and a few bird species (Bıçakçı et al., 2007). It seems that, depending on suitable climatic and environmental conditions, the Neolithic people at Tepecik-Çiftlik could have had the chance to additionally consume different kinds of plants. Numerous ground stones found in primary and secondary usage, along with plenty of seeds of various plants, and a lot of storage units, indicate that plant sources had an important place in the diet (Bıçakçı et al., 2007). Indeed, ongoing research on the archaeobotanical remains show that wheat (*Triticum turgidum dicoccum*), barley (*Hordeum vulgare*), pea (*Cicer arietinum*), bitter vetch (*Vicia ervilia*), and lentil (*Lens culinaris*) were cultivated in the settlement (pers. comm. with Ceren Çilingir İpek). Other data from bioarchaeological studies also show that Neolithic people at Tepecik-Çiftlik had relatively high caries rate (10.0%), a finding which has been interpreted as being due to the importance of cereals in the diet (Büyükarakaya and Erdal, 2014a).

Table 4: Element/Ca ratio of different sub-groups (sex of seven adults did not estimated)

Adult (n=36)	Ca(mg/g)	Cu/Ca	Sr/Ca	Zn/Ca	Pb/Ca	Mg/Ca	Mn/Ca	
X	358.9156	0.0000	0.0020	0.0005	0.0000		0.0014	0.0008
Sd.	27.7166	0.0000	0.0002	0.0002	0.0000		0.0001	0.0014
Min.	272.4897	0.0000	0.0016	0.0003	0.0000		0.0011	0.0000
Max.	395.5103	0.0001	0.0026	0.0010	0.0000		0.0018	0.0056
cv	7.7223	111.8869	12.6844	34.7232	85.6802		7.9888	180.2778
Subadult (n=31)								
X	331.18361	0.00003	0.00244	0.00095	0.00001		0.00150	0.00193
Sd.	26.65840	0.00003	0.00034	0.00046	0.00001		0.00013	0.00224
Min.	268.84409	0.00000	0.00170	0.00034	0.00000		0.00129	0.00002
Max.	381.85725	0.00017	0.00312	0.00186	0.00005		0.00180	0.00783
cv.	8.04943	115.75753	13.75876	48.02861	64.19295		8.76379	116.00530
Female (n=16)								
X	347.27899	0.00001	0.00198	0.00046	0.00001		0.00143	0.00129
Sd.	30.92074	0.00001	0.00023	0.00018	0.00001		0.00012	0.00188
Min.	272.48967	0.00000	0.00163	0.00029	0.00000		0.00131	0.00006
Max.	388.29064	0.00004	0.00241	0.00098	0.00005		0.00177	0.00555
cv.	8.90372	114.69036	11.80185	37.91633	86.69935		8.09896	145.66012
Male (n=13)								
X	368.5258427	1.26294E-05	0.001942686	0.000462293	1.00894E-05		0.001328557	0.000572169
Sd.	21.67636965	1.51812E-05	0.000282501	0.0001756	9.04753E-06		9.3614E-05	0.000895146

Table 4: Element/Ca ratio of different sub-groups (sex of seven adults did not estimated)

Min.	325.0289995	2.62413E-06	0.001590067	0.000299579	2.75601E-06	0.001135017	9.48762E-05
Max.	394.5810594	5.69462E-05	0.002589724	0.000754862	2.99337E-05	0.001473494	0.003286237
cv.	5.881913055	120.2049187	14.54175593	37.984623	89.67332376	7.046292371	156.4479017
Adult vs. Level							
Level 3 (n=17)							
X	357.2540128	1.01745E-05	0.001987513	0.000426092	8.09305E-06	0.001382484	0.000551763
Sd.	31.15533216	1.39339E-05	0.000231131	0.000165959	5.58087E-06	0.000141099	0.000787778
Min.	272.4896736	1.1818E-06	0.001715594	0.000268306	2.75601E-06	0.001135017	7.04684E-05
Max.	388.3621188	5.69462E-05	0.002589724	0.000754862	2.67829E-05	0.001773768	0.003286237
cv.	8.720778784	136.9499811	11.62913335	38.94906023	68.95876539	10.20619354	142.7747304
Level 4 (n=10)							
X	359.3324535	1.55222E-05	0.001846338	0.00054947	1.68086E-05	0.001390487	0.00190951
Sd.	27.89419023	1.53089E-05	0.000247083	0.000181201	1.41138E-05	8.06394E-05	0.002241781
Min.	295.1494917	1.10327E-06	0.001590067	0.000383725	2.92118E-06	0.001314893	5.81968E-05
Max.	390.8639914	4.23514E-05	0.002380489	0.000978148	4.54007E-05	0.00158112	0.005554658
cv.	7.762780667	98.62621775	13.38234917	32.97738327	83.96771237	5.799364494	117.4008443
Level 5 (n=8)							
X	372.6258503	1.02972E-05	0.001976488	0.000408872	7.28273E-06	0.001291151	9.93292E-05
Sd.	17.90819458	6.53538E-06	0.000266105	6.30785E-05	1.56403E-06	2.19966E-05	6.91603E-05
Min.	353.5503478	2.78122E-06	0.001607274	0.000328607	5.09121E-06	0.001264189	2.55589E-05
Max.	395.5103264	1.71117E-05	0.002308678	0.000495057	9.53767E-06	0.001311913	0.000238279

Table 4: Element/Ca ratio of different sub-groups (sex of seven adults did not estimated)

cv.	4.805945312	63.46758976	13.46352126	15.42742271	21.4758881	1.703641869	69.62740687
Subadult vs. Level							
Level 3 (n=3)							
X	332.1474229	2.02206E-05	0.002535797	0.000891674	1.15561E-05	0.001464275	0.002262638
Sd.	22.49129894	2.26266E-05	0.000351998	0.000469826	5.20317E-06	9.46644E-05	0.002373316
Min.	305.2999465	1.57646E-06	0.002005259	0.000344299	4.41409E-06	0.001314995	6.0238E-05
Max.	372.9219904	8.46153E-05	0.00312152	0.001864157	2.08187E-05	0.001608916	0.006342496
cv.	6.771480793	111.8989854	13.8811414	52.69032131	45.02534353	6.46493074	104.8915778
Level 4 (n=10)							
X	324.8860353	3.93327E-05	0.002546525	0.00120202	1.66192E-05	0.001584141	0.002626334
Sd.	33.28306323	2.23574E-05	0.000153385	0.000403491	1.21621E-05	0.000138094	0.002723886
Min.	268.8440877	3.46042E-06	0.002204143	0.000714104	5.6625E-06	0.001359526	0.000205376
Max.	375.0664526	6.93794E-05	0.002697474	0.001698555	4.54555E-05	0.00179782	0.007831575
cv.	10.24453489	56.84187465	6.023306707	33.56774047	73.18107968	8.717256685	103.7143698
Level 5 (n=9)							
X	337.6902622	3.50488E-05	0.002226649	0.000866548	1.03717E-05	0.001463152	0.00120908
Sd.	29.98163218	5.48815E-05	0.000356292	0.000410659	5.88089E-06	0.000130357	0.001137393
Min.	297.6513644	4.3615E-06	0.001702992	0.00034851	3.27496E-06	0.001322742	2.43404E-05
Max.	381.8572499	0.000167504	0.002760948	0.001481768	2.00511E-05	0.001735812	0.002927758
cv.	8.878441442	156.5857546	16.00125026	47.39019096	56.70150847	8.909318955	94.07100012

Conclusion

Neolithic human and animal bone remains recovered from Tepecik-Çiftlik were examined by analyzing element concentrations and multivariate statistical elaborations. The studied elements normalized with calcium to eliminate the effects of diagenesis. This treatment helped us to understand individual dietary habits by comparing proposed parameters. The details of dietary habits through the levels of Neolithic Periods were investigated by multivariate analysis, excluding any post-mortem contribution. As a result, we observed a shift from a diet based on significant meat consumption to one based predominantly on vegetables, especially cereals, towards the end of the Neolithic Period. For future studies, this analysis will constitute a comparison base for stable isotopes analysis, and contribute to a better understanding Anatolian Neolithic dietary habits.

Conflict of interest

We declare that we have no conflict of interest.

Acknowledgements

The authors wish to thank the Tepecik-Çiftlik excavation director Assoc. Prof. Dr. Erhan Bıçakçı from İstanbul University, Prof. Dr. Yusuf Kağan Kadioğlu from Ankara University, Earth Sciences Application and Research Center-YEBİM, Assist. Prof. Dr. Can Yumni Gündem from Batman University, Kıymet Deniz from Ankara University Earth Sciences Application and Research Center-YEBİM, and Gülşen Albuz Geren from Gazi University for laboratorial processes.

References

- Ambrose, S. H., & Krigbaum, J. (2003). Bone chemistry and bioarchaeology. *Journal of Anthropological Archaeology*, 22(3), 193-199. DOI: 10.1016/S0278-4165(03)00033-3
- Balkan-Atlı, N. and Binder, D. (2012). Neolithic Obsidian Workshop at Kömürcü-Kaletepe (Central Anatolia) In: Özdoğan M, Başgelen N and Kuniholm P (Eds.), *The Neolithic in Turkey (Vol.3), New excavations & New Research, Central Turkey*. İstanbul: Archaeology and Art Publications, pp.71-88.
- Beck, L.A. (1985). Bivariate analysis of trace elements in bone, *J. Hum. Evol.* 14 493–502. [https://doi.org/10.1016/S0047-2484\(85\)80028-2](https://doi.org/10.1016/S0047-2484(85)80028-2)
- Bıçakçı, E. (2001). Tepecik/Çiftlik Höyüğü (Niğde) ışığında Orta Anadolu Tarihöncesi kültürleri ile ilgili yeni bir değerlendirme. *Tüba-Ar* 4: 25-41.
- Bıçakçı, E., Godon, M., Çakan, Y.G. (2012). Tepecik-Çiftlik. In: M. Özdoğan, N. Başgelen & P. Kuniholm (Eds.) *The Neolithic in Turkey (Vol 3), New excavations & New Research, Central Turkey*. İstanbul: Archaeology and Art Publications, pp.89-134.
- Bıçakçı, E., Altınbilek, Algül, Ç., Balcı, S, Godon M. (2007). Tepecik-Çiftlik. In: M. Özdoğan & N. Başgelen (Eds.), *Türkiye’de Neolitik Dönem*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, pp.237-253.
- Binder D. (2002). Stone making sense: what obsidian could tell about the origins of the Central Anatolian Neolithic. In: Gerard, F. and Thissen, L. (Eds), *The Neolithic of Central Anatolia, Internal developments and external relations during the 9th-6th millennia cal BC*. İstanbul: Ege Yayınları, pp.79-90.
- Buikstra, J.E. and Ubelaker, D.H. (1994). Standards for data collection from human skeletal remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series* No. 44, Arkansas.
- Busetto, M., Giordani, L., Brandone, A., Cattaneo, C., Mazzucchi, A. (2008). Dietary Investigation by Trace Element Content in Bones of Ancient Inhabitants of Northern Italy. *Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry*, 275 (2): 355-363. doi:10.1007/s10967-007-7070-x

- Büyükkarakaya, A.M., Erdal, Y.S., Özbek, M. (2009). Tepecik-Çiftlik İnsanlarının Antropolojik Açından Değerlendirilmesi. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 24: 119-138.
- Büyükkarakaya, A.M., Erdal, Y.S., Özbek, M. (2012). Tepecik-Çiftlik Höyük'te Bulunan Neolitik Dönem Kolektif Gömünün Paleoantropolojik Analizi. 34. International Symposium of Excavations, Surveys and Archaeometry, Çorum, 28th May–1st June.
- Büyükkarakaya, A.M. and Erdal, Y.S. (2014a). Tepecik-Çiftlik Neolitik Topluluğunda Beslenme ve Diş Sağlığı. 36th International Symposium of Excavations, Surveys and Archaeometry, Gaziantep, 2nd-6th June 2014.
- Büyükkarakaya, A.M. and Erdal, Y.S. (2014b). New Data on Mortuary Practices from the Early Pottery Neolithic Site of Tepecik-Çiftlik, Central Anatolia. 20th Annual Meeting of European Association of Archaeologists, İstanbul, 10th-14th September, pp.525.
- Corti, C., Rampazzi, L., Ravedoni, C., Giussani, B. (2013). On the use of trace elements in ancient necropolis studies: Overview and ICP-MS application to the case study of Valdaro site, Italy. *Microchemical Journal*, 110: 614–623.
- Çakan, Y.G. (2013). Tepecik-Çiftlik Son Neolitik Dönem Mimarisi. İstanbul (Unpublished MA thesis).
- Fabig, A., Herrmann, B. (2002). Trace elements in buried human bones: intra-population variability of Sr/Ca and Ba/Ca ratios e diet or diagenesis? *Naturwissenschaften*, 89: 115-119.
- Fornaciari, G., Trevisani, E.M., Ceccanti, B. (1984). Indagini Paleonutrizionali e Determinazione del Piombo Osseo Mediante Spettroscopia ad Assorbimento Atomica su Resti Scheletrici di Epoca Tardo Romana (IV sec d.C.) della Villa dei Gordiani (Roma). *Archivio per L'Antropologia e L'Etnologia* 114 - 149. (In Italian).
- Elliott, T.A. and Grime, G.W. (1993). Examining the diagenetic alteration of human bone material from a range of archaeological burial sites using nuclear microscopy. *Nuclear Instruments & Methods in Physics Research B*, 77 (1-4): 537–547.
- González-Reimers, E., Velasco-Vázquez, J., Arnay-de-la-Rosa, M., Alberto-Barroso, V., Galindo-Martín, L., Santolaria-Fernández, F.B. (2003). Cadmium and lead in prehistoric inhabitants and domestic animals from Gran Canaria. *Sci Total Environ*, 301: 97–103. DOI: 10.1016/S0048-9697(02)00299-1
- Giorgi, F., Bartoli, F., Iacumin, P., Mallegni, F. (2005). Oligoelements and isotopic geochemistry: a multidisciplinary approach to the reconstruction of the paleodiet, *Human Evolution*, 20: 55–82. Doi:10.1007/BF02438898
- Hedges, R.E.M. (2002). Bone diagenesis: an overview of processes. *Archaeometry*, 44: 319–28. DOI: 10.1111/1475-4754.00064
- Janos, I., Szathmary, L., Nadas, E., Beni, A., Dinya, Z., Mathe, E. (2011). Evaluation of elemental status of ancient human bone samples from Northeastern Hungary dated to the 10th century AD by XRF. *Nucl. Instrum. Methods Phys. Res. B*, 269: 2593-2599. <http://dx.doi.org/10.1016/j.nimb.2011.07.016>.
- Iscan, M.Y., Loth S. R., Wright R. K. (1984). Age estimation from the rib by phase analysis: White males, *Journal of Forensic Science*, 29; 1094–1104.
- Iscan, M.Y., Loth, S. R., Wright R. K. (1985). Age estimation from the rib by phase analysis: White females, *J. Forensic Sci.*, 30; 853–863.
- Kyle, J.H. (1986). Effect of post-burial contamination on the concentrations of major and minor elements in human bones and teeth. The implications for palaeodietary research. *Journal of Archaeological Science*, 13:403–16.
- Klepinger, L.L. (1984). Nutritional assessment from bone. *Annual Review Anthropology*, 13: 75–96.
- Lambert, J.B., Szpunar, C.B., Buikstra, J.E. (1979). Chemical analysis of excavated human bone from Middle and Late Woodland sites. *Archaeometry*, 21: 115–129.

- Lovejoy, C.O., Meindl, R.S., Pryzbeck, T.R., Meinsforth, R.P. (1985). Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the determination of adult skeletal age at death. *American Journal of Physical Anthropology*, 68: 15-28. DOI: 10.1002/ajpa.1330680103
- Martínez-García, M.J., Moreno, J.M., Moreno-Clavel, J., Vergara, N., García-Sánchez, A., Guillamón, A., Portí, M., Moreno-Grau, S. (2005) Heavy metals in human bones in different historical epochs. *Sci Total Environ* 348:51-72.
DOI: 10.1016/j.scitotenv.2004.12.075
- Mays, S. (2003). Bone strontium: calcium ratios and duration of breastfeeding in mediaeval skeletal population. *Journal of Archaeological Science*, 30: 731-741. doi:10.1016/S0305-4403(02)00247-9
- Meindl, R.S., Lovejoy, C.O. (1985). Ectocranial Suture Closure: a revised method for the determination of skeletal age at the death based on the lateral-anterior sutures. *American Journal of Physical Anthropology*, 68: 57-66. DOI: 10.1002/ajpa.1330680106
- Nelson, D.A., Sauer, N.J. (1984). An evaluation of postdepositional changes in the trace element content of human bone. *American Antiquity*, 49 (1): 141–147.
- Nicholson, R.A. (1996). Bone degradation, burial medium and species representation: debunking the myths, an experiment-based approach. *Journal of Archaeological Science*, 23: 513–33.
- Özdemir, K. (2008). İkiztepe Tunç Çağı Topluluğunda Element Analizleriyle Beslenme Yapısının Belirlenmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara. (In Turkish with English abstract).
- Özdemir, K., Erdal, Y.S., Demirci, Ş. (2010). Arsenic accumulation on the bones in the Early Bronze Age İkiztepe Population, Turkey. *Journal of Archaeological Science*, 37 (5); 1033–1041. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2009.12.004>
- Price, T.D., Blitz, J., Burton, J., Ezzo, J.A., 1992. Diagenesis in prehistoric bone: problems and solutions. *J. Archaeol. Sci.* 19, 513-529.
- Radosevich, S.C. (1993). The six deadly sins of trace element analysis: a case of wishful thinking in science. In: Sandford MK, editor. *Investigations of ancient human tissue. Chemical analyses in anthropology.* Gordon and Breach Science Publishers; p. 269–332.
- Salmon, M.E. (1970). An X-Ray Fluorescence Method for Micro-Samples, IIC-American Group Technical Papers from 1968 through 1970; IIC-American Group: New York, 31-46.
- Sandford, M.K. (1992). A reconsideration of trace element analysis in prehistoric bone. In: Saunders R, Katzenberg A, editors. *Skeletal biology of past peoples: research methods.* New York: Wiley-Liss; 79–103.
- Sevdiñ, E.E. (2017). Farklı Arkeolojik Kemik Türlerinde Element Birikiminin Değerlendirilmesi: Tepecik-Çiftlik Örneği (Determination of Elemental Accumulation on the Different Archaeological Bone Types: Tepecik-Çiftlik Example). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Unpublished Master Thesis), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Shafer, M.M., Siker, M., Overdier, J.T., Ramsel, P.C., Teschler-Nicola, M., Farrell, P.M. (2008). Enhanced methods for assessment of the trace element composition of Iron Age bone. *Science of Total Environment*, 401: 144-161. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2008.02.063>
- Szostek, K., Glab, H., Lorkiewicz, W., Grygiel, R., Bogucki, P. (2005). The diet and social paleostratigraphy of Neolithic agricultural population of the Lengyel culture from Oslonki (Poland). *Przegląd Antropologiczny – Anthropological Review*, 68: 29 – 41.
- Şevketoğlu, M. (2006). Cypro-Anatolian relations in the 9th millennium B.C.: Akanthou / Tatlısu Rescue Excavation. *Anatolia*, 30: 119-136.
- Şevketoğlu, M. (2008). Early settlements and procurement of raw materials-new evidence based on research at Akanthou-Arkosykos (Tatlısu-Çiftlikdüzü), Northern Cyprus. *TÜBA-AR XI*, 63-72.

-
- Ubelaker, D.H. (1989). Human skeletal remains (2nd ed.). Smithsonian Institution, Washington.
- Uzun, K. (2016). Klozemenai Dalgalı izgili Seramiği: MÖ 650-550. *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 38:97-124.
- Zapata, J., Pérez-Sirvent, C., Martínez-Sánchez, M.J., Tovar, P. (2006). Diagenesis, not biogenesis: Two late Roman skeletal examples. *Science of Total Environment*, 369: 357–368. DOI: 10.1016/j.scitotenv.2006.05.021
-

BUSINESS

Tedarik Zinciri Görünürlüğü: Kontrol Kulesi Yaklaşımı

Supply Chain Visibility: Control Tower Approach

İbrahim AKBEN*
Mustafa ÖZEL**

Öz

Günümüzün rekabetçi iş ortamında değişen müşteri talepleri geleneksel tedarik zincirini yeniden şekillendirmektedir. Küresel üretimin artması, üretim tesislerinin deniz aşırı ülkelere dağılması ve küresel müşterilerin varlığı, tedarik zincirlerini hiç olmadığı kadar karmaşık hale getirmiştir. Bu karmaşıklık, işletmeleri operasyonlarını gerçekleştirirken daha az maliyetle, daha fazla esneklik, daha fazla hız, daha fazla görünürlük sağlamaya zorlamaktadır. Teknolojinin hızlı bir şekilde gelişmesi ve tedarik zincirine de birçok alanda entegre edilebilmesi sonucunda ortaya çıkan yeni yazılımlar, işletmelere iyi bir araç olarak Tedarik Zinciri Kontrol Kulelerini sunmaktadır. Tedarik Zinciri Kontrol Kuleleri stratejik hedeflere ulaşabilmek için daha fazla görünürlük sağlamak, tedarik zinciri verilerini toplamak ve kullanmak için gerekli teknoloji, organizasyon ve süreçleri koordine eden bir merkez olarak anahtar bir rol üstlenmektedir. Bu çalışmanın amacı, küresel tedarik zinciri faaliyetlerinde bulunan işletmeler için karmaşık tedarik zinciri faaliyetlerinin en iyi uygulanabilmesi adına Tedarik Zinciri Kontrol Kulesi sistemlerine dikkat çekmek ve bu alanda yer alan avantajlar ve dezavantajlar konusunda bir farkındalık oluşturmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kontrol Kuleleri, Lojistik, Tedarik Zinciri Yönetimi, Tedarik Zinciri Görünürlüğü

Abstract

Changing customer demands in today's competitive business environment are reshaping the traditional supply chain. The increase in global production, the disruption of production facilities overseas, and the presence of global customers have made supply chains more complex than ever. This complexity forces businesses to provide more flexibility, more speed, and more visibility at lower costs when performing operations. As the technology evolves rapidly and many areas can be integrated into the supply chain, emerging software presents the Supply Chain Control Tower as a good tool for businesses. Supply chain control towers play a key role as a center for coordinating the technology, organization and processes required to achieve greater visibility, acquisition and use of supply chain data to reach strategic objectives. The aim of this study is to draw attention to the Supply Chain Control systems and to raise awareness of the advantages and disadvantages of this area in order to better perform complex supply chain activities for businesses operating in global supply chain operations.

Keywords: Control Towers, Logistics, Supply Chain Management, Supply Chain Visibility

Giriş

Günümüzün rekabetçi ortamında sürekli artan müşteri talepleri ve değişen ihtiyaçlar geleneksel tedarik zincirlerini yeniden şekillendirmektedir. Küreselleşme arttıkça tedarik zinciri daha karmaşık hale gelmekte, firmalar düşük maliyetli kaynak seçeneklerini kullanmak istemekteler ve yeni pazarlara erişme isteğiyle coğrafi dağılımlarını genişletmeye çalışmaktadırlar. Bu genişlemenin artması da tedarik zincirinin karmaşıklığını artırmaktadır. Bunun yanı sıra işletmelerin dış kaynak kullanımları, tedarik zinciri organizasyonunu dört duvarın ötesine çıkararak, tedarik zinciri iş ortaklarıyla olan işbirliğini de zorunlu hale getirmektedir.

---

* Yrd.Doç.Dr. Hasan Kalyoncu Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, ibrahimakben@gmail.com

** Öğr.Gör. Gaziantep Üniversitesi, Nizip Meslek Yüksek Okulu, Bilgisayar Teknolojileri Bölümü, Hasan Kalyoncu Üniversitesi – Gaziantep Üniversitesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik ABD, Ortak Doktora Programı, Doktora Öğrencisi, ozelmustafa@yahoo.com

Bilgi ve haberleşme teknolojilerindeki gelişmeler ile işletmeler arası bütünleşmeler ve işbirliğinin değer yaratıcı bir şekilde yayıldığı görülmektedir. Artık günümüz iş dünyasında işletmelerin tek tek rekabetçi olmaları kavramı yerine, yer aldıkları tedarik zincirlerinin bütününden oluşan bir rekabet ortamı oluşmaktadır (Özdemir, 2004, s. 94). Bu sebeplerden dolayı işletmeler karmaşık tedarik zinciri faaliyetlerini kontrol etmek ve daha görünür olmasını istemektedirler.

Tedarik zinciri görünürlüğü dendiğinde, “nakliye ve lojistik faaliyetlerini de içeren ürün siparişleri ve fiziki sevkiyatlarla ilgili spesifik bilgileri kontrol etme ve geçiş öncesi ve transit olarak gerçekleşen olayların ve kilometre taşlarının durumunun farkındalığı” olarak tanımlanmaktadır (Heaney, 2014, s. 2).

Küreselleşmenin getirdiği karmaşıklığa ek olarak, çoğu kuruluş gelirlerini ve kar marjlarını artırmak için baskı oluşturmaktadırlar. Bu, kritik iş zorlukları ve güçlü tedarik zinciri, görünürlüğüne odaklanma ihtiyacını da beraberinde getirmektedirler.

Tedarik zinciri görünürlüğü, bir işi hem örgütsel sınırlar içinde hem de sınırlar boyunca yönetmek için önemli bir araçtır. Bu görünürlük, iyi kontrol edilen ve yönetilen tedarik zinciri işlevleri, rekabet avantajı elde etmek için hız, güvenilirlik ve esneklik sağlar. Tedarik zinciri görünürlüğü ihtiyacına yanıt olarak, önde gelen tedarik zinciri görünürlüğü prensipleri Tedarik Zinciri Kontrol Kuleleri’nde somutlaşmaktadır. Bir tedarik zinciri kontrol kulesi, stratejik hedeflerle uyumlu kısa ve uzun vadeli kararlar için gelişmiş görünürlük sağlamak, tedarik zinciri verilerini yakalamak ve kullanmak için gereken teknoloji, organizasyon ve süreçlere sahip bir merkez olarak çalışmaktadır (Bhosle vd., 2011, s. 4).

Bu çalışmanın amacı, küresel tedarik zinciri faaliyetlerinde bulunan işletmeler için karmaşık tedarik zinciri faaliyetlerinin en iyi uygulanabilmesi adına “Tedarik Zinciri Kontrol Kulesi” sistemlerine dikkat çekmek ve bu alanda yer alan avantajlar ve dezavantajlar konusunda bir farkındalık oluşturmaktır.

Bu bağlamda çalışma temel olarak tedarik zinciri yönetimi, kontrol kuleleri, kontrol kulelerinin faydaları, kusurları ve sonuç bölümü olmak üzere toplam dört ana bölümden oluşmaktadır.

Tedarik Zinciri Yönetimi

Tedarik Zinciri teriminin, ilk olarak, organizasyonun sarf malzemelerini tedarik etme ve yönetme faaliyetleri olarak tanımlanmıştır (Christopher, 1992, s. 63-75).

Diğer bir tanım tedarik zincirini, hammadde temin eden, bu hammaddeleri ara ürün ve nihai ürünlere dönüştüren bunları müşterilere ulaştıran, üretici ve dağıtıcıların oluşturduğu bir ağ olarak tanımlamaktadır (Lee ve Billington, 1992, s. 66).

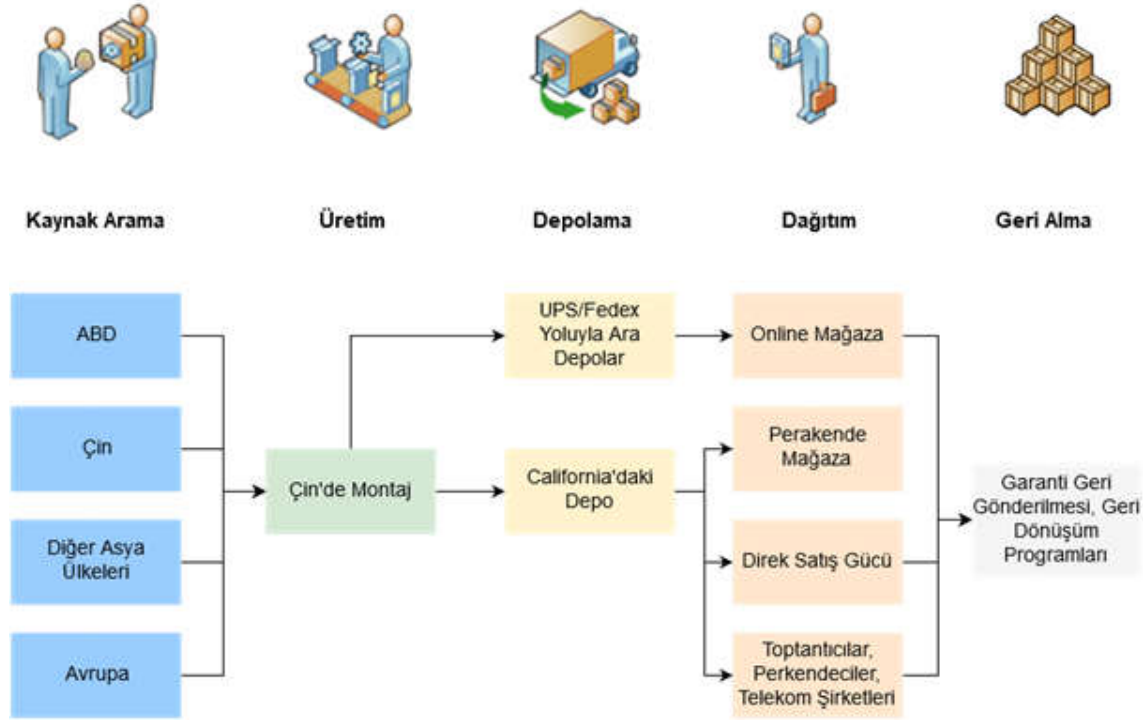
Tedarik zinciri yönetimi, Tan, Kannan ve Handfield, (1998)’e göre “Temel hammaddelerin tedarikinden nihai ürüne (ve olası geri dönüşüm ve yeniden kullanıma) kadar malzeme ve tedarik yönetimini içerir. Tedarik zinciri yönetimi, firmaların tedarikçilerinin süreçlerini, teknolojisini ve rekabet avantajını artırma kabiliyetini nasıl kullandıklarına odaklanmaktadır” şeklinde tanımlamışlardır.

Bowersox, Closs ve Cooper, (2002)’e göre ise tedarik zinciri yönetimi “Stratejik konumlamayı değerlendirmek ve işletme verimliliğini artırmak için işbirliği yapan firmalardan oluşur. Tedarik zinciri operasyonları, bireysel firmalardaki işlevsel alanlara yayılmış ve ticaret

ortakları ve müşterileri örgütsel sınırlar arasında bağlayan yönetsel süreçleri gerektirir" şeklinde açıklamışlardır.

Tedarik Zinciri Profesyonelleri Konseyi (CSCMP) başka bir tanımda tedarik zinciri yönetimini şu şekilde ifade etmektedir: "Tedarik zinciri yönetimi satın alma, tedarik, dönüşüm ve tüm lojistik yönetimi faaliyetlerinde yer alan bütün operasyonların planlanması ve yönetimini kapsar. Aynı zamanda kanal ortaklarıyla (bunlar tedarikçiler, aracılar, üçüncü taraf servis sağlayıcılar ve müşteriler olabilir) koordinasyon ve işbirliğini de içerir. Özünde, tedarik zinciri yönetimi, arz ve talep yönetimini şirket içinde ve şirketler arasında bütünleştirir (CSCMP, 2008).

Tedarik zinciri; bir ürünü ya da hizmeti tasarlamak, dağıtmak ve kullanmak için ihtiyaç duyulan işletmeleri ve bu işletmelerce yapılan eylemleri kapsamaktadır. İşletmelerin hayatta kalmaları, ihtiyaç duydukları gereksinimlerin sağlanması açısından tedarik zincirine bağlıdır. İşletmeler için pazarın durumundaki değişim ve belirsizliğin nasıl gelişeceği konusu, ne tür bir tedarik zincirinin içinde bulduklarına ve bu zincirde nasıl bir rol üstlendiklerine bağlıdır. Tedarik zincirinin yapısı ve bu zincire nasıl katılacaklarını öğrenen işletmeler, pazarlarında sürdürülebilir bir rekabet avantajına sahip olacaklardır (Timur, Başkol, Çekerol, ve Suvacı, 2013, s. 10). Şekil 1'de Apple firmasına ait kaynaktan nihai tüketiciye kadar uzanan ve bir tedarik zinciri gösterilmektedir.

Şekil 1. Apple firmasına ait küresel bir tedarik zinciri örneği (<https://jctract.com/blog/applein-tedarik-zinciri-gerçekten-en-iyisi-mi/>, erişim: 14.04.2017).

Şekil 1 incelendiğinde Apple çeşitli kaynaklardan tedarik ettiği hammaddeleri ve yarı mamulleri alıp montaj fabrikasının olduğu Çin'e gönderir. Burada, montajı yapan şirket Apple online mağazasından yapılan siparişleri direkt lojistik firmaları ile gönderir. Perakende mağazaları, direk satış ve diğer distribütörler gibi dağıtım kanalları için Apple, California'daki

merkezi deposunda tutar ve buradan tedariki sağlar. Ürünün ömrünün bitmesinden sonra ise tüketici ürünleri en yakın Apple Mağazasına gönderir veya geri dönüşüme yollar (<https://jtract.com/blog/applein-tedarik-zinciri-gercekten-en-iyisi-mi/>, erişim:14.04.2017).

Tedarik Zinciri Kontrol Kuleleri

Ekonomik, politik, siyasal nedenler ve çeşitli doğal olaylar neticesinde tedarik zincirlerinde önemli kesintilere uğrayan lider şirketler, tedarik zinciri stratejilerini yeniden düşünmeye ve esnekliklerini artırmak üzere çeşitli adımlar atmaya başladılar (Bentz, 2014, s.36). Uluslararası yatırımların arttığı son yıllarda üretim tesislerinin de deniz aşırı ülkelere kaymasıyla özellikle küresel üretim gerçekleştiren şirketler küresel tedarik zinciri süreçlerinde meydana gelen karmaşıklıklar, değişkenlikler ve belirsizlikler yüzünden yönetmekte bir takım zorluklar yaşamaktadırlar. Bundan dolayı işletmeler bu süreçte yaşanan olumsuzlukları azaltmak, esneklik sağlamak ve maliyet düşüklüğü vb. imkânlar için tedarik zinciri kontrol kulelerini kullanma eğilimi göstermektedirler.

Kontrol kuleleri

Havacılık alanında, kontrol kuleleri bir havalimanına inen ve kalkan hava araçlarını izlemek için radar kullanmaktadır. Kuleyi kontrol eden kuledeki hava trafik kontrolörleri hava alanına giden yolda uçakları hızlandırabilir veya yavaşlatabilir. Bir fırtına havalimanını kapattığında uçakları yeniden yönlendirebilirler. Bir tedarik zinciri için kontrol kulesi arkasındaki konsept, siparişler, envanter, gönderiler, tahminler ve bunların dünya genelindeki durumlarının izlenmesi açısından benzer özellikler taşır. Kontrol kulesi; çalışan personel, envanter, sipariş vb. ile ilgili faaliyetlerini kumanda panelleri ve bilgisayar monitörlerinde görebilir (Cooke, 2014, s. 117).

Tedarik zinciri kontrol kulesi sistemi, dış ortamı işletmeye görünür kılmaya çalışan bir girişimdir; "uçtan uca" görünürlük sağlar, sistem gecikmesini gidermek, her işlem ve olayı kaydetmek ve planlamacıları talep ve operasyon planlarından kesintiler ve sapmalara karşı hızla uyarmaktır (Notani, 2013). Tedarik zinciri liderleri - tıpkı hava trafik kontrolörleri gibi işlev görürler; kaynak tüketim kalıpları ve tedarikçi üretim modelleri hakkındaki verileri sürekli olarak bir araya getirir ve analiz ederler (Barlow, 2016).

Günümüz küresel ekonomisindeki rekabet gücünü artırmak için şirketler, tedarik zincirlerinde daha yüksek verimlilik sağlamak için sürekli çaba sarf ederken, aynı zamanda değişken müşteri taleplerine daha hızlı yanıt vermek zorunda kalmaktadırlar. Gittikçe çeşitlenen ve sürekli değişen bir dizi ürün, malzeme ve bileşeni birden fazla iş ortağıyla uğraşmak zorunda kalınca tedarik zinciri sürecine aşırı yük bindirilir. Bu noktada tedarik zinciri kontrol kulesi devreye girer.

Lojistik sağlayıcıların, taşıyıcılar ve üçüncü parti lojistik (3PL) şirketleri tarafından üstlenilen gönderileri denetlemek için bir görünürlük mekanizması gerektiğinden, 1990'larda kontrol kuleleri ortaya çıkmıştır. Lojistik kontrol kuleleri, tedarik zinciri kulelerinin öncüleridir ve kapsamı daha geniş olup, istif aracında, fabrikada veya bir tedarikçinin dağıtım merkezinde olsun, hareket halindeyken veya dinlenirken envanter görünümünü kapsamaktadır (Chatterjee, 2016).

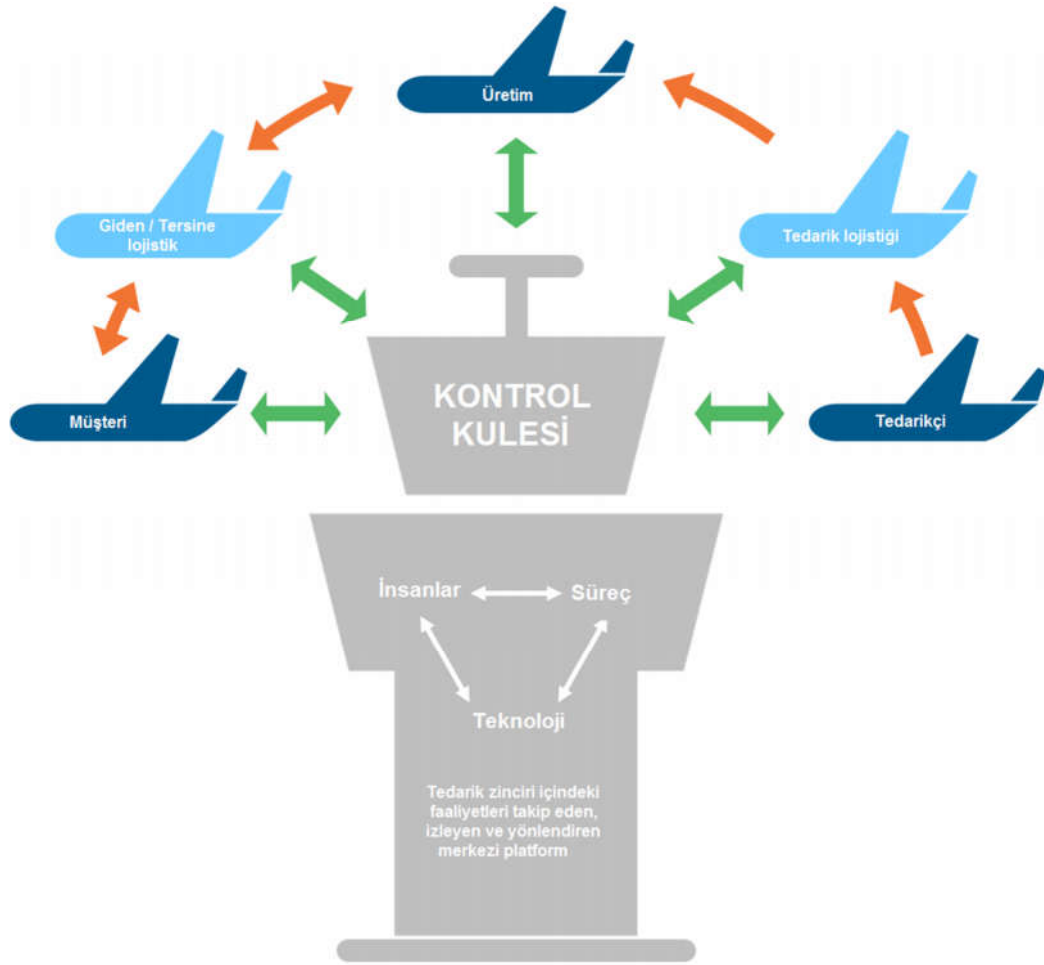
Kontrol Kulesi, taşımacılık şirketleri tarafından, bir ulaşım ağını yönlendirerek endüstriye özel çözümler sunmak için sağlanan bir hizmet olarak tanımlanabilir. Kontrol Kulesi'nin ana amacı, tanımlanmış güvenlik standartlarını tehlikeye atmadan veya belgenin

doğruluğundan ödün vermeden, % 100 zamanında sevkiyatını yansıtacak şekilde en uygun maliyetle nakliye organizasyonu yapmaktır. Kontrol Kulesi, çeşitli servis sağlayıcılara bağımlı bir ağ üzerinden operasyonları izler ve bu nedenle çok boyutlu nakliye organizasyonu gerektirir (Kuehne & Nagel, 2013).

Kontrol Kulesi'nin önemli bir yararı, bilgi akışının birden çok taraf arasında birleştirildiği tek bir kontak noktasının olmasıdır. Bilgi akışının merkezi noktasıdır. Kontrol Kulesi, şirketlere görünürlük kazandırır, çünkü gönderiler birden çok taşıyıcıda transit olarak takip edilebilir (Kolehmainen, 2013, s. 21).

Kontrol Kulesi, tedarikçiden müşteriye kadar uzanan bir tedarik zinciri içerisindeki faaliyetleri takip eden, izleyen ve yönlendiren merkezi bir platformdur. Şekil 2'de tedarik zinciri kontrol kulelerinin operasyonları görülmektedir.

Şekil 2. Kontrol Kulesi Operasyonları (<http://www.everestgrp.com/wp-content/uploads/2015/03/SCM-Annual-Report-2015-I3.png>, erişim tarihi: 07.03.2017)

Bir kontrol kulesi, satın alma başına ödemedi menşei operasyonlarına ve sevkiyat planlamasına, varış operasyonlarına ve müşteri siparişlerinin yerine getirilmesine kadar ticaret ve lojistikteki yüzlerce işyeri arasındaki operasyonel faaliyetleri otomatikleştirir ve izler. Teknoloji, geleneksel sanal yazılım ticaret topluluklarını, elektronik olarak entegre edilmiş ortak veri üzerinden özel, izin tabanlı "sanal" ticaret topluluklarını başlatmak ve yönetmek için şirketler arası iş birliği için web tabanlı yazılım uygulamalarını bir araya getiren geleneksel ticari yazılım sistemlerinden kökten farklıdır. Nötr, sağlam, güvenli ve barındırılan bu

sistemler, ilk kez çeşitli ve dağıtılmış ticaret dünyasında kitlesel ölçeklendirilebilir bilgi paylaşımını sağlayan "gerçeğin tek bir versiyonu" sistemidir (Stinnes, 2011, s. 21).

Hava trafiğini yöneten bir kule ile karşılaştırılması klişe olabilir ama doğrudur. Havaalanı sarmal benzeri bir tedarik zinciri kontrol kulesi, faaliyeti izler, bilgileri toplar ve işler ve eylemleri merkezi bir yerden koordine eder. Tedarik zinciri de havaalanı tesisine biraz benzer ve kontrol kulesi içerisinde ve çevresinde üç yetenek bulunmaktadır, bu yetenekler şunlardır (Pearson, 2014):

Görünürlük: Kontrol kuleleri sayesinde kurumsal çapta bilgi talebine, siparişlere, envantere, gönderilere, kapasite düzeylerine gerçek zamanlı erişim sağlanır,

Analizler: Kontrol kuleleri, görünürlük verilerini yorumlar; sorun kaynağı çözümlemesini gerçekleştirir, uyarıları tetikleyerek, devrilme noktalarını saptayarak ve bir olayın olası tepkilerinin neden oluştuğunu anlamak için analitiği kullanır,

Uygulama: Kumanda kulesi bir merkez olarak tedarik zincirinin her bir bölümü, bir başkasının ne zaman ve nasıl etkilendiğini bilir. Hem insan hem de otomatik olan kontrol kulesi varlıkları, tedarik zinciri boyunca bilgi ve eylem planları yayar ve uyumluluğu sağlamak için faaliyetleri izler.

Kontrol kulesi sisteminin yapısı

Tedarik zinciri kontrol kuleleri temel olarak beş temel katmandan oluşmaktadır. Bu katmanlar Şekil 3'te genel olarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Tedarik zinciri iş katmanı: Bu tabaka kontrol kulesi tabanında bulunur. Tüm tedarik zincirinin temeli budur. Tedarik zinciri üyelerini ve tedarik zinciri işinin önemli yönlerini içerir. Bu tabaka esas olarak tedarik zinciri işletme formlarını ve kütle transferi yasasını karakterize eder. Tedarik zinciri üyeleri arasında hammadde tedarikçileri, üreticiler, dış kaynaklı lojistik servis sağlayıcıları, distribütörler, bayiler ve kullanıcılar bulunur. Tedarik zinciri işinin başlıca unsurları arasında satın alma, taşıma, depolama, yükleme - boşaltma, dağıtım işleme, paketleme, dağıtım ve bilgi hizmetleri yer almaktadır (Shou-Wen vd., 2013, s. 8489).

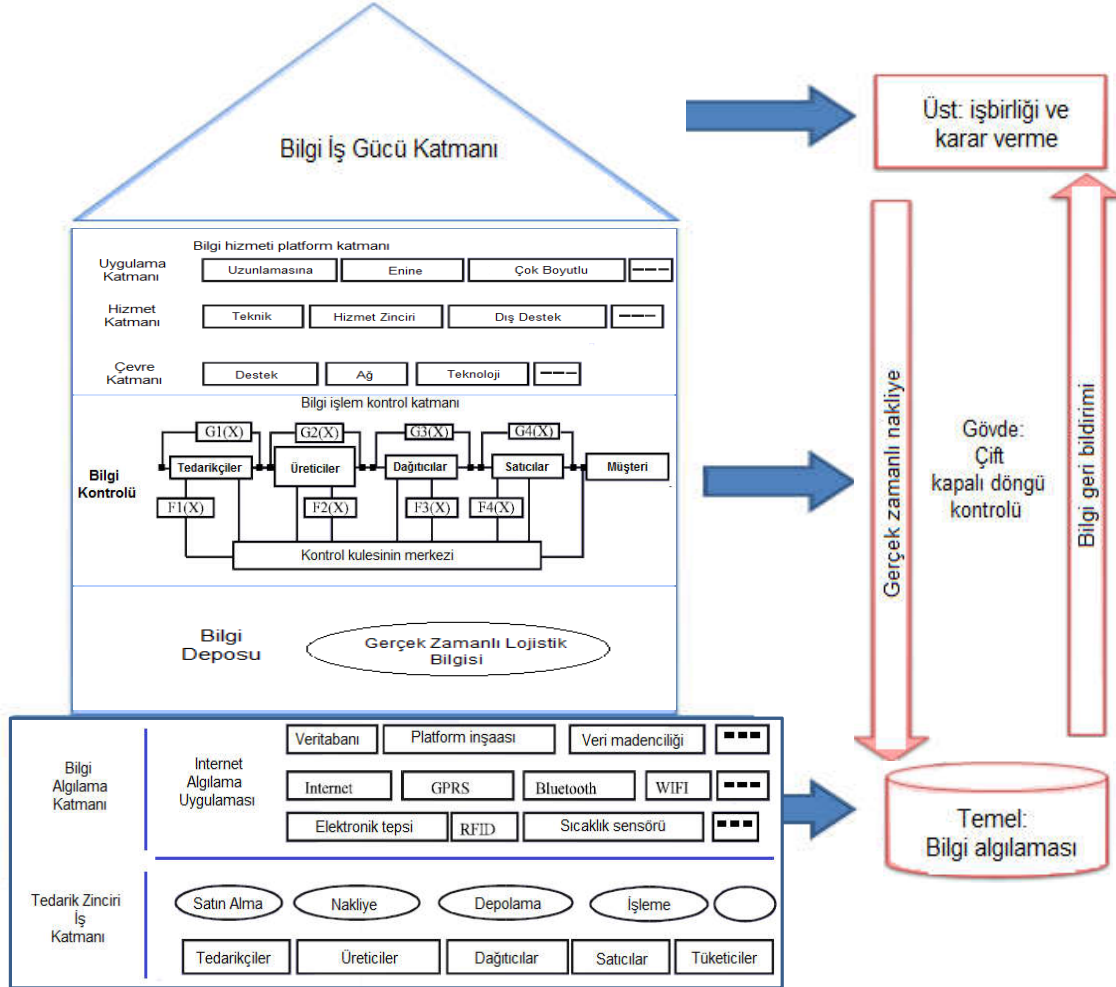
Bilgi algılama katmanı: Bu katman, Tedarik zinciri kalitesinin gerçek zamanlı algılanmasını ve iletilmesini sağlamak için İnternet teknolojisinin kullanılmasıdır. İnternet teknolojisi, RFID, barkod teknolojisi, GPS, video teknolojisi, sıcaklık sensörü, nem sensörü, kromatograflar, GPRS, Bluetooth, WIFI ve diğer iletim teknolojisi gibi bilgi toplama ve aktarma araçlarının entegrasyonundan oluşmaktadır (Tajima, 2007; aktaran, Shou- When vd., 2013, s.8490).

Bilgi işlem kontrol katmanı: Kule gövdesinin alt katmandır. İki kısımdan oluşur; biri tedarik zinciri bilgi depolama kısmıdır, diğeri ise tedarik zinciri bilgi kontrol kısmıdır. Depo parçası, kontrol parçası için toplam bilgi sağlayabilir. Buna karşılık kontrol parçaları, bilgi kontrolünün sonuçlarını saklama bölümüne geri besleyebilir. Böylece iki kısım birlikte kontrol kulesinin çekirdek kontrol fonksiyonunu başarmışlardır (Shou-Wen vd., 2013, s. 8490).

Bilgi hizmeti platform katmanı: Tedarik zincirinin tüm bağlantılarına ve konularına karşı karşıya gelen entegre kalite bilgi servisi platformudur. Birincisi, merkezi bir yerde depolayabilir ve kaliteli bilginin şeffaflığını ve görselleştirilmesini sağlamak için alt katmandaki kalite bilgilerini dinamik olarak güncelleyebilir. İkincisi, tedarik zincirinin tüm bilgileri gerçek zamanlı olarak izlenebilir. Üstelik platformun üçüncü işlevi, bütün tedarik zinciri kalite

sorunlarının ve geribildirim kontrolünün geçmişini de kapsayan bir şekilde olmasını sağlamaktır (Shou-Wen vd., 2013, s. 8491).

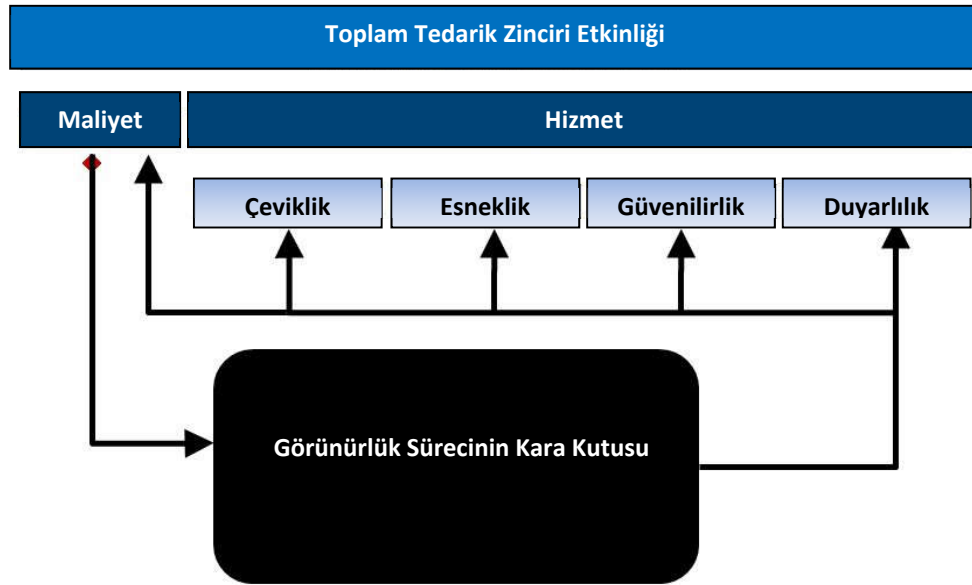
Kaliteli iş gücü katmanı: Bu katman kontrol kulesinin üstünde yer alır, kontrol ve karar verme merkezidir. Ürününün her bağlantısında merkezi izleme ve lojistik kalitesinden sorumludur. Hızlı tüketim malları tedarik zincirinin makul bir şekilde yönetilmesi genel kalite kontrolü, erken uyarı ve karar verme işlemini yapar (Ji, Tian, Zhang, & Lu, 2013, s. 3610).

Şekil 3. Tedarik Zinciri Bilgi Kontrol Kulesi Sistemi (Shou-Wen vd., 2013, s. 8489).

Kontrol kulesi ve tedarik zinciri görünürlüğü

Tedarik zincirinin görünürlüğü; nakliye ve lojistik faaliyetler de dâhil olmak üzere ürün siparişleri ve fiziksel gönderilerle ilgili olayların, spesifik bilgilerin bilincinde olunması ve bu unsurların kontrol edilmesi olarak tanımlanır. Görünürlüğü elde etmek, basit izleme ve izleme işlevselliğinden çok daha fazlasını gerektirir. Bir kontrol kulesi yaklaşımı, planlama ve yürütme ile baştan sona faaliyetlerin senkronize edilmesi (hammadden son müşteriye teslimata kadar) döngüsünü kapsar (Heaney, 2013, s. 2). Tedarik zinciri görünürlüğü sağlanması, dört ana alanda tedarik zincirinin etkisini ölçmek ve kontrol etmek anlamına gelmektedir ve Şekil 4'te gösterilmiştir.

Şekil 4. Tedarik zinciri görünürlük performansını değerlendirmede baskın yaklaşım (Bhosle vd., 2011, s.2)

Çeviklik, tedarik zinciri süreçlerini, hedefleri, ortaklarını, tesislerini ve diğer maddi yönlerini minimum gecikme veya istenmeyen etkiyle değiştirme kapasitesi olarak tanımlanır (Bhosle vd., 2011, s.2),

Esneklik, bilinmeyen ve kontrol edilemeyen olaylara asgari etkiyle dayanma kapasitesi olarak tanımlanmaktadır (Bhosle vd., 2011, s.2-3),

Güvenilirlik, tedarik zinciri etkinliğinin temel bir gerekliliği olan kalite, zamanlama, maliyet, kullanılabilirlik, hizmet düzeyi vb. konularda taahhütlerini yerine getirme kapasitesini ölçer (Bhosle vd., 2011, s.3),

Duyarlılık, bilgi toplama kapasitesi ve çevre değişikliklerine uyum kapasitesi, yönetmelikler, rekabet ortamı veya iş değerini etkileme potansiyeline sahip diğer durumlar olarak tanımlanır (Bhosle vd., 2011, s.3).

Tedarik zinciri görünürlüğü dönüşüm aşamaları

Birçok organizasyon, Tedarik zinciri görünürlük çözümleri uygulamaktadır. Bu çözümler farklı olgunluk seviyelerini de yansıtır. Belirli bir görünürlük çözümünün olgunluk seviyesi, ilgili kişilerin araçları, süreçleri ve becerileri ile tanımlanır ve genellikle üç aşamadan birine girer. Tahmin edilebileceği gibi, her aşama bir önceki aşamaya göre daha yüksek bir olgunluk seviyesini yansıtmaktadır (Bhosle vd., 2011, s.6).

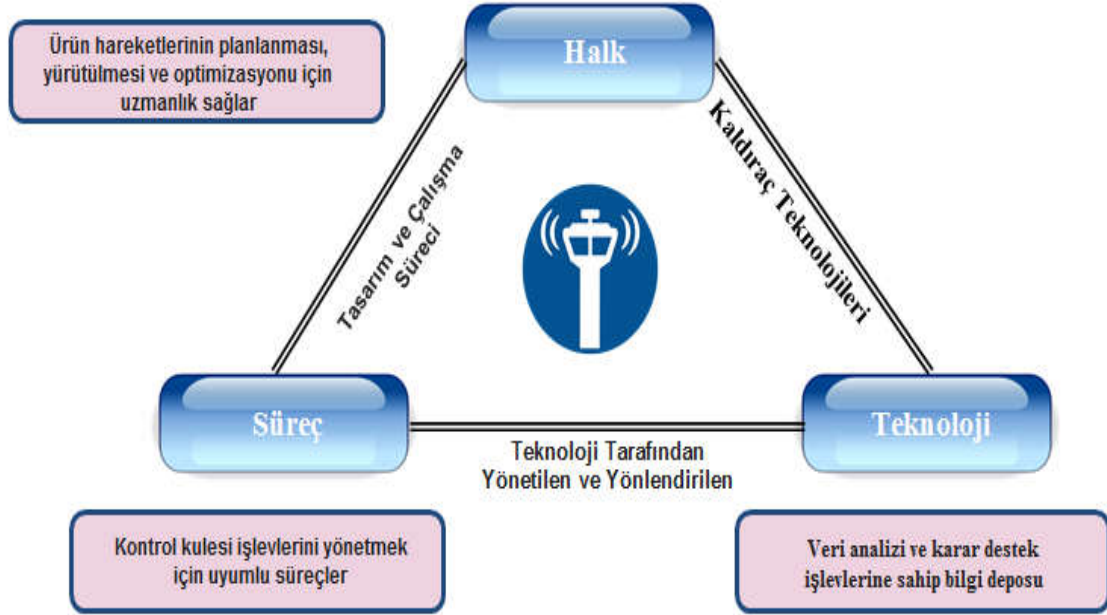
Birinci aşama, En temel seviyede, odaklanma, sevkiyat ve stok durumu gibi tedarik zinciri verilerinde operasyonel düzeydeki görünürlük elde edilmektedir. Çözümün kapsamı, genellikle, birinin stratejik önemine bağlı olarak, giden lojistik ve/veya gelen lojistik gibi bir veya iki süreçle sınırlıdır. Araçlar, veri toplama üzerine odaklanmaktadır. Personelin yetenekleri operasyonel seviyede çok fazladır (Bhosle vd., 2011, s.6).

İkinci aşama, İkinci aşamada, çoklu tedarik zinciri düğümlerinde gönderilerin durumunun izlenmesi ve aralarında oluşan sorunların izlenmesi üzerinde duruluyor. Kapsam, gelen ve giden lojistik ile ilgili tüm süreçleri kapsar. Araçlar, istisnalar ve olaylar için uyarılar sağlar. Bu uygulamalar, karar verme desteği için bazı temel raporlama ve analiz yetenekleri ve bilgi

bankası ile birleştirilir. Kuruluş ve destek personeli, tedarik zincirindeki (potansiyel) sorunlara aktif biçimde müdahale etme kabiliyetine sahiptir (Bhosle vd., 2011, s.6).

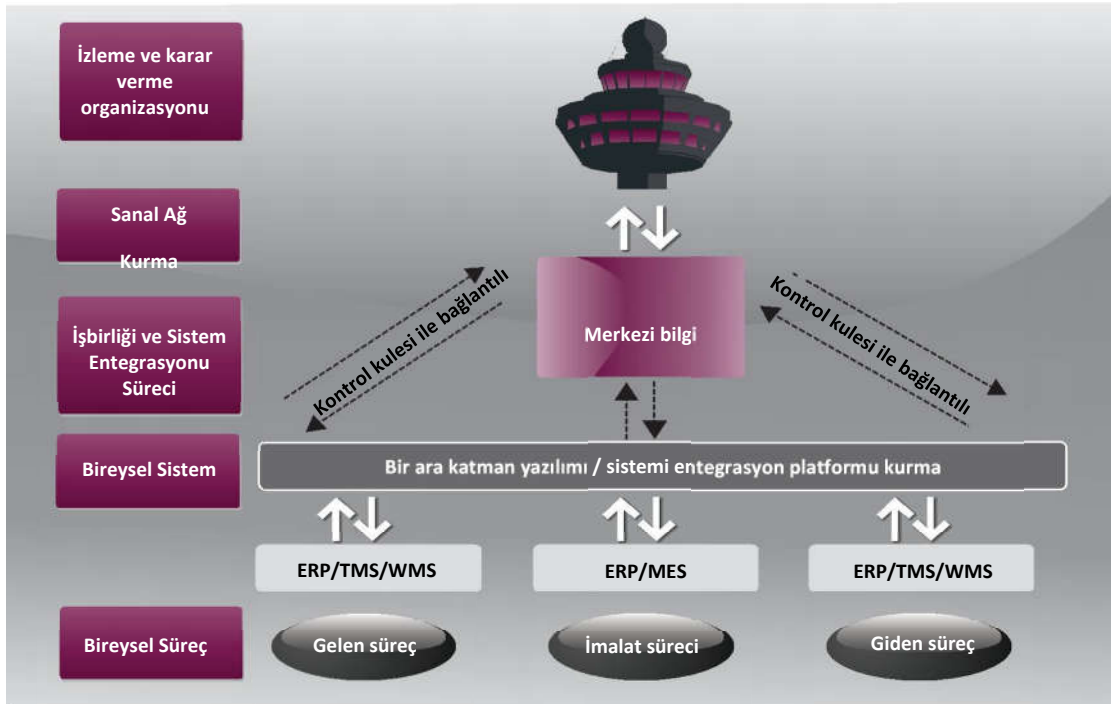
Üçüncü aşama, Tahmini görünürlük olarak bilinen üçüncü (gelişmiş) aşama, olası sorunları öngörmek, yaklaşan etkinlikler için alarm üretmek ve bu yüzden de kendi kendine öğrenme algoritmalarına odaklanır. Bu çözümler, tedarik zinciri işlevlerinin proaktif izlenmesi sağlanarak ve karar destek sistemlerine yardımcı olarak popülerlik kazanmaktadır. İşlemlerin gerçek zamanlı bilgileri sağladığı varsayımıyla, bu tür görünürlük kısa vadede faydalıdır. Böyle bir görünürlük, planlama yeteneklerinin geliştirilmesini de sağlar ve nakliyecilerin, tedarik zincirinin optimizasyonu hakkında daha iyi taktiksel veya stratejik kararlar almalarını sağlar (Bhosle vd., 2011, s.6).

Kontrol kuleleri, tedarik zinciri ortaklarına tedarik zincirinin tamamında yüksek seviyede ürün görünürlüğü sağlamak için Şekil 5'te görüldüğü gibi organizasyonla (insanlar), sistemleri ve süreçleri birleştirir (Bhosle, 2011, s. 8).

Şekil 5. Kontrol Kulesinin 3 Sütunu (Bhosle vd., 2011, s.8).

Kontrol kuleleri, iş süreçlerinde ve raporlamada dünya çapında tutarlılık sağlar (Biederman, 2013). Teknoloji yönünü doğru kılmak, kontrol kulesi konseptinin genel başarısı için temel önemlidir. Şekil 6'da gösterildiği gibi, bir Kontrol Kulesi kurarken farklı sistemler ortak katman yazılımları yardımıyla birbirine entegre edilmiş ve tüm bilgiler merkezi bir konumda toplanmıştır. Bu bilgi daha sonra denetleme, izleme ve etkili kararlar almak için kullanılır (Bhosle, 2011, s. 9).

Şekil 6. Kontrol Kulesi Teknoloji Yaklaşımı (Bhosle vd., 2011: s.9)

Farklı şirketler, farklı yaklaşımlar izlemekte olup, Accenture'ın geniş bir yelpazede müşterileri ile yaptığı araştırma ve çalışmalarda, tedarik zinciri yeteneklerinin geliştirilmesinde şirketlerin dört aşamalı bir olgunluk süreci yaşadığını gösteriyor. Kuruluş talep odaklı bir hale geldiğinde kontrol kulesi rolü de değişerek büyüyor (Bentz, 2014, s. 39).

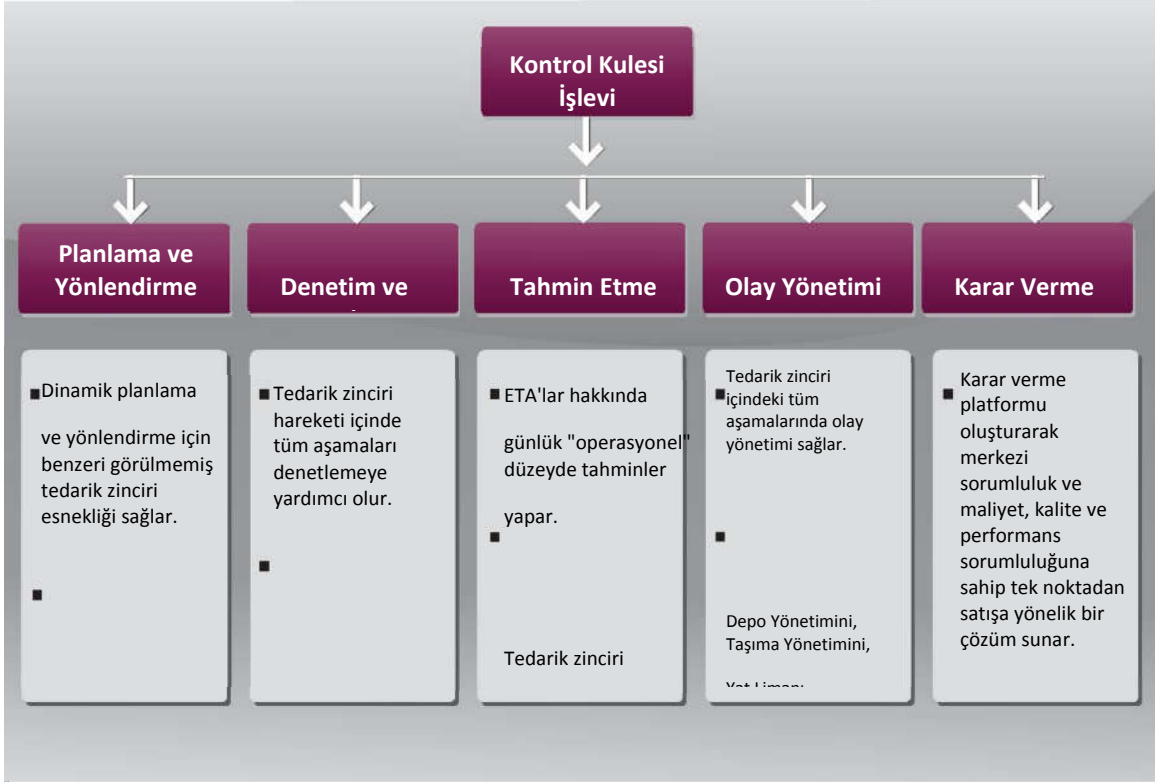
Birinci Aşamada, şirketler olaylara tepki verirler ve denetim kulesinin temel işlevleri, görünürlük sağlamak ve beklenmedik olayların aksamasını önlemeye yardımcı olmaktır.

İkinci Aşamada, şirketler, süreçlerin bir şekilde entegrasyonu ile dengeli ve işlevsel dengeler üstlenmeye başlarlar. Bu aşamada, kontrol kulesi fonksiyonel mükemmellik için standartlar belirler ve çapraz işlevsel karar vermeyi destekler. Kule, temel çözümler ve "eğer olursa" analizler sunar ve temel performans göstergelerini işlev seviyesinde yönetir.

Üçüncü Aşamada, kontrol kulesinin dikey işlev silolarından yatay süreçlere yönetilmesinden hareketle, uçtan uca iş ağı ticaretinin ortaya çıktığı görülüyor. Kontrol kulesi uçtan uca işlem mükemmelliğinden sorumludur ve temel performans göstergelerini yalnızca işlevler için değil, süreç çıktıları için de yönetir.

Dördüncü Aşamada, organizasyonun tedarik zinciri yetenekleri sürekli uçtan-ucaya değerlendirmesini içermektedir. Kontrol kulesi, iş değeri ve verimlilik üzerinde doğrudan etkisi olan, tedarik zincirinin her adımında değeri optimize etmek için karmaşık çözümler kullanır.

Bir Kontrol Kulesi, coğrafi erişim, kapsam, işlevler, süreçler ve endüstri kolu bakımından spesifik organizasyonun ihtiyaçlarına göre özelleştirilebilir. Bununla birlikte, bir Kontrol Kulesi'ni başarılı bir şekilde uygulamak için, Kontrol Kulesi'ni kurarken kuruluşların dikkatle birkaç hayati karar almaları gerekir (Bhosle, 2011). Bu kararlar Şekil 7'de gösterilmiştir.

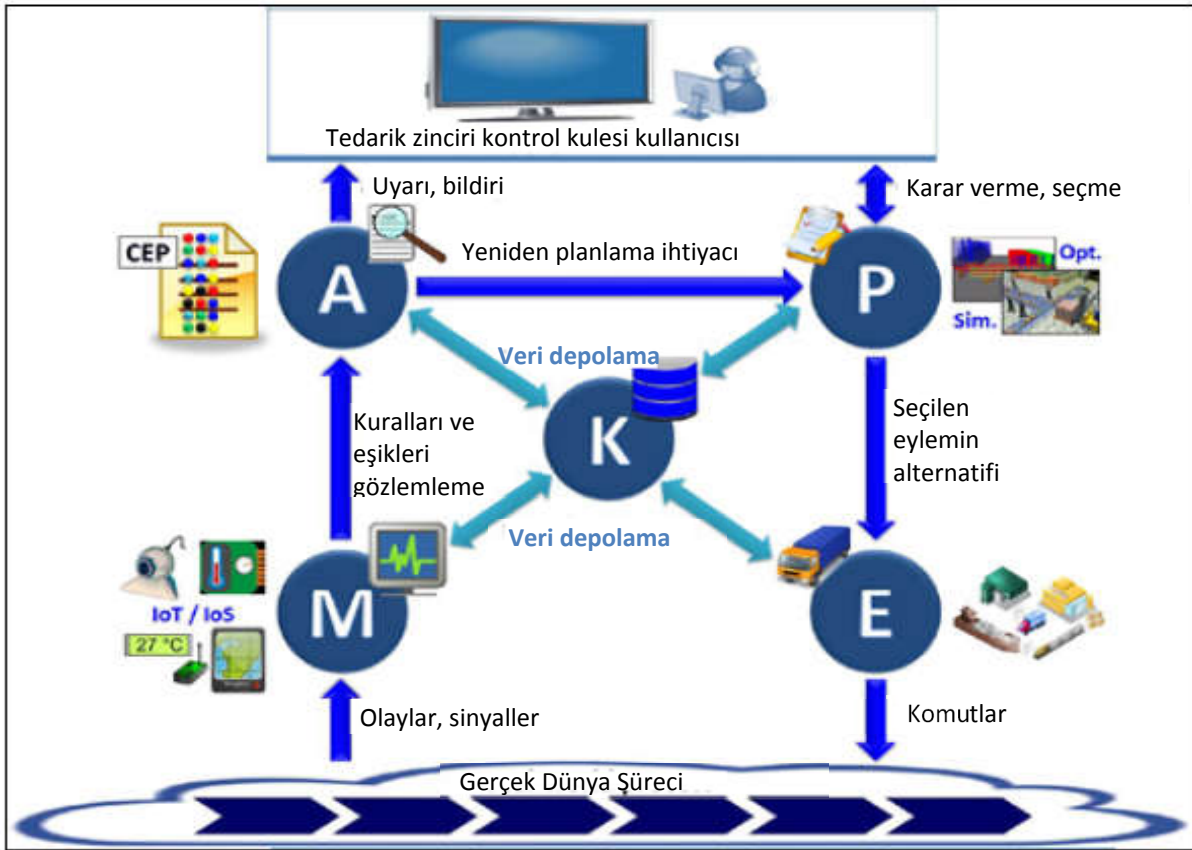

Şekil 7. Kontrol Kulesi İşlevleri (Bhosle vd., 2011: s.10).

Kontrol kulelerinin fonksiyonel konsepti MAPE-K döngüsü

Kontrol kuleleri için popüler bir fonksiyonel mimari konsepti, her kontrol kulesinin sergilediği temel fonksiyonları ifade eder. Kontrol kulelerinin fonksiyonel konseptini tanımlamak ve kategorize etmek için kullanılan yaklaşım, MAPE-K kontrol döngüsüdür. MAPE-K kontrol döngüsü değişen dış koşullara hızla uyum sağlayabilen yazılım sistemlerini tanımlayabilmek için otonomik hesaplama alanında geliştirilmiştir (ve daha sonra Öz-Yönetim ve Kendini Uyarlayan Sistemlerin karakterizasyonu için kullanılmıştır). Otonomik hesaplama hareketle, MAPE-K kontrol döngüsü, tekrar izlenen farklı süreç özelliklerinden birini temsil eden yönetilen bir öge için döngü, otomatik olarak çalışan otonom bir unsur olarak düşünülür. Yönetilen bir ögenin ilgili verileri, sensörler ve efektörler yardımıyla yakalanır (Cyril vd., 2014, s.3). Bu döngü Şekil 8’de gösterilmiştir.

Şekil 8. Tedarik Zinciri Kontrol Kulesinde MAPE-K Döngüsü (Cyril vd, 2014, s.4)

Tedarik Zinciri Kontrol Kulelerinin Faydaları ve Kusurları

Tedarik zinciri kontrol kuleleri bazı uluslararası şirketler tarafından tedarik zinciri operasyonlarının koordineli bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için kullanılmaktadır. Ancak bu sistemin işletmelere sağladığı faydalara karşın bir takım kusurları da bulunmaktadır.

Tedarik zinciri kontrol kulelerinin faydaları

Tedarik zinciri uygulamalarında bir kontrol kulesi uygulamalarının şirketlere sağladığı bir takım faydalar bulunmaktadır. Bu faydalar şu şekilde sıralanabilir (<https://www.bdpinternational.com/news-advisories-events/trend-watch/the-rise-of-global-control-towers/>, erişim: 17.03.2017):

Müşteri memnuniyeti: Müşteriler, kontrol kuleleri sayesinde programa ve gereksinimlere bağlı kalmanın yanı sıra maliyet konusunda daha fazla kesinlik hissettikçe firmanın itibarı artacak dolayısıyla da müşteri memnuniyeti seviyesi yükselecektir,

Karar verme: Bazı durumlarda tedarik zinciri kontrol kulesi, bir şirkette farklı imalat tesislerinin üretimini optimize etmenin yanı sıra yeni üretim tesislerinin nerede kurulacağına karar vermede de önemli bir rol oynamaktadır,

Maliyet azalması: Bir tedarik zinciri kontrol kulesi sayesinde ulaşım servis sağlayıcılarıyla olan sinerjiyi belirleyecek ve bu sebeple ulaşım giderlerinde ve toplam maliyetinde azalma sağlayacaktır,

Koruma: Tedarik zinciri ile bütünleşmiş bir kontrol kulesi, anahtar tedarik zinciri karar vericileri, parmak uçlarında, daha iyi, daha hızlı ve daha bilinçli iş seçimlerine yol açan son derece güçlü bilgilere sahiptir. Sahip oldukları bu bilgiler tedarik zincirindeki bir takım sorunlardan kaçınılması gerektiğinden, şirketler ticarete ve diğer alanlardaki cezalardan kaçınmış olacaklardır.

Geliştirme: Tedarik zinciri kontrol kulesi, yüksek teknoloji liderlerine, daha dinamik bir karar verme yoluyla, yatay bir tedarik zinciri yaratma, yetenek ve örgütsel uyumluluğu artırma ve çevikliği geliştirme becerisi kazandırır (Accenture, 2015, s.1).

Kullanıcılarına ek olarak şu faydaları da sağlar (<http://www.everestgrp.com/wp-content/uploads/2015/03/SCM-Annual-Report-2015-I3.png>, erişim: 07.03.2017):

Görünürlük: Yöneticilere, tedarik zinciri faaliyetlerinin güncel olarak etkinleştirilmesi adına gerçek zamanlı bilgi sağlarlar,

İyileştirilmiş yanıt süresi: Bir segment boyunca sorun belirleme, tedarik zincirinde önleyici iyileştirmeye yardımcı olur.

Tedarik zinciri kontrol kulelerinin kusurları

Teknolojiye yapılan büyük yatırımlara rağmen, hizmet düzeyleri, stoksuzluk, dolun oranları ve envanter seviyeleri gibi tedarik zinciri sağlığının neredeyse her ölçütü, on yıl öncesine göre değişmeden kalmıştır. Bu durum Kontrol kulelerinin doğru bir çözüm olup olmadığı sorusunu akıllara getirmektedir.

Kontrol kulesi teknolojisi satıcıları kontrol kulelerinin, uçtan uca görünürlük sağlayacağını, sistem gecikmesini ortadan kaldırdığını, kuruluşun dışındaki koşulları izlediğini, her işlemi ve her olayı kaydettiğini, talep ve operasyon planlarından kesinti ve sapmaların planlayıcılarını hızla uyardığını iddia ediyorlar. Ancak gerçekten bunları sağlıyorlar mı ? Bu önemli bir sorudur. Aşağıda, kontrol kulesi teknolojilerinin çoğunda ortak olan beş kusura yer verilmiştir (One Network Enterprises, 2013, s. 4-5),

Sınırlı görünürlük: Kontrol kulesi satıcıları, uçtan uca görünürlük sunmayı talep edebilirler ancak tedarik zincirinin bir bölümünü başka birinin pahasına asimptik bir biçimde görme şansı sunar. Genellikle, bu çözümler perakende satış mağazasını ya da lojistik süreçleri göz ardı ederler. Bu da işletmenin tüketicisinin ne alıyor ya da ürününün belirli bir zaman nerede olduğunun bilmediği anlamına gelir,

Katkısız karar destek ve uyarıları: Satıcılar, kontrol kulelerinin, işletme dışındaki koşulları izleyen ve tedarik zinciri planlayıcılarını gerçek zamanlı olarak potansiyel aksamalara karşı uyarı bir sistem sağlayacağını iddia etmelerine rağmen bunun anlamı eski bilgilerle birlikte eski durum uyarılarıyla raporlama yapmaktır. Tutarsızlık tespit etme ve stratejik, işletim ve yürütme planları üzerindeki etkisini çevirme ile ardından ana nedeni bulma ve düzeltici önlem alma arasındaki gecikme bir haftadan bir aya kadar değişebilir,

Merkezi olmayan çok planlı yürütme: Günümüzde her şirket planlama, yürütme ve iş zekâsı için ayrı bir sisteme sahiptir. Çoklu ve eş zamansız sistemler, çok miktarda veriyi elemek, iş problemlerini tespit etmek ve düzeltici önlemler almak için çok sayıda kişiye ihtiyaç duyarlar. Kontrol kulesi yaklaşımı, bu durumun değiştirilmesi için hiçbir şey yapmaz. En iyi ihtimalle, bir kontrol kulesi planlarınızı daha hızlı bir şekilde ayarlamanıza olanak tanır, ancak sizin için

yeniden planladığı ihtimal dışı bir durumda bile, yeni planınızı uygulayabilmeniz çok az yarar sağlar,

Ölçeklenebilir olmaması: Kontrol kulesi çözümleri, özellikle ayrıntılı bir düzeyde yönetilmek isteniyorsa, tüm işletmenizi ölçeklendirmek için mücadele edecektir. Bunun bir nedeni de kontrol kulelerinin planlamacılar üzerine ağır bir yük oluşturmalarıdır,

Ticaret ortaklarının bağlantıları tekrar kullanılmaz: Kontrol kulelerinin en gelişmiş versiyonları, ticaret ortaklarını birbirine bağlamak için "merkez-ve-konuşma" modeli kullanmaktadır. Bu, çevredeki şirketlere (konuşmacılar) tek bir şirket (merkez) bağlayarak çalışır. Bu yaklaşımın en büyük kusuru, bu bağlantıların tekrar kullanılmamasıdır.

Procter & Gamble'm Tedarik Zinciri Kontrol Kulesi

Dünyadaki en iyi tedarik zincirlerinden birine sahip olan Procter & Gamble (P&G), tedarik zinciri sistemlerinin görünürliğünün az olmasından ve küresel optimizasyon yapma fırsatlarının olmadığına inanmasından dolayı tedarik zinciri sistemleri hakkında analitik yatırımlar yapmaya girişmiştir. P&G, "bütünsel optimizasyon" sağlayan ve "tamamen birbirine bağlı bir platform" arayışı sonrası "Business Sphere" adını verdikleri bir kontrol kulesi sistemi kullanmaya başladılar. Bunun sonucunda P&G satışlarında % 1-2'lik bir artış, karlarında % 2-5'lik bir artış ve varlıkların kullanımında % 5-10'luk gelişme kaydetti. Ayrıca P&G, on milyonlarca doların envanter tasarrufuyla sonuçlanacak şekilde "çoklu veri noktalarını, analitiği ve görselleştirmeleri bir araya getirmek için tedarik zinciri yeterlilik modellerini" kullanabildiklerini ifade ediyor (<https://logisticsviewpoints.com/2015/07/14/procter-gambles-supply-chain-control-tower/>, erişim: 04.04.2017).

Sonuç

Teknolojide yaşanan hızlı gelişmeler sayesinde henüz Ar-Ge çalışmaları devam eden birçok teknoloji gelişim aşamasındadır. Tedarik zincirini daha görünür ve kontrol edilebilir olması için günümüzün en önemli teknolojilerinden biri "Kontrol Kulesi" dir.

Kontrol kulesi, tedarik zincirinin baştan sona izlenebilmesini ve optimize edilmesini sağlayan bir sistem tasarımı olup; insan kaynağı, süreç ve organizasyonun bileşiminden oluşmaktadır. Değişimler karşısında esnek olabilmek, yenilikçi çözümler üretmek ve süreçlere bu çözümleri hızla adapte edebilmek için kontrol kulesi en iyi çözüm olarak görülmektedir.

Kontrol kuleleri, yüksek teknoloji ürünü olan son derece karmaşık olan tedarik zincirlerini yönetmek, değişen küresel iş koşullarına ve değişimlerin getirdiği zorlukların üstesinden gelerek işletmelere yardımcı olmaktadır. Bu karmaşıklıklar işletmelere ek maliyet ve ek zaman oluştururlar. Çevik ve esnek bir tedarik zincirine sahip olmak, meydana gelen riskleri yönetmek artan müşteri ihtiyaçlarını karşılamak, karşılaşılan büyük fırsatları yakalamak işletmeler için yapılması ve takip edilmesi zor durumlardır. Ancak bu durumların Kontrol kulesi ile üstesinden gelinebilmesi mümkündür. Bir kontrol kulesi işletmelerin diğer süreçleri ile de entegre olarak tedarik zincirini baştan sona kontrol altına alması ve verileri eş zamanlı olarak toplayan bir hub görevi görmesiyle işletmelere fayda sağlar.

Ancak tedarik zincirinde kontrol kuleleri gibi bilişim teknolojilerini etkin olarak kullanmalarının önündeki en büyük engel bilişim teknolojilerinin yüksek maliyetleridir. Özellikle yüksek teknolojiye sahip ürünlerin üretiminin yetersiz olduğu ve teknolojik donanımlar için dışa bağımlı olan ülkelerde bilişim sistemleri içinde yer alan donanımlar yüksek yatırım gerektirmektedir.

Bilişim sistemleri için de yer alan yazılım ve donanımların temin edilmesi veya gelişen teknolojiye uyumlu hale getirilmesinde satın alınanın haricinde kiralama yöntemi de tercih edilebilir. Hangi donanımın ve yazılımın satın alınacağı veya kiralanacağına karar vermeden önce dikkat edilmesi gereken en önemli husus bilişim sisteminin verimliliğinin zaman, maliyet ve kalite ölçütlerine göre bizim ihtiyaçlarımızı ne ölçüde karşılayabileceği hususunun değerlendirilmesidir.

Tedarik zinciri kontrol kuleleri farklı isimlerde birçok küresel işletme tarafından kullanılmaktadır. Bu sistemin bazı kusurlarının olması ile birlikte işletmelere sağladığı avantajlar açısından tercih edilmelidir.

Kaynakça

- Apple Tedarik Zinciri, <https://jetract.com/blog/applein-tedarik-zinciri-gerçekten-en-iyisi-mi/> (Erişim Tarihi: 14.04.2017).
- Barlow, R.D., (2016). Tower Power, <http://www.hpnonline.com/tower-power>, (Erişim Tarihi: 13.12.2016).
- Bentz, B. (2014). Supply Chain Control Organizations New Pressures. *Supply Chain Management Review*, 34-39.
- Bhosle, G., Kumar, P., Griffin-Cryan, B., Doesburg van, R., Sparks, M., ve Paton, A., (2011). Global Supply Chain Control Towers, Achieving end-to-end Supply Chain Visibility, Capgemini Consulting, Netherland
- Biederman, D. (2013). ‘Control Towers’ Gain Scale Among 3PLs, The Journal of Commerce: http://www.joc.com/international-logistics/logistics-technology/%E2%80%98control-towers%E2%80%99-gain-scale-among-3pls_20130610.html, (Erişim Tarihi: 11.01.2017).
- Bowersox, D., Closs, D., ve Cooper, M. B. (2002). *Supply Chain Logistics Management*. , McGraw-Hill/Irwin, NewYork
- Chatterjee, R. (2016). What is supply chain control tower and should you invest in one ?. <https://www.linkedin.com/pulse/what-supply-chain-control-tower-should-you-invest-one-chatterjee>, (Erişim Tarihi: 05.01.2017)
- Christopher, a. M. (1992). *Logistics: the strategic issues*. London: Chapman & Hall.
- Cooke, J. A. (2014). *Protean Supply Chains Ten Dynamics of Supply and Demand Alignment*. New Jersey: Wiley.
- CSCMP (Council of Supply Chain Management Professionals), (2008). <http://cscmp.org/>, (Erişim Tarihi: 15.01.2017).
- Cyril, A., Mandar, J., Goudz, A., ve Noche, B., (2014). Applying Novel Future-Internet-Based Supply Chain Control Towers to The Transport and Logistics Domain. Proceedings of the ASME 2014 12th Biennial Conference on Engineering Systems Design and Analysis. June 25-27, Copenhagen, Denmark
- Heaney, B., (2013). Supply Chain Visibility, A Critical Strategy to Optimize Cost and Service Aberdeen Group, http://www.gs1.org/docs/visibility/Supply_Chain_Visibility_Aberdeen_Report.pdf
- Heaney, B., (2014). Supply Chain Visibility and Segmentation: Control Tower Approach, Aberdeen Group. <http://www.intra.com/Assets/Documents/aberdeen-paper---supply-chain-visibility-and-segmentation.pdf?msc=anlypg>
- Ji, S., Tian, Y., Zhang, Z., ve Lu, H. (2013). Research on the FMCG Supply Chain Quality Control Tower System and Operation Mechanism. *Advanced Materials Research*, Vols. 694-697 pp:3610-3613. DOI:10.4028/www.scientific.net/AMR.694-697.3610
- Kolehmainen, K. (2013). *Automotive Supply Chain Through The “Control Tower”- Model – Case: Valmet Automotive*, Turku University of Applied Sciences, Business Logistics, Transport and warehousing, Bachelor’s Thesis.

- Kuehne & Nagel. (2013). Globally Successful Integrated Logistics Solutions, http://www.kn-portal.com/fileadmin/user_upload/documents/your_industry/Automotive/documents/Kuehne-Nagel_Automotive_Brochure.pdf, (Erişim Tarihi: 12.17.2016).
- Lee, H. L., ve Billington, C. (1992). Managing Supply Chain Inventory: Pitfalls and Opportunities. *MIT Sloan Management Review*, 33(3), 65-73.
- Notani, R. (2013), Should You Invest in a Supply Chain Control Tower ?. <http://www.supplychainbrain.com/content/technology-solutions/all-technology/single-article-page/article/should-you-invest-in-a-supply-chain-control-tower/>, (Erişim Tarihi: 16.01.2017).
- One Network Enterprises. (2013). The Truth About Supply Chain Control Towers, Cutting Through the Hype, http://www.logisticsit.com/downloads/Control_Towers_White_Paper.pdf, (Erişim Tarihi: 03.01.2017).
- Özdemir, A. İ. (2004). Tedarik Zinciri Yönetiminin Gelişimi. Süreçleri ve Yararları, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* (23), ss.87-96.
- Pearson, M. (2014). Pearson on Excellence: Supply Chain Control Towers are Taking off. *Logistics Management*, http://www.logisticsmgmt.com/article/pearson_on_excellence_supply_chain_control_towers_are_taking_off, (Erişim Tarihi: 03.01.2017)
- Procter & Gamble'in Tedarik Zinciri Kontrol Kulesi, <https://logisticsviewpoints.com/2015/07/14/procter-gambles-supply-chain-control-tower/>, (Erişim Tarihi: 04.04.2017).
- Shou-Wen, J., Ying, T., ve Yang-Hua, G., (2013). Study on Supply Chain Information Control Tower System. *Information Technology Journal*, 12 (24). pp:8488-8493. DOI:10.3923/itj.2013.8488.8493
- Stinnes, A. (2011). Supply Chain Collaboration Platforms, *Logistics & Supply Chain Industry Agenda Council Final Report 2010-2011*, 20-21.
- Supply Chain Control Tower, <http://www.everestgrp.com/2015-03-the-supply-chain-market-shows-increasing-interest-in-control-tower-solutions-market-insights-17012.html/>, (erişim Tarihi: 07.03.2017).
- Tajima, M. (2007). Strategic Value of RFID in Supply Chain Management. *Journal of Purchasing & Supply Management*, 13, pp. 261-273.
- Tan, K. C., Kannan, V. R., ve Handfield, R. B. (1998). Supply Chain Management: Supplier Performance and Firm Performance. *International Journal of Purchasing and Material*, 34 (3), 2-9.
- The Rise of Global Control Towers. (2014), <https://www.bdpinternational.com/news-advisories-events/trend-watch/the-rise-of-global-control-towers/>, (Erişim Tarihi: 17.03.2017).
- Timur, M. N., Başkol, M., Çekerol, G. S., ve Suvacı, B. (2013). *Tedarik Zinciri Yönetimi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

İşletmelerde Sermaye Kavramına Yeni Bir Yaklaşım: Duygusal Sermaye

A New Approach to Capital in Corporate Environments: Emotional Capital

Gamze AY*
Mazlum ÇELİK**

Öz

Bu çalışma duyguların örgütün amaçları doğrultusunda yönetilmesi ve bireyler için gerekli olan örgütsel duygu yetkinliklerinin örgütsel sermayeye dönüşebilmesinin önemine değinmektedir. Bir örgütün çalışanlarından oluşan insan sermayesinin entelektüel, sosyal ve duygusal sermaye olmak üzere farklı unsurları vardır. Kurumların başarısı için bu sermaye unsurlarından birisi olan ve duygulardaki yetkinlikleri ifade eden duygusal sermayenin iyi yönetilebilmesi gerekmektedir. Özellikle duygu gösterimlerinin öneminin her geçen gün arttığı çalışma ortamında önemli bir kavram olan duygusal sermaye konusundaki literatür boşluğunun doldurulmasına katkı sağlamayı amaçlayan bu çalışmada, duygusal sermaye konusunda farklı disiplinlerde literatür taraması yapılmış, duygusal sermayenin tanımı, önemi, teorik çerçevesi, tarihçesi, bileşenleri, özellikleri araştırılarak sunulmuştur. Duygusal sermayenin ilişkili olabileceği örgütsel kavramlar araştırılmıştır. Bilimsel temelleri araştırıldığında duygusal sermayenin işten ayrılma niyeti, tükenmişlik, performans yönetimi, kişilik, beşeri sermaye, kültürel sermaye, sosyal sermaye, duygusal zeka, öz yeterlilik, stres, duygu yönetimi gibi kavramlarla ilişkili olabileceği ifade edilmiştir. Bu çalışmanın, duygusal sermaye konusunda bir literatür ortaya konulmasına, konuya araştırmacıların dikkatinin çekilmesine ve uygulamalı araştırmalarla iş ortamına etkilerinin ortaya konulmasına katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Duygu, Duygusal Sermaye, Duygusal Sermaye Yetkinlikleri

Abstract

This study mentions the importance of management of emotions in accordance with the goals of organization and the importance of transformation of organizational emotions that individuals need to have into the organizational capital. Human capital composed of employees of an organization has different elements such as intellectual, social and emotional capital. The emotional capital that stands for one of the elements of labor for the success of corporations and perfection in emotions need to be well managed. As a fairly substantial term in workplaces where emotional reflections became increasingly important, there has been a literature search in various disciplines and the definition, importance, theoretical borders, history, components and properties of emotional capital have been attempted to be presented through research. The relationship between emotional capital and organizational concepts has been researched. when scientific bases are investigated; it has been stated that emotional capital may be associated with concepts such as turnover intention, burnout, performance management, personality, human capital, cultural capital, social capital, emotional intelligence, self-efficacy, stress, emotional management. This study is believed to put out literature in emotional capital and attract the attentions of researchers to the topic and contribute to present the effects within workplaces through applicational researches.

Key Words: Emotion, Emotional Capital, Emotional Capital Competencies

Giriş

Duyguların önemli rolü olmasına rağmen 1990'lı yıllara kadar örgütsel araştırmalarda pek fazla duygulara değinilmediği görülmektedir (Fox ve Spector, 2002). 20. yüzyılın sonlarında ve 21. yüzyılın başlarında psikoloji alanında irrasyonalistler ve içgüdüselciler daha etkin hale gelmiştir (Tran, 1998). Bu doğrultuda bilim adamları örgütlerin aşırı derecede rasyonel olan modelini sorgulamaya başlamışlar ve işyerindeki duygu araştırmalarının

* Öğr. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri MYO, gamze.ay@ogu.edu.tr

** Doç. Dr., Hasan Kalyoncu Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, mazlum.celik@hku.edu.tr

sayısında artış görülmeye başlamıştır (Fineman 2000; Ashkanasy, Härtel ve Zerbe, 2002; Brotheridge ve Lee, 2008; aktaran Çoruk ve Akçay, 2013, s. 82).

Thomson (1999) ise, *gelecekte işlerin başarısının bilgi ve duygulara bağlı olacağını* ikna edici bir şekilde savunmaktadır. Temel zorluk, çalışanların kalplerini, zihinlerini, duygularını ve bilgilerini sıra dışı hizmet ve iş performansı sergileyebilecek şekilde kullanabilmektedir (Strydom, 2004, s. 96).

Yöneticilerin ve bireylerin değişen koşullara ve örgüt yapılarına hızla uyum sağlayabilmeleri, değişimi takip edebilmeleri, buldukları ortamdan memnuniyet duyabilmeleri, işlerine karşı duygusal aidiyet hissedebilmeleri ve iş ortamında duygusal doyum sağlayabilmeleri için, duygularını iyi tanıyabilmeleri, duyguların davranışları nasıl etkileyebileceği ve duyguların uygun tarzda nasıl ifade edileceği, yönlendirilebileceği konusunda donanımlı olmaları önem arz etmektedir. Bu süreçte duygu yönetiminin önemi giderek artmakta ve pozitif duygusal sermaye (hoşgörü, iyimserlik, aidiyet, doyum, vb.) bireyler ve örgütler için önemli bir sosyal sermayeyi oluşturmaktadır (Töremen ve Çankaya, 2008; Kervancı, 2008; Çoruk, 2012, s. 65).

İş hayatında yaşanan rekabete bağlı olarak ekonomik hayat, yeniden yapılanmıştır. Ekonomik hayattaki bu dönüşüme uyum sağlamak isteyen işletmeler, bir taraftan yeniden yapılanma çabalarına yoğunlaşırken, bir taraftan da faaliyetlerinde etkinlik ve yüksek kaliteyi hedeflemektedirler. Sürekli olarak değişen çevresel koşullara uyum sağlama sürecinde örgütlerce geliştirilecek ve uygulanacak olan stratejilerin başarılı olmasında belirleyici unsur, ilgili örgütün sahip olduğu insan kaynağı odaklı temel yetenekleridir. Bu bağlamda duygusal sermaye adı verilen sermaye türü devreye girmektedir (Ashforth ve Humphrey, 1995).

1990'dan beri bireysel karar verme ile bireysel verimlilik ve performans üzerine yapılan çalışmalar, en "rasyonel" kararlarda bile duyguların var olduğunu göstermektedir (Gendron, 1996, 2004b). Duygular insanların tüm yaşantısında, davranışlarında, işteki, okuldaki, her alandaki (sosyal yaşam, özel hayat-çift-evlilik hayatı...) günlük tepkilerinde rol oynamaktadır. Sosyal, ekonomik ve kişisel olarak performans artımında oynadıkları faydalı ve hayati önem taşıyan bu rol nedeniyle, duygular da bir sermaye olarak düşünülmektedir (Gendron, 2002, 2004a, 2004c).

Duygusal sermaye, sorunları çözebilme kapasitesini, bireyin ilişki kurma duyarlılığını ve daha nitelikli sosyal ilişkiler kurabilme yeteneğini içermektedir. Geçmişin duygudan arınmış sermaye algısı yerine, tüm insani unsurlarla bezenmiş duygusal sermayeye geçiş, bugünün dünyasının bir gereğidir. Çünkü duygusal sermaye, birlikte yaşamaktan ve birlikte üretmekten haz duyan insanların mutlu yüzlerle yer aldıkları üretim alanları için üretilen düşüncelerin bütünüdür (Söylemez, 2012, s. 239).

Günümüz teknolojisinin gelmiş olduğu düzeyi "zamanın ruhu" ışığında algılamak gerekmektedir. Bugünün teknolojisi, algıyı ve buna bağlı olarak davranışları, insan ilişkilerini, mekânı ve bu anlamda yaşam biçimini etkilemekte ve en önemlisi de iletişimin niteliğini değiştirmektedir. Duygusal sermaye, hâlihazırda değişmekte olan yönetim biçimleri için geliştirilmekte olan bir modeldir ve bu modelin merkezinde insan bulunmaktadır (Söylemez, 2012, s. 245).

Bu çalışmanın amacı, örgütsel davranış alanında yeni bir kavram olan duygusal sermayenin kavramsal çerçevesinin oluşturulması, bu alanla ilgili literatürdeki boşluğun doldurulmasıdır. Yapılan çalışma ile araştırmacıların bu yeni ve önemli kavram üzerine daha fazla yoğunlaşmalarına, uygulamalı araştırmalar ile öncül ve ardıllarının ortaya konulmasına katkı sağlayacağımızı düşünmekteyiz.

Kavramsal Çerçeve

Örgütlerde Duygular ve Duygusal Sermaye

Duygu, bir his ve bu hisse özgü belirli düşünceler, psikolojik ve biyolojik haller ve bir dizi hareket eğilimidir (Goleman, 1996). “Duygu”, belli bir uyaran karşısında genellikle içsel olarak belirip davranışsal tepkilere yol açan yapılandırılmış hisler, olarak tanımlanabilir (Kervancı, 2008, s. 28). Duygular, insanın harekete geçmesinde ihtiyaç duyduğu enerjiyi temin etmenin yanında, kişinin kendi gereksinimlerini karşılayabilmesinde yönlendirici olmaktadır (Passons, 1975, s. 183-185).

Gross (1998) tarafından duygusal ifade bileşenleri çerçevesinde bireysel olarak şekillenen bir süreç olarak tanımlanan duyguların yönetilmesi, olumsuz duyguların azaltılması, ya da pozitif duyguların artırılmasını yoluyla (Mikolajczak vd., 2009, s. 246), çalışanlara ve işletmelere olumlu katkılar sağlayacağı aşikardır. Duygu yönetimi duygunun türünü, yoğunluğunu, zaman akışını, kalitesini etkilemeye hizmet edebilmektedir.

En yalın haliyle, bir işletmenin çalışanlarına ait bireysel bilgi stoku olarak değerlendirilen insan sermayesi, entelektüel sermaye modellerinin temel bileşeni olarak kabul edilmektedir (Bontis vd., 2000). Kişinin kendisini tanıması, kendisine saygı duyması ve dürüst davranışlar göstermesi gibi karakteristik özellikleri olan duygusal sermaye de önemli bir insan sermayesi unsurudur (Özsoy,2006, s. 22).

Froyum (2010), duygusal sermayeyi, duyguları işleyen ve bunların yönetimini sosyal avantajlara dönüştüren yetenek veya alışkanlıklar olarak tanımlamaktadır. Thoits, (2004) duygusal sermayenin sadece duygu temelli bilgi ve duygusal yönetim becerilerine yön vermediğini, aynı zamanda rol almayla ortaya çıkan “sosyal duyguları” tecrübe etme kapasitesine de yön verdiğini belirtmiştir (Mead, 1934; Shott, 1979). Cottingham (2013), bu tanımları birleştirerek duygusal sermayeyi bir bireyin durumlar arası, duygusal temelli bilgisi; duygularını yönetme becerisi ve hissetme kapasitesi olarak açıklamaktadır (Cottingham, 2013:48).

Duygusal yeterliliklerin sosyal kaynakların düzgün kullanılması ve daha fazla fayda sağlanması açısından önemine vurgu yapan Gendron (2004), duygusal sermayeyi “bir kişinin doğasında bulunan, kişisel, sosyal, profesyonel ve örgütsel gelişimi için yararlı olan kaynaklar” şeklinde tanımlamıştır (Gendron, 2004, s. 10). Hochschild (1983) ise, duyguların düzenlenmesine dikkat çekerek duygusal sermayeyi, “ hizmet kalitesinin yükseltilmesi amacıyla işin tabiatına uygun duyguların başkaları tarafından gözlemlenecek şekilde düzenlenmesi ve aktarılması” olarak tanımlamıştır (Hochschild, 1983, s. 7).

Thomson (1999:319)’a göre duygusal sermaye; duygular, inançlar ve değerler olarak adlandırılan üç temel türe ayrılmaktadır. *Duygular*, çalışanların tavırlarından gözlemlenebilmektedir. Gülümseme veya surat asma gibi yüz ifadelerinden anlaşılabilir. Bu duygular uzun vadeli veya kısa vadeli, kolayca ve hızlıca değişen şekilde olabilir. Diğer yandan *inançlar*, çalışanların kalbinde yatmaktadır. Bunlar çalışanların, müşterilerin önemi, kazanımlar ve fikirler gibi konulardaki sürekli eylem ve motivasyonlarının temelini oluşturmaktadır. Bunların duygulara göre daha kalıcı bir doğası vardır ve kolayca değişmezler. *Değerler ise*, çalışanların ruhlarında yatmaktadır. Bunlar, çalışanların kurum içindeki ve dışındaki hayatlarını inşa ettikleri temeli oluşturmakta ve doğruluk, dürüstlük ve kaygı gibi paylaşılabilen veya aktarılabilen duygulardan kaynaklanmaktadır (Strydom, 2004, s. 97).

Duygusal yetkinlikler öğrenildiği için duygusal sermaye, erkekler ve kadınlar arasında farklılık göstermektedir (Nowotny,1981). Bu farklılığın da çocukların yetiştirilme tarzına dayandığı düşünülmektedir (Braconnier,1996). Örneğin, çocuğunun öfkesine tanık olan bir

anne kızına “kibar ol” der iken oğluna “kendini savun” demektir. Bunun yanında baba özellikle oğlunu karşısına aldığı anda, daha çok soru sormakta ve gözdağı vermektedir. Bu farklılıkların bir kısmı sosyal rollerin öğretimi ve sosyal beklentiler açısından ortaya çıkmaktadır. Dünyadaki bütün kültürlerde çocuklar oyunlar aracılığı ile beklentileri karşılayan yetişkinler olarak eğitilmektedir (Gendron, 2004, s. 11-12).

Erkekler, duygusal bağımsızlık ve otorite gerektiren, başkaları için kurallar koyan işlere egemen iken, kadınlar, başkaları ile empati kurmak ve onları doğrulamak gibi duygusal sermayenin uyumlu ilgili yönlerini gerektiren işlerde başarılı olmaktadır (Guy ve Newman, 2004; Hochschild, 1983; Pierce, 1995). Uyumlu olmaya yönelik duygusal işlerde çalışmak, kadınlarda genç yaşlarda kadınsı bir standart geliştirmeyi gerekli kılmaktadır. Brown’un (2005:155) açıkladığı gibi, “İyi bir genç kadın kibar, ilgili olur. Söz dinler, başkalarını incitmez, belaya bulaşmaz veya rezalet çıkartmaz. Öfkesini açıkça belli etmez ya da her istediğini açıkça dile getirmez. Böbürlenmez veya ilgi beklemez.” Kadınlar daha genç yaşta yetişkinlerin ve erkeklerin onlardan duygusal uyumluluk beklediklerini ve bunlara uyumun önemli olduğunu öğrenirler. (Chaplin vd., 2005; Garside ve Klimes-Dougan, 2002). Bu yüzden duygusal arınıklık veya müdafaa kadınlar veya kızlar için cinsel anormallik yakıştırmasına neden olmaktadır (Fordham, 1993; Morris, 2007’ den aktaran Froyum, 2010, s. 40).

Nowotny duygusal sermayeyi kadınlar için erkeklere göre daha zor bulunur bir kaynak olarak görmüştür. Nowotny duygusal sermayenin zor durumlarda geliştiğini, yani imkânlardan değil kısıtlamalardan doğduğunu düşünmüştür. Nowotny, duygusal ve diğer sermayeler arasında anahtar bir farklılığı fark eder. Özel sektörde kazanılan duygusal sermaye, kültürel ve ekonomik sermaye gibi diğer türlere direkt dönüştürülebilmekten mahrumdur. Bunun yanında duygusal sermayenin özel sektördeki değersizliğinin nedeni bunun genel olarak çocuklar ve kocalar için yapılan aile yatırımlarında kullanılmasıdır (Nowotny, 1981, s. 148).

Colley (2003)’e göre ise, ataerkil toplumlarda kadınlara yapılan baskı, onların kaynaklarının tamamen sermaye olarak kullanılmasını engellemekte ve bu yüzden de duygusal sermaye tam olarak ekonomik bir metafor olarak görülememekte, bunun yerine gücün eşitsizliğini ve sosyal ilişki setlerini açıklamaktadır.

Duygusal sermayenin özgün bir tanımını sağlayan kadınların, özel hayatlarında mevkii kaybetmesi/daha aşağı statüye düşmesinin bir eleştirisinin yanı sıra, Nowotny, Bourdieu’nun sosyal teorisini belirgin bir feminist bakış açısıyla analiz etmiştir. Ne yazık ki Hochschild (1979; 1983) ile bağlantılı aynı çağda gelişen Nowotny’nin çalışması duygu literatürü sosyolojisinde dikkat çekmemiş ve kamusal alanda duygu rolünü dikkate almamıştır. Bourdieu (2004) nun iddia ettiği Fransa’daki “maskülen ve feminen toplum arasındaki keskin ayrılık” gibi, Nowotny duygusal sermayeyi, toplumsal ve kişisel modern farklılıklar şeklinde ele almıştır. Ona göre, kadının ailedeki bireysel düzeydeki rolü, ona erkeklere nazaran daha fazla duygusal sermaye sunmaktadır. Bu konseptin feministleştirilmesi Reay (2000; 2004) tarafından eğitim bilimleri literatürüne taşınmıştır. Gillies (2006) maskülenlik, duygusal sermaye ve erkeklerin günlük duygusal eylemleri arasındaki ilişkiye dayalı teorilendirmeleri sonlandırmıştır (Cottingham, 2013, s. 48).

Günümüzdeki yöneticiler için yeni bir yeterlilik ve referans gerekliliği ortaya çıkmakta ve yöneticiler de kendi kariyerlerini güvence altına almak için yeni değer olan “yumuşak” iletişim becerileri ve tutku temelli yeterliliklerin performansını göz önünde bulundurmaya zorunda kalmaktadırlar. Artık duygular iş ortamında her geçen gün daha fazla gündeme gelmektedir. Bu yüzden bundan sonra işletmelerin üst mevkilerinde daha fazla kadın bulunması yadırganmayacaktır (Fineman, 2009, s. 153).

Duygusal Sermayenin Gelişimi ve Önemi

Duygusal sermaye kavramının Nowotny (1981) tarafından geliştirildiği düşünülse de (Gillies, 2006; Reay, 2004), bu kavramın kullanımı Jackson'ın (1959) "Ölümün Anlamı" adlı çalışmasına kadar uzanmaktadır (Lucas, 1968). Jackson (1959, s. 219), yas konusuna psikolojiyi ve teolojiyi birleştirerek değinmiş, yas tutmanın insanlara sağladığı psikolojik faydalara vurgu yapmış ve dinin fonksiyonunu bir bireyin "ölümle fiziksel düzeyde olan buluşmasını metanetli bir hisle karşılmasına, duyguların sağlıklı bir şekilde ifadesine ve hayatta en iyi sonuçları verecek duygusal sermayesine yeniden yatırım yapmasına" olanak sağlamak olarak açıklamıştır (Cottingham, 2013, s. 47).

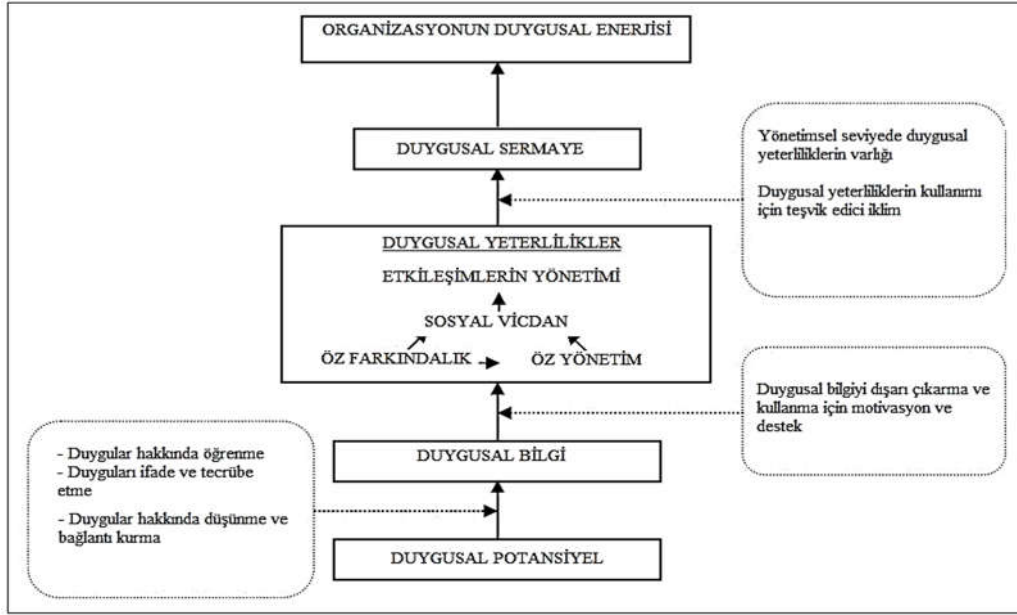
Jackson (1969) tarafından yas törenlerine bakılarak sosyolojik bir yaklaşımla açıklanan duygusal sermaye konusuna gerçek anlamıyla ilk değinen kişi, toplum hayatındaki Avusturyalı kadınlar üzerindeki çalışması ile Nowotny (1981) olmuştur. Nowotny (1981) bu çalışmada duygusal sermayeyi "bilgi, bağlantılar ve ilişkiler olduğu gibi aynı zamanda duygusal olarak değer kazanmış yetenek ve kaynaklar" olarak değerlendirmiştir (Cottingham, 2013:48). Nowotny (1981), duygusal sermayeyi sosyal sermayenin bir türevi olarak görmüş ve toplumsal bağlamda değil, kişisel özelliklere göre tanımlamıştır (Nowotny, 1981). Nowotny'e (1981) göre duygusal sermaye; bilgi, bağlantı ve ilişkilerden oluştuğu gibi en azından bir miktar etkili bağ ile karakterize edilen sosyal ağ içinde kullanılan duygusal nitelikli beceri ve kaynaklardan oluşmaktadır (Nowotny, 1981, s. 148).

Duygusal sermaye kavramı, Bourdieu (1992)'nin içselleştirilmiş eğilimler (habitus), alan (field) ve sermaye (capital) ana başlıkları altında incelediği çalışmaya değinilmeden anlaşılacaktır (Zembylas, 2007, s. 447). Bourdieu'nin içselleştirilmiş eğilimler, alan ve sermaye kavramları, farklılaşmış toplumları anlamamızda ve duygusal şekillenmelerin yaşandığı farklı yolların kavramsallaşmasında önemli bir rol oynamış ve grup ve bireyler arasındaki ilişkilere "sermaye" perspektifinden bakılmasına yardımcı olmuştur. Bourdieu, "duygusal sermaye" kavramını açık bir şekilde kullanmamıştır. Ancak, birçok eğitim sosyoloğu, duygusal sermaye alanındaki çalışmalarında onun kavramlarını temel almışlardır (Zembylas, 2007, s. 450).

Patricia Allat (1993), özel okul sektörünü inceleyerek Nowotny'nin araştırmaları üzerinde çalışmıştır. Çalışmalarında, önem durumuna göre bütün sermayelerin iç içe geçtiği süreçleri anlatmıştır. Sosyal sermayeyi artıran ekonomik sermaye ve kültürel sermaye ile birleşen duygusal sermaye bu duruma örnektir. Duygusal sermayeyi "duygusal olarak değer taşıyan kaynaklar ve beceriler, aşk ve etkileşim, zaman harcama, ilgi, itina ve kaygı" olarak tanımlamıştır (Allatt, 1993, s. 143).

Bireyler, hayatları boyunca ailede, eğitim kurumlarında ya da iş yerlerinde yaşanan tecrübelerle ilgili olarak geliştirilebilecek ya da engellenebilecek bir duygusal potansiyel (Duygusal hassasiyet, duygusal hafıza, duygusal işleme ve duygusal öğrenme ile açıklanır.) ile doğmaktadır. Duygusal yeterlilikler kişinin doğuştan gelen duygusal potansiyeli, bunun öğrenme ve deneyimleme ile büyümesi ve duygusal bilgi kazanımı ile şekillenmektedir. Duygusal sermaye, organizasyon üyelerinin duygusal yetkinliklerini uygulamak amacıyla duygusal bilgilerini kullandıklarında üretilmektedir. Duygusal sermaye, çalışan seviyesinde işe olan düşkünlük, tutku ve iş performansı ile sadakat seviyesiyle, organizasyona olan bağlılıkla, sorumluluk almaya gönüllülükle kendisini göstermekte, bu tutum ve davranışlar için gerekli olan kolektif duygusal enerjinin kaynağını oluşturmaktadır (Candea ve Candea, 2010, s. 183).

Şekil 1'de çalışanların işyerlerindeki duygusal enerjisini artıran ve bu enerjiyi organizasyonun duygusal enerjisini besleyen duygusal sermayeye çeviren süreçler görülmektedir.

Şekil 1: Duygusal Enerji ve Örgütsel Duygusal Sermaye üreten mekanizmalar. Kaynak: Candeia, D., & Candeia, R. (2010). Emotional Capital for Building Sustainable Business Performance.

Duygusal durumlar birey, grup ve örgütsel seviyelerde bulunmakta ve insanların kendini tanıyabilme, yüksek performanslı olabilme, ilişkilendirebilme, iş birliği yapabilme ve kolektif bir duygusal zeka üretebilme kapasitelerini etkilemektedir (Candeia ve Candeia,2010:186).

Ekonomik yaşamdaki dönüşümlere paralel olarak duyguların işin önemli bir parçası haline gelmesi (Cheung vd., 2011, s. 349) neticesinde çalışanların örgüt tarafından belirlenen duygusal gösterim kurallarına uygun hareket etmek durumunda kalması, bir taraftan müşteri memnuniyetini artırırken, diğer taraftan da yaşanabilecek olası duygusal uyumsuzluklardan ötürü çalışanları negatif yönde etkileyebilmektedir. Konuyla ilgili yapılan araştırmalarda çalışanların yaşadığı duygusal uyumsuzlukların gerilim, iş-aile çatışması, iş tatminsizliği ve tükenmişlik gibi negatif sonuçlar doğurduğu görülmüştür (Ghalandari ve Jogh, 2012).

“Duygusal sermaye” çalışanların yönetimi, yöneticilerin motivasyonu ve pazarlama gibi insani ilişkilerin olduğu pek çok alanda, güven ve bağlılık tesis etmek için kullanılabilir. Duygusal sermaye bir işletmenin duygusal durumunu biçimlendirme potansiyellerinin garanti altına almasını ve böylelikle çalışanların işin gerektirdiği duygusal gösterimleri dikkate alacak ve uygulayacak şekilde teşvik etmesini sağlayan kaynaklara yön vermektedir (Menges vd., 2008’ den aktaran Dusseldorf, 2010, s. 3).

1990 yılından bugüne bireysel karar verme, bireysel verimlilik ve performans üzerine yapılan çalışmalar sonucunda (Gendron, 2004), en rasyonel kararlarda dahi duyguların etkisi olduğu görülmüştür. Duygusal yeterlilikler sosyal, ekonomik ve kişisel olarak daha iyi performans göstermek için hayati ve yararlı olduğu için bunların sermaye olarak değerlendirilmesi gerekmektedir (Gendron, 2002). Cooper’ın (1997, s. 31-37) dediği gibi, “Bütün hayatımız boyunca kazandığımız deneyimler yalnızca olaylar değil, beynimizde depoladığımız duygularla bütünleşmiş anılardır. Yaşam bilgeliliğiniz kendisini ani önseziler ve içgüdüsel duygular şeklinde gösterir ve karar verme doğruluğunuzu ve veriminizi çok ciddi şekilde artırabilir.”

Duygusal sermayenin arkasındaki itici güç bilgidir (Thomson, 1999). Duygusal sermayenin değeri entelektüel sermaye olarak bilinen bilgiyi azami seviyeye çıkartmasında

yatmaktadır. Bu yüzden kuruma değer katmak için yararlanılması gereken bir hazinedir. Thomson (1999:316), duygusal sermayenin kurumun içinde ve çevresindeki duygu, inanç ve değerler stoğu olduğunu söylemektedir. Stok, bir kurumun değerini artırabileceği veya azaltabileceği için, kurumda biriken ve tutulan duygusal sermayenin miktarından etkilenmektedir. Duygusal sermayeye yapılan yatırım, kurumsal büyümeyi teşvik etmekte ve sonuç olarak bunun işletmeye kattığı değeri etkilemektedir. Duygusal sermaye, bağımsız maddi bir değer olarak ifade edilememekte, fakat onu elinde tutanlar yani çalışanlar, piyasada kurum için olabileceği gibi kendi menfaatleri için de duygusal sermayeyi kullanabilmektedirler. Duygular çalışanların içindeki gizli hazinelerdir ve bu yüzden duygusal sermayenin ana kaynağı olarak tanımlanmaktadır (Strydom, 2004, s. 98).

Duygusal sermaye nitelikli insanlar için işletmenin cazip bir kurum haline getirilmesine katkı sağlamaktadır (Gendron, 2004). Eğer başarılı bir firma daha okulda iken bireylerin kalbini, zihnini ve ellerini iş, çalışan ve kurumsal nedenler ile kendine bağlamak istiyor ise, bu firma duygusal olarak da rekabetçi olmak zorundadır. Bugünlerde yaratıcı ve yenilikçi çalışanların tavırları ile optimal ve verimli bir bilgi yönetimini mümkün kılmak için duygusal sermaye esastır. Firmaların başarısı yalnızca bireylerin becerilerine değil, aynı zamanda bireylerin bu becerileri paylaşma ve sakin, güvenilir bir atmosferde kişisel ve sosyal duygusal yetkinliklerini de dengede tutarak beraber çalışabilmelerine bağlıdır. Başarılı ve sürdürülebilir kurumlar, duygusal sermayeye ve bunu yönetebilme yeteneğine sahip olan kurumlardır (Gendron, 2004, s. 27).

Özellikle de günümüzün hızlı iş çevresinde duygusal sermaye, insan sermayesi kadar önemli görülmektedir. Tam olarak ifade etmek gerekirse, insan sermayesi iş için gerekli fakat yeterli değildir. Gerçekten de araştırma sonuçlarına göre duygusal sermaye olarak kabul edilebilecek liderlik yeterliliklerine (güven, empati, farkındalık, doğruluk...) sahip olan yöneticiler, takım işlerini ve kendi personelinin işlerini kolaylaştırabilmekte, verimliliği ve kaliteyi artırabilmektedir (Gendron, 2007, s. 5).

Duygusal Sermayenin Boyutları

1990 larda ve 2000 lerin başlarında “duygusal zeka” altında bir başlık olarak kategorize edilebilecek, duygular ile ilgili yeni düşünce dalgaları ortaya çıkmıştır (Fineman, 2009, s. 156). Duygusal zekanın duygusal sermaye modeli, etkili liderleri karakterize eden yeterlilikleri açıklayan, iyi çalışılmış bir modeldir (Newman, 2009, s. 11-12).

Duygusal Sermaye Yetkinlikleri (Newman,2009)

1. *Öz-Farkındalık*: Kendi kişisel görüşleri, tutum ve yargıları üzerindeki duygu ve hislerin etkisini tanımlama kapasitesi.
2. *Öz-Güven*: Kendilerini sevme ve saygı yeteneği ve kendi beceri ve yeteneklerinden emin olmak.
3. *Kararlara Güven*: Kendi yargılarında ve önemli kararlar almada ve geliştirmede kendine güvenen, kendileri için sorumluluk almada duygusal güç.
4. *Atılgnlık*: Başkalarının farklı düşünce ve beklentilerinin saklanması gerçeğine saygı duyarken, kişilerin duygu, düşünce ve inançlarını açık bir şekilde ifade edebilme yeteneğidir.
5. *Kendini Gerçekleştirme*: Duygusal enerji rezervlerini yönetebilme ve etkili bir iş/yaşam dengesi seviyesini sürdürebilme yeteneği.
6. *İlişki Becerileri*: Ortaklık kurulması ve sürdürülmesi ustalığı ve olumlu beklentiler ile karakterize edilmiş ödüllendirme ilişkileri.

7. *Empati*: Bir iş durumunun duygusal boyutunu kavrayabilme yeteneği ve başkaları ile rezonans bağlantılar oluşturmak.
8. *Esneklik*: Değişen koşullara karşı kendi düşünce, duygu ve eylemlerini adapte edebilme yeteneği.
9. *Öz-Denetim*: Kendi duygularını yönetebilme ve rasyonel düşünmek için gerekli zamana sahip olana kadar eylemlerini dizginleyebilme yeteneği.
10. *İyimserlik*: Terslikle yüzleşse dahi fırsatları algılama yeteneği.

Kevin Thomson'a göre, işteki duygusal sermaye *dış duygusal sermaye ve iç duygusal sermaye ve birey içi duygusal sermaye olmak üzere* üç ana bileşenden oluşmaktadır. Dış duygusal sermaye, müşteri ve dış menfaat ortakları tarafından işletmeye karşı beslenen duygu ve algıların değeridir. Gerçek kar yaratmanın tek yolu, rasyonel müşteri yerine duygusal müşterinin duygu ve hayal gücüne hitap etmektir. Müşteriler sevdikleri ve kendilerini seven işletmelerin ürünlerini satın almak isterler. Bu durum, müşteri sadakati, ömür boyu ilişkiler ve referanslar aracılığıyla pazar değeri ve satışların tekrarını sağlayan sonuçlar yaratır. Diğer bir deyişle marka bir ad veya logodan daha fazlasıdır. Güven ve fark edilirlilik yaratır ve her müşteriye verilen bir söz ve duygusal bir kontrattır (Newman, 2009, s. 8).

İkinci temel bileşen olan *iç duygusal sermaye*, iş yerindeki çalışanların kalplerinde taşıdıkları duygusal bağlılıktır. İş yerindeki bütün çalışanların duyguları, inançları ve değerleri şeklinde tarif edilebilmektedir. İşletmeler için önemli bir değer olan ve duygusal bir servet olarak görülen iç duygusal sermayeyi inşa etmek için çalışanlara birer yatırımcı gibi davranılması gerekmektedir. Gerçek bir entelektüel ve duygusal yatırım alanı olan çalışanlar, her gün iş yerine beyinleri ve kalpleriyle gelmektedirler. Çalışanların kalplerinde ve beyinlerinde yatan içsel duygusal sermaye verimlilik ve iyi iş ilişkileri için gerekli olan enerji ve hevese kaynaklık etmektedir (Newman,2009,s. 9; Thomson 1999, s. 7), iç duygusal sermayenin iç marka değerinin eş değeri olduğunu savunmaktadır (Strydom, 2004, s. 98-99). Dış paydaşların ve çalışanların kalplerinde yatan duygusal sermayenin iyi yönetimi, iç ve dış duyguların yönetimiyle bütünleşmektedir (Gould, 1998, s. 34).

Duygusal sermayeyi oluşturan üçüncü bileşen olan içsel/birey içi duygusal sermaye bireyin işte ve özel hayatında yatırım yaptığı odaklanmış enerjidir. İyi bir lider, ilk önce kendi duygusal enerjisini verimli kullanması, sonra da liderlik ettiği insanların ortak enerjisini uygun şekilde harekete geçirmesi, odaklanması ve yenilemesine göre insanları motive edebilmekte veya onları demoralize edebilmektedir (Newman,2009, s.9).

Duygusal Sermayeyi Etkileyen Unsurlar Gelişimi

Duygusal sermayenin duygusal yetkinliklerle ilişkili özellikleri bulunmaktadır. Duygusal yetkinlikler, erken yaştan erişkinliğe kadar aile, mahalle, akranlar, topluluklar, spor kulüpleri, dinler ve okul bağlamında öğrenilebilen yetenekler olduğundan, duygusal sermayenin de geliştirilebilir olduğu düşünülmektedir (Goleman, 1996). Örneğin, empati duygusal yetkinliği için Braten (1998), “eğer empati ana olarak etkili paylaşmanın ilkel tecrübesi olarak tanımlanıyorsa, bu büyük olasılıkla ilk temellerini anne ile bebeğin arasında geçen oyunlu paylaşımlarda atmaktadır” demektedir (Gendron, 2007:403).

Newman (2009) Emotional Capitalist adlı kitabında duygusal sermayenin geliştirilebilir bir yetenek olduğunu bildirmekte ve inşası için özgüveni, kendine güveni, iyimserliği, kendini gerçekleştirme, ilişki becerilerini ve empatiyi geliştirme stratejilerinden bahsetmektedir. Söz konusu yetenekleri geliştirmek için ise Tablo-1’ de belirtilen önerilerde bulunmaktadır.

Tablo 1: Duygusal Sermayenin Geliştirilebilir Yetenekleri

Geliştirilecek Yetenek	Öneriler
Özgüven	Kendinize güvenin, özel ve iş hayatınızda yaratıcı güce sahip olmak için kişisel sorumlulukları kabul edin, kendinize lider olduğunuzu hatırlatın ve liderlik yapmak için çağrıldığınızı hatırlayın, işi elde etmek için ne yapılması gerektiğini inceleyen ve her çalışanın büyük resimdeki yerini görebilen “baş hikayeci memur” olun, grubun neden değişmesi gerektiğine açıklama sağlayın, grup nereye gidiyor ve orada nasıl olabilir sorularına cevap arayın ve performansı geliştirmek için yapıcı geri bildirim sağlayın.
Kendine güven	Basit bir şekilde dürüst iletişim kurun ve tutarlı olun, geleceğin güçlü vizyonu ile iletişim kurun, konuşmadan önce ne yapmak istediğinizi ve sizin ile diğerleri için bunun neden önemli olduğunu bilin, her ilişkide diğerlerinin duygularını anlayarak duygusal sözleşmeyi kabul edin, duygularınızı kontrol edin ve insanlara sakın bir şekilde yaklaşın, direkt göz teması kurun ve natürel bir ses tonu kullanın
İyimserlik	Her durumda yarına bakın, özellikle başarısızlıkları tecrübe ederken, her problemin değerli bir ders olduğunu görün, hata olmadığını sadece ders olduğunu hatırlayın, başarı ve mutlulukları görüntüleyin, kişisel aksiliklere takılmayın, sorumluluk alın, fakat durumla ilgili dış faktörlerin etkisini tanımlayın, her deneyimi büyüme için olumlu bir fırsat olarak görün
Kendini gerçekleştirme	Yapabileceğinizi yapın, kalemi elinize almak için bir karar verin ve kendi deneyimlerinizi yazın, elde etmeye çalıştığınız şey için net hedefler oluşturun, dikkatinizi olumlu ve güçlü yönleriniz üzerine çekin, düzenli olarak olumlu geri bildirim verin
İlişki becerileri	İnsanların sizinle eşit konumda olduklarına inanın ve onlarla eşit şartlarda etkileşim kurun, çalışanlarınıza ekip ortağı olarak davranın, düzenli olarak ekibinizi kişisel ve profesyonel gelişim için cesaretlendirin
Empati	Yargılamayı askıya alın ve bir tutum geliştirmek için merak uyandırın, diğer insanlardaki büyüklükleri arayın ve her fırsatta bunu başkalarına geri bildirim sağlamak için destekleyin.

Son yıllarda sosyal ve ekonomik, aile yapısı ve toplumsal değişimler, medyanın basmakalıp cinsiyet rolleri ve beklentileri empoze etme gücü, eğitim kurumlarında uygulanan müfredat da dahil olmak üzere yaşanan değişimlerin de etkisiyle bireylerin duygusal sermaye edinim yöntemleri de değişmiştir. Tek anneli aileler, boşanmalar veya yeniden birleşen aileler,

hem annenin hem de babanın çalışması gibi nedenlerden dolayı ebeveynlik görevlerini yerine getirmede zorluklar yaşanmaktadır. Bu şartlarda sosyal ilişkiler için gerekli olan duygusal yetkinlikler her zaman çocuklara aile ortamında öğretilmemektedir. (Gendron, 2004, s. 12).

Öğrenen ekonomilerde bireylerin ve şirketlerin başarısı yalnızca bireylerin öğrenme yeteneği ile değil, aynı zamanda şirketler içerisinde ve arasında hızlı bilgi dağıtımı ile gerçekleşebilmektedir. Bunun da duygulara ve duygusal sermayeye bağlı olduğu düşünülmektedir. Duygusal sermaye (Gendron, 2004), “kişinin içerisinde yer alan; kişisel, profesyonel ve örgütsel gelişim için faydalı olan kaynaklar (duygusal yeterlilikler) bütünüdür” (Gendron, 2007:4). Bu duygusal yeterlilikler, Salovey, Mayer, Boyatzis ve Goleman’ın duygusal zeka modellerini dayanak noktası olarak almaktadır. Ancak Goleman, Mayer ve Salovey aynı zamanda duygusal zekanın tek başına büyük olasılıkla iş performansı için yeterli olmadığını ifade etmektedir. Goleman’a göre duygusal zeka, daha çok diğer yeterlilikler için bir altyapı sunmaktadır. Goleman bu fikri desteklemek amacıyla duygusal zeka ile duygusal yeterliliği farklılaştırmış ve bunları kişisel ve sosyal yetkinlikler olmak üzere iki farklı kategoriye ayırmıştır. Bu yeterlilikler duygusal sermayeyi oluşturmaktadır (Gendron, 2004).

Kişisel yetkinlikler; kişisel farkındalık (self-awareness) ve kendi kendini düzenleme (self-regulation veya self-management) olmak üzere iki yeterlilik içerir. Öz farkındalık, kişinin iç durumlarını, tercihlerini, kaynaklarını ve sezgilerini bilmesiyle ilgilidir. Bu yetkinlik, kişinin duygusal durumlarını tanımlamaya ve adlandırmaya; duygular, düşünce ve eylem arasındaki bağlantıyı anlamaya izin verir. Bu yeterlilikler, kişilerarası tatmin edici ilişkilere girmeye ve sürdürmeye izin verdikleri için; iletişim, etkileşim, çatışma yönetimi, liderlik tutumu, değişim, yapı bağı, işbirliği, ekip sinerjisi vb. ile ilişkilendirilir (Gendron, 2007b, s. 403).

Sosyal yetkinlikler; sosyal farkındalık (social-awareness) ve iletişimde sosyal becerileri (social skills of communication) içerir. Sosyal farkındalık, insanların başkalarının duygu, ihtiyaç ve endişeleriyle olan ilişkilerini ve farkındalığını nasıl ele aldığına işaret eder. Sosyal beceriler, diğerlerinde istenilen yanıtları almaya ikna edebilme uzmanlığı ve becerileriyle ilgilidir. Bu nedenle duygusal sermaye, kişinin özünde bulunan kişisel, mesleki ve örgütsel gelişim için yararlı kaynakların (duygusal yeterlilikler) kümesi olarak tanımlanıyor (Gendron, 2007b, s. 403).

Sosyal ilişkiler için önemli olan ve dengeli bir kişisel, sosyal ve duygusal yetkinlik olarak görülen duygusal sermaye, okul öncesinde ailede öğrenilememektedir. Bu duygusal yetkinlikler, demokratik sosyalleşmenin kuralları ve nasıl olmak gerektiğini bilmek, sosyal olaylarda nasıl davranacağını bilmek, nasıl iletişim kurması gerektiğini bilmek, anlaşmazlıkların üstesinden gelebilmek, başkalarının düşüncelerine saygı göstermek ve paylaşmak gibi özellikleri kapsamaktadır. Bu duygusal yetkinliklerin yokluğunda duygusal sermayenin öğretmenler ve öğrenciler ve hatta çalışanlar ve yöneticiler için ne kadar mühim olduğu ortaya çıkmaktadır (Gendron, 2004, s. 12-13).

Eğitim bilimciler duygusal sermayeyi, kadınların ebeveynsel yatırım olarak, çocuklarının kendi duygusal sermayelerini geliştirilmiş bir eğitim ile birlikte ekonomik ve kültürel sermayeye dönüştürebilecekleri umudu şeklinde görmektedirler (Gillies, 2006; Reay, 2000; Reay, 2004). Görüşme ve gözleme dayanan verileri kullanarak araştırmacılar çoğunlukla, kadınların çocuklarının eğitimi hakkında sergilediği yoğun duyguları, duygusal sermaye ve duygusal norm bilgisine denk tutmaktadır. Örneğin Gillies (2006) duygusal sermayeyi “ebeveynler tarafından çocuklarının istikbalini ve umutlarını daha iyi bir hale getirmek için yapılan duygusal yatırımlar” olarak tanımlamaktadır. Bu tarz bir kavrayış, annelerin çocukları için endişelerinden oluşan bir sermaye düşüncesini zayıflatmaktadır (Froyum 2010; Thoits 2004). Ebeveynlerin çocuklarının duygu normları hakkındaki bilgilerini, becerilerini ve/veya deneysel kapasitelerini etkileşimli olarak nasıl geliştirdiklerini netleştirmedikçe, bu sermayenin

duygusal eyleme doğru akışı ve çocukların bu sermayeyi ne şekilde biriktirdiği gibi konular aydınlanamayacaktır. Bu ayrılıklar sermaye ve pratik arasındaki ilişkinin anlaşılmasında çok önemlidir (Cottingham, 2013, s. 53).

Reay (2004) annelerin duygusal sermayelerini duygusal deneyimleri ile bağdaştırmaktadır. “Okulla ilgili negatif kişisel deneyimlere sahip olan ve eğer çocukları okulda zorluklar yaşıyor ise onlara duygusal sermaye yaratmak için kaynak bulmakta zorlananlar, temel olarak işçi sınıfı kadınlarıydı”. Bu alıntıya göre Reay annelerin kendi eğitim başarısızlıklarından kaynaklanan aşağılanma, utanç ve öfke gibi negatif duyguların, duygusal sermayenin azalmasını işaret ettiğini anlatmaktadır. Reay, negatif duyguları sermayenin bir göstergesi olarak göstererek sermaye ve pratik arasında bir ayrım yapmamakta, bunun yerine ikisini ilişkilendirmektedir. Manion (2007), Reay’ın tanımına karşı çıkmakta ve “sefaletin bazı duygusal sermaye kaynaklarının gelişim ve aktarımını hızlandırdığını” iddia etmektedir. Sefaletin negatif bir duygu olarak sermayeyi azalttığını değil, bazı ekonomik sorunların üstesinden gelmek için gerekli duygusal sermayeyi yarattığına inanmaktadır. Reay’ın duygusal sermaye hakkındaki düşünceleri, sermayeyi duygusal deneyimlere bağlaması; sermayeyi, kendi gündelik duygusal pratiğine aktarımından ve oluşumundan ayırt edememesi nedeni ile problemlili görülmektedir (Cottingham, 2013, s. 54).

Duygusal Sermayenin İlişkili Olabileceği Kavramlar ve Araştırma Önerileri

Duygusal Sermaye çalışmaları, iş dünyasında başarıya yalnızca teknik yetenekler ve entelektüel kapasite ile ulaşılabileceğine ilişkin eski inancın tabutuna son çiviye çakmaktadır. Çalışmalar, pozitif duygusal kaynaklara veya kapasitelere sahip, yüksek seviyeli görev ve verimliliğe haiz olan mutlu çalışanların; liderlik pozisyonlarında daha iyi performans gösterdiğini, daha yüksek satış yaptıklarını ve daha yüksek maaş ve performans oranları elde ettiklerini göstermektedir. Ayrıca bu kişiler, daha yüksek iş güvencesine sahiptirler ve daha az hastalık izni, psikolojik yıpranma veya iş bırakma eğilimindedirler (Newman,2008). Çalışanlar kullanabildiği duygusal kaynaklarla, kurumlarına karşı olumsuz tutum ve niyetlerden uzaklaşabilirler.

İki üç gibi küçük yaşlardan itibaren erkekler ve kızlar; ailelerinin, okulların ve toplumun beklentilerinin etkilediği ve güçlendirdiği bir şekilde (kızlar ve erkekler için toplum tarafından beklenen cinsiyet rolleri uyarınca) farklı ilgi alanları, tavırlar ve duygusal yetkinliklere sahip olacak şekilde yetiştiriliyor. Bu tecrübeler sonucu gelişen farklı duygusal yetkinlikler bireysel kişilik üzerinde büyük bir etki oluşturur ve farklı alanlarda farklı sonuçlar doğurur (eğitimsel ve mesleki alanda, okulda, işte, evde...) (Gendron, 2004, s. 11-12). Duygusal sermayesi yüksek olan bireylerin kişilik tipleri analiz edilebilir; bireylerin kişilik gelişim evrelerine uygun içerikte duygusal sermaye yetkinliklerine yönelik eğitim öğretim müfredatı hazırlanabilir.

Özyeterlilik, kökeni, bireylerin kendi yeterlilikleri hakkındaki kanaatlerine ve bunun davranışlara etkisi hakkında çalışmalar yapan psikolog A. Bandura’nın “sosyal-bilişsel öğrenme teorisine dayanan bir kavramdır. Bireyin sahip olduğu bilişsel yapı, yani küçük yaşlarda gerek biyolojik ve gerekse çevresel faktörlerle şekillenen, dış dünyada gerçekleşen olay ve olguları anlama ve yorumlama esnasında kullandığı şablon ya da “bireyin öğrenme geçmişi”, davranışı üzerinde belirleyici rol oynar. Çünkü her birey, karşılaştığı her durumun değerlendirmesini, önceki deneyimleri doğrultusunda oluşturduğu kodlama stratejisi ile yapar (Hergenhan ve Olson; aktaran Akçay, 2011, s. 42). Bireyler küçük yaşlardan itibaren duygusal yetkinliklerini biriktirerek duygusal sermayelerini oluştururlar. Doğduklarında boş bir şemaya sahip olan bireyler tecrübe ettikleri duygu durumlarıyla yetkinlik kazanırlar. Özyeterlilik kavramı ile duygusal sermaye ilişkisi incelenebilir.

İşletmelerde itici bir güç olan duygusal sermaye, çalışanların performanslarının artırılması ve beşeri, sosyal ve kültürel sermayeye destek sağlanması nedeniyle önemli

görülmektedir. Duygusal sermaye beşeri sermayenin oluşumuna, birikmesine ve bireyler yararına optimum bir şekilde kullanılmasına olanak vermektedir. Ayrıca bugünün karmaşık ve rekabetçi küresel iş piyasasında firmaların ve kuruluşların bilgi yönetimi açısından önemli bir yere sahiptir (Gendron, 2004, s. 26-27). Duygusal sermayenin diğer sermaye türleriyle ilişkisi analiz edilebilir. Diğer sermaye türlerinin kullanılabilirliği için duygusal sermayeye ne derece ihtiyaç duyulduğu araştırılabilir.

Bireyler uygun duygusal sermayeye sahip oldukları ve onları kullanabilecek yeterliliğe sahip oldukları takdirde, sosyal ve kültürel sermayelerini açıkça kullanabilirler. Aksi durumda insan sermayesi potansiyeli %100 kullanılmaz veya sosyal ve beşeri sermaye arasındaki bağ çok iyi olmayabilir (Gendron,2004, s. 16). Bunu açıklamak için birçok örnek bulunabilir. İşyerinde, işçiler kendi yeteneklerine güvenmediklerinde veya yeteneklerinin değerini tanımlayamadıklarında, patronlar çalışanların yaptığı işi veya yeterlilikleri fark edemezler (Gendron, 2002).

Eşleştirme teorisi (Mortensen,1988), araştırma teorisinden etkilenecek kişinin kararlarını verirken yetenek ve kabiliyetlerine göre uygun yapılardaki işletmelerde iş arama düşüncesini belirtmektedir. Araştırma kuramından çıkmasının nedeni ise çalışanın böyle bir araştırma sürecine girdikten sonra alternatif oluşturduğunda yetenek ve kabiliyetlerini eşleşme konusunda hedef işletmedeki imkân ve kabiliyetler konusundaki bilgisizliği ve belirsizlik işten ayrılma düşüncesini etkileyebilmektedir. (Yener, 2014:88). İşten ayrılma durumu örgütler açısından personele yatırım maliyetlerini artırmaktadır. Duygusal yetkinliklerini üst düzeyde kullanan; yani duygusal sermayesi yüksek olan bireyler örgütlerin başarı profilini inceleyebilir. Duygusal sermayesi yüksek olan bireylerin iş arama süreci ve tercih faktörleri araştırılabilir. Bu bireyleri işletmede tutabilmenin, yeteneklerini kullanabileceği alanlar konusunda araştırmalar yapılabilir.

Goleman, duygusal zeka ve duygusal yeterlilik arasında bir ayrım yaparak bu fikri temsil etmeye çalışmış; kişisel ve sosyal yetkinlikler olmak üzere çeşitli duygusal yeterliliklere bölmüştür (Gendron, 2007b, s. 403). Gendron(2004) bu yetkinliklerin, duygusal sermayeyi oluşturduğunu belirtmiştir. Kişisel yetkinlik; kişisel farkındalık (self-awareness) ve kendi kendini düzenleme (self-regulation veya self-management) olmak üzere iki yeterlilik içerir. Öz farkındalık, kişinin iç durumlarını, tercihlerini, kaynaklarını ve sevgilerini bilmesiyle ilgilidir. Bu yetkinlik, kişinin duygusal durumlarını tanımlamaya ve adlandırmaya; duygular, düşünce ve eylem arasındaki bağlantıyı anlamaya izin verir. Bu yeterlilikler, kişilerarası tatmin edici ilişkilere girmeye ve sürdürmeye izin verdikleri için; iletişim, etkileşim, çatışma yönetimi, liderlik tutumu, değişim, yapı bağı, işbirliği, ekip sinerjisi vb. ile ilişkilendirilir (Gendron, 2007b, s. 403).

Kohn ve Schooler (1982)'ın yaptıkları çalışmalarında kişinin çalıştığı iş yerindeki aşırı iş beklentilerinin ve zaman baskısının çalışan üzerinde strese neden olduğuna yönelik önemli bulgulara ulaşımlardır. Ortaya çıkan stres, aşırı iş yükü ve bunun yanında rol karmaşası gibi unsurlar ilk önce bireyin duygusal sermayesinin tüketmesine ve daha sonra tükenmişlik sendromu yaşamasına neden olan faktörlerdir. Hochschild (2003) çalışmasında çalışanların işyeri tarafından istenildiği şekilde duygularını kontrol etmeleri ve belli standartlarda davranış kalıpları ile hizmet vermeye çalışmalarının kişinin duygusal sermayesini tükettiği, stres düzeyini artırdığı ve sonuçta duygusal tükenme sendromu yaşamasına neden olduğunu belirtmiştir. (Mengenci, 2015, s. 130).

Duygusal sermaye bir kişinin yaşamındaki refahı ve başarısı için çok önemlidir. Dengeli duygusal sermaye kendini geliştirme, büyüme ve ömür boyu öğrenmenin yanı sıra başkalarıyla yeterli düzeyde ve başarıyla etkileşime girmenin temelini oluşturur. İnsanların stres ve hayal

kırıklığına uygun ve üretken yollarla cevap vermelerine imkan tanıyarak esnek olmaya yardımcı olur (Gendron, 2007b, s. 411).

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışma ile duygusal sermaye kavramının gelişimi, önemi, özellikleri ve boyutları açıklanmıştır. Duygusal sermaye, bir kişinin doğasında bulunan; kişisel, sosyal, profesyonel ve örgütsel gelişimi için yararlı olan kaynaklar (duygusal yetkinlikler) bütünüdür (Gendron, 2004:10). İşgörenlerin duygularından bağımsız bir şekilde örgütsel yaşamlarını sürdüremeyeceği düşünülmektedir. Bireylerin doğuştan itibaren yaşadıkları ve hayatlarında iz bırakan bütün duygusal tecrübeler ve bunların sonuçları yetişkin olduklarında iş hayatlarına yansımakta ve örgüt içi davranışlarının şekillenmesinde etkili olabilmektedir. İşletme yöneticileri, bireylerin örgütsel yaşamlarında geçmişten gelen duygularının etkisi olduğunu bilmeleri gerekmektedir. Bu duygusal durumlar öğrenilerek geliştirilebilen yetkinlikler halini aldığıında, işletmeler için duygusal sermayeye dönüşebilmektedir.

Kevin Thomson “Emotional Capital” isimli eserinde, içeride veya dışarıda işle ilgili yapılan her şeyin bir bütün olarak yönetilmesi gerektiğini savunmaktadır. Finansal sermaye ve somut varlıklar ancak bilgi ile karlı hale gelebilmektedir. Ancak bilginin üretkenliği işçilerin iyi niyetine, enerjilerine ve morallerine, diğer bir deyişle onların “duygusal sermayesine” bağlıdır. Yöneticiler, çalışanları iç müşteriler olarak gördüğünde ve çalışanlar birbirlerine müşteri ve tedarikçi olarak davrandıklarında, iş için gerekli olan iç ve dış ilişkilerin düzenlenmesi ve işin duygusal sermayesinin geliştirilmesi konusunda sorun yaşanmayacaktır (Gould, 1998, s. 34).

Goleman’ın (1996) da aktardığı üzere, duygusal yeterlilikler erken yaşta erişkinliğe kadar aile, mahalle, akranlar, topluluklar, spor kulüpleri, ibadethaneler ve okullarda verilen eğitim veya rol model davranışlar yoluyla öğrenilebilmekte ve geliştirilebilmektedir (Gendron, 2007, s. 403). Bu ortamlarda, kız ve erkek çocuklarına cinsiyetten bağımsız olarak eşit bir duygusal sermaye aşlamak gerekmektedir. Yapılacak bu uygulamalar ile özellikle hizmet sektörünün geliştiği günümüzde erkekler de yoğun etkileşim ve duygusal gösterim gerektiren işlerde kadınlar kadar başarılı olabileceklerdir (Gendron, 2004, s. 27).

Duygusal yetkinlikler öğrenildiği için duygusal sermayenin erkekler ve kadınlar arasında farklılık gösterdiğine ve yetiştirilme tarzları nedeniyle kadınların daha fazla duygusal sermaye sahibi olduklarına inanılmaktadır (Gendron, 2004). Erkekler, duygusal bağımsızlık ve otorite gerektiren, başkaları için kurallar koyan işlerde daha egemen iken, kadınlar, başkaları ile empati kurmak gibi duygusal sermayenin uyumla ilgili yönlerini gerektiren işlere egemendirler (Guy ve Newman, 2004; Arlie R. Hochschild, 1983; Pierce, 1995; Froyum, 2010, s. 40). İnsan kaynakları yöneticilerinin işgücü seçim ve yerleştirmede bu özellikleri dikkate almalarında fayda bulunmaktadır.

Çalışanların işlerine ve işletmelerine olumlu tutum geliştirmelerinde etkili olduğu bilinen ve kolektif duygusal enerjinin kaynağı (Candea ve Candea, 2010, s. 183) olarak görülen duygusal sermayeye araştırmacılar tarafından hak ettiği ilginin gösterilmediğine inanılmaktadır. Bundan sonraki çalışmalarla farklı araştırma yöntemleri ile niceliksel araştırmalar yapılabilir. Uygun bir ölçme aracının araştırılması, duygusal sermayenin ortaya çıkmasında etkili olan faktörlerin belirlenmesine yönelik çalışmaların yapılmasında fayda görülmektedir. Özellikle, duygusal sermayenin temelini oluşturan duygusal yetkinliklerin kazandırılması ve geliştirilmesi için güvenilir ve etkili eğitim programlarının geliştirilmesinin oldukça önemli olduğuna inanılmaktadır.

Yöneticiler çalışanların duygularını anladığında örgütsel davranışları yönetmekte daha başarılı olabilmektedirler. Çalışanların duygu yetkinliklerinin geliştirilmesine katkıda

bulunacak eğitim programlarının geliştirilmesi gibi bazı çalışmalarla işgörenlerin duygularına yatırım yapılarak duygusal sermayenin geliştirilmesinin işletmelere verimlilik artışı, kuruma olan bağlılık gibi önemli faydalar sağlayacağına inanılmaktadır. Duygusal sermayenin geliştirilmesi için verilmesi gereken eğitim içeriği belirlenebilir.

İş hayatındaki gibi bir eğitimde duygular her zaman kapı dışında bırakılmıştır. Nöropsikolojiden gelen yeni bilgilerin de ışığında, Dekartçı beden-zihin dualizmini inkar etmenin ve duygusal alanın bilişsel alandan artık ayrılamayacağını kabul etmenin zamanı gelmiştir. Bu nedenle yöneticilerin, çalışanların yegâne rekabet aracı oldukları bilinci ile onların duygusal yetkinliklerini geliştirmeye yönelik eğitim programlarına ağırlık vermelerinde fayda bulunmaktadır. Çalışanların yaratıcı ve yenilikçi davranışlar sergilemelerinde, bilgi yönetiminin verimli bir şekilde yapılabilmesinde duygusal sermayenin önemli bir faktör olduğu bilinmeli (Gendron, 2004, s. 26-27), verilecek eğitimler bir yatırım olarak görülmelidir.

Alanyazın taraması neticesinde duygusal sermayenin işten ayrılma niyeti, tükenmişlik, performans yönetimi, kişilik, beşeri sermaye, kültürel sermaye, sosyal sermaye, duygusal zeka, öz yeterlilik, stres, duygu yönetimi gibi kavramlarla ilişkili olabileceği ifade edilmektedir. Bu kavramların, kuramlar çerçevesinde araştırılarak yeni araştırma modellerinin oluşturulması önerilebilir.

Çalışmamızın en önemli kısıtı, literatür taraması olmasıdır. Ancak bu haliyle bile hem yöneticilerin, hem de araştırmacıların çalışanların duygularına yönelmelerine ve duygusal sermayeyi önemli bir sermaye olarak görmelerine katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Kaynakça

- Akçay, V.H. (2011). *Pozitif Psikolojik Sermayenin Kişisel Değerler Bakımından İş Tatminine Etkisi ve Bir Araştırma*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme(İktisat) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.
- Akın, A. (2010). İnsan Sermayesi Kaynakları Açısından Girişimci Özellikleri Anadolu Girişimcileri Üzerine Bir Araştırma. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (26), 8–22.
- Allatt, P. (1993). Becoming privileged: the role of family processes. *Youth and inequality*, 139–59.
- Ashforth, B. E. ve Humphrey, R. H. (1993). Emotional labor in service roles: The influence of identity. *Academy of management review*, 18(1), 88–115.
- Bontis, N., Chua Chong Keow, W. ve Richardson, S. (2000). Intellectual capital and business performance in Malaysian industries. *Journal of intellectual capital*, 1(1), 85–100.
- Bourdieu, P. (2004). The peasant and his body. *Ethnography*, 5(4), 579–599.
- Braten, S. (1998). Infant learning by altercentric participation: The reverse of egocentric observation in autism. *Intersubjective communication and emotion in early ontogeny*, 105–124.
- Brotheridge, C. M. ve Grandey, A. A. (2002). Emotional labor and burnout: Comparing two perspectives of “people work”. *Journal of vocational behavior*, 60(1), 17–39.
- Brotheridge, C. M. ve Lee, R. T. (2003). Development and validation of the emotional labour scale. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 76(3), 365–379.
- Brown, L. M. (2005). In the bad or good of girlhood: Social class, schooling, and white femininities. *Beyond silenced voices: Class, race, and gender in United States schools*, 147–162.
- Candea, D., & Candea, R. (2010). *Emotional Capital for Building Sustainable Business Performance*. In Proceedings of the 2nd European Conference on Intellectual Capital: ISCTE Lisbon University Institute Lisbon, Portugal: (p.180). Academic Conferences Limited.
- Chaplin, T. M., Cole, P. M. ve Zahn-Waxler, C. (2005). Parental socialization of emotion expression: gender differences and relations to child adjustment. *Emotion*, 5(1), 80.

- Cheung, F., Tang, C. S. ve Tang, S. (2011). Psychological capital as a moderator between emotional labor, burnout, and job satisfaction among school teachers in China. *International Journal of Stress Management*, 18(4), 348.
- Colley, H. (2003, April). Children can wind you up!': learning to labour in the nursery. In *Gender and Education Association Conference: Revisiting Feminist Perspectives on Gender and Education*, University of Sheffield (pp. 14-16).
- Cooper, R. K. (1997). Applying emotional intelligence in the workplace. *Training and development*, 51(12), 31–38.
- Cottingham, M. D. (2013). *Men Who Care: How Organizations and Individuals Negotiate Masculinity, Emotional Capital, and Emotion Practice in Nursing*. http://rave.ohiolink.edu/etdc/view?acc_num=akron1372072810 adresinden erişildi.
- Cüceloğlu, D. (2006). *Başarıya götüren aile*. Remzi Kitabevi.
- Çoruk, A. (2012). *Yönetim Süreçleri Açısından Yöneticilerin Duygu Yönetimi Davranışları*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Eğitim Yönetimi ve Denetimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Çanakkale.
- Çoruk, A., & Akçay, R. C. (2013). Yönetim Süreçleri Açısından Yöneticilerin Duygu Yönetimi Davranışları Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, (33), 81-94.
- Dusseldorf, S. H. (2010). Utilizing the Concept of “Emotional Capital” – “Family” as an Image and a Narrative in 20th-Century Corporate Communications. *Paper for the EBHA Conference 2010 in Glasgow*.
- Fineman, S. (Ed.). (2009). *The emotional organization: Passions and power*. John Wiley & Sons.
- Fordham, S. (1993). « Those Loud Black Girls»: (Black) Women, Silence, and Gender « Passing » in the Academy. *Anthropology & Education Quarterly*, 3–32.
- Froyum, C. M. (2010). The reproduction of inequalities through emotional capital: The case of socializing low-income black girls. *Qualitative Sociology*, 33(1), 37–54.
- Garside, R. B. ve Klimes-Dougan, B. (2002). Socialization of discrete negative emotions: Gender differences and links with psychological distress. *Sex Roles*, 47(3-4), 115–128.
- Gendron, B. (2002). Management, compétences et qualité en éducation: innovations pédagogiques en formation professionnelle, le cas des baccalauréats professionnels en France. *International Conference, ADMEE, University of Lausanne, September, Switzerland* içinde .
- Gendron, B. (2004). *Les diplômés d'un BTS et d'un DUT et la poursuite d'études: Une analyse économique* (C. 4). Publications de la Sorbonne.
- Gendron, B. (2004). *Why emotional capital matters in education and in labour? Toward an optimal exploitation of human capital and knowledge management*, in *Les Cahiers de la Maison des Sciences Economiques, serie rouge*, 113, Paris: Université Pantheon-Sorbonne.
- Gendron, B. (2007a). *Emotional Capital and Older Workers Learning and Transfer of Knowledge Management: “Toward a Better Ageing, Working and Learning Together”*. In *Globalisation Versus Glocalisation: Implications for HRD?* 8th International Conference in Human Resource Development Research & Practice across Europe, UFHRD, Oxford University, UK.
- Gendron, B. (2007b) Emotional Capital: A Crucial Capital for a Citizenship Society with Personal, Social and Economic Returns, in Ross, A. (ed) *Citizenship Education in Society*. London: CiCe, pp 401-416.
- Gendron, B. (2004). Why emotional capital matters in education and in labour? Toward an optimal exploitation of human capital and knowledge management.
- Ghalandari, K. ve Jogh, M. G. G. (2012). The Effect of Emotional Labor Strategies (Surface Acting and Deep Acting) on Job Satisfaction and Job Burnout in Iranian Organizations: The

- Role of Emotional Intelligence. *Interdisciplinary Journal of Research in Business*, 1(12), 24–31.
- Gillies, V. (2006). Working class mothers and school life: Exploring the role of emotional capital. *Gender and education*, 18(3), 281–293.
- Goleman, D. (1996). Emotional Intelligence. Why It Can Matter More than IQ. *Learning*, 24(6), 49–50.
- Goleman, D., Balkara, H., Deniztekin, F. ve Deniztekin, O. (2010). *İşbaşında duygusal zeka*. Varlık Yayınları.
- Gould, B. (1998). Emotional capital and internal marketing. *The Antidote*, 3(8), 34-37.
- Guy, M. E. ve Newman, M. A. (2004). Women’s jobs, men’s jobs: Sex segregation and emotional labor. *Public Administration Review*, 289–298.
- Habermas, J. (1987). Explication du concept d’activité communicationnelle. *Logique des sciences sociales et autres essais*, 429.
- Hochschild, A. R. (1979). Emotion work, feeling rules, and social structure. *American journal of sociology*, 551–575.
- Hochschild, A. R. (1983). *The managed heart*. Berkeley, CA: University of California Press.
- International Labour Organization (2001). Executive summary: The role of trade unions in promoting gender equality and protecting vulnerable workers: First report of the ILO-ICFTU survey. Retrieved March, 31, 2006.*
- Hochschild Arlie, R. (1983). *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. Berkeley, University of California Press.
- Illouz, E. (1997). Who will care for the caretaker’s daughter? Toward a sociology of happiness in the era of reflexive modernity. *Theory, culture & society*, 14(4), 31–66.
- Kervancı, F. (2008). *Büro çalışanlarının duygu yönetimi yeterlilik düzeylerinin geliştirilmesinde duygu yönetimi eğitimi programının etkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara.
- Kruml, S. M. ve Geddes, D. (2000). Exploring the Dimensions of Emotional Labor The Heart of Hochschild’s Work. *Management communication quarterly*, 14(1), 8–49.
- Lee, J. J. ve Ok, C. (2012). Reducing burnout and enhancing job satisfaction: Critical role of hotel employees’ emotional intelligence and emotional labor. *International Journal of Hospitality Management*, 31(4), 1101–1112.
- Lewis, P. (2005). Suppression or expression an exploration of emotion management in a special care baby unit. *Work, Employment & Society*, 19(3), 565–581.
- Lively, K. J. (2000). Reciprocal emotion management working together to maintain stratification in private law firms. *Work and occupations*, 27(1), 32–63.
- Lovell, T. (2000). Thinking feminism with and against Bourdieu. *Feminist theory*, 1(1), 11–32.
- Manion, C. (2007). Feeling, thinking, doing: emotional capital, empowerment, and women’s education. *Recapturing the personal: Essays on education and embodied knowledge in comparative perspective*, 87–109.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, self, and society: From the standpoint of a social behaviorist (Works of George Herbert Mead, Vol. 1)*.
- Mengenci, C. (2015). İş Tatmini, Duygusal Emek ve Tükenmişlik İlişkilerinin Belirlenmesi. *Ege Academic Review*, 15(1): 127-139.
- Menges, J. ve Ebersbach, L. (2008). Die Bedeutung von Emotionen und emotionalem Kapital im internen und externen Unternehmenskontext. *Eine Mentalitätsgeschichte der deutschen Industriegesellschaft am Beispiel des rheinischen Dormagen (1917-1997)*, Essen, 21–44.
- Menges, J., Ebersbach, L. ve Welling, C. (2008). Emotionales Kapital: Einführung und Überblick. *Wiesbaden*, 13–20.

- Mikolajczak, M., Tran, V., Brotheridge, C. M., Gross, J. J. ve others. (2009). Using an emotion regulation framework to predict the outcomes of emotional labor. *Research on emotion in organizations*, 5, 245–273.
- Moon, J., Crane, A. ve Matten, D. (2005). Can corporations be citizens? Corporate citizenship as a metaphor for business participation in society. *Business Ethics Quarterly*, 15(03), 429–453.
- Morris, E. W. (2007). “Ladies” or “loudies”? Perceptions and experiences of black girls in classrooms. *Youth & Society*, 38(4), 490–515.
- Morris, J. A. ve Feldman, D. C. (1996). The dimensions, antecedents, and consequences of emotional labor. *Academy of management review*, 21(4), 986–1010.
- Newman, M. (2009). *Emotional capitalists: The new leaders*. John Wiley & Sons.
- Newman, M. (2008). *Emotional Capital Inventory*. Roche Martin Technical Paper.
- Nowotny, H. (1981). Women in public life in Austria. *Access to power: Cross-national studies of women and elites*, 147–156.
- Özsoy, İ. (2006). *Entelektüel Sermayenin Ölçülmesi Ve İmkb’de İşlem Gören Tekstil Firmalarına Uygulanması*. İstanbul Teknik Üniversitesi İşletme Mühendisliği Anabilim Dalı, Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Pankoke, E. (2006). Corporate Identity, Social Responsibility, Corporate Citizenship: Unternehmensethik zwischen Eigeninteresse und öffentlicher Verantwortung.
- Passons, W. R. (1975). *Gestalt approaches in counseling*. Holt Rinehart & Winston.
- Pierce, J. (1995). *Gender trials: Emotional lives in contemporary law firms*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Reay, D. (2000). A Useful Extension of Bourdieu’s Conceptual Framework?: Emotional capital as a way of understanding mothers’ involvement in their children’s education? *The Sociological Review*, 48(4), 568–585.
- Reay, D. (2004). Gendering Bourdieu’s concepts of capitals? Emotional capital, women and social class. *The Sociological Review*, 52(s2), 57–74.
- Scherke, K. (2009). *Emotionen als Forschungsgegenstand der deutschsprachigen Soziologie*. Springer.
- Schweingruber, D. ve Berns, N. (2005). Shaping the selves of young salespeople through emotion management. *Journal of Contemporary Ethnography*, 34(6), 679–706.
- Shott, S. (1979). Emotion and social life: A symbolic interactionist analysis. *American journal of Sociology*, 1317–1334.
- Söylemez, M. S. (2012). *Duygusal Sermaye*. İstanbul: Final Kültür Sanat Yayınları.
- Stacey, C. L. (2011). *The caring self: The work experiences of home care aides*. Cornell University Press.
- Strydom, L. (2004). Internal marketing in a service organization (Doctoral dissertation, Rand Afrikaans University). *Chapter 3: Intellectual and Emotional Capital*.
<https://ujdigispace.uj.ac.za/bitstream/handle/10210/313/FinalChapter3.pdf?sequence=7>
- Svasek, M. (Ed.). (2006). *Postsocialism: Politics and emotions in central and eastern Europe*. Berghahn Books. New York.
- Thoits, P. A. (2004). Emotion norms, emotion work, and social order. *Feelings and emotions: The Amsterdam symposium* içinde (ss. 359–378). New York: Cambridge University Press.
- Töremen, F. ve Çankaya, İ. (2008). Yönetimde etkili bir yaklaşım: Duygu Yönetimi. *Kuramsal Eğitim Bilim Dergisi*, 1(1).
- Veugelers, W. ve Vedder, P. (2003). Values in teaching. *Teachers and Teaching: theory and practice*, 9(4), 377–389.
- Wharton, A. S. (1999). The psychosocial consequences of emotional labor. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 561(1), 158–176.

Yener, S. (2014). *Özel ortaöğretim kurumlarında paylaşılan liderlik davranışı ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide psikolojik güvenlik algısının aracı değişken ilişkisinin araştırılması*. Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul.

Zembylas, M. (2007). Emotional Capital and Education: Theoretical Insights from Bourdieu, *British Journal of Educational Studies*, 55:4.

Halı Sektöründe İhracat Yapan Firmaların Markalaşma Düzeylerinin Ekonomik Performans Üzerindeki Etkisi

The Effect of Branding Level of Firms in the Carpet Exportation Sector on Economic Performance

Mustafa METE*
Yusuf BOZGEYİK**
Tuğçe Nazlı BİLGE***

Öz

Dış pazarlar, tehditleri ve fırsatları bünyesinde barındırmanın yanı sıra ulusal sınırlarla yetinmeyerek tüm dünyada adından söz ettirmek isteyen firmaların riskleri göze alarak zorlu rekabet ortamı içerisine girdikleri tespit edilmiştir. Markalaşma üzerine ülkemizdeki çalışmaların sayısının oldukça yetersiz olduğu, özellikle halı sektöründe ise daha az olduğu görülmektedir. Bu çalışmada Türk ekonomisinde önemli bir yere sahip olan halı sektörü ihracatında markalaşmanın etkilerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Gaziantep ilinde faaliyet göstermekte olan ve ihracat yapan halı firmaları üzerinde çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya toplam 50 firma dahil edilmiştir. Veriler anket yöntemiyle elde edilmiştir. Çalışmadan elde edilen verilerin analizi SPSS 16.0 programı ile yapılmıştır. Yapılan analizler neticesinde bir marka adı altında ihracat yapan firmaların ihracat performansının daha yüksek olduğu, Turquality desteği alan firmaların son 3 yıllık ihracat ve satış performansının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halı Sektörü, Markalaşma, İhracat, Türkiye Ekonomisi

Abstract

Although foreign markets have lots of threats and opportunities, it is seen that the companies wanted to mention by name enter into challenging competitive environment by chancing the threats in recent years. It is seen that the studies on branding, especially in carpet sector are insufficient in our country. In this study, the effects of branding on carpet sector export which has an important place Turkish economy are aimed to determine. For this purpose, the study was carried out on the carpet companies operating in Gaziantep province and that make export. A total of 50 companies included into the study. The data was obtained with questionnaire method. The analysis of the data obtained from the study was conducted with SPSS 16.0. As a result of the analyses it has been found that the exporting performance of the firms that make export under the name of a brand, the last 3 year exporting and sales performance of the firms that take Turquality support is higher.

Keywords: Carpet Sector, Branding, Export, Turkish Economy

Giriş

Günümüz gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri açısından dünya pazarlarında kabul gören markaların oluşturulması hayati önem arz etmektedir. Firmaların markalı ürünlerinin bulunması dünya pazarlarında boy gösterme, kendinden söz ettirme, saygın bir konuma sahip olma, ticaret hacmini artırma ve pek tabii ki de sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmede olmazsa olmazlar arasında yer almaktadır. Markanın ve markalaşmanın gün geçtikçe daha iyi anlaşıldığı günümüzde daha organize firmalar yeni markalaşma stratejileri geliştirmektedirler. Çünkü farkındalığın en önemli kaynaklarından olan markalaşmanın bilincindedirler. Sonraki aşamalarda firmalar marka ile yerel sınırlar dışına çıkarak firma uluslararası çapta bir firma haline dönüştürmektedir.

Teknoloji alanında yaşanan gelişmelere bağlı olarak firmaların üretmiş oldukları ürünlerin akıl almaz bir hızla taklit edilmesi, ürün çeşitliliğinin artmasının yanı sıra benzer

* Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, mete@gantep.edu.tr.

** Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, bozgeyikyusuf@hotmail.com.

*** Yüksek Lisans öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik ABD, tnazlibilge@gmail.com

ürünlerin sayısındaki artış firmaları ciddi manada zorlamaktadır. Yaşanan gelişmelere bağlı olarak müşterilerin her geçen gün artan ve çeşitlenen ihtiyaç ve gereksinimlerine yanıt verebilmek için firmaların geçmişe kıyasla çok daha fazla çaba sarf etmeleri gerekir. Zira pazarda birbirine benzer birçok ürün mevcuttur. Nasıl ki insanlar tanınmak ve birbirlerinden ayırt edilebilmek için nasıl isimlendiriliyorlar ise pazarda bulunan ürünlerin de ayırt edilebilmeleri ve tanınabilmeleri için işaretlenmeleri, isimlendirilmeleri gerekir. Özetle, malların işaretlenmesi, isimlendirilmesi veya her ikisinin bir arada yapılması şeklinde ifade edilebilecek olan markalama gerek müşteri ve toplum, gerekse de aracı ve üretici firmalar açısından hayati öneme sahiptir. Müşteriler ve toplum bakımından birbirinden farklı olmayan birçok ürün açısından seçimde bulunabilmek, doyum sağlanan malı yeniden alabilmek, satın alınan malın sorumlusunu bilmek gibi hususlar ancak ve ancak marka olduğunda mümkün olur. Benzer şekilde aracı ve üretici firmalar da üretmiş oldukları malların kalitesinden ve reklamından yalnızca kendilerinin faydalanmaması, satış akışını takip edememesi, müşterilerini tanıyamaması ve ürettikleri mallarına olan bağlılık düzeyini bilememesi gibi sorunlar ile karşı karşıya kalacaktır.

Her alanda olduğu gibi halıcılık sektöründe de çetin bir rekabet söz konusudur. Bu bağlamda halıcılık sektöründe de markalaşma son derece önemlidir. Dünya halı üretiminde ve ihracatında en önemli ülkeler arasında yer alan Türkiye markalaşma konusunda son yıllarda önemli gelişmeler kaydetmiş olmakla birlikte hala istenilen düzeyde değildir. Türk halıcılık sektörünün önemli bir kısmını elinde bulunduran Gaziantep ilinde de markalaşmayla ilgili son yıllarda önemli gelişmeler yaşanmış olmakla birlikte yeteri düzeyde olmadığı söylenebilir. Yerelden uluslararası boyuta ulaşan işletmeler dış pazarlarda kendilerine yer edinebilmek, daha başarılı olabilmek için marka çalışmalarına ağırlık vermek durumundadırlar. Ancak bu şekilde zorlu rekabet ortamında kendilerine yer bulabilirler.

Literatür

Türkiye'de halı sektöründe markalaşmanın ihracat performansı üzerindeki etkisini ölçmeye yönelik çalışmalara pek rastlanmamıştır. Bu nedenle yapılan çalışma Türkiye için ilk olma özelliği taşımaktadır. Bunun yanı sıra yapılan ihracat performansı, markalaşma ve Turquality desteği ile ilgili benzer çalışmalara bakıldığında;

Certeler (2001), marka işletmelerin yurt içi ve dışındaki ekonomik performansını etkileyen en önemli faktörler arasında yer almaktadır şeklinde ifade etmiştir.

Katsikeas vd. (2000), yapmış oldukları çalışmada markanın ihracat performansı üzerinde olumlu fakat düşük düzeyde etkiye sahip olduğunu bildirmişlerdir.

Chaudhuri (2002), yapmış olduğu çalışmada marka sadakatiyle pazar payı arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu, marka tanınırlılığı ile ürün satışları ve pazar payı arasında da olumlu bir ilişki olduğunu bildirmiştir

Özgür (2006), ülkemizde tekstil ve hazır giyim sektöründe ithalat yapmasındaki en önemli neden markalaşmanın yeterli düzeyde olmamasıdır. Türkiye bilhassa Avrupa'dan önemli markaları ithal etmektedir. Fakat AB ülkeleri bu ürünlerin büyük kısmını Türkiye'de üretip tekrar Türkiye'ye satmaktadır. Diğer bir ifadeyle Türkiye Avrupa'nın bir nevi fasoncusu durumundadır. AB ülkelerinin tekstil ve hazır giyimde bu durumda olmalarındaki en önemli etken iyi marka oluşturmaları, dağıtım kanallarını çok iyi koordine etmeleri ve iyi bir satış politikası uygulamalarıdır şeklinde ifade etmiştir. Swot analizi kullanılarak sektör incelemesi yapılmıştır. Görgülü (2006), Türk tekstil sanayinde markalaşma ve markalaşmanın ihracat performansı üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla yapmış olduğu çalışma neticesinde markalaşmanın ihracat performansını pozitif yönde etkilediğini bildirmiştir. Denli (2007), dünyada faaliyet göstermekte olan tüm işletmeler üretmiş oldukları ürün ve hizmetlerin talep

görmesini, pazar içerisinde yer almasını, diğer bir ifadeyle tercih edilmesini ister. Bu noktada marka devreye girmektedir. Zira talep yaratmada çoğunlukla ürünün niteliklerinden, ürünün sağlamış olduğu yarardan daha etkili bir unsur olabilmektedir. Marka aynı zamanda ürünle ilgili olarak tüketicilerde bağlılık yaratabilmektedir ki bu durum da işletmenin satış çizginde bir devamlılık ve düzen sağlayacaktır demıştır.

Işık (2007), "Hazır Giyim Ürünlerinde Marka İmajı Yaratmanın Önemi ve İşletmeler Açısından İncelenmesi" isimli yüksek lisans tez çalışmasında Türkiye'de fason üretim yapan hazır giyim firmalarının markalaşma konusunda geri kalmış olduğu ortaya konarak, markalaşmanın gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda; Türk hazır giyim sektöründe markalaşma yeterli düzeyde olmadığı, etkili olması için iyi tanıtım yapılması ve 48 devlet desteği gerektiği sonuçlarına ulaşılmaktadır. Dış pazarlara açılma konusunda finansman yetersizliği, bilgi eksikliği, rekabet güçlüğü sorunlarının olduğu görülmektedir. Türk markası imajını iyileştirmek için işletmelerin imaj çalışmalarına yönelmeleri önerilmiştir. Karakoç (2009), 2001 sonrası Türk hazır giyim sanayinde marka-ihracat ilişkisi ve Turquality üzerine yapmış olduğu çalışmasında markalaşmanın firmaların ihracat performansı üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu, Turquality projesinin tekstil ve hazır giyim sektöründe markalaşma süreci ve pazarlama faaliyetlerini iyileştirdiğini bildirmiştir. Veri sonuçları frekans-yüzde tablolarıyla gösterilmiştir. Koçyiğit (2008), "Türk Hazır Giyim Sektöründe Kotaların Kalkmasıyla Görülen Markalaşma Durumu" isimli yüksek lisans tezinde ülkenin hazır giyim sektöründeki durumunun kotaların kalkması ile birlikte düşüşe geçtiği, potansiyeli olduğu halde geri kaldığı vurgulanmıştır. Araştırmaya göre; diğer Asya ülkeleri Türkiye'den daha ucuza hammadde ve işçilik sağladıkları için rekabette avantajlı durumda oldukları, Türkiye'de sektörün kotaların kalkması ile oluşabilecek olumsuz koşullara karşı daha önceden bilinçlendirilmedikleri ve Türkiye'nin marka fason pazarına sahip olmadığı sonuçlarına ulaşılabilmektedir.

Ünnü (2009), dünyanın ilk ve tek devlet destekli markalaşma teşviki olan Turquality desteğinden yararlanma düzeyinin ihracat performansı üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerini incelemek amacıyla 22 işletme üzerinde yapmış olduğu çalışma neticesinde Turquality desteği alan firmaların ihracat performansının arttığını bildirmiştir. Çalışmada aynı zamanda Turquality desteğinden yararlanma süresinin ihracata bağlılık ve üst yönetimin ihracat Pazar çevresine yönelik algılarıyla dolaylı olarak da ihracat performansı üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada marka sadakati, marka farkındalığı ve marka imajı gibi alt boyutlara sahip olan marka performansını da ihracat performansını olumlu yönde etkilediği saptanmıştır. Analizlerde; betimsel istatistiksel teknikler, güvenilirlik analizi, tek yönlü varyans analizi (One Way Anova), çoklu regresyon analizi, basit regresyon analizi, Pearson Korelasyon analizi, kısmi korelasyon analizi gibi analizler kullanılmıştır. Sinha (2013), Hint halılarının çok kıymetli halılar olmasına karşın eski teknoloji kullanımı ve markalaşma sorununda ötürü yeteri kadar dış pazarlara ulaşamadığını ifade etmiştir.

Aydoğan (2014), firmaların Turquality desteğine bakış açılarını değerlendirmek ve Turquality programının hedeflerine ne kadar ulaştığını belirlemek amacıyla Turquality desteği alan firmaların üst düzey yöneticileri ile anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Dayanıklı tüketim sektörünün ağırlıkta olduğu anket çalışmasında firmaların büyük kısmı tanıtım, reklam ve pazarlama desteğinden faydalandıkları ve çalışmaya katılan firmaların Turquality desteği almaya başlamalarıyla birlikte ihracat yaptıkları ülke sayısının da arttığını bildirmiştir. Analizlerde; betimsel istatistiksel teknikler, cronbach alpha güvenilirlik analizi, tek yönlü varyans (one way anova) analizi, korelasyon ve faktör analizi gibi analiz teknikleri kullanılmıştır.

Materyal ve Yöntem

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmada Gaziantep ilinde faaliyet gösteren halı ihracatı yapan firmaların markalaşma düzeyleri ve bu markalaşmanın ekonomik performans üzerindeki etkisi ortaya konacaktır.

Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini Gaziantep ilinde makine halısı üretimi gerçekleştiren ve ihracat yapan firmalar oluşturmaktadır. İl genelinde makine halısı üretimi gerçekleştiren kayıtlı 172 firma bulunmaktadır. Çalışmaya bu halı firmalarından 50'si dâhil edilmiştir. Bu da anket uygulanan firmaların yaklaşık %30 una tekabül etmektedir.

Veri Toplama Araçları

Çalışmada veri toplama aracı olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Zaman ve maliyet kısıtlılıklarından ötürü anket online ortamda firma yöneticilerine gönderilmiştir. Hazırlanan anket ana hatlarıyla 5 bölümden oluşmaktadır. Anketin birinci bölümünde katılımcıların ve firmaların çeşitli özelliklerine ilişkin bilgiler elde etmeye yönelik sorular yer almaktadır. Anketin ikinci bölümünde firmaların pazarlama yeteneklerini tespit etmeye yönelik 5'li Likert tipinde 10 adet soru bulunmaktadır. Anketin 3. bölümünde markalaşma algısı ve markalaşma düzeyini tespit etmeye yönelik 5'li Likert tipinde 15 adet soru yer almaktadır. Anketin dördüncü bölümünde ise son 3 yıllık firma performansı 5. bölümünde de son 3 yıllık marka performansına ilişkin 5'li Likert tipinde sorular yer almaktadır. Anket sorularının hazırlanmasında konuyla ilgili daha önce yapılmış olan çalışmalar ve aynı zamanda çalışma alanının yapısı ve özellikleri dikkate alınmıştır. Yapılan güvenilirlik analizleri neticesinde pazarlama yeteneği için güvenilirlik katsayısı Cronbach alfa değeri 0.923; markalaşma algısı ve düzeyi için güvenilirlik katsayısı 0.867; son 3 yıllık firma performansı için güvenilirlik katsayısı 0.962; marka performansı için de Cronbach alfa değeri 0.974 olarak hesaplanmıştır. Güvenilirlik analizinden elde edilen sonuçlar dikkate alındığında ölçeğin güvenilirlik düzeyinin son derece yüksek olduğu söylenebilir.

Verilerin Analizi

Çalışma neticesinde elde edilen verilerin analizi SPSS (Statistical Package for Social Sciences) Paket Programı ile yapılmıştır. Tanımlayıcı istatistikler olarak ortalama, standart sapma ($\pm$) ve yüzde dağılımlar verilmiştir. Parametrik olan ikili değişkenlere ilişkin karşılaştırmalarda bağımsız değişkenler t testi, parametrik olmayan ikili değişkenlere ilişkin karşılaştırmalarda ise Mann Whitney U test kullanılmıştır. İlişkisel karşılaştırmalarda Pearson Korelasyon analizi kullanılmış olup elde edilen sonuçlar %95 ($p < 0.05$) anlamlılık düzeyinde değerlendirilmiştir.

Hipotezler

H1: Bir marka adı altında ihracat yapan firmaların pazarlama yeteneği daha yüksektir.

H2: Turquality desteği alan firmaların pazarlama yeteneği daha yüksektir

H3: Bir marka adı altında ihracat yapan firmaların markalaşma algısı daha yüksektir.

H4: Turquality desteği alan firmaların markalaşma algısı daha yüksektir.

H5: Turquality desteği alan firmaların son 3 yıllık performansı daha yüksektir.

H6: Markalaşma düzeyi ile pazarlama yeteneği arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H7: Markalaşma düzeyi ile son 3 yıllık performans arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

Bulgular ve Tartışma

Yapılan çalışmadan elde edilen bulgular aşağıda tablolar halinde verilmiştir.

Pazarlama Yeteneklerine İlişkin Bulgular

Yapılan bu çalışmada firmaların pazarlama yeteneklerini tespit etmek amacıyla 10 adet soru sorulmuştur. Bu sorular 5'li Likert tipinde olup 1-5 arasında puanlanmıştır. Pazarlama yeteneklerini tespit etmeye yönelik soruların her birinden elde edilen ortalama puanlar Tablo 1'de görülmektedir. Tablo incelendiğinde pazarlama yeteneğine ilişkin tüm değişkenlerden 3'ün üzerinde ortalama puan elde edildiği görülmektedir. Bu da pazarlama yeteneğinin iyi olduğunu göstermektedir.

Tablo 1: Pazarlama Yeteneklerine İlişkin Elde Edilen Ortalama Puanlar

	N	Ortalama	Ss (±)
Müşteri hizmetlerimizin kalite düzeyi	48	3.71	.967
Reklamlarımızın etkinlik düzeyi	47	3.06	1.131
Satış gücümüzün kalite düzeyi	48	3.75	.911
Dağıtım ağıımızın etkinlik düzeyi	47	3.49	1.120
Pazar araştırma yeteneğimiz	47	3.53	.975
Pazara yeni ürün sokma hızımız	48	3.81	1.123
Ürün farklılaştırma yeteneğimiz	48	3.69	1.114
Hizmet edilen pazar bölümü sayımız	48	3.50	.968
Ürün hattı çeşitliliğimiz	46	3.72	1.004
Rekabette başarılı olmak için pazarlama yeteneklerine verdiğimiz önem düzeyi	46	3.80	.885

Pazarlama yeteneğini tespit etmek amacıyla sorulara verilen yanıtlardan elde edilen puanlar dikkate alınarak yapılan hesaplama neticesinde firmaların genel olarak pazarlama yeteneğinden elde ettikleri ortalama puanın $3.6159 \pm .79473$ olduğu tespit edilmiştir. Bu puan dikkate alındığında firmaların pazarlama yeteneklerinin iyi olduğu söylenebilir (Tablo 2).

Tablo 2: Genel Olarak Pazarlama Yeteneği Düzeyi

	N	Ortalama	Ss (±)
Pazarlama yeteneği	44	3.6159	.79473

Pazarlama yeteneğinin bir marka adı altında ihracat yapıp yapmama durumuna göre farklılık arz edip etmediğini tespit etmek için yapılan bağımsız değişkenler t testi neticesinde Tablo 3'te görülen sonuçlar elde edilmiştir. Tablodan da görüleceği üzere marka adı altında ihracat yapan firmaların müşteri hizmetleri kalite düzeyi, reklamlarının etkinlik düzeyi, dağıtım ağıının etkinlik düzeyi, pazar araştırma yeteneği ve rekabette başarılı olmak için pazarlama yeteneklerine vermiş oldukları önem marka adı altında ihracat yapmayanlardan anlamlı şekilde daha yüksektir ($p < 0.05$). Bu da göstermektedir ki marka adı altında ihracat yapan firmaların pazarlama yeteneği daha yüksektir.

Tablo 3: Marka Adı Altında İhracat Yapma Durumuna Göre Pazarlama Yeteneğinin Karşılaştırılması

		Bir marka adı altında ihracat yapıyor musunuz?	N	Ortalama	Ss (±) t	p
Müşteri hizmetlerimizin düzeyi	kalite	Evet	33	3.94	.788	2.603 .012*
		Hayır	15	3.20	1.146	
Reklamlarımızın etkinlik düzeyi		Evet	32	3.44	1.045	3.750 .001*
		Hayır	15	2.27	.884	
Satış gücümüzün düzeyi	kalite	Evet	33	3.85	.795	1.114 .271
		Hayır	15	3.53	1.125	
Dağıtım etkinliği	ağımızın düzeyi	Evet	33	3.79	1.053	3.046 .004*
		Hayır	14	2.79	.975	
Pazar yeteneğimiz	araştırma	Evet	33	3.76	.830	2.583 .013*
		Hayır	14	3.00	1.109	
Pazara yeni ürün sokma hızımız		Evet	33	3.94	1.116	1.165 .250
		Hayır	15	3.53	1.125	
Ürün yeteneğimiz	farklılaştırma	Evet	33	3.88	.893	1.807 .077
		Hayır	15	3.27	1.438	
Hizmet edilen bölümü	pazar sayımız	Evet	33	3.64	.962	1.466 .149
		Hayır	15	3.20	.941	
Ürün hattı	çeşitliliğimiz	Evet	31	3.84	.969	1.184 .243
		Hayır	15	3.47	1.060	
Rekabette olmak için yeteneklerine verdığımız önem düzeyi	başarılı pazarlama	Evet	32	4.03	.822	2.826 .007*
		Hayır	14	3.29	.825	

Turquality desteği alan ve almayan firmaların pazarlama yetenekleri arasında farklılık olup olmadığını tespit etmek amacıyla parametrik olmayan testlerden Mann Whitney U test uygulanmıştır. Yapılan analiz neticesinde her ne kadar Turquality desteği alan firmaların pazarlama yeteneğiyle ilgili tüm değişkenlerden daha yüksek puan elde ettikleri, diğer bir ifadeyle daha iyi pazarlama yeteneğine sahip oldukları tespit edilmiş olsa da gruplar arasındaki fark istatistiksel açıdan anlamlı bulunmamıştır ($p>0.05$) (Tablo 4).

Tablo 4: Turquality Desteği Alıp Almama Durumuna Göre Pazarlama Yeteneğinin Karşılaştırılması

	TURQUALITY	N	Ortalama	Ss ($\pm$)	Sıra Ortalama	U	p
Müşteri hizmetlerimizin kalite düzeyi	Evet	6	4.17	.753	30.75	98.500	.212
	Hayır	42	3.64	.983	23.61		
Reklamlarımızın etkinlik düzeyi	Evet	6	3.67	1.633	30.58	83.500	.112
	Hayır	41	2.98	1.037	23.04		
Satış gücümüzün kalite düzeyi	Evet	6	4.17	.753	30.58	89.500	.227
	Hayır	42	3.69	.924	23.63		
Dağıtım ağıımızın etkinlik düzeyi	Evet	6	3.83	1.602	29.25	91.500	.297
	Hayır	41	3.44	1.050	23.23		
Pazar araştırma yeteneğimiz	Evet	6	4.17	.753	32.58	71.500	.084
	Hayır	41	3.44	.976	22.74		
Pazara yeni ürün sokma hızımız	Evet	6	4.50	.837	33.00	75.000	.097
	Hayır	42	3.71	1.132	23.29		
Ürün farklılaştırma yeteneğimiz	Evet	6	4.17	.753	29.83	94.000	.292
	Hayır	42	3.62	1.147	23.74		
Hizmet edilen pazar bölümü sayımız	Evet	6	3.50	1.049	24.17	124.000	.947
	Hayır	42	3.50	.969	24.55		
Ürün hattı çeşitliliğimiz	Evet	6	3.83	.983	25.17	110.000	.720
	Hayır	40	3.70	1.018	23.25		
Rekabette başarılı olmak için pazarlama yeteneklerine verdiğimiz önem düzeyi	Evet	6	4.00	1.095	27.25	97.500	.439
	Hayır	40	3.78	.862	22.94		

Markalaşmaya İlişkin Bulgular

Yapılan bu çalışmada firmaların markalaşma ve markalaşma stratejilerine verdikleri önemi, markalaşmayla ilgili düşüncelerini tespit etmek amacıyla 15 adet 5'li Likert tipinde soru sorulmuştur. Her bir soru 1-5 arasında puanlanmış olup bu soruların her birinden elde edilen ortalama puanlar Tablo 5'de görülmektedir. Markalaşmayla ilgili sorulan son 3 soru negatif ifadeler içermekte olup bu sorulardan düşük puan alınması markalaşmayla ilgili pozitif algıyı işaret etmektedir. Tablo incelendiğinde katılımcıların marka ve markalaşma oldukça önem verdikleri görülmektedir. Bilhassa uzun dönemli bir marka planlaması yapılmasının firmaların gelecekteki başarısında temel unsur olduğuna yönelik düşüncelerin iyi düzeyde olduğu (ortalama = 4.15 ± 1.010) görülmektedir.

Tablo 5: Markalaşmaya İlişkin Ortalama Puanlar

	N	Ortalama	Ss (±)
Markalaşma firmamız için temel stratejimizdir	48	4.02	1.062
Markalaşma firmamızın tüm pazarlama eylemlerinin içinde yer alır	48	3.85	1.031
Markalaşma bu firmanın çalışmasındaki temel unsurdur	48	3.77	1.207
Uzun dönemli bir marka planlaması yapılması firmamızın gelecekteki başarısı için temel bir unsurdur	48	4.15	1.010
Markamız en önemli varlığımızdır	47	4.02	.989
Firmamız rakipleriyle mukayese edildiğinde bu pazarda farklı bir yaklaşım ya da pozisyona sahiptir	47	3.85	1.000
Firmamız uyguladığı pazarlama stratejileri oldukça farklıdır	47	3.81	.947
Firmamızın güçlü yönlerinin ve bu yönlerin rekabette bize nasıl yardımcı olacağına farkındayız	47	4.11	.729
Ürün ve hizmetlerimiz rakiplerimizinkine göre farklılaştırılmıştır	47	3.81	1.014
Biz gelecekte ulaşacağımız yeri ve oraya ulaşmak için işimizi nasıl pazarlayacağımızı biliyoruz	47	3.89	.983
Markalaşmaya yönelik faaliyetler firmamız için oldukça maliyetlidir	47	3.66	1.027
Markamızla ilgili sorunlara yönelik olarak günlük birtakım faaliyetlerle çok yoğunuz	46	3.15	.988
Markalaşma küçük firmalar için gerekli ya da yararlı değildir	46	2.72	1.205
Markalaşma firmamız için belirli bir büyüklüğe ulaşmaya kadar gerekli değildir	47	2.62	1.114
Kısa dönemli satışlar markalaşmadan daha önemlidir.	47	2.64	1.092

Marka ve markalaşmaya ilişkin algıları tespit etmek amacıyla sorulan sorulara verilen yanıtlardan elde edilen puanlar dikkate alınarak yapılan hesaplama neticesinde firmaların elde ettikleri ortalama puanın $3.6124 \pm .60932$ olduğu tespit edilmiştir. Bu puan dikkate alındığında firmaların marka ve markalaşmaya ilişkin algılarının iyi olduğu söylenebilir (Tablo 6).

Tablo 6: Genel Olarak Markalaşma Algısı

	N	Ortalama	Ss (±)
Markalaşma	43	3.6124	.60932

Markalaşmaya ilişkin düşüncelerin bir marka adı altında ihracat yapıp yapmama durumuna göre farklılık arz edip etmediğini tespit etmek için yapılan bağımsız değişkenler t testi neticesinde Tablo 7’de görülen sonuçlar elde edilmiştir. Tablodan da görüleceği üzere marka adı altında ihracat yapan firmaların “Biz gelecekte ulaşacağımız yeri ve oraya ulaşmak için işimizi nasıl pazarlayacağımızı biliyoruz”, “Markalaşmaya yönelik faaliyetler firmamız için oldukça maliyetlidir”, “Markalaşma küçük firmalar için gerekli ya da yararlı değildir”, “Markalaşma firmamız için belirli bir büyüklüğe ulaşmaya kadar gerekli değildir” ve “Kısa dönemli satışlar markalaşmadan daha önemlidir” değişkenleri dışındaki diğer tüm değişkenlerde bir marka adı altında ihracat yapanların anlamlı şekilde daha yüksek puan elde etmişlerdir ($p < 0.05$). Bu da göstermektedir ki marka adı altında ihracat yapan firmaların marka ve markalaşmaya bakış açıları daha olumludur.

Tablo 7: Marka Adı Altında İhracat Yapma Durumuna Göre Markalaşma Algısının Karşılaştırılması

	Bir marka adı altında ihracat yapıyor musunuz?		N	Ortalama	Ss (±)	t	p
	Evet	Hayır					
Markalaşma firmamız için temel stratejimizdir	Evet		33	4.52	.619	6.609	.000*
	Hayır		15	2.93	1.033		
Markalaşma firmamızın tüm pazarlama eylemlerinin içinde yer alır	Evet		33	4.30	.684	5.839	.000*
	Hayır		15	2.87	.990		
Markalaşma bu firmanın çalışmasındaki temel unsurdur	Evet		33	4.27	.761	5.405	.000*
	Hayır		15	2.67	1.291		
Uzun dönemli bir marka planlaması yapılması firmamızın gelecekteki başarısı için temel bir unsurdur	Evet		33	4.45	.666	3.494	.001*
	Hayır		15	3.47	1.302		
Markamız en önemli varlığımızdır	Evet		33	4.39	.704	4.837	.000*
	Hayır		14	3.14	1.027		
Firmamız rakipleriyle mukayese edildiğinde bu pazarda farklı bir yaklaşım ya da pozisyona sahiptir	Evet		32	4.09	.893	2.576	.013*
	Hayır		15	3.33	1.047		
Firmamız uyguladığı pazarlama stratejileri oldukça farklıdır	Evet		32	4.00	.880	2.098	.042*
	Hayır		15	3.40	.986		
Firmamızın güçlü yönlerinin ve bu yönlerin rekabette bize nasıl yardımcı olacağını farkındayız	Evet		32	4.25	.672	2.038	.047*
	Hayır		15	3.80	.775		
Ürün ve hizmetlerimiz rakiplerimizinkine göre farklılaştırılmıştır	Evet		32	4.03	.933	2.300	.026*
	Hayır		15	3.33	1.047		
Biz gelecekte ulaşacağımız yeri ve oraya ulaşmak için işimizi nasıl pazarlayacağımızı biliyoruz	Evet		32	4.06	.914	1.759	.085
	Hayır		15	3.53	1.060		
Markalaşmaya yönelik faaliyetler firmamız için oldukça maliyetlidir	Evet		32	3.75	1.047	.879	.384
	Hayır		15	3.47	.990		
Markamızla ilgili sorunlara yönelik olarak günlük birtakım faaliyetlerle çok yoğunuz	Evet		31	3.39	.989	2.443	.019*
	Hayır		15	2.67	.816		
Markalaşma küçük firmalar için gerekli ya da yararlı değildir	Evet		32	2.53	1.191	-	1.114
	Hayır		14	3.14	1.167		
Markalaşma firmamız için belirli bir büyüklüğe ulaşmaya kadar gerekli değildir	Evet		32	2.41	1.160	-	1.057
	Hayır		15	3.07	.884		
Kısa dönemli satışlar markalaşmadan daha önemlidir.	Evet		32	2.59	1.103	-.405	.688
	Hayır		15	2.73	1.100		

Turquality desteği alıp almama durumuna göre markalaşma algısının farklılık arz edip etmediğini tespit etmek için yapılan Mann Whitney U testi neticesinde Turquality desteği alan firmaların ürün ve hizmetlerinin rakiplerine göre farklılaştırma konusunda anlamlı şekilde daha yüksek bir markalaşma algısına sahip oldukları ($p < 0.05$), diğer değişkenler açısından ise gruplar arasında anlamlı bir fark olmadığı ($p > 0.05$) tespit edilmiştir (Tablo 8).

Tablo 8: Turquality Desteği Alıp Almama Durumuna Göre Markalaşma Algısının Karşılaştırılması

	TURQUALITY	N	Ortalama	Ss (±)	Sıra Ortalama	U	p
Markalaşma firmamız için temel stratejimizdir	Evet	6	4.50	.837	30.75	88.500	.216
	Hayır	42	3.95	1.081	23.61		
Markalaşma firmamızın tüm pazarlama eylemlerinin içinde yer alır	Evet	6	4.50	.837	33.67	71.000	.066
	Hayır	42	3.76	1.031	23.19		
Markalaşma bu firmanın çalışmasındaki temel unsurdur	Evet	6	4.33	.816	30.50	90.000	.242
	Hayır	42	3.69	1.239	23.64		
Uzun dönemli bir marka planlaması yapılması firmamızın gelecekteki başarısı için temel bir unsurdur	Evet	6	4.67	.516	31.67	83.000	.145
	Hayır	42	4.07	1.045	23.48		
Markamız en önemli varlığımızdır	Evet	6	4.67	.516	33.00	69.000	.067
	Hayır	41	3.93	1.010	22.68		
Firmamız rakipleriyle mukayese edildiğinde bu pazarda farklı bir yaklaşım ya da pozisyona sahiptir	Evet	6	4.33	1.211	32.67	71.000	.070
	Hayır	41	3.78	.962	22.73		
Firmamız uyguladığı pazarlama stratejileri oldukça farklıdır	Evet	6	4.17	1.169	30.33	85.000	.189
	Hayır	41	3.76	.916	23.07		
Firmamızın güçlü yönlerinin ve bu yönlerin rekabette bize nasıl yardımcı olacağını farkındayız	Evet	6	4.50	.837	31.33	79.000	.121
	Hayır	41	4.05	.705	22.93		
Ürün ve hizmetlerimiz rakiplerimizinkine göre farklılaştırılmıştır	Evet	6	4.50	1.225	35.25	55.500	.022*
	Hayır	41	3.71	.955	22.35		
Biz gelecekte ulaşacağımız yeri ve oraya ulaşmak için işimizi nasıl pazarlayacağımızı biliyoruz	Evet	6	4.33	.816	29.83	88.000	.232
	Hayır	41	3.83	.998	23.15		
Markalaşmaya yönelik faaliyetler firmamız için oldukça maliyetlidir	Evet	6	4.17	.408	30.25	85.500	.187
	Hayır	41	3.59	1.072	23.09		
Markamızla ilgili sorunlara yönelik olarak günlük birtakım faaliyetlerle çok yoğunuz	Evet	6	3.67	.816	29.83	82.000	.195
	Hayır	40	3.08	.997	22.55		
Markalaşma küçük firmalar için gerekli ya da yararlı değildir	Evet	6	3.00	1.673	25.08	110.500	.749
	Hayır	40	2.68	1.141	23.26		
Markalaşma firmamız için belirli bir büyüklüğe ulaşınca kadar gerekli değildir	Evet	6	3.00	1.549	26.17	110.000	.668
	Hayır	41	2.56	1.050	23.68		
Kısa dönemli satışlar markalaşmadan daha önemlidir.	Evet	6	3.00	1.414	27.92	99.500	.435
	Hayır	41	2.59	1.048	23.43		

Uluslararası pazarlarda son 3 yıllık dönemdeki genel marka performanslarının değerlendirilmesi amacıyla sorulan sorulara verilen yanıtlardan elde edilen ortalama puanlar Tablo 9'da görülmektedir. Tablo incelendiğinde her bir değişkenden elde edilen ortalama puanın 3'ün üzerinde olduğu görülmektedir. Bu da göstermektedir ki firmaların son 3 yıllık süreçte uluslararası pazarlardaki marka performansları, markalarının pazar payı oranları, markaların karlılığındaki büyüme, genel marka imajı, markaların bilinirlik düzeyi, markaların ünü, markaların pazarlanmasından duyulan memnuniyet ve markalara olan müşteri sadakat düzeyi ortalamanın üzerindedir.

Tablo 9: Son 3 Yıllık Dönemde Uluslar Arası Pazarlardaki Marka Performansı

	N	Ortalama	Ss ($\pm$)
Uluslar arası pazarlardaki genel marka performansımız	48	3.33	1.038
Uluslar arası pazarlardaki markamızın pazar payı oranı	48	3.23	.951
Uluslar arası pazarlardaki markamızın karlılığındaki büyüme	48	3.19	.982
Uluslar arası pazarlardaki genel markamızın imajı	48	3.48	1.052
Uluslar arası pazarlardaki markamızın bilinirlik düzeyi	48	3.46	1.051
Uluslar arası pazarlardaki markamızın ünü	48	3.42	.986
Uluslar arası pazarlardaki markamızın pazarlanmasından duyduğumuz memnuniyet	47	3.40	1.056
Uluslar arası pazarlardaki markamızın müşterilerinin marka sadakat düzeyi	47	3.38	1.153

İhracat Ve Genel Satış Performansına İlişkin Bulgular

Yapılan bu çalışmada firmaların son 3 yıllık dönemde ihracat satışlarındaki büyüme, ihracat pazarlarındaki firma imajı ve bilinirlik düzeyi, ihracat faaliyetlerindeki karlılık, ihracat pazarlarındaki pazar payı, uluslararası pazarlara yayılma düzeyi, satış gelirleri, aktif karlılık, genel karlılık, yatırımlar hariç nakit akışı, müşteri memnuniyet düzeyi, toplam satışlar ve pazar payını tespit etmek amacıyla sorulan sorulara verilen yanıtlar neticesinde Tablo 10’da görülen sonuçlar elde edilmiştir. Tablodan da görüleceği üzere en yüksek ortalama $3.60 \pm .844$ ile “son üç yılda ihracat pazarlarındaki firma imajımız ve bilinirlik düzeyimiz” seçeneğinden elde edilmiş, en düşük ortalama ise 2.90 ± 1.057 ile “firmamızın karlılığı” seçeneğinden elde edilmiştir.

Tablo 10: Son Üç Yıllık Dönemde Firmaların Çeşitli Değişkenler Açısından Performansı

	N	Ortalama	Ss ($\pm$)
Son üç yılda ihracat satışlarımızdaki büyüme	48	3.25	1.158
Son üç yılda ihracat pazarlarındaki firma imajımız ve bilinirlik düzeyimiz	48	3.60	.844
Son üç yılda ihracat faaliyetlerimizin karlılığı	48	2.92	1.088
Son üç yılda ihracat pazarlarındaki pazar payımız	48	3.31	1.055
Son üç yılda uluslar arası pazarlara yayılma düzeyimiz	47	3.43	1.037
Satış gelirlerimiz (kar/toplam satışlar)	48	2.96	1.071
Aktif karlılığımız (kar/toplam varlıklar)	47	2.98	1.011
Firmamızın genel karlılığı	48	2.90	1.057
Yatırımlar hariç nakit akışımız	48	3.00	1.031
Müşteri memnuniyet düzeyimiz	48	3.58	.821
Toplam satışlarımız	48	3.44	1.009
Pazar payımız	48	3.46	.967

İhracat ve genel satış performansına ilişkin son 3 yıllık performansta bir marka adı altında ihracat yapıp yapmamanın etkili olup olmadığını tespit etmek için yapılan bağımsız değişkenler t testi neticesinde Tablo 11’de görülen sonuçlar elde edilmiştir. Tablodan da görüleceği üzere ilgili değişken açısından gruplar arasında anlamlı bir farklılık yoktur ($p > 0.05$).

Tablo 11: Marka Adı Altında İhracat Yapma Durumuna Göre Son Üç Yıllık Firma Performansının Karşılaştırılması

	Bir marka adı altında ihracat yapıyor musunuz?	N	Ortalama	Ss (±)	t	p
Son üç yılda ihracat satışlarımızdaki büyüme	Evet	33	3.03	1.262	-2.012	.050
	Hayır	15	3.73	.704		
Son üç yılda ihraç pazarlarındaki firma imajımız ve bilinirlik düzeyimiz	Evet	33	3.70	.918	-1.133	.263
	Hayır	15	3.40	.632		
Son üç yılda ihracat faaliyetlerimizin karlılığı	Evet	33	2.97	1.185	-.497	.622
	Hayır	15	2.80	.862		
Son üç yılda ihracat pazarlarındaki pazar payımız	Evet	33	3.27	1.126	-.384	.703
	Hayır	15	3.40	.910		
Son üç yılda uluslar arası pazarlara yayılma düzeyimiz	Evet	33	3.39	1.088	-.317	.752
	Hayır	14	3.50	.941		
Satış gelirlerimiz (kar/toplam satışlar)	Evet	33	2.97	1.104	.108	.915
	Hayır	15	2.93	1.033		
Aktif karlılığımız (kar/toplam varlıklar)	Evet	32	2.91	1.088	-.714	.479
	Hayır	15	3.13	.834		
Firmamızın genel karlılığı	Evet	33	2.91	1.182	.128	.899
	Hayır	15	2.87	.743		
Yatırımlar hariç nakit akışımız	Evet	33	3.00	1.090	.000	1.000
	Hayır	15	3.00	.926		
Müşteri memnuniyet düzeyimiz	Evet	33	3.64	.822	-.660	.513
	Hayır	15	3.47	.834		
Toplam satışlarımız	Evet	33	3.39	1.144	-.440	.662
	Hayır	15	3.53	.640		
Pazar payımız	Evet	33	3.42	1.091	-.359	.721
	Hayır	15	3.53	.640		

İhracat ve genel satış performansına ilişkin son 3 yıllık performansta Turquality desteği alıp almama durumunun etkili olup olmadığını tespit etmek için yapılan bağımsız değişkenler Mann Whitney U testi neticesinde Tablo 12’de görülen sonuçlar elde edilmiştir. Tablodan da görüleceği üzere Turquality desteği alan firmalar tüm değişkenlerden daha yüksek performans sergilemiş olmasına karşın gruplar arasında fark istatistiksel açıdan anlamlı değildir ($p>0.05$).

Tablo 12: Turquality Desteği Alıp Almama Durumuna Göre Son Üç Yıllık Firma Performansının Karşılaştırılması

	TURQUALITY	N	Ortalama	Ss (±)	Sıra Ortalama	U	p
Son üç yılda ihracat satışlarımızdaki büyüme	Evett	6	3.67	1.366	29.67	95.000	.311
	Hayır	42	3.19	1.131	23.76		
Son üç yılda ihrac pazarlarındaki firma imajımız ve bilinirlik düzeyimiz	Evett	6	4.00	.894	29.83	94.000	.277
	Hayır	42	3.55	.832	23.74		
Son üç yılda ihracat faaliyetlerimizin karlılığı	Evett	6	3.67	1.211	32.67	77.000	.113
	Hayır	42	2.81	1.042	23.33		
Son üç yılda ihracat pazarlarındaki pazar payımız	Evett	6	3.67	1.211	28.08	104.500	.479
	Hayır	42	3.26	1.037	23.99		
Son üç yılda uluslar arası pazarlara yayılma düzeyimiz	Evett	6	4.17	.753	33.50	66.000	.054
	Hayır	41	3.32	1.035	22.61		
Satış gelirlerimiz (kar/toplam satışlar)	Evett	6	3.33	1.211	28.67	101.000	.417
	Hayır	41	2.90	1.055	23.90		
Aktif karlılığımız (kar/toplam varlıklar)	Evett	6	3.33	1.211	27.92	99.500	.435
	Hayır	41	2.93	.985	23.43		
Firmamızın genel karlılığı	Evett	6	3.50	1.049	31.67	83.000	.164
	Hayır	41	2.81	1.042	23.48		
Yatırımlar hariç nakit akışımız	Evett	6	3.50	1.049	30.50	90.000	.242
	Hayır	41	2.93	1.022	23.64		
Müşteri memnuniyet düzeyimiz	Evett	6	3.83	.983	29.50	96.000	.313
	Hayır	41	3.55	.803	23.79		
Toplam satışlarımız	Evett	6	3.83	1.169	29.75	94.500	.289
	Hayır	41	3.38	.987	23.75		
Pazar payımız	Evett	6	3.83	1.169	29.67	95.000	.304
	Hayır	40	3.40	.939	23.76		
	Hayır	41	2.59	1.048	23.43		

Markalaşma Düzeyi İle Pazarlama Yeteneği Arasındaki İlişkiye Dair Bulgular

Markalaşma düzeyi ile pazarlama yeteneği arasındaki ilişkiyi tespit etmek için yapılan Pearson Korelasyon analizi neticesinde Tablo 13'te görülen sonuçlar elde edilmiştir. Tablodan da görüleceği üzere markalaşma düzeyi ile müşteri hizmetlerindeki kalite düzeyi, dağıtım ağının etkinlik düzeyi ve pazar araştırma yeteneği arasında pozitif yönlü, orta kuvvette ve anlamlı bir ilişki, diğer pazarlama yeteneği değişkenleri ile de pozitif yönlü, düşük kuvvette ve anlamlı bir ilişki söz konusudur. Diğer bir ifadeyle, markalaşma düzeyindeki artışa bağlı olarak firmaların pazarlama yeteneği de artmaktadır. Bu bağlamda firmaların markalaşmaya daha fazla önem vermeleri, bu yöndeki çalışmalara yoğunlaşmaları varlıklarının devamlılığı açısından hayati önem arz etmektedir denilebilir.

Tablo 13: Markalaşma Düzeyi İle Pazarlama Yeteneği Arasındaki İlişki

	Müşteri hizmetlerimizin kalite düzeyi	Reklamlarımızın etkinlik düzeyi	Satış gücümüzün kalite düzeyi	Dağıtım ağımızın etkinlik düzeyi	Pazar araştırma yeteneğimiz	Pazara yeni ürün sokma hızımız	Ürün farklılaştırma yeteneğimiz	Hizmet edilen pazar bölümü sayımız	Ürün hattı çeşitliliğimiz	Rekabette başarılı olmak için pazarlama yeteneklerine verdığımız önem düzeyi	Markalaşma
Müşteri hizmetlerimizin kalite düzeyi	r 1										
	p										
Reklamlarımızın etkinlik düzeyi	r .549** 1										
	p .000										
Satış gücümüzün kalite düzeyi	r .568** .372** 1										
	p .000 .010										
Dağıtım ağımızın etkinlik düzeyi	r .713** .659** .503** 1										
	p .000 .000 .000										
Pazar araştırma yeteneğimiz	r .673** .557** .715** .712** 1										
	p .000 .000 .000 .000										
Pazara yeni ürün sokma hızımız	r .517** .586** .535** .413** .503** 1										
	p .000 .000 .000 .004 .000										
Ürün farklılaştırma yeteneğimiz	r .684** .495** .488** .487** .533** .615** 1										
	p .000 .000 .000 .001 .000 .000										
Hizmet edilen pazar bölümü sayımız	r .705** .561** .579** .738** .733** .499** .661** 1										
	p .000 .000 .000 .000 .000 .000 .000										
Ürün hattı çeşitliliğimiz	r .452** .570** .415** .498** .345* .713** .426** .446** 1										
	p .002 .000 .004 .000 .020 .000 .003 .002										
Rekabette başarılı olmak için pazarlama yeteneklerine verdığımız önem düzeyi	r .319* .496** .490** .445** .474** .422** .401** .496** .522** 1										
	p .031 .001 .001 .002 .001 .003 .006 .000 .000										
Markalaşma	r .568** .467** .371* .613** .529** .339* .418** .431** .340* .477** 1										
	p .000 .002 .014 .000 .000 .026 .005 .004 .027 .002										

Markalaşma Düzeyi Firmaların Son Üç Yıllık Performansı Arasındaki İlişki

Markalaşma düzeyi ile firmaların son 3 yıllık performansları arasındaki ilişkiyi tespit etmek için yapılan Pearson Korelasyon Analizi neticesinde Tablo 14'de görülen sonuçlar elde edilmiştir. Buna göre; markalaşma düzeyi ile “son üç yılda ihraç pazarlarındaki firma imajımız ve bilinirlik düzeyi” arasında ve “müşteri memnuniyet düzeyi” arasında pozitif yönlü, düşük kuvvette ve anlamlı bir ilişki söz konusudur. Diğer bir ifadeyle markalaşma düzeyi arttıkça

ihraç pazarlarındaki firma imajı ve bilinirlik düzeyi ile müşteri memnuniyet düzeyi artmaktadır.

Tablo 14: Markalaşma Düzeyi İle Pazarlama Yeteneği Arasındaki İlişki

	Son üç yılda ihracat satışlarımızdaki	Son üç yılda ihracat pazarlarındaki	Son üç yılda ihracat faaliyetlerimizin	Son üç yılda ihracat pazarlarındaki	Son üç yılda uluslararası pazarlara	Satış gelirlerimiz (kar/toplam satışlar)	Aktif karlılığımız (kar/toplam)	Firmamızın genel karlılığı	Yatırımlar haric nakit akışımız	Müşteri memnuniyet	Toplam satışlarımız	Pazar payımız	Markalaşma
Son üç yılda ihracat satışlarımızdaki büyüme	r 1												
	p												
Son üç yılda ihracat pazarlarındaki firma imajımız ve bilinirlik düzeyimiz	r .670**	1											
	p .000												
Son üç yılda ihracat faaliyetlerimizin karlılığı	r .591**	.566**	1										
	p .000	.000											
Son üç yılda ihracat pazarlarındaki pazar payımız	r .719**	.715**	.709**	1									
	p .000	.000	.000										
Son üç yılda uluslararası pazarlara yayılma düzeyimiz	r .707**	.692**	.638**	.810**	1								
	p .000	.000	.000	.000									
Satış gelirlerimiz (kar/toplam satışlar)	r .506**	.546**	.818**	.614**	.612**	1							
	p .000	.000	.000	.000	.000								
Aktif karlılığımız (kar/toplam varlıklar)	r .601**	.596**	.800**	.623**	.607**	.882**	1						
	p .000	.000	.000	.000	.000	.000							
Firmamızın genel karlılığı	r .596**	.621**	.806**	.641**	.591**	.823**	.864**	1					
	p .000	.000	.000	.000	.000	.000	.000						
Yatırımlar haric nakit akışımız	r .606**	.660**	.720**	.665**	.603**	.790**	.681**	.781**	1				
	p .000	.000	.000	.000	.000	.000	.000	.000					
Müşteri memnuniyet düzeyimiz	r .425**	.709**	.532**	.547**	.520**	.536**	.524**	.562**	.603**	1			
	p .003	.000	.000	.000	.000	.000	.000	.000	.000				
Toplam satışlarımız	r .688**	.658**	.674**	.749**	.640**	.667**	.644**	.722**	.716**	.662**	1		
	p .000	.000	.000	.000	.000	.000	.000	.000	.000	.000			
Pazar payımız	r .751**	.749**	.644**	.795**	.809**	.635**	.628**	.652**	.683**	.728**	.859**	1	
	p .000	.000	.000	.000	.000	.000	.000	.000	.000	.000	.000		
Markalaşma	r .033	.317*	.196	.190	.010	.110	.091	.233	.117	.344*	.070	.136	1
	p .833	.038	.208	.222	.951	.484	.568	.132	.454	.024	.654	.383	

İlgili değişkenler arasındaki ilişkiyi tespit etmek için yapılan Pearson Korelasyon Analizi neticesinde Tablo 15’de görülen sonuçlar elde edilmiştir. Buna göre; finansal performansla genel marka ayırt ediciliği ile ihracat performansı ve finansal performans arasında pozitif yönlü, anlamlı, düşük kuvvette bir ilişki vardır. Ayrıca, finansal performansla ihracat

performansı ve pazar performansı ile ihracat performansı arasında pozitif yönlü, anlamlı ve yüksek derecede ilişki mevcuttur.

Tablo 15: İlgili Değişkenler Arasındaki Korelasyonlar

	Pazarlama yeteneği	İhracat performansı	Finansal Performans	Pazar performansı	Marka Performansı	Genel Marka Ayırt Ediciliği
Pazarlama yeteneği	1					
İhracat performansı	,466**	1				
Finansal Performans	,406**	,814**	1			
Pazar performansı	,460**	,848**	,756**	1		
Marka Performansı	,654**	,546**	,486**	,551**	1	
Genel Marka Ayırt Ediciliği	,755**	,357*	,292*	,384**	,551**	1

Sonuç ve Değerlendirme

Gaziantep ili halıcılık sektöründe markalaşmanın ekonomik performans üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla yapılan bu çalışmadan önemli sonuçlar elde edilmiş olup bunlar şu şekildedir:

- ❖ Çalışmaya katılan halı üreticilerinin pazarlama yeteneklerinin ortalamanın üzerinde olduğu görülmüştür.
- ❖ Bir marka adı altında ihracat gerçekleştiren firmaların müşteri hizmetleri kalite seviyesi, bu firmaların reklamlarının etkinlik seviyesi, dağıtım ağının etkinlik seviyesi, pazar araştırma yeteneği ve rekabette başarılı olma konusunda anlamlı şekilde daha yetenekli oldukları görülmüştür. Diğer bir ifadeyle bir marka adı altında ihracat gerçekleştiren firmaların pazarlama yeteneği daha yüksektir.
- ❖ Katılımcıların marka ve markalaşma düzeyine verdikleri cevaplarda düşük kuvvette fakat anlamlı yönde bir sonuç çıkmıştır. Bilhassa uzun dönemli bir marka planlaması yapılmasının firmaların gelecekteki başarısında temel unsur olduğuna yönelik düşüncelerin iyi düzeyde olduğu görülmüştür.
- ❖ Bir marka adı altında ihracat yapan firmaların marka ve markalaşmaya bakış açılarının anlamlı şekilde daha pozitif olduğu görülmüştür.
- ❖ Turquality desteği alan firmaların ürün ve hizmetlerinin rakiplerine göre farklılaştırma konusunda anlamlı şekilde daha yüksek bir markalaşma algısına sahip oldukları görülmüştür.
- ❖ Firmaların son 3 yıllık süreçte uluslararası pazarlardaki marka performansları, markalarının pazar payı oranları, markaların karlılığındaki büyüme, genel marka imajı, markaların bilinirlik düzeyi, markaların ünü, markaların pazarlanmasından duyulan memnuniyet ve markalara olan müşteri sadakat düzeyi ortalamanın üzerinde olduğu görülmüştür.
- ❖ Firmaların son 3 yıllık dönemde ihracat satışlarındaki büyüme, ihracat pazarlarındaki firma imajı ve bilinirlik düzeyi, ihracat faaliyetlerindeki karlılık, ihracat pazarlarındaki pazar payı, uluslararası pazarlara yayılma düzeyi, satış gelirleri, aktif karlılık, genel karlılık, yatırımlar hariç nakit akışı, müşteri memnuniyet düzeyi, toplam satışlar ve pazar payını tespit etmek amacıyla sorulan sorulara verilen yanıtlar neticesinde en yüksek ortalamanın “son üç yılda ihracat pazarlarındaki firma imajımız ve bilinirlik

düzeyimiz” seçeneğinden elde edilmiş, en düşük ortalamanın ise “firmamızın karlılığı” seçeneğinden elde edildiği görülmüştür.

- ❖ İhracat ve genel satış performansına ilişkin son 3 yıllık performansta bir marka adı altında ihracat yapıp yapmamanın etkili olup olmadığını tespit etmek için yapılan analiz neticesinde gruplar arasında anlamlı farklılık saptanmamıştır.
- ❖ Turquality desteği alan firmalar tüm değişkenlerden daha yüksek performans sergilemiş olmasına karşın gruplar arasında fark istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı görülmüştür.
- ❖ Markalaşma düzeyi ile müşteri hizmetlerindeki kalite düzeyi, dağıtım ağının etkinlik düzeyi ve pazar araştırma yeteneği arasında pozitif yönlü, orta kuvvette ve anlamlı bir ilişki, diğer pazarlama yeteneği değişkenleri ile de pozitif yönlü, düşük kuvvette ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Başka bir deyişle, markalaşma düzeyindeki artışa bağlı olarak firmaların pazarlama yeteneği de artmaktadır.
- ❖ Markalaşma düzeyi ile “son üç yılda ihraç pazarlarındaki firma imajımız ve bilinirlik düzeyi” arasında ve “müşteri memnuniyet düzeyi” arasında pozitif yönlü, düşük kuvvette ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.
- ❖ Finansal performansla genel marka ayırt ediciliği ile ihracat performansı ve finansal performans arasında pozitif yönlü, anlamlı, düşük kuvvette bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.
- ❖ Yapılan analizler sonucunda, araştırma hipotezlerinden H₁, H₂, H₃, H₄, H₆ ve H₇ kabul edilirken, H₅ hipotezi reddedilmiştir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlar dikkate alındığında Gaziantep ili halıcılık sektöründe markalaşma düzeyinin halıcılık sektörünün bulunduğu konum göz önünde bulundurulduğunda yeterli düzeyde olmadığı söylenebilir. Bu bağlamda firmaların markalaşmaya yönelik faaliyetleri artırmaları, devletin de Gaziantep ili halıcılık sektöründe markalaşmaya yönelik olarak daha fazla teşvikte bulunması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- Aydoğan, T. (2014), *Türk Markalarının Uluslararasılaşma Sorunları ve Turquality'nin Uluslararası Marka Yaratma Gücünü Sınamaya Yönelik Analiz Çalışması*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Certeler, E. (2001). Pazar Savaşı ve Markalar, *Patent&Marka Dünyası*, Yıl: 3, Sayı:11.
- Chaudhuri, A. (2002). “How Brand Reputation Affects the Advertising-Brand Equity Link”, *Journal of Business Research*, 9:353-65.
- Denli, N. (2007). *Giyim Sektöründe Marka İmajı Odaklı İletişim Stratejileri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Görgülü, A., (2006), *Türkiye’de Tekstil ve Hazır Giyim Sektöründe Markalaşma ve İhracata Etkileri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Işık, E. (2007). Hazır Giyim Ürünlerinde Marka İmajı Yaratmanın Önemi ve İşletmeler Açısından İncelenmesi. (Yüksek Lisans Tezi). <http://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir.
- Karakoç, A.F. (2009). 2001 Sonrası Türk Hazır Giyim Sanayisinde Marka-İhracat İlişkisi ve Turquality, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Koçyiğit, F. (2008). Türk Hazır Giyim Sektöründe Kotaların Kalkmasıyla Görülen Markalaşma Durumu. (Yüksek Lisans Tezi). <http://tez.yok.gov.tr> sayfasından erişilmiştir.
- Katsikeas, C.S., Leonidou, L.C. ve Morgan, N.A. (2000). Firm-level export performance assessment: review, evaluation, and development, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 28(4): 493-511
- Özgür İ. (2006). *Türkiye’de Tekstil ve Konfeksiyon Sektörünün Durumu ve Çıkış Stratejileri*, Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Sinha, R. (2013). Branding at Mewar Rugs, *IPBJ*, 5(2): 57-76

Ünnü, G. (2009). *Dış Pazarlara Açılmada Markalaşmanın Önemi: Turquality'nin İhracat Performansına Etkileri*. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir

---

Compatibility of Firm Positioning Strategy and Website Content: Highest R&D Spending Firms in Turkey

Firma Konumlandırma Stratejisinin Web Sitesi İçeriği ile Uyumluluğu: Türkiye’de En Yüksek Ar&Ge Harcaması Yapan Firmalar

Evla MUTLU KESİCİ*
Murat NAZLI**
Gönenç DALGIÇ TURHAN***

Abstract

Corporate websites are essential platforms through which firms introduce their goods and services on B2B and B2C level, express financial information for the stakeholders and share corporate values, purposes and activities. Due to its facilities, websites take part in firm positioning strategy. Accordingly this study aims to understand the innovation oriented positioning through corporate websites. The method applied in this study has been adapted from the 2QCV2Q Model developed by Mich and Franch (2000) to evaluate websites and top 30 firms with the highest Research and Development expenditures listed in Turkishtime (2015) have been analyzed. Within this context, this study presents a revised and updated method for the assessments of websites through positioning strategy framework. Findings indicate no direct relationship between website evaluation and R&D expenditure, though some common weaknesses have been put forward, such as information about management of the firms. Besides, publicly traded firms are recognized to facilitate websites more efficiently than non-publicly traded firms. Study contribute to both academia and practitioners as putting forward a new approach for 2QCV2Q Model and indicating the similarities and differences among the corporate websites through positioning perspective.

Keywords: Innovation, Positioning, Website Evaluation, Turkey, Research&Development

Öz

Kurumsal web siteleri, firmaların ürünlerini ve hizmetlerini kurumlara ve son tüketiciye tanıttığı, paydaşlar için finansal bilgileri açıkladığı, kurumsal değerlerini, amacını ve etkinliklerini paylaştığı önemli platformlardır. Sağladığı faydalar sebebiyle, web siteleri konumlandırma stratejilerinin bir parçasıdır. Bu nedenle, bu çalışma inovasyon odaklı konumlandırmayı anlamayı amaçlamaktadır. Çalışmada, Mich ve Franch (2000) tarafından geliştirilen 2QCV2Q modeli web sitelerini değerlendirmek için uyarlanmıştır ve Turkishtime 2015 sıralamasında Ar-Ge’ye en fazla harcama yapan ilk 30 firmanın web siteleri incelenmiştir. Bu bağlamda, bu çalışma, konumlandırma stratejisi çerçevesinde web sitelerini değerlendirmek için gözden geçirilmiş ve güncellenmiş bir yöntem sunmaktadır. Bulgular, web sitesi değerlendirmesi ile Ar&Ge harcamaları arasında doğrudan bir ilişki olmadığını göstermekle birlikte; web sitesine yönelik bazı ortak zayıf noktaları ortaya çıkartmaktadır; örneğin yönetim alanında. Ayrıca, halka açık şirketlerin, halka açık olmayanlara kıyasla, web sitelerinden içerik açısından daha etkin faydalandığı görülmektedir. Çalışma, 5N1K modeli için yeni bir yaklaşım önermesi ve web sitelerinin benzerlik ve farklılıklarını konumlandırma çerçevesinden ortaya koyması açısından, hem akademisyenlere hem de uygulayıcılara katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yenilik, Konumlandırma, İnternet Sitesi Değerlendirme, Türkiye, Ar-Ge

Introduction

Internet and World Wide Web have changed the way of working, thinking, and communicating. Internet also plays a significant role in strategic positioning (Favre-Bonte and Tran, 2015), so as the websites (Simeon, 1999). As indicated by Pollach (2011), corporate websites are “for the purpose of presenting the organization to external stakeholder groups such as customers, investors or press” so work as “the control of information flow in support

* PhD Candidate, Yaşar University, Dept. of Business, eevlamutlu@gmail.com

** Dr., Lecturer, Yaşar University, Dept. of Tourism Management, nazli.murat@gmail.com

*** PhD Candidate, Yaşar University, Dept. of Business Engineering, gonencdalgi@gmail.com

of corporate image strategies” (Sullivan, 1999). Websites are also expected to provide high quality service for customer loyalty (Chuang et al., 2016) and may increase the customer dependence (Obal and Kunz, 2013). Correspondingly in business, a large number of firms facilitate websites which affects consumer satisfaction (Kim and Stoel, 2014; Faizan, 2016), business performance (Lee and Kozar, 2006) and purchase intention (Wells et al., 2011), all implying the importance of website quality on stakeholder’s decision. Chen et al. (2017) observing buyers’ loyalty in e-commerce websites, offer sellers to improve “*their cognitive and structural capital with buyers through providing appropriate website quality*”, indicating that social capital is also built via websites.

Since websites play a crucial role, various studies examine corporate websites from different perspectives such as; website usability (Huang and Cappel, 2012), web based public relations (Kim et al., 2010b), website design (Jones and DeGrow, 2011; Jones, 2015), website accessibility (Al-Mouh and Al-Khalifa, 2016; Loiacono et al., 2009; Romano, 2002), meeting media/journalist needs (Coy, 2003), characteristics of e-commerce user-interface (Zhao et al., 2006), marketing communications (Perry and Bodkin, 2002), sustainable information published in websites (Kunz and Ratliff, 2014), e-recruiting for human resources (Lee, 2005; Young and Foot, 2005), home page content and purpose (Liu et al., 1997), privacy policies (Liu and Arnett, 2002), environmental responsibility (Kim et al., 2010a), corporate social responsibility (Smith and Alexander, 2013; Tang et al., 2015), brand equity (Argyriou et al., 2006), corporate identity communication (Mohammed et al., 2016) and systems offering high quality information (Edelweis et al., 2011). Besides only a few studies focus on strategic positioning via websites. For instance, Simeon (1999) analyzes websites via a novel approach which is composed of four subjects; attracting, informing, positioning, and delivering (AIPD). According to Simeon, “*web site design, transaction types, market targeting, community relations, and links to domestic and international activities*” analysis can be used for the evaluation of website positioning strategy. Though, as website content is examined through positioning strategy, this paper is more positioning oriented.

On the other hand, innovation is essential for organizational survival and the value gathered through innovation is presented in terms of sales, profits, and growth (Cooper, 1984). Thus, high research and development (R&D) spending is accepted as a driver for organizational innovativeness. From this point of view, this article analyzes the top 30 firms with the highest R&D expenditure and thus recognizes those firms having innovation oriented positioning strategy. In order to evaluate the firm’s innovative oriented positioning in the market, a website is a less-recognized-tool respectively.

Besides, innovation oriented positioning strategy do not intend an innovative firm. There are several tools that measure organizational innovativeness and criteria are mainly composed of several issues such as intellectual property, qualified human resources, capacity of R&D departments, R&D expenditure (Bulut et al., 2013). Considering the complexity in innovation measurement, innovation-focused strategic positioning of the website does not necessarily indicate an innovative firm.

The evaluation of the firm website is not a new approach, although not evaluated to understand firm innovation oriented positioning strategy. The fundamental aim of this study is to evaluate the strategic positioning of high R&D spending firms in Turkey as listed in Turkishtime (2015) through corporate websites.

How to Evaluate Corporate Websites

Since websites include multilevel data, evaluation may be carried through different perspectives and samplings. There are several methodologies offered in literature such as content analysis (Kwon and Jeong, 2015), analytic hierarchical process (Buliček and Drdla,

2015; Ecer, 2014), benchmarking (Johnson and Mistic, 1999), decision tree (Sun et al., 2015), balanced scorecard (Kline et al., 2004), quality function deployment (Gonzalez et al., 2015), delphi method (Leite et al., 2014) etc. Though, no agreed method exists (Sun et al., 2015; Law and Buhalis, 2010).

Sun et al. (2015) listed methods offered for travel and tourism-related websites. According to this list besides methodology; dependent and independent variables, target sample and unit of analysis diversify through studies. Moreover, some researchers focus on the perception of customers, while some evaluate a website through tangible facilities offered by the website. For instance, Williamson et al. (2010) analyzed corporate websites from the applicant's point of view to comprehend its attractiveness, where results indicated that applicant's perspective is positively affected by the amount of company and job related information and website vividness. On the other hand, the study by Usta (2007) evaluated the largest 100 firms listed by Istanbul Chamber of Commerce in Turkey regarding the marketing channels used in websites and comparing sectors.

This study is not interested in customer perspective, instead of this, firm website is analyzed through a tangible perspective. Besides, this study facilitates a model offered by Mich and Franch (2000) to analyze websites, while the model is revised.

Dimensions of Website Evaluation

Since there are various sectors, there are also several websites specialized for different purposes. Some researchers focus on the evaluation of websites serving in a specific area such as e-commerce (Kang et al., 2016), travel and tourism (Law and Bhalis, 2010; Cengiz and Akkuş, 2015), sports (Chiu and Won, 2016), logistics (Bulíček and Drdla, 2015; Jain and Rangnekar, 2015) and health (Raj et al., 2016). Websites are evaluated according to various criteria which are sector specific for some cases. For instance, Liu et al. (2000) observes the quality dimensions of e-commerce websites under the topic of information, learning capability, playfulness, system quality, system use and service quality. Observing hotel websites, Chung and Law (2003) define dimensions to be; facilities information, customer contact information, reservation information, surrounding area information and management of website. There are also various studies related to tourism, offering several evaluation methodologies (Murphy et al., 1996). Apart from sectoral diversion, for some cases, website evaluation dimensions are offered for a general purpose such as Bai et al. (2008), defining two major classifications of website quality; functionality and usability. In this model, functionality is composed of purchase information, service/product information, destination information, quality of information and contact information where usability is composed of language, layout and graphics, information architecture, user interface-navigation, general (Bai et al., 2008).

Due to having divergent scales in evaluating the website, the model of Mich and Franch (2000) is used because of its convenience and functionality. The model, called 2QCV2Q Model (also known as 5W1H), covers a wide range of facilities of websites, and composed of six dimensions:

- *Identity (Who)*: A site with a strong brand identity remains impressed on the minds of those who visit it and forcefully conveys the company's image. The existence of an organization chart, corporation logo, vision/mission statement, company history and message from CEO are considered as the indicators of dimension of identity.
- *Content (What)*: Content is evaluated in terms of the site's coverage of its domain according to the requirements of the user. Links (available services), product information, coverage (innovation related information), quality certificates, information related with customers, suppliers, references, news from new products/services, press

releases, issues related social responsibility, environment sustainability reports, financial information, annual report.

- *Service (Why)*: The functions offered by the site are evaluated from the perspective of the users. Email, newsletter, FAQ, human resources/employment opportunities, customer service/support.
- *Location (Where)*: This dimension concerns both the reachability of a site and the ability of the user to interact with the host and also with the other users. Reachability of site, contact information, social media use (LinkedIn, Facebook, Instagram, Twitter, Google Plus, YouTube, blog, journal or periodical or press release).
- *Management (When)*: Management of a site involves updating the information that it provides. Update (proper functioning and operability of website), currency of dates, tools, broken links.
- *Usability (How)*: The last dimension of the model concerns all the aspects, which enable relatively undemanding use of site in terms of time or cognitive input. Evaluation starts with the hardware and software requirements to access the website. It is expected to reach the website by any internet browser and that it doesn't require unnecessary plug-ins. Other components are accessibility, hardware and software requirements, sitemap/table of contents, people with disabilities, search engine, language options.

The application of the model is not defined in standardized rules, which makes it possible to adapt the scale for this study, from a sample-focused perspective. Kamanlioglu and Emiroglu (2009) also analyzed the corporate websites in fishery sector, using 2QCV3Q model, modifying and adding a new dimension as "*feasibility*", while removing "*location*" from the adapted model. Distinctly, this classification includes some other dimensions such as; product size information, product packaging information and product cycle, online guest book/comment or order form, links to other related sites, back to the top of the page link, consistent page hierarchy, download section, printing of pages available etc. (Kamanlioglu and Emiroglu, 2009).

Methodology

Purpose of Research

The primary purpose is to present an evaluation of website positioning strategy through an improved assessment tool of firms with the highest amount of R&D expenditure in Turkey as listed in Turkishtime (2015). Besides, the main characteristics, similarities and differences of websites have been analyzed and taken into account the sectoral diversity.

Research Questions

Throughout this research, the answers of three fundamental questions are investigated meticulously. Through the corporate websites of the firms, the primary questions are addressed below:

1. What are the characteristics of the corporate websites of the firms with the highest R&D expenditures in Turkey?
2. What are the similarities and differences of these corporate websites?
3. What factors or characteristics come into prominence in the evaluation of these corporate websites through positioning strategy perspective?

Sample and Method

The sample size consists of the thirty most innovative firms in Turkey announced by “Turkishtime R&D 250” list in 2015, based on their R&D spending. In order to comprehend these top 30 firms, in-depth analysis of firm’s corporate websites is carried, based on the adapted model of Mich and Franch (2000). Table 1 in the following section represents the previous model and the adapted model for the researched corporate firms. Corporate websites of the firms are analyzed related to six dimensions of the model. The google search engine allows searching for keywords in a particular website. Google research engine is also facilitated related to some keywords linked to the dimension.

Two of the firms are recognized to be not operating anymore, so the sample size became 28. Additionally, by filling the contact form of each firm in their websites, a general question about what type of innovative activities they have in their firms, is sent to twenty eight firms to determine their attention to customer requests and speed of return. Although, five of all firms sent an auto-reply stating that they will contact us soon, only three of the firms sent a special reply in the following month after sending the contact form.

The dimensions are composed of various number of sub-indicators, each of them are nominal variables. Level of categorization for sub-indicators is the same within one dimension and it is coded as 0-1-2 shown in Appendix 1. Only for two dimensions namely “location” and “management”, the categorization is presented as 0-1 due to the special feature and self-definition of these sub-indicators. Thus, some dimensions are composed of two level categorized sub-indicators, while some are three level categorized, where the research of Kamanlioglu and Emiroğlu (2009) used only two level (0 and 1) categorization for evaluation.

Summing up the evaluation value of dimensions for firm ‘f’, result in having a total website evaluation degree (T_f). In order to calculate T_f , six dimensions are calculated considering the sub-indicators. Since there are six dimensions in the model, T_f is calculated according to the evaluations of each dimension (D). Considering the dimension “Identity”, the value of Identity ($D_{Identity}$) is calculated according to the evaluation of its sub-indicators. Each dimension is composed of k number of sub-indicators, where k is equal to 6 for the dimension Identity ($k_{Identity} = 6$) as seen in Table 1.

Table 1: Sample evaluation of the dimension “Identity” for the firm Q

Firm Name	Organizational chart	Corporation logo	Vision-mission statement	Company history	Board of Directors	Message from Top Management
Q	2	1	2	0	2	1

In order to evaluate the firm’s degree in dimension Identity ($D_{Identity}$), one should consider the level of categories in the sub-indicators of Identity. For instance, indicators in Identity are evaluated in three levels (0, 1 and 2), though sub-indicators of Location is evaluated in two levels (0 and 1). For the case of Identity, since there are three categories, c is equal to 3 ($c_{Identity}=3$), for the case of Location, c is equal to 2 ($c_{Location}=2$).

In order to calculate the D value, possible maximum value indicating the value of a dimension for highest rated sub-indicators, is evaluated as $(c-1)*k$. Observing the dimension Identity, assume that all sub-indicators are rated with the highest value they can have, which is 2 in this case. All sub-indicators getting the value of 2, means a total value of $2*6$, which is equal to 12. This means possible maximum value is calculated as $(c-1)*k = (3-1)*6$, which is

equal to 12 for dimension Identity. So the level of each sub-indicator affects the evaluation of D, therefore T values.

On the other actual value of dimension is calculated, which is equal to sum of the value of sub-indicators (S_k). The evaluation of the indicator “Organizational Chart” is expressed as; S_1 , evaluation of the indicator “Corporate Logo” is expressed as; S_2 and so on. Each value of sub-indicator (S_k) summed up, for the dimension Identity, actual value of Identity is calculated as 8. Final value of the dimension $D_{Identity}$ is calculated as;

$$D_{Identity} = \frac{\text{Actual Value}}{\text{Possible Maximum Value}} \cdot 100$$

$$D_{Identity} = \frac{S_{Q1} + S_{Q2} + S_{Q3} + S_{Q4} + S_{Q5} + S_{Q6}}{(c-1) \cdot k} \cdot 100$$

$$= \frac{2 + 1 + 2 + 0 + 2 + 1}{(3-1) \cdot 6} \cdot 100 = 66,67$$

Although the highest value is 12, actual value is 8, which indicates a %66,7 success. Same calculations are carried for other dimensions for the firm f. The $D_{Identity}$ value evaluated above is the evaluation for the firm f in one dimension. Once we know there are 6 dimensions in total, overall evaluation (T_f) is the average of $D_{Identity}$, $D_{Content}$, $D_{Service}$, $D_{Location}$, $D_{Management}$ and $D_{Usability}$.

To summarize, the value of a dimension (D_n) is calculated according to the actual and maximum possible value of the dimension. Possible maximum value represents the possible highest value of a dimension can have; while actual value is the sum of the evaluations of sub-indicators (S_k). Percentage of the actual value of the dimension within the highest value is calculated as;

$$D_n = \frac{\sum_{k=1}^k S_k}{(c-1) \cdot k} \cdot 100$$

This formula $[(c-1) \cdot k]$ is the greatest value for a firm to have in a specific dimension, so the D_n represents the achievement percentage of the firm with regard to the greatest value.

Findings

Although the study started with top thirty firms with the highest R&D spending, two of the firms were excluded, one due to inaccessibility to the website. For the other one, firms is also the sub-company of another, so these firms use the same website for the reason of vast amount of common knowledge. Therefore, the final sample size is reduced to twenty eight firms. Through the analysis of these firms, the measurement scale is adapted related to the sample websites. Moreover, analysis is carried according to the modified scale, as indicated in below sections.

Reconsideration of the Measurement Scale

Dimensions offered by 2QCV2Q Model are modified in order to obtain sample-specialized sub-indicators for this research. Some sub-indicators such as “*contact information*”, exist in every sample website. The indicators existing in all twenty eight firms which means there is no differentiation between firms, are not considered to be significant for the evaluation and are removed. On the other hand, some extra sub-indicators, such as “*multiple domain*”, are considered significant and added to the model. Added indicators are considered to be significant and highly relevant for the sample websites. The removed sub-indicators are;

“links”, “News from new products / services, press releases”, “reachability of website”, “accessibility”, “contact information”, “FAQ”; where added sub-indicators are “multiple website domains” and “journal, periodical or press release”.

Appendix 1 presents the adapted model and also summarizes the evaluation categorization of indicators. The categorization is not offered as a standard tool to evaluate the quality of websites, contrarily the categories are constructed according to the sample. Sample specific category construction is discussed in conclusion with pros and cons.

Demographics of Firms

Demographic factors emphasize the top firms in Turkey in terms of R&D expenditure for 2014, the industry they are in, the number of personnel working in research and development and partnership condition. Besides being the most innovative firms as a common point, firms vary according to the sectors, cities and company structure. Table 2 summarizes the differences of the firms.

Table 2: Demographic Firm Characteristics

Area	Distribution
Provinces	Istanbul: 15 (%53,6) Ankara: 4 (%14,3) Kocaeli 3 (%10,7) Eskişehir: 2 (%7,1) Izmir: 1 (%3,6) Bursa: 1 (%3,6) Adana: 1 (%3,6) Sakarya: 1 (%3,6)
Number of staff	Average: 9945 employees/22 firms (available) = 452 Max. - Min. numbers : 2152 - 32
Customer Profile	BtoB: 15 (%53,6) BtoC: 13 (%46,4)
Structure of Stakeholders	Established with foundation cooperation: 7 (%0,25) Firms in connection with the conglomerate: 10 (%35,7) Firms publicly-traded: 18 (%64,3)
Industry	Automotive: 8 (%28,5) Consumer electronics, home appliance, digital products: 4 (%14,2) Defense: 4 (%14,2) Telecommunication, Information and Communication Technologies: 3 (%10,7) Health: 2 (%7,1) Aviation and Space Industry: 2 (%7,1) Manufacturing of industrial nylon, polyester yarn, tire cord fabric, single end cord: 1 (%3,5) Glass, glassware, glass packaging, chemicals: 1 (%3,5) Refining and Petroleum Products: 1 (%3,5) Software: 1 (%3,5) Paints: 1 (%3,5)

Identity

Identity as a dimension is composed of six indicators as seen in Appendix 1, which are all categorized in three levels. The result for identity is presented in Table 3.

Table 3. Findings for the indicators of “Identity”

Sub-Indicator	Average of Sub-indicator Values	Range of category	% of each category	Standard deviation between firms
Organization chart	0,54	0-2	0:%60,7 1:%25,0 2:%14,3	0,74
Corporation logo	1,36		0:%3,6 1:%57,1 2:%39,3	0,56
Vision / Mission statement	1,14		0:%39,3 1:%7,4 2:%53,6	0,97
Company history	1,32		0:%3,6 1:%60,7 2:%35,7	0,54
Board of Directors	0,82		0:%46,4 1:%25,0 2:%28,5	0,84
Message from CEO, Top Management	0,39		0:%67,8 1:%25,0 2:%7,14	0,63

As seen in Table 3, information about firm identity is not properly given in corporate websites of these firms. Amongst these firms, only one firm’s website has information about all indicators. Besides, the highest deviation is seen in Vision and Mission statements where almost %40 of the firms does not publish firm’s mission or vision in corporate websites. Indicators of organizational chart and board of directors may be expected to be evaluated similarly, though as seen in Appendix 1, there is a significant difference in evaluation. Unlike the indicator “*organizational chart*”, management committee is expressed as a schema in every sample, so the categorization differentiated for these two indicators.

Content

Table 4 represents seven indicators of “*Content*” dimension showing the average, range and percentage of categories and standard deviation.

Table 4: Findings for the indicators of “Content”

Sub-Indicator	Average of Sub-indicator values	Range of category	% of each category	Standard deviation between firms
Product information	1,21	0-2	0:%0	0,42

			1:%78,5 2:%21,4	
Innovation related information	1,11		0:%17,9 1:%53,6 2:%28,6	0,68
Certificates	1,07		0:%28,6 1:%35,7 2:%35,7	0,81
Information related with stakeholders (customers, suppliers etc.)	0,89		0:%32,1 1:%46,4 2:%21,	0,74
Issues related with environment or sustainability report	0,54		0:%57,1 1:%32,1 2:%10,7	0,69
Issues related with social responsibility	1,43		0:%10,7 1:%35,7 2:%53,6	0,69
Financial information/report	1,46		0:%17,8 1:%17,8 2:%64,3	0,79

When the product information is considered, relation with the existence of multiple domains should be underlined. Two of the firms in group 2, use multiple domains and product details can be achievable in the subordinate domain. For instance, one-fifth of firm's product information exist in a separate website. However, product information is attainable with one click or exist in main page in the vast majority of firms. Innovation related information do not exist in %17 of firms. However, innovation information exist as a separate section in close to one-third of firms and exist within other sections in half of firms. In one-third of firms, a separate section related with stakeholder information does not exist. However, in close to half of firms, there is a section/information for one particular stakeholder and in one-fifth of firms, there is a section/information for more than one stakeholder. Regarding to financial reports that firms share on corporate websites, only five firms give no financial information. In addition, more than half of firms post financial information or annual reports on their websites and %18 share that kind of information as information society service via redirecting to another website.

Service

Table 5 emphasizes seven indicators of "Service" dimension showing the average, range and percentage of categories and standard deviation.

Table 5: Findings for the indicators of "Service"

Sub-Indicator	Average of Sub-indicator values	Range of category	% of each category	Standard deviation between firms
Email	0,86	0-2	0:%42,9 1:%28,6	0,85

			2:%28,6	
Contact form	1,32		0:%21,4 1:%25,0 2:%53,6	0,82
News/announcements	1,00		0:%17,9 1:%64,3 2:%17,9	0,61
Newsletter	0,82		0:%35,7 1:%46,4 2:%17,9	0,72
Human resources /employment opportunities	1,57		0:%7,1 1:%28,6 2:%64,3	0,63
Customer service/support	0,89		0:%14,3 1:%82,1 2:%3,6	0,42
Investor relations/support	1,39		0:%17,9 1:%25,0 2:%57,1	0,78

As stated in Table 5, an e-mail address does not exist in almost half of websites whereas one mail address (generally customer service) exists in one-third of firm's websites and more than one e-mail address exists in one-third of firm's websites. It seems that most of the firms prefer contact forms on their websites. For the news and newsletter, in general, firms are likely to share news and announcements on their corporate websites and more than half of them have newsletter and publications. Human resources is another important indicator that vast majority of firms use corporate websites as a recruitment tool. Regarding to customer services, little attention is given to customer services or support on websites. However, majority of websites provides customer services such as products, services or after-sales services. On the other hand, firms place more emphasis on investor relations or support as more than half of firms have a particular section for investor relations.

Location

Table 6 mainly emphasizes eight indicators of "Location" dimension showing the average, range and percentage of categories and standard deviation.

Table 6: Findings for the indicators of "Location"

Sub-Indicator	Average of Sub-indicator values	Range of category	% of each category	Standard deviation between firms
LinkedIn	0,68	0-1	0:%32,1 1:%67,9	0,47
Facebook	0,75		0:%25,0 1:%75,0	0,44
Twitter	0,71		0:%28,6 1:%71,4	0,46

Blog	0,11		0:%89,3 1:%10,7	0,31
Google plus	0,43		0:%57,1 1:%42,9	0,50
YouTube	0,71		0:%28,6 1:%71,4	0,46
Instagram	0,39		0:%60,7 1:%39,3	0,49
Journal, periodical or press release	0,78		0:%21,4 1:%78,6	0,42

Highly preferred social platform is Facebook, besides video sharing via YouTube is also prevalent for most of the firm's corporate websites. Yet more, journal, periodical or press release is also highly preferred by the firms. On the other hand, vast majority of firms do not have a blog, they use other media tools. More than half of the firms have a LinkedIn account.

Management

Management is composed of four indicators; one of them is added by the authors. Although more information is needed to fully understand the quality of website management, since the information is gathered through websites only, the indicators are covering only a part of management process.

Table 7: Findings for the indicators of "Management"

Sub-Indicator	Average of Sub-indicator values	Range of category	% of each category	Standard deviation between firms
Information of site update	0,03	0-1	0:%96,4 1:%3,6	0,19
Live support - online chat	0,03		0:%96,4 1: %3,6	0,19
Multiple website domains	0,43		0:% 57,1 1:% 42,9	0,50
Broken links	0,78		0:% 89,3 1:%10,7	0,42

As seen in Table 7, a clear differentiation can be recognized in live support, where only one firm's website offers this property. For the indicator of "broken links", since the term is negative unlike any other indicators in the model, the evaluation is different as seen in Appendix 1.

Besides, multiple website domains are mostly observed in international and sub-firms, in some cases the product details are in another domain. For only one firm, the existence of second domain is not related to being a sub-company, but as we guess, the website is on the way of changing and some data is still accessible from the previous website domain.

When broken links are considered, during the website evaluation even if there is only one broken link (for instance "news" is announced in the ribbon menu, though not achievable when clicked), than the firm is considered in the category of '1'.

Usability

Table 8 stresses four indicators of “Usability” dimension showing the average, range and percentage of categories and standard deviation.

Table 8: Findings for the indicators of “Usability”

Sub-Indicator	Average of Sub-indicator values	Range of category	% of each category	Standard deviation between firms
Site map/table of contents	0,82	0-2	0:%57,1 1:%3,6 2:%39,3	0,98
People with disabilities	0,11		0:%92,9 1:%3,6 2:%3,6	0,42
Search engine	0,61		0:%17,9 1:%3,6 2:%78,6	0,78
Language options	1,00		0:%17,9 1:%64,3 2:%17,9	0,61

Site map or table of contents do not exist in more than half of firms. They are attainable with one click in a few firms and they exist in main page in %39 of firms. People with disabilities are underestimated in general. Only one of all firms has a particular link, and one provides special services for people with disabilities. Information related with people with disabilities do not exist in vast majority of firms. In general, search engine exists in majority of firms. Regarding to language options, more than half of firms offer bilingual web pages as Turkish and English; and foreign language options more than one exist in %17 of firms in their websites.

Inter-dimensional Evaluation

In this section, above mentioned findings are examined in accordance with the inter-dimensional perspective. Considering the demographics, the province that the firm is located is not evaluated in these sections, due to the low frequency in Izmir, Bursa, Adana and Sakarya, which would reveal the name of the firm. Instead of these issues, serving BtoB or BtoC, and being publicly-traded company are considered as seen in Table 9.

Table 9: The value (%) of dimensions according to demographic diffraction.

*	BtoB		BtoC	
	Not Publicly-Traded	Publicly-Traded	Not Publicly-Traded	Publicly-Traded
Identity	40,5	60,4	33,3	44,4
Content	35,7	67,9	44,6	63,5
Service	48,0	67,9	44,6	57,1
Location	41,1	65,6	56,3	62,5
Management	14,3	20,3	6,3	19,4

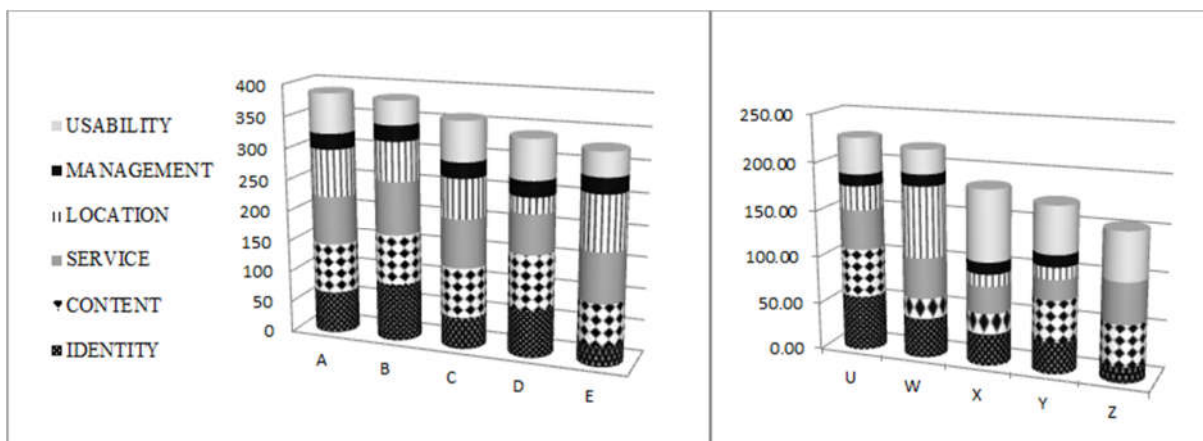
Usability	51,8	42,2	31,3	45,8
------------------	------	------	------	------

*The number of firms in BtoB is: 7 (not publicly-traded firms), 8 (publicly-traded firms) where BtoC is; 4 (not publicly-traded firms) and 9 (publicly-traded firms).

As seen in Table 9, being a publicly-traded firm effect the website evaluation results positively in overall and in every dimension, except Usability in BtoB. This may be related to the concern of publicly-traded firms to be posed like a preferable investment.

Ranking 28 firms evaluated within this study according to the overall website quality. Management is considered to be the lowest competency for almost every firm, which is questioned in conclusion.

It is essential to understand the highly graded firm websites and the first five firms in overall website quality ranking are observed. Firms are named as A to E where A is the firm having the highest degree from the overall website quality value and not necessarily related to the innovative firm ranks of Turkishtime. Evaluations are shown as a radar chart. As seen in Figure 1, the lowest value of the first five firms is about the management of websites, relatedly the deviation in this dimension is zero. On the other hand; identity, content, service and location are the dimensions that the websites are well developed in. There is a clear differentiation of firm D, which is relatively well constructed in content, usability and identity.

Figure 1: First (A-E) and last (U-Z) five firm's value in dimensions, in the evaluation of website

In order to compare the evaluations for the lowest five firms, similarly firms are named as U-Z. The radar chart is also seen in Figure 1. As seen in Figure 3, firms having the lowest value from the overall evaluation of the website (D_f) show great diversification unlike the first five firms. Unexpectedly, the firm "W" is included in all channels to communicate with the customers as seen in "Location", clearly having the highest degree (75) amongst firms U-Z. Also, the firm "X" has the greatest value (75) in Usability dimension amongst the 28 firms.

For an overall evaluation, there is no direct relationship between R&D spending and website quality; though there are several issues to be discussed. Management is recognized to be the weakest dimension for almost every firm. Considering the overall website scores (see Figure 2), the highest website score belongs to the highest R&D spending firm. Apart from that, there is no direct relationship between the variables. Some firms are also recognized to facilitate websites more than others.

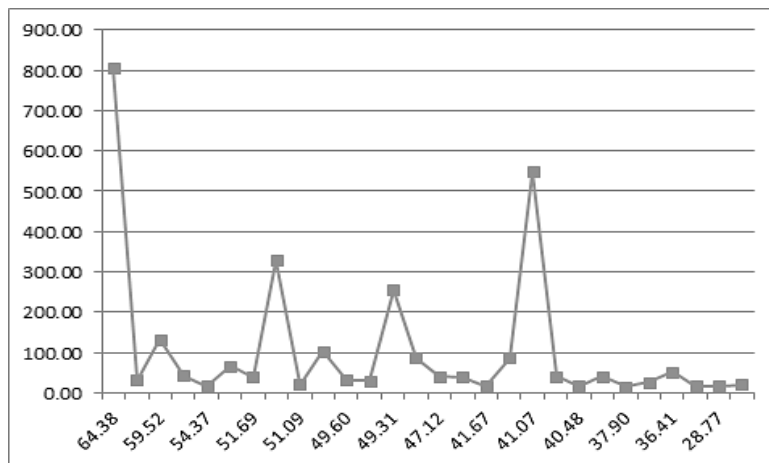

Figure 2: R&D Spending of the firms ranked according to overall score of website evaluation

Evaluation of Findings

The aim of the paper is to understand the innovation oriented positioning of high R&D spending firms. Corporate websites of the firms are analyzed via 2QCV2Q Model. The Model is also composed of six dimensions, all of which have different quantity of indicators. Since 2QCV2Q Model provides a general framework for evaluating web sites, sub-indicators of the dimensions are determined related to the sample web sites.

According to the demographics, firms mostly operate in Istanbul and the top three industries are “Automotive”, “Consumer electronics, home appliance, digital products” and “Defense”. Firms in defense sector are recognized to be the supplier of government military forces, mostly related to a foundation, where %28 of firms is related to foundations. On the other hand, this study is not present in any sector-based differentiation due to the low frequencies.

Observing the first dimension Identity, it is about the firm’s expression of core values (mission and vision), top management, organization of employees etc. Even if identity is expected to be crucial information in the website, results indicate high deviation especially for the indicator “message from CEO”. In this case, one should question the relationship of mission and vision, or the message of CEO for several stakeholders, with the positioning strategy of firm through its identity.

Content as being another dimension offered by 2QCV2Q is not directly related to the detailed analysis of whole website content, but mostly is based on the existence of a pre-specified information such as product information. Firms have different ways of presenting their product through their corporate websites. Mainly, product information is attainable with one click or exist in main page in %78 of firms. Surprisingly, innovation related information do not exist in %18 of these firms. However, information about innovation exist as a separate section in %28 of firms and exist within other sections in more than half of the firms. Firms present their certificates in various ways. In %28 of firms, certificates are either not mentioned or firm does not have a certificate. Specifically, in %35 of firms, certificates are mentioned in websites but are not accessible. Firms also deal with their various stakeholders in several ways. However, in close to half of firms, there is a section for one particular stakeholder and in one-fifth of firms there is a section/information for more than one stakeholder. Matters related with social responsibility are also emphasized in vast majority of the firms.

Websites offering various services are analyzed through service dimension. Indicators of service can be discussed considering studies about website service quality related to e-commerce (Ahmad et al., 2016), browsing time (Postelnicu et al., 2016) and other several

studies (Chuang et al., 2016). Service is a dimension which can be measured through widely different perspectives. According to the model used in this study, service is considered through customers, job seekers and investors' perspectives, besides a general evaluation through e-mail, newsletter etc. Results indicate that lowest standard deviation is recognized in customer service support, where the average of the firms is 0,89. Besides, the indicator of human resources/employment opportunities also shows the highest average of 1,57.

Firms highly associated with internet are expected to be using social media and other tools, as the dimension "location" investigates. According to the results, highly preferred location is "*journal, periodical, press release*" indicator, the reason of it's highly preference may be related to the fact that this indicator is composed of similar locations as a group. Besides, Facebook, Youtube and Twitter are the most facilitated social media tools. At this point, it should be indicated that the results are based on the shared information in the websites, which means that a firm having a twitter account is counted as '1', only if it is indicated in the firm's official website. Plus, more than half of the firms have a LinkedIn account. In general, it is assumed that the usage of social media will further increase with different tools in the near future.

Management of the website is another issue to be considered in website evaluation. In the modified model, management dimension holds the lowest number of indicators amongst other dimensions. Current indicators of management also hold the lowest standard deviation. Kamanlioglu and Emiroglu (2009) also indicate low deviation in management dimension (they express this dimension as maintenance), though management is also recognized to be the most constructed dimension for the websites.

Besides, as seen in Appendix 1, the indicators of live support and information about site update, a few firm websites are considered to be sufficiently constructed. Serving with multiple website domains is also another issue to be discussed, since mostly foreign originated firms tend to have the same details in a second website domain. Though one of the firms have two domains where these websites have different designs and complementary knowledge.

Dimension "*usability*", is composed of four indicators such as management, but the standard deviation of indicators are respectively high. Website facilities for people with disabilities are low since only one firm is evaluated to have facilities and it has only live support and needs to be improved.

A specific differentiation is recognized amongst publicly traded and not publicly traded firms through the evaluation of websites. Publicly traded firms are recognized to have higher score for almost every dimension; this result may be related to the firm's concern to be more attractive for investors. There are several studies observing publicly traded firms according to financial issues (Gentry, 1994; Gilligan and Skrepnek, 2013) business ethics (Gunthorpe, 1997), firm management (Millstein and MacAvoy, 1998). Though, a study observing the differences of publicly traded firms' website is not recognized to be carried, so the results could not be compared to literature. In a nutshell, the website evaluation of the firms with the highest R&D expenditure in Turkey-centric papers is practically non-existent which indicates the significant contribution of this paper.

Conclusion

The main purpose of this research is to investigate the positioning of firms through corporate websites, where corporate website of high R&D spending firms in Turkey, listed in Turkishtime is evaluated. There are three research questions investigating (1) characteristics of the firm websites, (2) similarities and differences of the websites and (3) evaluation of corporate

---

websites through positioning strategy. First two questions are analyzed through the dimensions and indicators offered by 2QCV2Q Model, via comparison graphs. Besides, the evaluation process is modified in order to improve the wealth of data, obtain sample specific results and offer a clearly indicated evaluation for practitioners and academicians. For the third question, overall results indicate no direct relationship between model scores and R&D spending. Though, results indicate weak interest in management dimension, regardless of the amount of R&D spending. Besides, some dimensions such as Location, is recognized to be strongly indicated due to some firm specific cases.

Although, the list of highest R&D spending firms published by Turkishtime can be achievable in order to keep the firm name hidden, results are carefully presented and some details are not indicated purposely. Due to the low frequencies, firms are not indicated through sectors in order not to decipher the firms. Considering the various sectors of most innovative firms in Turkey, similarities and differences in construction of websites are also analyzed. In addition, for the innovativeness of the firms, this research focused only on the R&D expenditures of firms although literature provides many other antecedents for innovation orientation.

The most critical part in this research is to adapt the measurement according to the sample. As a result of the pre-test, some indicators take place in every firm's website, thus removed from the scale because they would be statistically insignificant. Kamanlioglu and Emiroglu (2009) also recognized %64 of indicators to be insignificant related to the same issue. Therefore, these indicators are decided to be out of evaluation through a sample-specific perspective. On the other hand, extracted indicators may be used for future studies and some other indicators can be added based on the purpose of research also.

For this study, relatively long time is allocated for the consideration of the analysis related to time constraints and difficulty in reaching specific data. Due to different categorization of the indicators, dimensions are re-evaluated for a couple of times in order to obtain same number of categories (at least) within a dimension. Though, the whole scale is not considered to be appropriate for a three level categorization (evaluations as 0, 1 or 2). After the evaluation of firms and setting the proper categorization, the second challenging issue has come into prominence; the way of evaluation. Since the data is categorical and sample size is relatively low, a standard method such as regression, confirmatory component analysis or cluster analysis is not logical to be applied. A clear statement of evaluation methodology may inspire practitioners to apply the scale, where the indicators may be reconsidered related to the quality and quantity of sample.

The relativeness of indicators to the dimension is another issue that can be discussed for further research. For instance, a new dimension related to innovation can also be included in the model, or indicators may be shifted to another existing dimension. For example, innovative capacity may be a new dimension for innovative firm website evaluation. Also, the way of measurement methodology may be reconsidered, such that researchers may get in touch with the firm staff responsible from the website management for the dimension of "*management*". For future studies, other firms or firms in specific industries by categorization and different methodology can be analyzed as well. Besides these top 28 innovative firms, other firms listed in Turkishtime, considering other perspectives, not just the R&D expenditures, can also be evaluated with different measurement factors or indicators. Besides, this study can be widened by evaluating through SERVQUAL (Parasuraman et al., 1985) which is widely used for measuring service quality (Chuang et al., 2016). Since this study only focuses on the actual service quality, the expected service quality through customer perspective can be measured.

As a fact, here are two main gaps intended to be filled with this study. One is to put in practice of the 2QCV2Q model for the innovation oriented positioning firms and second is to see the relationship between positioning and corporate website comprehending various dimensions. This study stands as a first step to develop an innovation-related website evaluation, reminding the fact that no strict tool is offered to evaluate the firm websites. This research sheds a light and rises more research questions in this field of study for both researchers and practitioners.

References

- Ahmad, A., Rahman, O., and Khan, M. N. (2016). Consumer's perception of website service quality: An empirical study. *Journal of Internet Commerce* 15(2), 125-141.
- Al-Mouh, N., and Al-Khalifa, H. S. (2016). Enhancing web accessibility by implementing context aware proxy. *International Journal of Web Information Systems* 12(2), 201-214. doi:10.1108/IJWIS-11-2015-0037.
- Argyriou, E., Kitchen, P. J., and Melewar, T. C. (2006). The relationship between corporate websites and brand equity: A conceptual framework and research agenda. *International Journal of Market Research* 48(5), 575-599. ISSN 1470-7853.
- Bai, B., Law, R., and Wen, I. (2008). The impact of website quality on customer satisfaction and purchase intentions: Evidence from Chinese online visitors. *International Journal of Hospitality Management* 27(3), 391-402.
- Buliček, J., and Drdla, P. (2015). Quality of urban public transport websites according to extent of provided information. *Transport* 30(2), 202-216. doi:10.3846/16484142.2015.1048721.
- Bulut, C., Mutlu, E. E., and Nazli, M. (2013). Innovation and entrepreneurship assessment initiatives: A critical view. *Proceedings for the 8th European Conference on Innovation and Entrepreneurship: ECIE 2013*. Academic Conferences Limited.
- Cengiz, G., and Akkuş, Ç. (2015). Erzurum ili turizm işletmeleri keş Kullanimı ve web sitelerinin değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 29(3), 441.
- Gentry, W. M. (1994). Taxes, financial decisions and organizational form: evidence from publicly traded partnerships. *Journal of Public Economics* 53(2), 223-244.
- Chen, X., Huang, Q., and Davison, R. M. (2017). The role of website quality and social capital in building buyers' loyalty. *International Journal of Information Management* 37(1), 1563-1574. doi:10.1016/j.ijinfomgt.2016.07.005.
- Chiu, W., and Won, D. (2016). Relationship between sport website quality and consumption intentions application of a bifactor model. *Psychological Reports* 118(1), 90-106. doi:10.1177/0033294115625269.
- Chuang, H. M., Chen, Y. S., Lin, C. Y., and Yu, P. C. (2016). Featuring the e-service quality of online website from a varied perspective. *Human-centric Computing and Information Sciences* 6(6), 1-28. doi:10.1186/s13673-016-0058-1.
- Chung, T., and Law, R. (2003). Developing a performance indicator for hotel websites. *International Journal of Hospitality Management* 22(1), 119-125. doi:10.1016/S0278-4319(02)00076-2.
- Cooper, R. G. (1984). The performance impact of product innovation strategies. *European Journal of Marketing* 18(5), 5-54. doi:10.1108/EUM0000000004787.
- Coy, C. (2003). Media relations and the Internet: how Fortune 500 company web sites assist journalists in news gathering. *Public Relations Review* 29(1), 29-41. doi:10.1016/S0363-8111(02)00196-0.
- Ecer, F. (2014). A hybrid banking websites quality evaluation model using AHP and COPRAS-G: a Turkey case. *Technological And Economic Development Of Economy* 20(4), 758-782. doi:10.3846/20294913.2014.915596.

-
- Edelweis, R., Motz, R., and Diaz, A. (2011). Modelling a web site quality-based recommendation system. *International Journal of Web Information Systems* 7(4), 396-420. doi:10.1108/17440081111187574.
- Favre-Bonte, V., and Tran, S. (2015). The contribution of the internet to the strategic positioning of small businesses in the tourism industry. *International Journal of Entrepreneurship and Small Business* 25(3). doi:10.1504/IJESB.2015.069698.
- Faizan, A. (2016). Hotel website quality, perceived flow, customer satisfaction and purchase intention. *Journal of Hospitality and Tourism Technology* 7(2), 213-228. doi:10.1108/JHTT-02-2016-0010.
- Gilligan, M. A., and Skrepnek, H. G. (2013). Original Research: An analysis of security price risk and return among publicly traded pharmacy corporations. *Research In Social And Administrative Pharmacy* 9(6), 828-840. doi:10.1016/j.sapharm.2012.10.001.
- Gonzalez, E. M., Quesada, G., Davis, J., and Mora-Monge, A. C. (2015). Application of quality management tools in the evaluation of websites: The case of sports organizations. *Quality Management Journal* 22(1), 30-46.
- Gunthorpe, L. D. (1997). Business ethics: A quantitative analysis of the impact of unethical behavior by publicly traded corporations. *Journal of Business Ethics* 16(5), 537-543. doi:10.1023/A:1017985519237.
- Huang, Z., and Cappel, J. J. (2012). A comparative study of web site usability practices of Fortune 500 versus INC. 500 companies. *Information Systems Management* 29(2), 112-122. doi:10.1080/10580530.2012.661633.
- Jain, K. R., and Rangnekar, S. (2015). Measuring website quality of the Indian Railways. *International Journal Of Entrepreneurial Knowledge* 3(1), 57-64. doi:10.1515/ijek-2015-0011.
- Johnson, L. K., and Mistic, M. M. (1999). Benchmarking: a tool for web site evaluation and improvement. *Internet Research* 9(5), 383-392.
- Jones, S. (2015). A re-examination of Fortune 500 homepage design practices. *IEEE Transactions On Professional Communication* 58(1), 20-44. doi:10.1109/TPC.2015.2420371.
- Jones, S., and DeGrow, D. (2011). Fortune 500 homepages: design trends. *IEEE Transactions On Professional Communication*, 1, 12-18. doi: 10.1109/TPC.2010.2044621.
- Kamanlioglu, E., and Emiroglu, D. İ. (2009). Qualitative evaluation of web sites of firms in Turkish fishery sector. *Ege Universitesi Su Urunleri Dergisi* 26(1), 65-72.
- Kang, D., Jang, W. and Park, Y. (2016). Evaluation of e-commerce websites using fuzzy hierarchical TOPSIS based on ES-QUAL. *Applied Soft Computing* 42, 53-65. doi:10.1016/j.asoc.2016.01.017.
- Kim, D., Nam, Y., and Kang, S. (2010a). An analysis of corporate environmental responsibility on the global corporate web sites and their dialogic principles. *Public Relations Review* 36(3), 285-288. doi:10.1016/j.pubrev.2010.04.006.
- Kim, S., Park, J. H., and Wertz, E. K. (2010b). Expectation gaps between stakeholders and web-based corporate public relations efforts: Focusing on Fortune 500 corporate web sites. *Public Relations Review* 36(3), 215-221. doi:10.1016/j.pubrev.2010.04.001.
- Kim, S., and Stoel, L. (2014). Apparel retailers: website quality dimensions and satisfaction. *Journal of Retailing and Consumer Services* 11(2), 109-117. doi:10.1016/S0969-6989(03)00010-9.
- Kline, S. F., Morrison, A. M., and St John, A. (2004). Exploring bed & breakfast websites: A balanced scorecard approach. *Journal of Travel & Tourism Marketing* 17(2-3), 253-267. doi:10.1300/IJ073v17n02-19.
- Kunz, M. B., and Ratliff, J. M. (2014). The state of sustainability of online reporting information of Fortune 500 corporations. *International Journal of Business Research and Information Technology* 1(1), 92-113.
-

- Kwon, Y. D., and Jeong, Seung R. (2015). A content analysis for website usefulness evaluation: Utilizing text mining technique. *Journal Of Korean Society For Internet Information* 16(4), 71-81. doi:10.7472/jksii.2015.16.4.71.
- Law, R., Shanshan Q., and Buhalis, D. (2010). Progress in tourism management: A review of website evaluation in tourism research. *Tourism Management* 31(3), 297-313. doi:10.1016/j.tourman.2009.11.007
- Lee, I. (2005). The Evolution of e-recruiting: A content analysis of Fortune 100 career web sites. *Journal Of Electronic Commerce In Organizations* 3(3), 57.
- Lee, Y., and Kozar, A. K. (2006). Investigating the effect of website quality on e-business success: An analytic hierarchy process approach. *Decision Support Systems* 42(3), 1383-1401.
- Leite, P., Gonçalves, J., Teixeira, P., and Rocha, A. (2014). Towards a model for the measurement of data quality in websites. *New Review Of Hypermedia And Multimedia* 20(4), 301-316. doi:10.1080/13614568.2014.968638
- Liu, C., Arnett, P. K., Capella, M. L., and Beatty, C. R. (1997). Web sites of the Fortune 500 companies: Facing customers through home pages. *Information And Management* 31(6), 335-345. doi:10.1016/S0378-7206(97)00001-3.
- Liu, C., and Arnett, K. P. (2002). An examination of privacy policies in Fortune 500 Web sites. *American Journal of Business* 17(1), 13-22. doi:10.1108/19355181200200001.
- Liu, C., Arnett, K. P., and Litecky, C. (2000). Design quality of websites for electronic commerce: Fortune 1000 webmasters' evaluations. *Electronic Markets* 10(2), 120-129.
- Loiacono, E. T., Romano Jr., N. C., and McCoy, S. (2009). The state of corporate website accessibility. *Communications of the ACM* 52(9), 128-132. doi:10.1145/1562164.1562197.
- Mich, L., and Franch, M. (2000). 2QCV2Q: A Model for Web Site Analysis and Evaluation. Proc. Information Resources Management Association Int'l Conf. (IRMA '00), Idea Group Publishing: 586-589.
- Millstein, I., and MacAvoy, P. (1998). The active board of directors and performance of the large publicly traded corporation. *Columbia Law Review* 98(5), 1283-1322. doi:10.1111/j.1745-6622.1999.tb00510.x.
- Mohammed, I., Basak, D. G., Schuckert, M., and Law, R. (2016). An empirical investigation of corporate identity communication on Hong Kong hotels' websites. *Journal Of Hospitality Marketing and Management* 25(6), 676-705. doi:10.1080/19368623.2016.1096875.
- Murphy, J., Forrest, J. E., Wotring, E. C., and Brymer, A. R. (1996). Hotel management and marketing on the Internet: An analysis of sites and features. *The Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly* 37(3), 70-82.
- Obal, M., and Kunz, W. (2013). Trust development in e-services: a cohort analysis of Millennials and Baby Boomers. *Journal of Service Management* 24(1), 45-63. doi:10.1108/09564231311304189.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., and Berry, L. L. (1985). A conceptual model of service quality and its implications for future research. *Journal of Marketing*, 41-50. doi:10.2307/1251430.
- Perry, M., and Bodkin, C. D. (2002). Fortune 500 manufacturer web sites: Innovative marketing strategies or cyberbrochures? *Industrial Marketing Management* 31(2), 133-144. doi:10.1016/S0019-8501(01)00187-0.
- Pollach, I. (2011). The readership of corporate websites: A cross-cultural study. *The Journal of Business Communication* 48(1), 27-53. doi:10.1177/0021943610385657.
- Postelnicu, Z., Raviv, T. and Ben-Gal, I. (2016). Improving websites' quality of service by shortening their browsing expected path length. *Quality and Reliability Engineering International* 32(6), 2017-2031. doi:10.1002/qre.2030.

- Raj, S., Sharma, V. L., Singh, A. J., and Goel, S. (2016). Evaluation of quality and readability of health information websites identified through India's major search engines. *Advances in Preventive Medicine 2016*: 1-6. doi:10.1155/2016/4815285.
- Romano Jr., N. C. (2002). Customer relationship management for the web-access challenged: inaccessibility of Fortune 250 business web sites. *International Journal of Electronic Commerce 7*(2), 81-117.
- Simeon, R. (1999). Evaluating domestic and international web-site strategies. *Internet Research 9*(4), 297-308. doi:10.1108/10662249910286842.
- Smith, K. T., and Alexander, J. J. (2013). Which CSR-related headings do Fortune 500 companies use on their websites? *Business Communication Quarterly 76*(2), 155-171. doi:10.1177/1080569912471185.
- Sullivan, J. (1999). What are the functions of corporate home pages? *Journal of World Business 34*(2), 193-210.
- Sun, P., David A. C., and Rich H. (2015). Chinese customers' evaluation of travel website quality: A decision-tree Analysis. *Journal of Hospitality Marketing & Management 25*(4), 476-97. doi:10.1080/19368623.2015.1037977.
- Tang, L., Christine C. G., and Bijie B. (2015). Corporate social responsibility communication through corporate websites: A comparison of leading corporations in the United States and China. *International Journal of Business Communication 52*(2), 205-227. doi:10.1177/2329488414525443.
- Turkishtime (2015). *Ar-Ge 250*, retrieved from <http://www.timakademi2023.org/backup/wp-content/uploads/2013/07/ARGE-250-SON.pdf> on 08 July 2016.
- Usta, R. (2007). Türkiye'deki en büyük 100 sanayi işletmesinin web sitelerinin pazarlama iletişimi yönünden incelenmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi 21*(2), 243-260.
- Wells, J. D., Valacich, J. S., and Hess, T. J. (2011). What signal are you sending? How website quality influences perceptions of product quality and purchase intentions. *MIS quarterly*, 373-396.
- Williamson, O. I., King, E. J., Lepak, P. D., and Sarma, A. (2010). Firm reputation, recruitment web sites, and attracting applicants. *Human Resource Management 49*(4), 669-687.
- Young, J., and Foot, K. (2005). Corporate E-cruiting: The construction of work in fortune 500 recruiting Web sites. *Journal Of Computer-Mediated Communication 11*(1), 44-71. doi:10.1111/j.1083-6101.2006.tb00303.x.
- Zhao, J. J., Allen D. T., and Melody W. A. (2006). User-interface design characteristics of Fortune 500 B2C e-commerce sites and industry differences. *Delta Pi Epsilon Journal 48*(1), 43-55. ISSN:0011-8052.

Appendix 1

Dimension	Indicator	Evaluation/Categorization
Identity	Organizational Chart	Not exist (0) Exist as a list (1) Exist as schema (2)
	Corporation Logo	Not proper colors, firm name is not characteristic and logo does not exist (0) Not proper colors or firm name is not characteristic or logo does not exist (1) Proper colors, logo exist and firm name is characteristic (2)
	Vision/Mission Statement	Not exist (0) Exist only one of them (1) Exist together (2)
	Company History	Not exist (0) Exist as text (1) Exist as dynamic schema (2)
	Message From Top Management	Not exist (0) Exist for a single manager (1) Exist for more than one manager (2)
	Management Committee	Not exist (0) Exist as schema (1) Exist with the cv of managers (2)
Content	Product Information	Not exist (0) Attainable with one click or in main page (1) Exist in separate web site (2)
	Innovation Related Information	Not exist (0) Exist within other sections (1) Exist as a separate section (2)
	Certificates	Not exist (0) Exist but documents are not attainable (1) Exist and documents are attainable (2)
	Information Related with Stakeholder (customers, suppliers, investors etc.)	A separate section do not exist (0) Exist as a separate section for one stakeholder (1) Exist as a separate section for more than one stakeholder (2)
	Issues Related to Social Responsibility	Not exist (0) No report exist but topics mentioned in site (1) Exists separate reports for each, or at least for one of them (2)
	Issues Related to Environment, Sustainability Report	Not exist (0) Not exist as a separate section (1) Exist as a separate section (2)

	Financial Information/Report	Not exist (0) Exist as information society service (1) Exist under a particular section on corporate website (2)
Service	Email	Not exist (0) Only one mail address exist (1) (customer service in general) Exist for more than one mail address (2)
	Contact Form	Not exist (0) Exist but do not work (1) Exist and active (2)
	News/Announcements	Not exist (0) Only one exists (1) Both news/announcement exist separately (2)
	Newsletter	Not exist (0) Exist but limited to information sharing (1) Exist and available as e-newsletter or publications (2)
	Human Resource/Employment Opportunity	Not Exist (0) Applications made by an external site (1) Website accepts applications through its system, a specific database/form for job applications (2)
	Customer Service/Support	Not exist (0) Not exist as a separate section (generally services, products, service after sales, price) (1) Exist as a separate section (2)
	Investor Relations/Support	Not exist (0) Not exist as a separate section (1) (some financial information and reports for investors) Exist as a separate section (2)
Location	Linkedin	Not exist (0) Exist (1)
	Facebook	
	Twitter	
	Blog	
	Google Plus	
	Youtube	
	Instagram	
	Journal, Periodical or Press Release	
Management	Information About Date of Website Update	Not exist (0)

		Exist (1)
	Live Support/Online Chat	Not exist (0) Exist (1)
	Multiple Website Domains	Only one domain exist (0) At least two domains exist (1)
	Broken Links	Exist (0) Not exist (1)
Usability	Site Map/Table of Contents	Not exist (0) Attainable with one click (1) Exist in main page (2)
	People with Disabilities	Not exist (0) Services for people with disabilities (1) Separate section (2)
	Search Engine	Not exist (0) Exists but do not work (1) Exists and works (2)
	Language Options	Exist only in Turkish (0) Exist only in Turkish and English (1) Exist in more than one language (2)

A Concentration Analysis in the Turkish Domestic Air Transportation Industry using with CRm and Herfindahl-Hirschman Indexes

Türkiye İç Hat Hava Taşımacılığı Üzerine Herfindahl-Hirshman Endeksi ve CRm Yoğunlaşma Oranı Analizi ile Piyasa Yoğunlaşmasının Tespit Edilmesi

Mehmet YAŞAR*
Kasım KİRACI**
Selçuk KAYHAN***
Temel Caner USTAÖMER****

Abstract

Concentration means that economic activities are dominated or owned by a small number of firms in any market. Accordingly, there is a negative relationship between concentration ratio in the market and level of competition. In other words, as the concentration rate increases, level of competition decreases and vice-versa. The low market concentration ratio and imperfect competition are common occurrences in the emerging countries such as Turkey. In this study, concentration ratio and level of competition of the top five airports in Turkey will be examined by years. In this context, the airlines' (using these top five airports) number of passengers and cargo volumes between 2012 and 2015 will be used to analyse. This study is significant as it is the first study to investigate airport market concentration and market structure in Turkey. In this context, the relationship between domestic air transportation concentration ratio and market structure will be demonstrated with using M-Firm Concentration Ratio (CRm) and Herfindahl-Hirschman Index (HHI) analysis methods. After the analyses, our results justified that market structure is far from competition. In addition, there are recommendations and determinations to what to do for ensuring competition and maintaining it truly in this study.

Keywords: Herfindahl-Hirshman Index, M-Firm Concentration Ratio, Airline Companies, Competition, Market Structure

Öz

Yoğunlaşma, herhangi bir piyasada ekonomik faaliyetlerin az sayıda firmanın domine edilmesi ya da sahiplenilmesi anlamında kullanılmaktadır. Buna göre piyasadaki yoğunlaşma oranı ile rekabet düzeyi arasında negatif yönlü bir ilişki söz konusudur. Diğer bir ifade ile piyasadaki yoğunlaşma oranı arttıkça rekabet düzeyi azalır, yoğunlaşma oranı azaldıkça rekabet düzeyi artar. Türkiye gibi gelişmekte olan ülke piyasalarında piyasa yoğunlaşma oranının düşük olması ve eksik rekabet sık rastlanılan bir durumdur. Bu çalışma kapsamında Türkiye'deki faaliyet gösteren en büyük beş havalimanının piyasadaki yoğunlaşma oranı ve rekabet düzeyi incelenecektir. Bu kapsamda söz konusu havaalanlarını kullanan havayolu işletmelerinin 2012-2015 yılları arasında bu havaalanlarındaki yolcu sayıları ve kargo miktarları incelenecektir. Bu çalışma Türkiye'deki havalimanlarında pazar yoğunlaşması ve piyasa yapısını inceleyen ilk araştırma olması nedeniyle önemlidir. Türkiye'de havacılık piyasasında yoğunlaşma ve piyasa yapısı arasındaki ilişki M - Firma Yoğunlaşma Oranı ve Herfindahl-Hirschman Endeksi Analiz yöntemleri kullanılarak iç hat hava taşımacılığındaki piyasa yapısının durumu ortaya konmaya çalışılacaktır. Yapılan analizler sonucunda piyasanın rekabetçi yapıdan uzak olduğu ortaya çıkarılmıştır. Buna ek olarak çalışmada rekabetin sağlanması ve sağlıklı bir şekilde işlemesine yönelik yapılması gerekenlerle ilgili tespit ve öneriler yer alacaktır.

---

* Research Assistant, Anadolu University, Department of Civil Aviation Management, mehmet_yasar@anadolu.edu.tr

** Research Assistant, School of Civil Aviation, İskenderun Teknik Üniversitesi, kasim.kiraci@iste.edu.tr

*** Lecturer, Dept. of Civil Aviation Management, Amasya University, selcuk.kayhan@amasya.edu.tr

**** Research Assistant, Dept. of Civil Aviation Management, Anadolu University, temelcanerustaomer@anadolu.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Herfindahl-Hirshman Endeksi, M-Firma Yoğunlaşma Oranı, Havayolu İşletmeleri, Rekabet, Piyasa Yapıları

Introduction

Competition is defined as sharing limited sources for unlimited needs of people (Aktan & Y.Vural, 2004). Therefore, in the classic economy, competition is behaviour of companies for reducing prices to fight back excessive supply (McNulty, 1968).

While classic economists define competition as market process, Neo-Classic economists define it as market structure and then pure competition fact is at the top of agenda. According to Classic economists, output of process is two companies which turn against each others. However, Neo-Classic economists state that there are many sellers and buyers, flow of information is complete and there is no entry or exit barriers in the pure competition. Moreover, market is homogen and share of market can be divided (Özkan, 2007).

If all conditions which Neo Classic thought are provided, pure competition can be realized. Pure competition is not possible in the real world (Aktan & Y.Vural, 2004). If all conditions mentioned above are not realised, markets are defined as imperfect competition. These markets; monopol, duopol and oligopol. Table 1 shows features of these markets (Grant, 2008).

Table 1: Market Structures

	Perfect Competition	Oligopol	Duopol	Monopol
Concentration	Many companies	A few companies	Two companies	One company
Entry and Exit Barriers	No barrier	Significant entry barriers		High entry barriers
Product Diversification	Homogen Product/Service		Potential for product diversification	
Accessibility to Information	No barrier to flow of information		Access to information is limited	

Source: Robert M.Grant, Contemporary Strategy Analysis (UK: Backwell Publishing, Sixth Edition. 2008)

Imperfect competition can be observed in developed countries, such as Turkey. In imperfect markets, there are entry and exit barriers, players in the market can differentiate their products and access to information is limited wholly or partially (Silva, 2007; Batmaz & Özcan, 2008).

Concentration determines market structure and is related to the number of buyers and sellers in the market and size distribution (Süslü & Baydur, 1999). Market concentration is related to the situation that limited number of companies have economic resources and activities. In imperfect markets, market concentration is common (Durukan & Hamurcu, 2009).

To measure market power, concentration indexes which provides helpful and practical indicators are utilised. These indexes give important information about market concentration and competition level (Pehlivanoglu & Tekçe, 2013). For this purpose, as part of Structure-Conduct-Performance (SCP) approach, Herfindhal-Hirschman Index and M-firm Concentration Ratio analyses are widely utilised (Polat, 2007; Pehlivanoglu and Tekçe, 2013).

For this research, as part of application area, Turkish aviation domestic market was chosen. There are two main reasons for choosing this application area. Firstly, we did not find

any research related to this topic in Turkey. Secondly, after 2003, domestic deregulation was a milestone for Turkish Civil Aviation (Battal, Yılmaz, & Ateş, 2006) and to reveal the effect of increased competition on domestic markets (Gerede & Orhan, 2015).

In this context, the following research questions are answered:

- What is the level of market structure in Turkish domestic air transport?
- What is the level of market structure in Turkish domestic air cargo transport?

In the first part of this research, general structure of Turkey's aviation industry will be mentioned. All data in this research was obtained from General Directorate of State Airports Operations statistical annuals. Second part deals with the relationship between concentration and market structure. The last part, in accordance with M-Firm concentration ratio and Herfindhal-Hirschmann index, examines Turkish domestic passenger and cargo transport and reveal market structures.

Turkey's Air Transport Industry

Air transport industry generated 819,4 billion dollars in gross domestic product of 2013 in Turkey (TÜİK, 2014). Direct effect of aviation industry is 5,8 billion dollars, indirect effect is 4,3 billion dollars and induced effect is 2,01 billion dollars (ATAG, 2014). The total effect of aviation industry is responsible for 1,5% of gross domestic product.

In 1978, the United States of America deregulated its domestic markets. After 5 years, in 1983, thanks to No.2920 of Civil Aviation Law, private airlines were given permission to carry out domestic operations in Turkey (Battal, Yılmaz, & Ateş, 2006; Oktal & Gerede, 2002). Before this deregulation, only Turkish Airlines (the flag carrier) was flying in the domestic routes. After the deregulation, new airlines were established and the number of airlines increased. However, reasons such as technical inadequacy, lack of qualified employees and infrastructure problems led some airlines to go bankrupt and stop operations (Korul & Küçükonal, 2003). Moreover, this law did not deregulate domestic markets completely. 9/11 attacks and economic crises (IATA, 2011) affected aviation industry in the whole world adversely (Battal, Yılmaz, & Ateş, 2006). The government in Turkey modified No.2920 to reduce negative impacts and gave airlines the chance to determine their fares freely (TBMM, 2001). In 2003, deregulation has started in the domestic markets and private airlines started domestic operations (Battal, Yılmaz, & Ateş, 2006; Gerede & Orhan, 2015). All these developments expanded airline market and passenger numbers, cargo and commercial airplane traffic increased significantly year by year. In the beginning of deregulation, passenger number stood at 9,1 millions. After only one year, passenger number reached to 85 millions (UBAK, 2014). In Turkey, the number of all airplanes in 2003 was only 162. In the December of 2015, this number reached to 489. In the same period, seat capacity increased from 27.599 to 90.259 and cargo capacity grew from 302.737 kg to 1.759.600 kg (ATIG, 2015; UBAK, 2014; SHGM, 2015).

Summary of Statistical Data Related To Turkey's Air Transport

In this part, to explain present situation of Turkey's air transport better, the data of General Directorate of State Airports Authority between 2012 and 2015 were scanned and taking account of commercial airplane, passenger and cargo traffic, top 10 airports were tabularised. Related tables can be found in annexes. Annex A gives the data related to commercial airplane traffic, Annex B shows passenger traffic data and cargo traffic data can be found in Annex C.

According to Appendix A, since end of 2015, commercial airplane traffic increased by 9,5% year-on-year. If we look at the increase for domestic and international routes separately,

percentual increase shows parallelism with Turkey-wide. In terms of top 10 airports, Istanbul Ataturk Airport is responsible for 36% of total commercial traffic (IATA: IST, ICAO: LTBA¹). IST/LTBA is followed by Istanbul Sabiha Gokcen, Antalya, Ankara Esenboga airports respectively.

Appendix B shows top 10 airports in terms of passenger traffic in 2012 and 2015. In the end of 2015, Turkey-wide passenger traffic reached to 165,7 millions and increased by 10,9% year-on-year. Domestic and international routes reveal differences in numbers. While increase in domestic routes was 12,2%, international routes saw 9,6% increase. Total increase in traffic reached to more than 16 millions. In terms of top 10 airports, Ataturk Airport accounts for 34% of total traffic and this percentage is close to its commercial traffic percentage of 36%. Istanbul Ataturk Airports is followed by Antalya, Istanbul Sabiha Gokcen and Ankara Esenboga Airports respectively.

Appendix C demonstrates transported cargo quantity between the years 2012 and 2015. In the end of 2015, cargo quantity increased by 15,6% year-on-year and this increased was derived from increase in international routes. Ataturk Airport is responsible for 86% of cargo traffic. By contrast with passenger and commercial airplane traffic, Antalya Airport was ranked at the 6.

Market Level Competition

“Competition” is defined as a company that it is trying to succeed against by achieving goals of sale amount, profit and market share (Bas, 2005: 38). Polat (2007) defines market structure as a method that classifies markets according to competition. Market is classified as pure competition, monopol, monopolistic competition and oligopoly. Examining market structures at the present time reveals that monopolistic competition and oligopoly markets are more common, on the other hand, pure competition and monopol markets are rare (2007: 99).

Pehlivanoglu and Tekce (2013) define monopolistic competition and oligopoly markets in their study. In monopolistic competition, there are many companies in the market but their effects on price are not significant. On the other hand, in oligopoly markets, there are few companies but they have power to determine prices.

Concentration is defined as the degree to which the output in a market or an industry is accounted for by only a few firms. It differs according to market structure and competition level (Uysal and Ozturk, 2005: 274; Pehlivanoglu ve Tekce, 2013: 373). In other words, it is related to whether structure in the market is open to competition or not (Günlü, 2011: 102). Concentration analysis is utilised to measure competition between firms in a market and reveal unfair competition. The measurement of concentration level reveals market structure, market behaviour and market performance in a certain industry (Baş, 2005: 39).

There are many methods to measure concentration level in a market or an industry. Herfindahl-Hirschman and M-Firm concentration ratio are two of commonly used methods (Uysal and Ozturk, 2005: 275). The following part gives detailed information about mentioned concentration indexes.

Herfindahl-Hirschman Index (HHI)

This index is accepted as a good one because it takes account of firm numbers and their market shares (Kaynak and Ari, 2011: 48). Herfindahl-Hirschman Index is calculated by squaring the market share of each firm competing in a market and its formula is as follows (Uysal and Ozturk, 2005:276).

---

¹ IST: IATA's (International Air Transportation Association) three digits airport code; LTBA: ICAO's (International Civil Aviation Organization) four digits code

(S_i) market shares of firms(%)

$$HHI = \sum_{i=1}^n (S_i)^2 \quad \text{that is to say} \quad (1)$$

$$HHI = s_1^2 + s_2^2 + s_3^2 + s_4^2 \dots \dots \dots s_n^2$$

$$\text{Example; } HHI = (15)^2 + (15)^2 + (15)^2 + (15)^2 + (20)^2 + (20)^2 \\ = 225+225+225+225+400+400 = 1700$$

While the highest H-H index value for a market can be 10.000 if there are many firms in the market, H-H index value can be near the zero. Generally, the value of 0-2.000 H-H index qualifies low concentration market, the value of 2.000-4.000 H-H index indicates medium concentration market and the value of 4.000-10.000 H-H index shows high concentration market. According to United States of America's "Merger Guideline", there is pure competition for HHI below 1000; there is monopolistic competition for HHI 1.000-1.800 and there is oligopoly competition for HHI above 1.800 (Polat, 2007, s. 100; Durukan & Hamurcu, 2009, s. 78; Pehlivanoglu & Tekçe, 2013, s. 375).

M-Firm Concentration Ratio (CR_M)

This ratio is generally calculated for 4 or 8 firms. In the low concentration markets, competition level is high, in the high concentration markets, competition level is low. If concentration ratio reaches to 100%, this means that one firm dominates the market. M - Firm Concentration Ratio (CRM) is calculated as follows (Polat, 2007:100);

$$CR_M = \frac{1}{X} \sum_{i=1}^m X_i \quad (2)$$

CR_M : shows concentration ratio for "M" number of firms.

X_i : shows the value of "x" variable for "i" firm when firms are ranged according to this variable.

X: shows the total value of "x" variable for all firms in a market.

According to CR 4 concentration ratio, market structure is classified as follows (Hamurcu and Durukan, 2009: 77-78):

- 0-30 range: Concentration is low (there is competition),
- 31-50 range: Concentration is medium (reduced competition, almost oligopoly),
- 51-70 range: Concentration is high (competition is reduced and oligopoly market is formed),
- 71-100 range: Concentration is very high (monopoly market is formed).

Literature Review

There are many studies related to market concentration in the literature. In these studies, market concentration of various industries were analyzed by using Herfindahl-Hirschman Index (HHI) and M- Firm Concentration Ratio to evaluate concentration degree in the markets and market structures.

Polat (2007) determined Turkish cement market structure by using data of cement firms' revenues, costs and output. According to M-firm concentration analyses, market structure verged between monopolistic competition and oligopoly market. In terms of Herfindahl-Hirschman Index, more competitive structure was found.

Kaynak and Ari (2011) investigated the concentration level of Turkish automotive industry. According to CR_4 , native trap market had high concentration level. In terms of CR_8 , imported trap market had high level of concentration. In the same study, according to Herfindahl-Hirschman Index, native trap market showed monopolistic competition characteristics. On the other hand, imported trap market had low level of concentration.

Haan and Poghosyan examined whether bank earnings volatility depended on bank size and the degree of concentration in the banking sector using quarterly data for non-investment banks in the United States for the period 2004Q1-2009Q4. They found that bank earnings volatility decreased with market concentration. They also found that larger banks located in concentrated markets experienced higher volatility during the recent financial crisis (Haan and Poghosyan, 2012).

Pehlivanoglu and Tekce (2013) examined electric energy market between the years 1993 and 2011 by analysing net sales profit of firms. Analyses results show that according to [CR] _4, market has high concentration. According to Herfindahl - Hirschman Index, market has very high concentration.

Pulaj and Kume (2013) applied concentration ratio (CR4) method, HHI and Gini Coefficient to analyse the absolute concentration ratio and relative concentration ratio for construction industry market in Albania with 2003 to 2012 statistical data. The results revealed that the construction industry was a low concentrated industry because the industrial concentration ratios were below the threshold levels.

Ha and Seo compared cargo volumes and fleet capacity of top 4 transporters in Korean Ship Industry and their international counterparts between the years 1992 and 2004. Their findings showed that the concentration ratio was well below that of the global counterpart. Moreover, the changes of CR4 between 1992 and 2004 indicated the Korean shipping market became more competitive and less concentrated. (Ha and Seo, 2013).

Nurwati (2014) investigated the relationship of market structure and performance for Indonesian Islamic Banks between the years 1999 and 2011. He found that there was a significant relation between market concentration and banks' equity conversion.

Trish and Herring (2015) examined the relationship between employer-sponsored fully-insured health insurance premiums and the level of concentration in local insurer and hospital markets using the nationally-representative 2006-2011 KFF/HRET Employer Health Benefits Survey in the USA. They found that premiums were higher for plans sold in markets with higher levels of concentration relevant to insurer transactions with employers, lower for plans in markets with higher levels of insurer concentration relevant to insurer bargaining with hospitals, and higher for plans in markets with higher levels of hospital market concentration.

An Emprical Study On Turkish Domestic Air Transport Market

For this research, 2012-2015 data of domestic airlines (Turkish Airlines, Pegasus Airlines, Onur Air, AtlasGlobal Airlines, Borajet Airlines and Sun Express Airlines) which dominate Turkish domestic market were utilized. Within this scope, domestic passenger and domestic cargo data of 5 airports (Istanbul Ataturk Airport, Istanbul Sabiha Gokcen Airport, Ankara Esenboga Airport, Izmir Adnan Menderes Airport and Antalya Airport) which dominates airport markets were used. Herfindahl - Hirschman Index and Concentration Ratio values will be examined seperately.

Airlines' Market Shares At Airports In Terms of Passenger and Cargo

In this chapter, airlines' passenger numbers, cargo volume and market shares are analyzed in the biggest five airports in Turkey in terms of passenger and cargo taffic.

Airlines' market shares at Istanbul Ataturk airport

Table 2 and Table 3 presents data related to Istanbul Ataturk Airport. While Table 2 gives passenger traffic and market shares between 2012 and 2015, Table 3 presents cargo traffic and market shares.

Table 2: Airlines' Passenger Numbers Market Shares at Istanbul Ataturk Airport

Airline	2012		2013		2014		2015	
	Passenger Numbers	Market Share %	Passenger Numbers	Market Share %	Passenger Numbers	Market Share %	Passenger Numbers	Market Share %
Turkish Airlines	10.322.520	0,676	11.487.011	0,667	12.939.134	0,698	13.820.377	0,7148
Pegasus Airlines	510.064	0,033	549.798	0,032	570.669	0,031	585.974	0,0303
Onur Air	2.638.534	0,173	3.098.786	0,180	3.022.855	0,163	3.087.338	0,1596
Atlas Global	1.796.955	0,118	2.081.639	0,121	2.009.422	0,108	1.839.894	0,0951
Others	2907	0,000	1438	0,000	215	0,000	290	~0,010
Total	15.270.980	1,000	17.218.672	1,000	18.542.295	1,000	19.333.873	1,000

Table 2 presents passenger traffic data between 2012 and 2015 at Istanbul Ataturk Airport. According to the table, Turkish Airlines' market shares increased year by year. While its market share was at 67,6% in 2012 it increased to 71,48% in 2015. Other airlines' market shares decreased significantly.

Table 3: Airlines' Cargo Market Shares at Istanbul Ataturk Airport

Airline	2012		2013		2014		2015	
	Cargo (ton)	Market Share %	Cargo (ton)	Market Share %	Cargo (ton)	Market Share %	Cargo (ton)	Market Share %
Turkish Airlines	N/A	N/A	45803	0,960	47.999	0,971	42.111	0,9139
Pegasus Airlines	N/A	N/A	155	0,003	108	0,002	65	0,0014
Onur Air	N/A	N/A	1063	0,022	605	0,012	172	0,0037
Atlas Global	N/A	N/A	672	0,014	584	0,012	1.596	0,0346
Others	N/A	N/A	1	0,000	136	0,003	2.132	0,0462
Total	N/A	N/A	47694	1,000	49432	1,000	46.075	1,0000

Table 3 gives market share and cargo volume carried by airlines at Istanbul Ataturk Airport. Because the year 2012 data was not available it was showed as N/A. According to the table, Turkish Airlines' market share was too high and did not drop below 90% over the years.

Airlines' market shares at Istanbul Sabiha Gokcen airport

The data related to Istanbul Sabiha Gokcen Airport is given on Table 4 and Table 5. While Table 4 presents passenger traffic and market share between 2012 and 2015, Table 5 gives cargo traffic and market share.

Table 4: Airlines' Passenger Numbers data at Istanbul Sabiha Gokcen Airport

Airline	2012		2013		2014		2015	
	Passenger Numbers	Market Share %	Passenger Numbers	Market Share %	Passenger Numbers	Market Share %	Passenger Numbers	Market Share %
Turkish Airlines	1.635.485	0,168	3.110.356	0,261	4.410.692	0,295	6.343.622	0,3424
Pegasus Airlines	6.388.787	0,655	7.944.716	0,666	9.611.593	0,643	11.200.269	0,6045
Onur Air	0	0	0	0	0	0	253	~0,0050
Atlas Global	82.518	0,008	269.508	0,023	303.738	0,020	116.261	0,0062
Sun Express	1.585.396	0,162	544837	0,045	447.450	0,030	443.534	0,0239
Borajet	62.317	0,006	57511	0,004	181.270	0,012	420.510	0,0226

Others	4.350	0,000	1.143	0,001	828	0,000	1200	~0,0050
Total	9758853	1,000	11.928.074	1,000	14.955.571	1,000	18.525.649	1,0000

Table 4 shows passenger traffic data at Istanbul Sabiha Gokcen Airport between 2012 and 2015. Accordingly, Pegasus Airlines' market share in 2012 was at 65% and decreased to 60% in 2015. In the same period, Turkish Airlines' market share doubled.

Table 5: Airlines' Cargo Volumes data at Istanbul Sabiha Gokcen Airport

Airline	2012		2013		2014		2015	
	Cargo (ton)	Market Share %	Cargo (ton)	Market Share %	Cargo (ton)	Market Share %	Cargo (ton)	Market Share %
Turkish Airlines	N/A	N/A	674	0,190	1583	0,338	2.255	0,3659
Pegasus Airlines	N/A	N/A	2833	0,798	2976	0,635	3.553	0,5765
Onur Air	N/A	N/A	0	0,000	0	0	0	0
Atlas Global	N/A	N/A	0,62	0,000	0	0	1	0,0000
Others	N/A	N/A	41,38	0,012	127	0,027	352	0,0571
Total	N/A	N/A	3549	1,000	4686	1,000	6.162	1,0000

Table 5 presents market share and cargo volume carried by airlines at Istanbul Sabiha Gokcen Airport. Because the data related to 2012 was not available it was shown as N/A. According to the table, Pegasus Airlines' market share decreased significantly over the years. Accordingly, the 80% market share in 2012 decreased to 58%. As for Turkish Airlines, its market share increased from 19% in 2012 to 36% in 2015.

Airlines' market shares at Ankara Esenboga airport

Table 6 and Table 7 presents the data related to Ankara Esenboga Airport. While Table 6 gives passenger traffic and market share between the years 2012 and 2015, Table 7 presents market share and cargo traffic.

Table 6: Airlines' data at Ankara Esenboga Airport

Airline	2012		2013		2014		2015	
	Passenger Numbers	Market Share %	Passenger Numbers	Market Share %	Passenger Numbers	Market Share %	Passenger Numbers	Market Share %
Turkish Airlines	6315925	0,822	7.963.364	0,850	8141627	0,849	8.982.389	0,8504
Pegasus Airlines	1103765	0,144	1.271.261	0,136	1350452	0,141	1.487.220	0,1408
Onur Air	0	0	0	0,000	7314	0,001	N/A	N/A
Atlas Global	1112	0,000	369	0,000	0	0	1.654	0,0000
Borajet	255909	0,033	131.547	0,014	88737	0,009	89.674	0,0084
Others	2660	0,000	3.660	0,000	3220	0,000	1.346	0,0000
Total	7679371	1,000	9.369.832	1,000	9591350	1,000	10.562.282	1,0000

Table 6 shows passenger traffic data between the years 2012 and 2015 at Ankara Esenboga Airport. According to the table, Turkish Airlines' market share was significantly high. Its market share varied between 81% and 85%. Other airlines' market share did not change significantly. Therefore, it might be said that Turkish Airlines dominate this market.

Table 7: Airlines' data at Ankara Esenboga Airport

Airline	2012		2013		2014		2015	
	Cargo (ton)	Market Share %	Cargo (ton)	Market Share %	Cargo (ton)	Market Share %	Cargo (ton)	Market Share %
Turkish Airlines	N/A	N/A	13005	0,988	13613	0,988	11.940	0,981
Pegasus Airlines	N/A	N/A	159	0,012	165	0,012	226	0,019
Onur Air	N/A	N/A	0	0,000	0	0	0	0
Atlas Global	N/A	N/A	0	0,000	0	0	0	0
Others	N/A	N/A	0	0,000	0	0	1	0,000
Total	N/A	N/A	13164	1,000	13778	1,000	12.167	1,000

Table 7 presents market share and cargo volume carried by airlines at Ankara Esenboga Airport. According to the table, Turkish Airlines has a monopoly over the market.

Airlines' market shares at Izmir Adnan Menderes airport

Table 8 and Table 9 presents the data related to Izmir Adnan Menderes Airport. While Table 8 gives passenger traffic and market share between the years 2012 and 2015, Table 9 shows Cargo traffic and market share in the same period.

Table 8: Airlines' data at Izmir Adnan Menderes Airport

Airline	2012		2013		2014		2015	
	Passenger Numbers	Market Share %	Passenger Numbers	Market Share %	Passenger Numbers	Market Share %	Passenger Numbers	Market Share %
Turkish Airlines	2059069	0,296	2.596.599	0,335	2840528	0,339	3.295.949	0,3452
Pegasus Airlines	2296976	0,331	2.760.081	0,356	2930492	0,349	3.333.870	0,3492
Onur Air	445071	0,064	479.905	0,062	470195	0,056	559.740	0,0586
Atlas Global	723970	0,104	552.882	0,071	563732	0,067	527.830	0,0552
Sun Express	1416877	0,204	1.364.516	0,176	1565066	0,187	1.789.375	0,1874
Others	3081	0,000	376	0,000	20412	0,002	38.679	0,0040
Total	6945044	1,000	7.753.983	1,000	8390425	1,000	9.545.443	1,0000

Table 8 presents passenger traffic data between 2012 and 2015 at Izmir Adnan Menderes Airport. According to the table, in terms of passenger market, Turkish Airlines and Pegasus Airlines had almost the same market shares. Moreover, Sun Express' market share varied between 17% and 20%. These three airlines' total market share were at approximately 85%.

Table 9: Airlines' data at Izmir Adnan Menderes Airport

Airline	2012		2013		2014		2015	
	Cargo (ton)	Market Share %	Cargo (ton)	Market Share %	Cargo (ton)	Market Share %	Cargo (ton)	Market Share %
Turkish Airlines	N/A	N/A	17493	0,885	19204	0,896	18.314	0,8374
Pegasus Airlines	N/A	N/A	1623	0,082	1700	0,079	2.213	0,1011
Onur Air	N/A	N/A	35	0,002	1	0,000	0	0
Atlas Global	N/A	N/A	541	0,027	411	0,019	1.249	0,0571
Others	N/A	N/A	77	0,004	113	0,005	93	0,000

Total	N/A	N/A	19769	1,000	21429	1,000	21.868	1,000
--------------	-----	-----	-------	-------	-------	-------	--------	-------

Table 9 presents market shares and cargo volume carried by airlines at Izmir Adnan Menderes Airport. According to the table, Turkish Airlines dominates the market. Its market share was 88% in 2013 and decreased to 83.7% in 2015.

Airlines' market shares at Antalya airport

Table 10 and Table 11 give data related to Antalya Airport. While Table 10 gives passenger traffic and market shares between 2012 and 2015; Table 11 presents cargo traffic and market shares.

Table 10: Airlines' data at Antalya Airport

Airline	2012		2013		2014		2015	
	Passenger Numbers	Market Share %	Passenger Numbers	Market Share %	Passenger Numbers	Market Share %	Passenger Numbers	Market Share %
Turkish Airlines	1771477	0,359	2083217	0,377	2204715	0,354	2.632.133	0,3811
Pegasus Airlines	972639	0,197	1323549	0,239	1575766	0,253	1.792.702	0,2595
Onur Air	581899	0,118	632028	0,117	557090	0,089	576.397	0,0834
Atlas Global	675547	0,137	648147	0,150	900015	0,144	661.663	0,0958
Sun Express	870870	0,176	831517	0,114	925505	0,148	1.162.354	0,1683
Others	68571	0,014	8027	0,001	67794	0,010	82015	0,0118
Total	4941003	1,000	5526485	1,000	6230885	1,000	6.906.364	1,000

Table 10 gives passenger traffic data between 2012 and 2015 at Antalya Airport. According to the table, in terms of passenger market, Turkish Airlines has the highest market share. Turkish Airlines' market share varies between 35% and 38%. Pegasus Airlines increased its 19.7% market share in 2012 to approximately 26% in 2015. Other airlines' market shares did not change significantly.

Table 11: Airlines' data at Antalya Airport

Airline	2012		2013		2014		2015	
	Cargo (ton)	Market Share %	Cargo (ton)	Market Share %	Cargo (ton)	Market Share %	Cargo (ton)	Market Share %
Turkish Airlines	N/A	N/A	17493	0,885	5.314	0,873	4706	0,8520
Pegasus Airlines	N/A	N/A	1623	0,082	465	0,076	403	0,0729
Onur Air	N/A	N/A	35	0,002	64	0,011	65	0,0117
Atlas Global	N/A	N/A	541	0,027	147	0,024	269	0,0487
Others	N/A	N/A	77	0,004	99	0,016	80	0,0144
Total	N/A	N/A	19769	1,000	6089	1,000	5.523	1,000

Table 11 indicates market share and cargo volume carried by airlines at Antalya Airport. According to the table, Turkish Airlines dominates the market. The relevant airline's market share varies between 85% and 88%.

Concentration Ratio for Turkish Domestic Passenger and Cargo Markets

CR4 domestic passenger and cargo market concentration ratios

Table 12: Domestic Passenger and Cargo Market Concentration Ratios according to CR_4

Airport		Value				Value Range	CR Market Definition
		2012	2013	2014	2015		
Istanbul Ataturk A.	Passenger	~1,00	0,999	~1,00	0,998	$CR_4 \geq 70$	Almost Monopol, High Intensive Market
	Cargo	NA	0,999	~1,00	0,965	$CR_4 \geq 70$	Almost Monopol, High Intensive Market
Ist. Sabiha Gokcen A.	Passenger	0,993	0,949	0,988	0,991	$CR_4 \geq 70$	Almost Monopol, High Intensive Market
	Cargo	NA	0,988	~1,00	0,999	$CR_4 \geq 70$	Almost Monopol, High Intensive Market
Ankara Esenboga A.	Passenger	0,999	0,986	~1,00	0,999	$CR_4 \geq 70$	Almost Monopol, High Intensive Market
	Cargo	NA	~1,00	~1,00	0,999	$CR_4 \geq 70$	Almost Monopol, High Intensive Market
Adnan Menderes A.	Passenger	0,935	0,824	0,931	0,940	$CR_4 \geq 70$	Almost Monopol, High Intensive Market
	Cargo	NA	0,996	~1,00	0,995	$CR_4 \geq 70$	Almost Monopol, High Intensive Market
Antalya A.	Passenger	0,869	0,884	0,900	0,904	$CR_4 \geq 70$	Almost Monopol, High Intensive Market
	Cargo	NA	0,999	0,989	0,988	$CR_4 \geq 70$	Almost Monopol, High Intensive Market

Table 12 indicates domestic passenger and cargo market concentration ratios according to CR_4 between 2012 and 2015. If CR_4 concentration ratio is between 0 and 30, that means there is low level of concentration. This range is the proof of competition. The range of 31-50 indicates medium concentration level thus, competition is reducing and there is a situation which is near oligopoly. The range of 51-70 shows that there is high level of concentration thus, competition decreases extremely in other words, there is oligopoly market structure. Lastly, the range of 71-100 indicates there is very high level of concentration. This market structure shows monopolistic characteristics (Durukan and Hamurcu, 2009: 77-78). Data from table 12 reveals that all airports are near monopoly. Although CR_4 values differs across different airports, all airports' values are higher than critical value of 70. In other words, all airports have a high degree of concentration.

Although there are many studies which evaluate the airport situation of being natural monopoly (Gillen, 2011; Starkie, 2002; Gerber, 2002; Niemeier, 2002) this study aims to exhibit differences in concentration degrees across airports in Turkey. When viewed from this aspect, in terms of passenger numbers, Istanbul Ataturk Airport is close to monopoly. It is followed by Ankara Esenboga Airport. Izmir Adnan Menderes Airport is the most distant from being a monopoly. Although airport market concentration ratios varied by years, no variations from monopol structure is visible.

Examining cargo market concentration ratios reveals that CR_4 values are near 1. This indicates that cargo market is closer to monopoly. Cargo market concentration rate was close to 1 by years and monopol structure gained importance.

Domestic Passenger and Cargo Market Concentration Ratios According To HHI

Table 13: Domestic Passenger and Cargo Market Concentration Ratios in terms of HHI

Airport		HHI Value				HHI Value Range	HHI Market Definition
		2012	2013	2014	2015		
Istanbul Ataturk A.	Passenger	5066	4929	5086	5464	$4000 < HHI < 10000$	Almost Monopol, High Intensive Market
	Cargo	NA	9222	9411	8385	$4000 < HHI < 10000$	Almost Monopol, High Intensive Market

Istanbul Sabiha Gokcen A.	Passenger	4772	5122	4951	4838	4000 < HHI < 10000	Almost Monopol, High Intensive Market
	Cargo	NA	6729	5261	4695	4000 < HHI < 10000	Almost Monopol, High Intensive Market
Ankara Esenboga A.	Passenger	6929	7409	7422	7431	4000 < HHI < 10000	Almost Monopol, High Intensive Market
	Cargo	NA	9762	9802	9627	4000 < HHI < 10000	Almost Monopol, High Intensive Market
Izmir Adnan Menderes A.	Passenger	2525	2478	2827	2827	2000 < HHI < 4000	Almost Oligopol, Medium Intensive Market
	Cargo	NA	7906	8169	7147	4000 < HHI < 10000	Almost Monopol, High Intensive Market
Antalya A.	Passenger	2361	2489	2353	2572	2000 < HHI < 4000	Almost Oligopol, Medium Intensive Market
	Cargo	NA	8076	7642	7339	4000 < HHI < 10000	Almost Monopol, High Intensive Market

Table 13 shows Turkish domestic and cargo markets HHI values, value ranges and market definitions. Maximum value of HHI can be 10.000. If there are many firms in a market and their market shares are insignificant, HHI value is near zero. In other words, HHI value decreases when market is close to pure competition. Moreover, the value of HHI 0-2000 indicates low concentration markets, the value of HHI 2000-4000 shows medium concentration markets and the value of HHI 4000-10000 indicates high concentration markets (Su, 2003: 20-21).

According to HHI, domestic passenger market concentration indicates that almost all airports have monopoly market structures. Moreover, cargo markets in all airports have monopoly market structures. Izmir Adnan Menderes and Antalya airports in terms of passenger market are more competitive and have oligopoly market structures. By contrast with this, other markets do not show competitive structures and only a few companies have all the market. Turkish domestic passenger and cargo markets HHI values share similarities with CR_4 values. In other words, both tests' results are close to each other and coherent.

Conclusion and Evaluation

To determine aviation market structure and examine this quantitatively are crucial for both market players and decision makers. By this means, it might be possible to develop qualified politics and increase competition for ever-growing and ever-changing aviation industry.

In this study, Turkish domestic passenger and cargo markets were examined by years. In this regard, top five airports in terms of passenger and cargo transported were examined to determine which market structure they had. M-Firm Concentration Ratio (CR_M) and Herfindahl-Hirschman Index (HHI) were used to reveal market structure and examine market concentration. Moreover, in this study, airlines' market shares at airports were mentioned.

M-Firm Concentration Ratio (CR_M) analyses showed that all airports in terms of passenger and cargo data had the highest level of concentration ratios. This situation indicated that market is far away from competition.

In terms of CR_4 market concentration ratio, the nearest to monopoly in respect to passenger numbers is Istanbul Ataturk Airport. It is followed by Ankara Esenboga Airport with its 0,986 concentration ratio. When cargo market concentration ratios are examined, CR_4 value range is very high (almost 1). This indicates that cargo market shows monopolistic

characteristics. The highest CR_4 value range for cargo markets is Ankara Esenboga Airport. Concentration ratio here is very close to 1.

In terms of Turkish domestic passenger and cargo market HHI values, value ranges and market definitions, Ankara Esenboga Airport has the highest HHI value in domestic market. This situation shows that this market is far away from competition. On the other hand, Izmir Adnan Menderes Airport and Antalya Airport have the lowest market concentration ratios in domestic passenger market. Their HHI values are near 2500. This indicates that there is relatively competition in these airports. These airports can be evaluated as low concentration airports. Moreover, domestic cargo market HHI reveals that it has higher concentration market structure than passenger markets have. In other words, domestic cargo markets are more concentrated than passenger markets. The nearest to monopoly market structure is Ankara Esenboga Airport. It is followed by Istanbul Ataturk Airport, Izmir Adnan Menderes Airport, Antalya Airport and Istanbul Sabiha Gokcen Airport respectively.

The analysis of airports' market structure in Turkey reveals that they are distant from competition and close to monopoly. This situation inhibits development of aviation and people's accession to the aviation. Monopoly structure leads to high prices, poor quality and unprecedented to passengers. To make airports more competitive in Turkey, privileges to public airline should be avoided, the market should be reorganized and some subventions should be carried into effect. Thanks to these precautions, air transportation in Turkey will develop and society benefit and contribution will reach to significant levels.

The results of this research contribute to both determining market structure and guiding decision makers. In addition to that, being the first research on airport market concentration in Turkey increases original value of this study. In this research, only 4 years period was considered in determining market concentration, however, it is recommended that further research might consider more years and examine changes living in aviation markets. This is extremely important for monitoring the development of market structure.

References

- Aktan, C. C., Y.Vural, İ. (2004). Yeni Ekonomi ve Yeni Rekabet. Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu.
- ATAG. (2014). Aviation Benefits Beyond Borders. Geneva: Air Transport Action Group.
- ATIG. (2015). ATIG Havayolu Sektör Raporu. İstanbul: ATIG Yatırım Menkul Değerler A.Ş.
- Baş, M.(2005), "Rekabeti Etkileyen Faktörlerden Pazar Yoğunlaşması Ve Ülkemizdeki Bazı Sektörlerin Yoğunlaşma Dereceleri", Üçüncü Sektör Kooperatifçilik Dergisi, 148, Ankara, April-July 2005.
- Batmaz, N., Özcan, A. (2008). Yeniliği Etkileyen Unsurlar ve Toplumsal Refah İlişkisi International Journal of Economic and Administrative Studies(1), pp.43-66.
- Battal, Ü., Yılmaz, H., and Ateş, S. S. (2006). Türkiye'de İç Hatlarda Serbestleşme ve Geleceği, Conference Paper Presented on Kayseri VI. Havacılık Sempozyumu. Nevşehir.
- DHMİ. (2015, Mayıs 10). DHMİ: İstatistikler. Available at: www.dhmi.gov.tr (accessed on 11.05.2015)
- Durukan, T, Hamurcu Ç. (2009) "Mobil İletişimde Pazar Yoğunlaşması: Türkiye ile Kazakistan, Kırgızistan Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan Karşılaştırması." Karadeniz Araştırmaları 22.22: pp.75-86.
- Gerede, E., & Orhan, G. (2015). Bölüm 6: Türk Havayolu Taşımacılığındaki Ekonomik Düzenlemelerin Gelişim Süreci. In Section E. GEREDE, Havayolu Taşımacılığı ve Ekonomik Düzenlemeler Teori ve Türkiye Uygulaması, pp.164-208. Ankara: Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü.

- Gillen, D. (2011), "The evolution of airport ownership and governance." *Journal of Air Transport Management* 17.1: pp.3-13.
- Gerber, P (2002). "Success factors for the privatisation of airports—an airline perspective." *Journal of Air Transport Management* 8.1: pp.29-36.
- Günlü, A. (2011). Çiğ Süt Pazarlanmasında Süt Sanayi İşletmelerinde Firma Yoğunlaşma Oranlarının Araştırılması: Burdur İli Örneği. *Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 17(1).
- Grant, R. M. (2008). *Contemporary Strategy Analysis Sixth Edition*. Malden Mass. UK: Blackwell Pub.
- Ha, Y. S., and Seo, J. S. (2013). An analysis of market concentration in the Korean liner shipping industry. *The Asian Journal of Shipping and Logistics*, 29(2), 249-266.
- IATA. (2011). *The Impacts of September 11 2001 on Aviation*. Available at: <http://www.iata.org/pressroom/documents/impact-9-11-aviation.pdf> (accessed on: 10.05.2015)
- Korul, V., Küçükonal, H. (2003). Türk Sivil Havacılık Sisteminin Yapısal Analizi. *Ege Akademik Bakış*, 3(1-2), pp.25-38.
- Lipsey, R. G., Steiner, P. O. and Purvis, D. D. (1987). *Economics: Eight Edition*. New York: Harper & Row.
- McNulty, P. J. (1968). Economic Theory and Meaning of Competition. *Quarterly Journal of Economics*, 82(4), pp.639-656.
- Niemeier, H. M. (2002), "Regulation of airports: the case of Hamburg airport—a view from the perspective of regional policy." *Journal of Air Transport Management* 8.1: pp.37-48.
- Nurwati, E., Achsani, N. A., Hafidhuddin, D. and Nuryartono, N. (2014). Market Structure and Bank Performance: Empirical Evidence of Islamic Banking in Indonesia. *Asian Social Science*, 10(10), pp.105.
- Oktal, H., Gerede, E. (2002). Türk Sivil Havacılık Otoritesinin Yeniden Yapılandırılması. *Amme İdaresi Dergisi*, 35(4), pp.103-120.
- Özkan, R. B. (2007). *Rekabet Stratejileri ve Örnek Bir Sektör Analizi Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat A.B.D.
- Pehlivanoglu, F., Tekçe, E. (2013). Türkiye Elektrik Enerjisi Piyasasında Herfindahl-Hirschman ve CRm Endeksleri ile Yoğunlaşma Analizi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.
- Polat, Ç. (2007), "Yoğunlaşma ve Piyasa Yapısı İlişkisi Çerçevesinde Türk Çimento Sektörünün Yapısal Analizi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), pp.97-116,
- Silva, C. E. (2007). *The Theory of Imperfect Competition: A review of the post-keynesian contribution*. Porto Alegre, 18(2), pp.38-53.
- SHGM. (2015). *SHGM Faaliyet Raporu 2015*. Ankara: Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü.
- Starkie D. (2002), "Airport regulation and competition." *Journal of Air Transport Management* 8.1: pp.63-72.
- Su, K.T. (2003), *Rekabet Hukukunda Teşebbüslerin Hakim Durumunun Belirlenmesinde Pazar Gücünün Ölçülmesi*. Rekabet Kurumu,
- Süslü, B., Baydur, C. M. (1999). *Bankacılık Sektöründe Yoğunlaşma*. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 54(3), pp. 151-163.
- TBMM. (2001, April 11). *Kanun Tasarısının Metni*, available at: <http://www2.tbmm.gov.tr/d21/1/1-0838.pdf> (accessed on 10.05.2015).
- TÜİK. (2014, March 31). *Statistics*, available at: <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=16191> (accessed on 12.05.2015)
- UBAK. (2014). *Havacılık ve Uzay Teknolojileri Faaliyet Raporu*. Ankara: Ulaştırma Bakanlığı, available at: <http://ubak.gov.tr/images/faaliyet/a5ec26a31a72281.pdf>, (accessed on 15.05.2015).

Uysal, E., Özütürk, B. (2005) Türk Menkul Kıymet Yatırım Fonu Sektöründe Yoğunlaşma. Maliye Araştırma Merkezi Konferansları (p. 274) İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi

Vickers, J. (1995). Concepts of Competition. Oxford Economic Papers, 5.

APPENDIX A: Top 10 Airports In Terms Of Commercial Airplane Traffic

COMMERCIAL AIR TRAFFIC												
AIRPORTS	END OF DECEMBER 2012			END OF DECEMBER 2013			END OF DECEMBER 2014			END OF DECEMBER 2015		
	Dome stic	Internat ional	Tota l	Dome stic	Internat ional	Total	Dome stic	Internat ional	Total	Dome stic	Internat ional	Total
Istanbul Ataturk	114.7 67	231.293	346. 060	126.5 66	259.432	385.9 98	132.9 65	286.932	419.8 97	132.8 73	314.071	446.9 44
Istanbul Sabiha Gökçen	70.05 1	41.864	111. 915	83.33 5	51.130	134.4 65	105.4 67	65.826	171.2 93	129.1 17	75.713	204.8 30
Antalya	33.44 7	117.684	151. 131	38.02 2	120.825	158.8 47	42.17 6	122.584	164.7 60	45.57 3	116.087	161.6 60
Ankara Esenboga	61.59 4	13.266	74.8 60	72.02 6	13.051	85.07 7	70.46 8	11.640	82.10 8	75.83 6	12.134	87.97 0
Izmir Adnan Menderes	49.33 9	17.078	66.4 17	52.59 9	16.617	69.21 6	55.32 5	17.372	72.69 7	60.41 5	19.156	79.57 1
Adana	22.96 0	4.995	27.9 55	26.96 3	4.387	31.35 0	28.73 9	5.915	34.65 4	31.18 6	6.522	37.70 8
Mugla Milas- Bodrum	7.003	15.863	22.8 66	12.71 8	11.215	23.93 3	15.10 3	11.205	26.30 8	16.37 4	9.910	26.28 4
Mugla Dalaman	12.30 1	11.477	23.7 78	6.816	17.450	24.26 6	7.372	18.323	25.69 5	9.109	17.952	27.06 1
Trabzon	16.85 2	531	17.3 83	17.14 1	910	18.05 1	17.56 9	1.136	18.70 5	22.12 6	911	23.03 7
Gaziantep	9.088	1.784	10.8 72	12.03 3	1.164	13.19 7	13.49 0	1.304	14.79 4	14.45 2	1.282	15.37 4
TURKEY TOTAL	483.4 41	463.456	946. 897	554.1 66	505.225	1.059. 391	606.0 63	553.774	1.159. 837	668.8 17	585.798	1.254. 615

APPENDIX B: Top 10 Airports In Terms Of Passenger Traffic

PASSENGER TRAFFIC (Inbound-Outbound)												
Airports	END OF DECEMBER 2012			END OF DECEMBER 2013			END OF DECEMBER 2014			END OF DECEMBER 2015		
	Domes tic	Internat ional	Total	Dom estic	Internat ional	Total	Domes tic	Interna tional	Total	Dome stic	Internati onal	Total
Istanbul Ataturk	15.279. 655	29.812.3 07	45.091.9 62	17.21 8.672	34.079.1 18	51.297. 790	18.542 .295	38.152. 871	56.695.1 66	19.333 .873	41.998.25 1	61.33 2.124
Antalya	4.943.3 08	20.152.8 36	25.096.1 44	5.526 .485	21.492.1 38	27.018. 623	6.230. 885	22.072. 307	28.303.1 92	6.906. 364	20.863.04 0	27.76 9.404
Istanbul Sabiha Gokcen	8.704.2 49	4.420.42 1	13.124.6 70	11.92 8.074	6.593.68 8	18.521. 762	14.955 .571	8.539.0 75	23.494.6 46	18.525 .649	9.583.089	28.10 8.738

Ankara Esenboga	7.080.0 72	1.405.39 5	8.485.46 7	9.369 .832	1.572.22 8	10.942. 060	9.591. 350	1.444.2 56	11.035.6 06	10.562. .282	1.551.157	12.11 3.439
Izmir Adnan Menderes	6.125.0 76	2.398.45 7	8.523.53 3	7.753 .983	2.479.15 7	10.233. 140	8.390. 425	2.580.2 38	10.970.6 63	9.545. 443	2.632.657	12.17 8.100
Adana	2.651.8 73	589.094	3.240.96 7	3.754 .227	561.551	4.315.7 78	4.057. 291	630.203	4.687.49 4	4.582. 185	727.521	5.309. 706
Mugla Dalaman	696.64 4	3.035.73 0	3.372.37 4	851.7 04	3.203.92 6	4.055.6 30	1.012. 396	3.297.0 84	4.309.48 0	1.229. 318	3.152.765	4.382. 083
Mugla Milas- Bodrum	1.396.4 93	1.991.84 2	3.388.33 5	1.738 .027	1.890.29 3	3.628.3 20	2.011. 444	1.835.1 03	3.846.54 7	2.309. 115	1.568.758	3.877. 873
Trabzon	2.190.5 03	89.514	2.280.01 7	2.528 .990	91.897	2.620.8 87	2.668. 349	109.187	2.777.53 6	3.249. 120	113.679	3.362. 799
Gaziantep	1.170.0 25	144.483	1.314.50 8	1.662 .457	166.342	1.828.7 99	1.889. 937	192.884	2.082.82 1	2.136. 123	195.104	2.331. 227
TURKEY TOTAL	58.258. 324	59.362.1 45	117.620. 469	76.14 8.526	73.281.8 95	149.43 0.421	85.416 .166	80.304. 068	165.720. 234	97.041 .210	84.033.32 1	181.0 74.53 1

Appendix C: Top 10 airports in terms of cargo traffic

CARGO TRAFFIC (Ton)												
AIRPORTS	END OF DECEMBER 2012			END OF DECEMBER 2013			END OF DECEMBER 2014			END OF DECEMBER 2015		
	Domes tic	Internat ional	Tot al	Domes tic	Internat ional	Total	Domes tic	Internat ional	Total	Domes tic	Internat ional	Total
Istanbul Ataturk	N/A	N/A	N/ A	44.36 0	586.31 9	630. 679	45.59 6	682.88 8	728. 485	43,76 3	746,98 1	790, 744
Istanbul Sabiha Gokcen	N/A	N/A	N/ A	3.545	29.340	32.8 85	4.618	34.828	39.4 47	6,153	44,716	50,8 68
Izmir Adnan Menderes	N/A	N/A	N/ A	19.15 2	2.087	21.2 39	20.70 2	2.341	23.0 43	21,47 8	3,161	24,6 40
Ankara Esenboga	N/A	N/A	N/ A	12.04 7	2.514	14.5 61	12.23 0	6.687	18.9 18	11,24 3	4,431	15,6 74
Trabzon	N/A	N/A	N/ A	2.290	8.627	10.9 18	2.190	7.677	9.86 7	1,854	51	1,90 4
Antalya	N/A	N/A	N/ A	5.041	1.598	6.63 9	5.590	2.278	7.86 7	5,311	2,472	7,78 3
Adana	N/A	N/A	N/ A	5.907	186	6.09 3	5.774	410	6.18 4	5,202	738	5,94 0
Gaziantep	N/A	N/A	N/ A	1.931	4	1.93 6	1.983	1	1.98 4	1,604	11	1,61 5

Diyarbakir	N/A	N/A	N/A	1.097	0	1.097	1.044	0	1.044	719	0	719
Samsun Carsamba	N/A	N/A	N/A	635	65	700	706	8	714	651	11	662
TURKEY TOTAL	N/A	N/A	N/A	100.0 97	631.86 5	731. 961	104.9 41	737.30 0	842. 241	101,4 47	803,88 4	904, 762

ECONOMICS

Türkiye Ekonomisinde Milli Gelir ve Ücretler Arasındaki İlişki

The Correlation between National Income and Wage in Turkey Economy

Güller ŞAHİN*
Zeki YILMAZ**

Öz

Yapılan çalışmanın amacı; Türkiye ekonomisinde 2002Q1-2015Q4 örneklem dönemi içerisinde milli gelir ile ücretler arasındaki ilişkiyi incelemektir. Amaç doğrultusunda 56 gözleme ait zaman serisi arasındaki ilişki uzun dönemde Engle-Granger ve Johansen eşbütünleşme testleri, kısa dönemde Hata Düzeltme Modeli kullanılarak çözümlenmiştir. Milli gelir ve ücretler arasındaki uzun dönemli yansıyan ilişki için eşbütünleşme testlerinden elde edilen bulgular, değişkenler arasında bir tane eşbütünleşme denkleminin kurulmasına izin vermiştir. Uzun dönemli ilişkide, değişkenlerin birlikte hareket etme eğiliminde olduğu sonucuna varılmıştır. Ardından eşbütünleşme derecesinin ne olduğunun ve ne kadar hızla gerçekleştiğinin belirlenmesine yönelik Hata Düzeltme Modeli kurulmuştur. Elde edilen -0.391 hata terimleri katsayısı, kısa dönemli dengesizliklerdeki 1 birim sapmanın yaklaşık %4'ünün bir sonraki dönemde düzeldiğini ifade etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Ekonomisi, Eşbütünleşme Testleri, Hata Düzeltme Modeli.

Abstract

The objective of the study is to examine the correlation between the national income and wages in Turkey economy within the sampling period of 2002Q1-2015Q4. Toward this objective, the correlation between time series of 56 observation were analysed using Engle-Granger and Johansen cointegration testing in the long term and Error Correction Model in the short term. Findings obtained through cointegration testing for the correlation reflecting long term between the national income and the wages; allow creating a single cointegrated equation among variables. The finding of long term correlation has allowed us to conclude that there was a trend of variables parallel variation. Error Correction Model has been established to determine the degree of consequent cointegration and its speed of occurrence. The obtained -0.391 error term coefficient indicate that approximate %4 of 1 unit deviation on the short term disparity get better in the following period.

Keywords: Turkey Economy, Cointegration Tests, Error Correction Model.

Giriş

Ekonomik büyüme, insanoğlunun dünyada var olmasından beri yürüttüğü ekonomik faaliyetleri içermesi nedeniyle insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanlığın gelişmesi genellikle ekonomik göstergelerle ifade edilmeye çalışıldığından, gerek nicel gerekse nitel değişimlerin insan refahını nasıl etkilediği merak edilen ve güncelliğini yitirmeyen bir konu olmuştur. Bu doğrultuda ekonomik faaliyetlerin başlamasıyla birlikte temel üretim faktörü olan emeğin getirisi olan ücretlerle ilgili birçok teori geliştirilmiştir.

Emek faktörünün homojen olarak kabul edildiği Klasik iktisat kuramında, ücretlerin ve istihdam düzeyinin niceliksel olarak emek arzı ve talebi tarafından belirlendiği varsayılmıştır. Neo-Klasik iktisat kuramı ile birlikte emek faktörü heterojen olarak değerlendirilmiş, buna bağlı olarak ücretler ve istihdam düzeyi emeğin verimliliği ile açıklanmaya başlanmıştır. Ardından pek çok iktisadi düşünce tarafından farklı ücret teorileri geliştirilmiştir. Günümüzde

---

* Doktora öğrencisi, İnönü Üniversitesi SBE İktisat ABD, guller.sahin@dpu.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, zeki.yilmaz@dpu.edu.tr

ise içsel büyüme modelleri ile birlikte iktisadi büyümenin sağlanması, emeğin nitel ve nicel göstergelerine dayalı bileşimleri içermektedir.

Ekonomik büyümede makroekonomik göstergelerden milli gelir, işsizlik, enflasyon, dış ticaret vb. önemli değişkenler olup, nicel olarak hem milli geliri hem de ülkelerin gelişmişlik düzeyini doğrudan etkilemektedir. Kuramsal çerçeve kapsamında söz konusu değişkenler arasındaki ilişkinin belirlenmesine yönelik olarak yapılan uygulamalı çalışmalarda farklı ölçüm yöntemleri geliştirilmektedir. Özellikle ücretlerle diğer göstergeler arasındaki ilişki konusunda Klasiklerden günümüze farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu yaklaşımlarda, çoğunlukla, ücretlerdeki artışların milli gelir üzerindeki etkisinin kısa dönemde azaltıcı, uzun dönemde ise artırıcı olduğu yönündeki bulgular ile ücretlerin yapışkanlığı tezleri ayrı çalışma konularını oluşturmuştur.

Milli gelir, bir ekonomide belirli bir zaman dilimi içerisinde, faktör fiyatlarıyla safi milli gelirin ya da üretim faktörlerinin elde ettiği gelirler toplamının bilgisini vermektedir. Bir ülkenin milli geliri ile üretim faktörlerinden ücretler arasındaki ilişki ise, kalkınma için temel gereksinim olan verimlilik ölçütünü etkileyerek değişkenler arasındaki önemli ve somut ilişkileri açıklamaktadır. Bu doğrultuda belirlenen çalışmamızın amacı, Türkiye ekonomisinde 2002Q1-2015Q4 örneklem dönemi içerisinde milli gelir ile ücretler arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkiyi incelemektir. Değişkenler arasındaki zaman serisi ilişkisi; uzun dönemde Engle-Granger ve Johansen eşbütünlük testleri, kısa dönemde ise Hata Düzeltme Modeli kullanılarak çözümlenmiştir.

Yazın Taraması

Kuramsal açıdan ücret, büyüme, vergi, enflasyon, istihdam ve yolsuzluk gibi temel makro iktisadi değişkenlerin birbirleriyle etkileşim içerisinde oldukları kabul edilmektedir. Büyümenin nicel göstergesi olarak genel kabul gören milli gelir değişmelerinin ücretler ile etkileşimi, ücretlerin çalışanlar için geçim kaynaklarını oluşturan temel gelir unsuru olması nedeniyle iktisadi ve sosyal açıdan büyük bir öneme sahiptir. Bu bağlamda Türkiye ölçeğinde milli gelir ve ücretler üzerine yapılan uygulamalı çalışmaların azlığı nedeniyle, konu ile ilgili alan yazına katkı sağlamak amacıyla çalışmamızda GSYH ve ücret değişkenleri kullanılmıştır.

Romer (1986)'in yaptığı çalışmada, asgari ücret ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişkinin varlığının analizini sunan bulgulara paralel olarak Fanti ve Gori (2011) yaptıkları çalışmada, emek faktörünün homojen ve heterojen olduğu durumlarda asgari ücret uygulamasının, işsizliğe rağmen eşitliği artırıcı etkisinin yanı sıra ekonomik büyümeyi ve refahı artırıcı etkisinin olabileceğini elde etmişlerdir.

Yukarıdaki çalışmalara benzer nitelikte Prasch (1996) tarafından yapılan diğer bir çalışmada, asgari ücretlerin olumsuz istihdam etkisi varsayımı farklı bir eleştiriyle makroekonomik açıdan incelenmiştir. Araştırma bulgularında, büyüme ve istihdam artışının birlikte elde edilebileceği görülmüştür. Cahuc ve Michel (1996) içsel büyüme modeli ile birlikte asgari ücret mevzuatının, ekonomik performans üzerindeki sonuçlarını inceledikleri çalışmada, söz konusu mevzuatın beşeri sermaye birikimini daha fazla uyararak büyüme üzerinde olumlu etkileri olabileceğini elde etmişlerdir. Ayrıca asgari ücret ile uyarılan vasıfsız işgücündeki düşük talebin, beşeri sermaye birikiminde işçiler için bir teşvik oluşturabileceği belirtilmiştir. Elde edilen bu bulgular, A. Smith ve K. Marx gibi politik ekonominin klasik okula mensup iktisatçıları tarafından açıklandığı gibi, asgari ücretin kolektif olarak düzenlenmesinin işgücü piyasalarının işleyişi için gerekli olan ön koşul olduğunu da göstermektedir. Böyle bir düzenleme olmaksızın sermaye ve işgücü arasındaki yapısal güç asimetrisinin bir sonucu olarak, ücretler üzerinde kalıcı düşüş baskısı olabilecektir.

Irmen ve Wigger (2002) tarafından yapılan çalışmada ücret, tasarruf ve büyüme arasındaki bağlantıyı vurgulayan sermaye hareketliliği içsel büyüme modeli ile asgari ücretin, küresel ekonomik büyümeyi nasıl etkilediği sorusuna yanıt aranmıştır. Öncelikle asgari ücretin, büyüme için bir uyarıcı ya da bir engel olup olmadığını göstermek amacıyla teknoloji ve tercihler üzerine koşullar belirlenmiştir. Teknoloji, fonksiyonel küresel gelir dağılımının yanı sıra asgari ücretten kaynaklanan işsizliğin ortaya çıkması ile ilişkili etkileri nedeniyle önemli görülmüştür. Bulgular, -emek ve sermaye faktörünün birbirini tamamladığı varsayımı altında-piyasadaki mevcut orandan daha yüksek olarak belirlenmiş asgari ücret düzeyinin ekonomik büyüme ile uyumlu olabileceğini göstermiştir. Ulusal tasarruf eğilimindeki farklılıkların, sadece asgari ücret ile ilişkili büyüme etkisinin gücünü etkilemediği aynı zamanda asgari ücretin yönünü de belirlediği söylenmiştir.

Ravn ve Sørensen (2002) çalışmalarında işgücü piyasasındaki bozulmanın, uzun dönemde ekonominin büyüme performansını nasıl etkilediğini analiz etmişlerdir. Kurulan modelde büyüme; beceri oluşumu, okul yoluyla kazanılan beceriler ve vasıfsız işçilerin eğitim aracılığıyla ele alınmıştır. Sonuçlar, genel olarak, asgari ücret düzeyinin etkisinin uzun dönemde büyüme üzerinde belirsiz olduğunu göstermiştir. Bu durumun nedeni olarak asgari ücretin okulu teşvik ederken, eğitimi zorlaştırması belirtilmiştir. Asgari ücretin büyüme üzerindeki net etkisinin, eğitimin işgücü verimliliğindeki uzun dönemli artışlara hâkim olmasına bağlı olduğu vurgulanmıştır.

Askenazy (2003), açık ekonomide içsel büyüme modelini kullanarak, yenilikçi bir ülke için büyüme üzerinde asgari ücretin etkisini incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar, açık bir ekonomide asgari ücretin üretimden Ar-Ge çalışmalarına geçtiğini ortaya koymuştur. 11 OECD ülkesi kapsamında yapılan uygulamalı çalışma, asgari ücret düzenlemelerinin büyümeyi artırmada önemli olduğunu göstermiştir. Asgari ücretin refah üzerindeki etkisinin belirsiz olmasının ise işsizliğe neden olduğu varsayılmıştır.

Korkmaz (2004) iktisadi ve sosyal açıdan Türkiye’de asgari ücret politikasını ele almıştır. Bulgularda, asgari ücret politikasının gelir dağılımı açısından sosyal amaçlara tam olarak ulaşamadığı görülmüştür. Çalışmada politika yapımcılarının kalkınma, gelir dağılımı, sosyal politika konularındaki temel tercihlerinin ve açmazlarının, amaçlara ulaşamamada sorun olduğu vurgulanmıştır. Diğer sorunlar asgari ücretlerin yeterli olmaması, düşük gelir gruplarının fakirlik sınırının altında yaşadığının bilinmesine rağmen etkin önlemler alınmaması, Asgari Ücret Tespit Komisyonu’nun kararlarında hükümetlerin etkinliklerinin asgari ücretlerin düşük belirlenmesinde etken olduğu ve sadece enflasyona endeksli bir belirleme yönteminin seçildiği ifade edilmiştir.

Kuştepel ve Halaç (2004) tarafından yapılan çalışmada Türkiye’nin gelir dağılımı fonksiyonel, kişisel, sektörel ve bölgesel olmak üzere dört kategoride karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Fonksiyonel gelir dağılımına dayalı elde edilen sonuçlarda; kentsel ve kırsal alan gelir farklılıklarının birbirine yaklaşması, kırsal alanlarda tarıma dayalı sanayi kuruluşlarının kurulması ve yeni iş imkânları yaratılması, göçün engellenmesi, mevcut eğitim kalitesi farklılıklarının giderilmesi salık verilmiştir. Kentsel kesimde maaş, ücret ve yevmiye gelirlerinin; kırsal kesimde ise müteşebbis gelirlerinin ağırlıklı olması elde edilen diğer bir sonuç olmuştur.

Güneş (2007) yaptığı çalışmada Türkiye ekonomisi için imalat sektöründe emek verimliliği ile reel ücretler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkinin varlığını araştırmıştır. Değişkenler arasındaki uzun dönemli denge ilişkisi eşbütünleşme testi, uzun dönem dengesinden kısa dönemde ortaya çıkan sapmaların etkisi ise Hata Düzeltme Modeli kullanılarak yapılmıştır. Bulgularda, emek verimliliğindeki değişmelerin reel ücretleri hem kısa hem de uzun dönem dengesi açısından etkilediğine ulaşılmıştır.

Güven vd. (2011) 1969-2008 dönemi için Türkiye örneğinde asgari ücret ile istihdam arasındaki ilişkileri, Toda-Yamamoto yöntemi ve etki-tepki fonksiyonları kullanarak incelemiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre; asgari ücret uygulamalarının, istihdamdaki değişimin nedeni olmadığı ve asgari ücretteki değişimlere istihdamın istatistiksel olarak anlamlı tepkiler vermediği görülmüştür.

Öztürk ve Ozansoy (2011) tarafından yapılan çalışmada Türkiye temelinde ücret gelirleri üzerindeki vergi yükü ele alınmıştır. Araştırma bulguları, ücret gelirleri üzerindeki vergi yükü bakımından üretimde ve istihdamda vergi yükünün ağır olduğunu göstermiştir. Bu bulgu doğrultusunda yeni yatırımların engellendiği, kayıt dışılığın arttığı, ekonomik rekabet gücünün ve istihdam artışının zayıflatıldığı ifade edilmiştir.

Özdemir vd. (2012) Türkiye emek piyasasında 1978-2010 dönemini dikkate alarak işsizlik oranı, asgari ücret, enflasyon ve milli gelir arasındaki ilişkileri analiz etmişlerdir. Eşbütünleşme sonuçlarında, uzun dönemde asgari ücret ve enflasyon artışlarının işsizliği artırdığı, milli gelir artışlarının ise işsizliği azalttığı bulunmuştur. Hata Düzeltme Modeli sonuçlarında, kısa dönemde değişkenler arasında meydana gelen sapmaların uzun dönemde denge düzeyine yaklaştığı tespit edilmiştir.

Ay (2012) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye’de işsizlik sorunun nedenlerini ortaya koymak, soruna yönelik uygulanan politikaları tartışmak ve işsizlik sorununu gidermek için hangi istihdam politikalarının daha uygun olacağını belirlemek amaçlanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, işsizlik temel olarak yapısal sorunlar, yüksek işgücü maliyetleri ve istihdam yaratmayan büyüme olmak üzere üç başlık altında ele alınmıştır.

Kargı (2013) çalışmasında, Türkiye ekonomisinin 2005Q1-2012-Q3 dönemi verileri ile zaman serileri yöntemine başvurarak, asgari ücretin, ücret yapışkanlığı etkilerini analiz etmiştir. Sonuçlarda, asgari ücretin, yoksulluk sınırı ile arasındaki yüksek makasla birlikte, açıklık sınırının üzerine çıkmış olduğu; enflasyonla karşılıklı bir etkileşim içinde olmadığı ve GSYH artışları tarafından yeterince desteklenmediği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca yüksek işsizlik oranları nedeniyle, düşük asgari ücretin, piyasalardaki cari ücret düzeyini aşağı çektiği ve asgari ücret istihdamının giderek artan yönde olduğu belirtilmiştir.

Sunal ve Alp (2015) 1987-2012 zaman dilimine ait verileri kullanarak, reel asgari ücretler ve reel GSYH büyüme oranları arasında; nominal asgari ücretler ile enflasyon arasında bir ilişki olup olmadığını Granger nedensellik yöntemi ile test etmişlerdir. Bulgular reel GSYH büyüme oranlarının, reel asgari ücretlerin büyüme oranlarının tek yönlü; nominal asgari ücretlerin, büyüme oranları ile enflasyonun iki yönlü nedenseli olduğunu göstermiştir.

Ampirik Analiz

Yapılan çalışmanın amacı; Türkiye ekonomisinde 2002Q1-2015Q4 örneklem dönemi içerisinde milli gelir ile ücretler arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkiyi incelemektir. Amaç doğrultusunda 56 gözleme ait zaman serisi arasındaki ilişki, Engle-Granger ve Johansen eşbütünleşme testleri ve Hata Düzeltme Modeli kullanılarak çözümlenmiştir.

Yöntem

Çalışmamıza temel oluşturan milli gelir ve ücret veri setine ait özelliklerin belirlenmesi aşamasında öncelikle yapısal kırılmanın olup olmadığına bakılmış, ardından kurulan eşbütünleşme modelleri için değişkenlerin durağanlık derecelerinin belirlenmesi amacıyla birim kök sınamaları yapılmıştır. Değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmeme

eğilimini gösteren eşbütünleşme modellemelerini takiben, değişkenlerde kısa dönemli denge ilişkisinden sapmaların olup olmadığını araştırmak için Hata Düzeltme Modeli (Error Correction Model / ECM) kurulmuştur.

Eğim değişimli yapısal kırılma

Ücretleri temsil eden veri seti 2010Q3 döneminde gösterdiği yapısal kırılma nedeniyle, kırılma zamanının bilindiği tekli yapısal kırılmalı Model B (ikinci tip) içerisinde yer almıştır (bkz. Şekil 1). Model B, bir zaman serisinin eğiminde meydana gelen bir değişimin söz konusu serinin zaman içerisinde göstermiş olduğu seyrin kırılma zamanından (T_b) sonra eğimindeki değişmeyi de kapsayacak şekilde devam etmesini ifade etmektedir (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2010: 403-4).

Perron (1989) yaklaşımı, kırılma zamanının bilindiği ve tek bir kırılmanın olduğu varsayımı altında H_0 yokluk ve H_1 alternatif hipotezlerini Denklik 1 içerisindeki gibi dikkate alır. Buna göre H_0 yokluk hipotezi altında Model B aşağıdaki şekilde gösterilir (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2010: 404):

$$\gamma_t = \mu + \gamma_2 DVU_t + \gamma_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklik 1'de kukla değişken $t > T_b$ için $DVU_t = 1$ değerini alırken, $t \leq T_b$ için $DVU_t = 0$ değerini almaktadır. Serideki eğimi yansıtan kukla değişken DVU_t , kırılma zamanı olan T_b 'den sonra büyüyecektir. Büyüme oranı üzerindeki etkiyi gösteren eğim kukla değişken katsayısı ise γ_2 'dir. Büyüme oranı, $T_b + 1$ 'den sonra $\mu + \gamma_2$ 'ye eşitlenecek dolayısıyla stokastik trendin eğimi değişecektir. Denklik 1 içerisinde yer alan Model B'nin biçimi, eğimde görülen tekli kırılma yapısını yansıtırken aslında trend fonksiyonu etrafında durağan bir yapıya sahip olduğu anlamına da gelmektedir (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2010: 404-5).

Birim kök sınamaları

Zaman serisi çalışmalarında değişkenin durağan bir yapıya sahip olmaması, otokorelasyonun önemli ölçüde sıfırdan sapmasına, gecikmeler arttıkça sıfırdan uzaklaşılmasına ve sahte regresyon sorununa neden olmaktadır. Çalışmamızda eşbütünleşme modellerinde kullanılacak değişkenlerin durağanlık derecelerini belirlemek için Augmented Dickey Fuller (ADF / 1979) ve Phillips-Perron (PP / 1988) birim kök sınamaları yapılmıştır.

Basit bir AR (1) süreci göz önünde bulundurulduğunda Denklik 2 aşağıdaki şekilde oluşturulur:

$$\gamma_t = \rho\gamma_{t-1} + \theta_t\delta + \varepsilon_t \quad (2)$$

Denklikte gösterilen θ_t sabit terim veya sabit terim & trend dışsal açıklayıcı değişkenleri, ρ ve δ tahmin edilen parametreleri, ε_t hata terimini içeren beyaz gürültüyü simgelemektedir. $|\rho| \geq 1$ olduğunda γ durağan olmayan bir seridir. Bu durumda γ 'nin varyansı zamanla artar ve sonsuza yaklaşır. $|\rho| < 1$ ise γ trend durağan bir seridir. Bu nedenle, durağanlık hipotezi ρ 'nin mutlak değerinin birden küçük olup olmadığı test edilerek değerlendirilebilir. Buna göre zaman serisinin durağanlık sınamasında Dicker-Fulley (DF / 1979) testi; $H_0: \rho = 1$ yokluk hipotezine karşı, $H_1: \rho < 1$ alternatif hipotezin test edilmesi sürecidir. Yokluk hipotezinin kabul edilme durumu, serinin birim köke sahip olduğunu ve durağan bir yapıya sahip olmadığını ifade etmektedir. Durağan olmayan bir seri, rassal yürüme (random walk) niteliği sergilemektedir.

Rassal yürüme özelliği gösteren serinin durağan hale getirilme işlemi, denklemin her iki tarafından γ_{t-1} çıkarıldıktan sonra Denklem 2 tahminine göre yürütülmektedir:

$$\gamma_t = \partial\gamma_{t-1} + \theta_t\delta + \varepsilon_t \quad (3)$$

$\partial = \rho - 1$ ile gösterilir ve yokluk hipotezi ile alternatif hipotez aşağıdaki şekilde yazılır:

$$H_0: \partial = 0$$

$$H_1: \partial < 0 \quad (4)$$

Fark işlemi uygulanan serinin birim kök içermediği varsayımında; H_0 yokluk hipotezi reddedilirken, H_1 alternatif hipotezi kabul edilmekte ve seri durağan hale gelmektedir. Hipotezler geleneksel t oranı kullanılarak değerlendirilir:

$$t_{\partial} = \hat{\partial}/(se(\hat{\partial})) \quad (5)$$

Denklik 5'te yer alan $\hat{\partial}$, ∂ 'nın tahmini değerini; $se(\hat{\partial})$ ise standart hata katsayısını göstermektedir.

Yukarıda açıklanan basit bir DF testi, serilerin temel birim kök sınamaları için geçerlidir. Eğer seriler daha yüksek mertebeden gecikmeye sahip ise, ε_t beyaz gürültü bozuklukları varsayımı ihlal edilmektedir. Bu durumda ADF testi işlerlik kazanarak, γ zaman serisinin AR(p) işlemini takip ettiği varsayılarak yeniden düzenlenmektedir. Regresyon testinin sağ tarafına bağımlı değişkenin ρ gecikmeli fark terimleri eklenerek üst düzey ilişki için parametrik düzeltme oluşturulur:

$$\gamma_t = \partial\gamma_{t-1} + \theta_t\delta + \beta_1 \gamma_{t-1} + \beta_2 \gamma_{t-2} + \dots + \beta_{\rho} \gamma_{t-\rho} + \vartheta_t \quad (6)$$

Genişletilmiş gösterim Denklik 5 içerisindeki t oranını temel alarak, Denklik 4'te yer alan hipotezleri test etmek için kullanılır. ∂ için t oranının asimptotik dağılımında ulaşılan önemli sonuçlar, ADF regresyonuna dâhil gecikmeli birinci farklar sayısından bağımsızdır. Otoregresif (AR) süreci izleyen γ varsayımı kısıtlayıcı görünse de, ADF testi hareketli ortalama (MA) bileşeninin varlığında asimptotik olarak geçerlidir ve yeterli sayıda gecikmeli fark terimlerini sağlayarak regresyon testine dâhil edilir.

ADF birim kök sınamalarında hata terimlerinin bağımsız, sabit varyanslı ve normal dağılıma sahip olduğu varsayılmaktadır. Phillips ve Perron (1988) tarafından geliştirilen yöntem ise; birim kökün varlığını test ederken serisel ilişkinin kontrolünde parametrik olmayan alternatif bir model önerirken, ADF'nin varsayımlarını yumuşatmaktadır. PP yöntemi, Denklik 3 içerisinde yer alan genişletilmemiş DF test eşitliğini varsayar ve test istatistiğinin asimptotik dağılımını etkilemeyen serisel ilişkinin ∂ katsayısının t oranını değiştirir. PP testi, istatistik üzerine dayalı olarak aşağıdaki şekilde gösterilir:

$$\varphi_{\partial} = t_{\partial} \left(\frac{\gamma_0}{f_0} \right)^{1/2} \left(\frac{T(f_0 - \gamma_0)(se(\hat{\partial}))}{2f_0^{1/2}s} \right) \quad (7)$$

Denklik 7'de gösterilen $\hat{\partial}$, tahminciyi; t_{∂} , ∂ 'nın t oranını; $se(\hat{\partial})$ standart hata katsayısını; s , regresyon testinin standart hatasını simgelemektedir. γ_0 , Denklik 3'te yer alan hata varyansının tutarlı bir tahminidir (k , regressör sayısıdır ve $((T - k)s^2/T)$ olarak hesaplanır). f_0 İse frekansı sıfır kalıntılı bir tahmincidir.

PP testi yapılırken olası iki seçenek vardır. İlk olarak, regresyon testine sabit terim ve sabit terim & trend bileşenlerinin dahil edilip edilmeyeceği belirlenir. İkinci olarak, f_0 tahmincisi için bir yöntem seçilir. f_0 için tahminciler, toplam-kovaryansların çekirdek tabanı ya da otoregresif yoğunluk tahmini üzerine dayalıdır.

t Oranı değiştirilmiş PP'nin asimptotik dağılımı, ADF istatistik değeriyle aynıdır. Test için MacKinnon alt-kuyruk kritik ve p-değerlerine bakılır.

Eşbütünleşme testleri

Seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisini incelemek üzere test sürecine Engle ve Granger (1987), Phillips ve Ouliaris (1990) tarafından artık–temelli testler, Hansen (1992) tarafından istikrarsızlık testi ve Park (1992) tarafından değişkenler testi eklenmiştir. Önemli bir eksiklik ise, Johansen (1991, 1995) tarafından maksimum olabilirlik yaklaşımı adıyla eşbütünleşme testine ilave edilmiştir.

Engle-Granger yöntemi; analize dâhil olan iki değişkenin (y_t ve x_t) birinci fark düzeylerinde bütünleştiğinin ve değişkenler arasında bir denge ilişkisinin olup olmadığının bilgisini vermektedir. Yöntemde I(1) şeklindeki iki değişkenin CI(1,1) derecesinde bütünleşik olup olmadığı test edilmektedir. Söz konusu bu bütünleşik ilişkiye iki aşamada ulaşılmaktadır (Kutlar, 2005: 357-8):

1. Değişkenlerin kendi dereceleri için ön teste tabi tutulması: Eşbütünleşme için değişkenlerin aynı derecede bütünleşik olmaları zorunludur.
2. Uzun dönem denge ilişkisinin tahmin edilmesi: Birinci aşamadaki sonuç y_t ve x_t değişkenleri için I(1) ise uzun dönem tahmini aşağıdaki şekilde gösterilir:

$$y_t = \beta_1 + \beta_2 x_t + \mu_t \quad (8)$$

Şayet değişkenler bütünleşik ise, Olağan En Küçük Kareler yöntemi (Ordinary Least Squares / OLS) β_1 ve β_2 parametreleri arasında yüksek derecede uyumlu olmaktadır. μ_t , Uzun dönem ilişkisinin bozucu terimini simgelemektedir. Bu uzun dönem dengesindeki sapmanın durağan olduğu elde edilirse, y_t ve x_t serileri CI(1,1) derecesinde bütünleşik bir yapıyı göstermektedir. Bozucu terimin bütünselliğinin derecesini anlamak için ADF denklemi kullanılır:

$$\mu_t = \partial_1 \varepsilon_{t-1} + \sum_{i=1}^n \partial_{i+1} \mu_{t-i} + \varepsilon_t \quad (9)$$

$2 \leq \partial_1 < 0$ İse kalıntılar durağan, y_t ve x_t serileri arasında CI(1,1) şeklinde eşbütünleşme vardır şeklinde yorumlanır (bkz. Tablo 2).

Engle ve Granger (1987) düzey değerlerinde durağan olmayan zaman serilerinin aynı dereceden bütünleşik doğrusal bir birleşiminin durağan olabileceğine dikkat çekmiştir. Buna göre modelde kullanılan değişkenler arasında eğer sabit doğrusal bir birleşim durumu mevcutsa, durağan olmayan zaman serisinde eşbütünleşme olduğunu söylemişlerdir. Söz konusu sabit doğrusal birleşim 'eşbütünleşme denklemi' olarak adlandırılmakta ve değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi olarak yorumlanmaktadır. Eşbütünleşme için Engle-Granger kalıntı-temelli testler, değişkenler aynı dereceden bütünleşik olduğunda uzun dönemli denge ilişkisini gösteren eşbütünleşme regresyon modeli statik bir OLS tahmincisi ile elde edilmekte ve kalıntılara birim kök testleri uygulanmaktadır.

Johansen'in geliştirdiği yöntemde, aynı dereceden durağan olan serilerin denklem sisteminde yer alan her bir değişkenin düzey ve gecikmeli değerlerinin yer aldığı VAR (Vector Auto Regression)–tabanlı eşbütünleşme testleri kullanılmaktadır. Johansen eşbütünleşme testi, aşağıdaki şekilde ρ gecikme sayısına sahip VAR denklem sistemine dayanır:

$$Y_t = \mu + A_1 Y_{t-1} + \dots + A_\rho Y_{t-\rho} + \beta \tau_t + \varepsilon_t \quad (10)$$

Denklikte yer alan $Y_t = [y_t \ x_t]$, modelimize temel oluşturan değişkenler vektörünü; bu vektör içerisinde yer alan y_t , durağan olmayan değişkenlerin n vektörünü; $\beta \tau_t$, deterministik

değişkenler vektörünü; μ , sabit terimler vektörünü; ε_t , hata terimleri vektörünü temsil eden simgelerdir. Hata terimleri vektörünün normal dağılımlı ve sıfır ortalamalı, ayrıca ortak varyans (Ω) matrisinin artı değerli sonlu yapıda olduğu varsayılmaktadır, $\varepsilon_t = [\varepsilon_y \ \varepsilon_x] \sim N(0, \Omega)$. VAR denklemi düzenlenerek yeniden yazıldığında Denklik 11 elde edilmektedir:

$$\gamma_t = \Pi \gamma_{t-1} + \sum_{i=1}^{\rho-1} \Gamma_i \gamma_{t-i} + \beta \tau_t + \varepsilon_t \quad (11)$$

$$\Pi = \sum_{i=1}^{\rho} A_i \quad I \quad (12)$$

$$\Gamma_i = \sum_{j=i+1}^{\rho} A_j \quad (13)$$

$\equiv 1$ L , fark işlemcisi konumundadır. Π , $n \times n$ boyutlarında uzun dönem çarpan ya da katsayı matrisini ve Γ , kısa dönem tepki matrisini belirtmektedir. I , $n \times n$ birim ve A_i , VAR katsayı matrisini simgelemektedir. Katsayı matrisi Π , $0 < r < n$ şeklinde indirgenmiş rank (r) içeren yapıdaysa, her biri r rank koşulu altında, $n \times r$ boyutlarında geri besleme katsayıları matrisi (α) ve $n \times r$ boyutlarında uzun dönem katsayı matrisi (β) söz konusu olmaktadır. (α) ECM uyarılama parametrelerini kapsamaktadır. r , eşbütünleşme ilişki sayısını; β 'nin her bir sütunu ise eşbütünleşik bir vektörü ifade etmektedir.

Eşbütünleşme testi Johansen (1988, 1991), Johansen ve Juselius (1990) tarafından açıklandığı gibi en yüksek olabilirlik yöntemleri tarafından tahmin edilmektedir. $r > 1$ olması durumunda, Johansen ve Juselius (1992, 1994) kısıtlanmamış β vektörlerinin doğrusal bileşimleri elde edilerek her bir vektör üzerine ($r - 1$) tam tanımlama kısıtı ve normalleştirme işlemi uygulanarak olasılık fonksiyonunu değiştirmeksizin ilgili vektörlerin tanımlanabileceğini ortaya koymaktadır. Bu koşulun gerçekleşmesi halinde eşbütünleşme testine ait standart hatalar elde edilebilecektir. Her bir vektöre daha fazla kısıtın uygulanması tahmin süreci olabilirlik oranı (LR) istatistiklerini kullanan aşırı tanımlama kısıtları ile gerçekleştirilmektedir. Johansen (1995), eşbütünleşme vektörlerinin uygulanan kısıtlar tarafından tanımlanması durumunda, tahmin edilen eşbütünleşik katsayılar için standart hataların hesaplanabileceğini göstermektedir.

Hata düzeltme modeli

Granger (1988), değişkenler arasında eşbütünleştirici bir vektör olduğunda, kurulan modelde en azından tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin de olabileceğini ifade etmektedir. ECM, serilerin uzun ve kısa dönem dinamikleri arasında ayırım yapmayı ve nedensellik çözümlemesinin gerçekleştirilmesini sağlamaktadır. ECM'ye ait formüller aşağıdaki denklikler içerisinde gösterilmiştir:

$$\gamma_{2,t} = \beta \gamma_{1,t} \quad (14)$$

$$\gamma_{1,t} = \alpha_1 (\gamma_{1,t-1} \quad \beta \gamma_{1,t-1}) + \varepsilon_{1,t} \quad (15)$$

$$\gamma_{2,t} = \alpha_2 (\gamma_{2,t-1} \quad \beta \gamma_{1,t-1}) + \varepsilon_{2,t} \quad (16)$$

Sağ taraftaki değişken hata düzeltme terimini göstermektedir. Hata düzeltme terimi, eşbütünleşme eşitliğinden elde edilen kalıntıların bir gecikmeli değerini yansıtmakta ve uzun dönem dengesinde sıfır olmaktadır. Uzun dönem dengesinden sapma γ_1 ve γ_2 ile gösterilir ve hata düzeltme terimi sıfırdan farklı bir değer olarak, her bir değişken için denge ilişkisini kısmi olarak yeniden ayarlar. α_i Katsayısı ise, dengeye doğru i 'inci içsel değişken ayarlama hızını ölçmektedir.

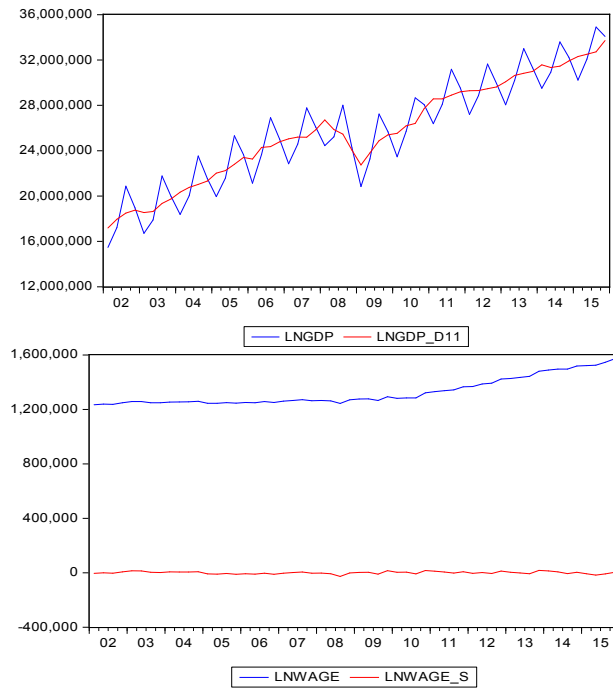
Veri Seti ve Özellikleri

Yapılan çalışmada harcamalar yöntemiyle hesaplanan GSYH (1998 yılı sabit fiyatlarla, bin TL) ve ücret (sabit, bin TL) değişkenlerine ait veri seti kullanılmıştır. 2002Q1-2015Q4 örneklem dönemini kapsayan veri seti, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın Elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden elde edilmiştir. Üçer aylık gözlem sıklığı altında analize dâhil edilen değişkenler, daha geniş bir veri seti kullanımını ve daha yüksek bir serbestlik derecesini olanaklı kılmıştır.

Değişkenler arasındaki olası ilişkilerin tahmin işlemlerine ait çözümler EViews 9 ekonometrik paket programı içerisinde gerçekleştirilmiştir. Düzey değerlerinde üstel büyüme özelliği gösteren serilerin doğrusal hale getirilmesi, değişen varyans sorununun ortadan kaldırılması ve aykırı gözlemlerin etkilerinin azaltılması için GSYH ve ücret değişkenlerinin logaritmaları alınmıştır.

GSYH değişkenine ait veri seti, mevsimsellik özelliği göstermesi nedeniyle EViews 9 programı içerisinde yer alan CENSUS X-13 ile mevsimsellikten arındırılmıştır. Ücretleri temsil eden veri seti ise 2010Q3 döneminde gösterdiği yapısal kırılma nedeniyle, kukla değişken kullanılarak analiz içerisinde yer almıştır.

Lngdp ve lnwage sırasıyla; logaritması alınmış ve mevsimsellikten arındırılmış milli geliri, logaritması alınmış ve kukla değişkenli ücretleri temsil etmektedir. Değişkenlerin zaman serisi grafikleri Şekil 1 içerisinde aktarılmıştır:

Şekil 1: Değişkenlere Ait Zaman Serisi Grafiği

Bulgular

Değişkenlere ait ADF ve PP birim kök sınaması sonuçları sabit terim ve sabit terim & trend içeren modeller dikkate alınarak Tablo 1'de yer almaktadır. Düzey değerlerinde yapılan birim kök sınaması bulguları, H_0 yokluk hipotezinin lngdp değişkeni için reddedildiğini, lnwage değişkeni için ise reddedilemediğini göstermektedir. Her iki değişkene ait serilerin birinci farkları alındığında ise değişkenlerin 0.05 anlam düzeyinde birim kök içermediği görülmektedir.

Tablo 1: Birim Kök Sınama Bulguları

Değişkenler	ADF		PP	
	ADF _c	ADF _{c&t}	PP _c	PP _{c&t}
lngdp	-0.65(0)	-2.66(1)	-0.65(0)	-2.36(1)
lnwage	-3.26(4)*	-3.27(4)	-5.32(3)*	-5.27(3)*
Δlngdp	-5.45(0)*	-5.37(0)*	-5.43(2)*	-5.35(2)*
Δlnwage	-4.15(3)*	-4.05(3)*	-26.93(28)*	-26.38(28)*

Not: *, 0.05 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler Schwarz Info Criterion (SIC) gecikme uzunluğunu ve Newey-West bant genişliğini göstermektedir. 0.05 Kritik değerleri sabit terimli modellerde -2.91, sabit terimli ve trendli modellerde -3.49'dur. Δ, simgesi ise fark işlemcisidir.

Serilerin I(1) düzeyi için ADF ve PP birim kök sınama bulgularında, Engle-Granger ve Johansen eşbütünleşme testleri için temel kısıt olan 'değişkenlerin aynı derecede durağanlığa sahip olması gerektiği' varsayımı, serilerin birinci fark düzeylerinde elde edilmiştir. Birinci farklarında durağan olan değişkenler ortak hareket içerisinde olduklarından, eşbütünleşme çözümlenmeleri yapılarak değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olup olmadığı incelenmiştir.

Değişkenlerin kalıntı serilerine uygulanan ADF birim kök sınama test sonuçlarından elde edilen bulguya göre, kalıntıların düzey değerlerinde birim kök içermediği görülmüştür. Kalıntılara ait birim kök sınama bulguları Tablo 2 içerisine aktarılmıştır:

Tablo 2: Kalıntıların Birim Kök Sınama Bulguları

Test İstatistik Değerleri	t-istatistik	Olasılık*
ADF _{test ist.}	-4.033306	0.0001
Test Kritik Değerleri:		
	%1	-2.611094
	%5	-1.947381
	%10	-1.612725

Tablo 3 içerisinde sunulan Engle-Granger eşbütünleşme test bulguları, GSYH ve ücret değerlerinin eşbütünleşik olduğu hipotezinin 0.05 anlam seviyesinde reddedilemediğini göstermektedir. Tablo 2 ve Tablo 3 birlikte değerlendirildiğinde Engle-Granger yöntemine göre, GSYH ve ücret değişkenleri arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı ve değişkenlerin birlikte hareket etme eğiliminde olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Engle-Granger Eşbütünleşme Test Bulguları

Eşbütünleşme denklemleri	Gecikme Sayısı ^a	Olasılık Değeri	ADF İstatistiği	%5 McKinnon Kritik Değeri
lnwage=f(lngdp)	3	0.012*	-4.03	-3.74
lngdp=f(wage)	0	0.000*	-5.48	

Not: ^a, SIC'a göre belirlenmiştir.

Johansen eşbütünleşme yönteminin uygulanabilmesi için en uygun VAR modeline karar verilmesi gerekmektedir. Bu amaçla öncelikle kısıtsız bir VAR modeli tahmin edilerek uygun gecikme uzunluğu belirlenmektedir. Bu amaçla tahmin edilen VAR denklemi için Likelihood (LR), Final Prediction Error (FPE), Akaike Information Criterion (AIC), Schwarz Information Criterion (SIC), Hannan-Quinn (HQ) bilgi ölçütleri göz önüne alınarak uygun gecikme uzunluğu 4 olarak bulunmuştur.

Tablo 4: Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Gecikme Uzunluğu	LR	FPE	AIC	SIC	HQ
------------------	----	-----	-----	-----	----

0	NA	4.17e+19	50.85318	50.93510*	50.88339
1	10.64095	3.85e+19	50.77321	51.01895	50.86383*
2	4.408875	4.14e+19	50.84323	51.25281	50.99427
3	12.30607*	3.56e+19	50.68744	51.26085	50.89890
4	8.070490	3.40e+19*	50.63612*	51.37337	50.90799
5	4.199168	3.63e+19	50.69094	51.59202	51.02323
6	3.651237	3.93e+19	50.75528	51.82019	51.14799
7	1.945124	4.52e+19	50.87186	52.10060	51.32498
8	7.937609	4.13e+19	50.75261	52.14519	51.26615
9	3.442240	4.49e+19	50.79523	52.35164	51.36919
10	5.324979	4.47e+19	50.73923	52.45948	51.37361
11	1.134030	5.43e+19	50.86858	52.75265	51.56337
12	2.594491	6.16e+19	50.91049	52.95839	51.66569

Not: *, en düşük bilgi ölçütünü gösteren gecikme uzunluğunu simgelemektedir.

Uygun gecikme uzunluğunun bulunmasının ardından elde edilen Johansen eşbütünlüme test bulguları Tablo 5 içerisinde gösterilmektedir. Sonuçlara göre, iz ve maksimum özdeğer istatistikleri, değişkenler arasında bir tane eşbütünlüme denkleminin kurulmasına izin vermektedir. Belirtilen her iki istatistik değerine göre, değişkenler arasında eşbütünlüme ilişkisinin olmadığı H_0 yokluk hipotezi reddedilirken, eşbütünlüme ilişkisinin olduğu H_1 hipotezi kabul edilmektedir.

Tablo 5: Johansen Eşbütünlüme Test Bulguları

Hipotez	Özdeğer	J_{iz} İstatistiği	%5 Kritik Değer	J_{max} İstatistiği	%5 Kritik Değer
$H_0 : r=0, H_1 : r=1$	0.379	26.854 (0.000) ^a	12.320	23.864 (0.000) ^a	11.224
$H_0 : r \leq 1, H_1 : r=2$	0.058	2.989 (0.099)	4.129	2.989 (0.099)	4.129
Normalize edilmiş eşbütünlüme katsayısı $lngdp = 0.097 (0.001)^b$					

Not: ^a, katsayıların %5 düzeyinde anlamlı olduğunu; ^b ise standart hatayı göstermektedir. r, eşbütünlüme vektör sayısını simgelemektedir.

GSYH ve ücret değişkenleri arasında uzun dönemli dinamik bir ilişkiyi yansıtan Tablo 5 içerisinde yer alan değerlerden pozitif yönlü normalize edilmiş eşbütünlüme katsayısı, ilişkinin aynı yönlü gerçekleştiğini belirtmektedir. Bu bulguya göre GSYH'da meydana gelen %1'lik bir artış, ücretler üzerinde yaklaşık %0.09'lük bir artışa neden olmaktadır.

Eşbütünlüme derecesinin ne olduğunun ve ne kadar hızla gerçekleştiğinin belirlenmesine yönelik olarak Hata Düzeltme Modeli kurulmuştur. Tablo 6 incelendiğinde; modelin geçerliliği için, katsayının (μ) $-1 < \mu < 0$ arasında olması gerektiği koşulunun sağlandığı görülmektedir. Katsayının istatistiksel olarak anlamlılığı altında negatif işaretli olması; kısa dönemde görülen sapmaların, uzun dönemde denge düzeyine yaklaşacağı bilgisini sunmaktadır. Buna göre elde edilen -0.391 hata terimi katsayısı, kısa dönemli dengesizliklerdeki 1 birim sapmanın yaklaşık %4'ünün bir sonraki dönemde düzeldiğini ifade etmektedir.

Tablo 6: Hata Düzeltme Modeli Tahmin Bulguları

Bağımlı Değişken: Inwage	Parametre	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
lngdp	0.002	0.002	2.615	0.045
Hata Terimi (-1)	-0.391	0.131	-2.985	0.004
C	0.046	0.157	3.297	0.037
Tanımlayıcı Test Sonuçları				
R^2	0.422			
$\bar{R}^2$	0.363			
DW-istatistiği	1.798			
F-istatistiği (Prob.)	7.155 (0.000)			
Jarque-Bera (Prob.)	4.248 (0.119)			

LM(4) (Prob.)	0.894 (0.423)
White (Prob.)	2.148(0.126)

Tablo 6; GSYH'daki %1'lik bir artışın, ücretleri %0.002 oranında artırdığını göstermektedir. Ayrıca tanımlayıcı test sonuçları kurulan modelin bir bütün halinde anlamlılığına ve normal dağılım gösterdiğine, modelde otokorelasyon ve değişen varyans sorunu olmadığına işaret etmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Türkiye ekonomisi 2001 Krizi sonrasında büyüme sürecine girmiştir. 2002-2015 dönemi içerisinde gerçekleşen ekonomik büyümenin ücretlere nasıl yansıdığı önemli bir sorundur. Zira ekonomik büyümenin, reel ücretleri bunun ise emeğin verimliliğini etkilediği açıktır. Çalışmada 2002Q1-2015Q4 örneklem dönemi içerisinde milli gelir ile ücretler arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişki incelenmiştir. Değişkenler arasındaki zaman serisi ilişkisi; uzun dönemde Engle-Granger ve Johansen eşbütünleşme testleri, kısa dönemde Hata Düzeltme Modeli kullanılarak çözümlenmiştir.

Engle-Granger eşbütünleşme test sonuçları, GSYH ve ücret değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını ve değişkenlerin birlikte hareket etme eğiliminde olduğunu göstermiştir. Elde edilen söz konusu uzun dönemli ilişki, pozitif yönlü normalize edilmiş Johansen eşbütünleşme katsayısı ile desteklenmiştir. Aynı yönlü gerçekleşen bu ilişki GSYH'da meydana gelen %1'lik artışın, ücretler üzerinde yaklaşık kendisi oranında bir artışa neden olduğunu bulgulamıştır.

Eşbütünleşme testlerinin ardından ilişki derecesinin ne olduğunun ve ne kadar hızla gerçekleştiğinin belirlenmesine yönelik olarak kısa dönemli ilişkinin bilgisini veren Hata Düzeltme Modeli kurulmuştur. ECM tahmin işlemi sonucunda elde edilen, istatistiksel olarak anlamlı -0.391 hata terimi katsayısı; kısa dönem dengesinde görülen 1 birim sapmanın, yaklaşık %4'ünün uzun dönemde denge düzeyine yaklaşacağını bilgisini sunmuştur.

Yazın taramamızda yer alan çalışmalar incelendiğinde modelleme sonuçlarımız; Romer (1986), Prasch (1996), Cahuc ve Michel (1996), Irmen ve Wigger (2002), Ravn ve Sørensen (2002), Askenazy (2003), Fanti ve Gori (2011) tarafından yapılan çalışmalarla benzer sonuçlar göstermektedir. Bu noktada dikkate alınması gereken önemli bir özellik, yukarıda değinilen çalışmalarda değişken olarak asgari ücret düzeyinin belirlenmiş olmasıdır. Ayrıca asgari ücretlerin büyüme, istihdam ve verimlilik üzerinde pozitif ilişkisi söz konusudur. Yapılan çalışmaların çoğu ücretlerden, büyümeye doğru giden bir etkileşim sürecini yansıtmaktadır.

Kargı (2013) tarafından Türkiye ölçeğinde yapılan ücret yapışkanlığının analiz edildiği çalışmanın en önemli sonucunun asgari ücretlerin GSYH artışları tarafından yeterince desteklenmediği ve değişkenler arasında herhangi bir bağlantının olmaması durumu, çalışmamızda ele alınan GSYH ve ücret ilişkisi yönünden desteklenmemiştir. Bu durumun olası nedeni olarak, ilgili çalışmada ücret değişkeni yerine asgari ücret değişkeninin analiz içerisinde yer alması söylenebilir.

Türkiye ekonomisini yansıtan reel asgari ücretler ve reel GSYH arasındaki nedensellik ilişkisinin ele alındığı çalışmada Sunal ve Alp (2015), GSYH'dan asgari ücretlere doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisine ulaşmıştır. Elde edilen bu bulgu, kurulan hata düzeltme modelimizden elde ettiğimiz sonuçlara benzeyen bir nitelik sergilemektedir.

Çalışmamızın sonuçları doğrultusunda GSYH artışlarının, ücretler üzerindeki ilişkisi devletin faktör gelirlerinden (faiz, ücret, kâr, rant) aldığı gelir vergileri kapsamında ele

alındığında; politika yapıcıların Klasik ve Neo-Klasik iktisat yaklaşımına benzer bir şekilde emek arzını reel ücretin artan bir fonksiyonu olarak dikkate almaları gerekebilir. Bu doğrultuda milli gelir artışları, ücretleri uyararak ekonomik birimlerin gelir artışlarını destekleyebilecektir. Ücretlerdeki bu artış, vergi indirimleri yoluyla çalışma isteğine olumlu katkı sağlayabilecek, emeğin verimliliğini artırabilecektir.

Klasik ve Neo-Klasik iktisatçıların ‘ücret düzeyindeki düşmenin, istihdam hacmini her zaman genişleteceği’ varsayımının aksine, Keynesyen iktisatçıların işsizliğin nedenlerine dair işsizlik ile büyüme varsayımı; ücretlerin milli gelir içerisindeki payında yaşanan gerileme ile azalan tüketim talebinin, yatırım ve büyümeyi yavaşlatarak işsizliğin gerçekte yüksek ücretlerden değil, düşük ücretlerden kaynaklandığını belirtmektedir. Ay (2012) çalışmasında; ücretlerin, işgücünün maliyet unsuru olmasının yanı sıra aynı zamanda gelir olduğu ve uzun dönemde büyümeyi, dolayısıyla istihdamı desteklediği tartışmaları için geniş bir alan yazını sunmuştur. Çalışmamızdan elde edilen sonuçlar Keynesyen iktisadi düşünce kapsamında değerlendirildiğinde; milli gelir artışlarının ücretleri artıracağı, artan ücretlerin ise derneşik talep unsurlarını artıracağı öngörülebilir. Talepteki artışın ise yatırımları ve büyümeyi hızlandıracağı, bunun da istihdam yaratarak işsizliği yavaşlatacağı söylenebilir.

Modellememizden elde edilen sonuçlara göre; milli gelir artışlarının, ücretleri destekleyeceği görüşü salık verilebilir. Ekonomik birimlerin ücret gelirlerinden yaptığı harcamaların talebi artırması, talep artışlarının ise yatırımların hız kazanmasına neden olması beklenecektir. Çevrimsel bir yaklaşımla tüm bu neden-sonuç ilişkisinin istihdamı artırıp, işsizliği azaltacağı ve büyümeye olumlu yansıtacağı söylenebilir.

Kaynakça

- Askenazy, P. (2003). Minimum Wage, Exports and Growth. *European Economic Review*, 47(1): 147-164.
- Ay, S. (2012). Türkiye’de İşsizliğin Nedenleri: İstihdam Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme. *Yönetim ve Ekonomi*, 19(2): 321-341.
- Cahuc, P. ve Michel, P. (1996). Minimum Wage Unemployment and Growth. *European Economic Review*, 40(7): 1463-1482.
- Dickey, D. ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 74: 427-431.
- Engle, R. F. ve Granger, C. W. J. (1987). Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing. *Econometrica*, 55(2): 251-276.
- Fanti, L. ve Gori, L. (2011). On economic growth and minimum wages. *Journal of Economics*, 103(1): 59-82.
- Granger, C. W. J. (1988). Some Recent Developments in a Concept of Causality. *Journal of Econometrics*, 39: 199-211.
- Güneş, Ş. (2007). İmalat Sektöründe Verimlilik ve Reel Ücret İlişkisi: Bir Koentegrasyon Analizi. *Yönetim ve Ekonomi*, 14(2): 275-287.
- Güven, A., Mollavelioğlu, Ş. ve Çakar Dalgıç, B. (2011). Asgari Ücret İstihdamı Arttırır mı? 1969-2008 Türkiye Örneği. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 38(2): 147-166.
- Hansen, B. E. (1992). Tests for Parameter Instability in Regressions with I(1) Processes. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10: 321-335.
- Irmen, A. ve Berthold, W. (2002). National Minimum Wages, Capital Mobility and Global Economic Growth. CEPR Discussion Papers 3286.
- Johansen, S. (1988). Statistical Analysis of Cointegration Vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(2-3): 231-354.

- Johansen, S. ve Juselius, K. (1990). Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration—with Applications to the Demand for Money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2): 169-210.
- Johansen, S. (1991). Estimation and Hypothesis Testing of Cointegration Vectors in Gaussian Vector Autoregressive Models. *Econometrica*, 59(6): 1551-1580.
- Johansen, S. ve Juselius, K. (1992). Testing Structural Hypothesis in a Multivariate Cointegration Analysis of the PPP and UIP for the UK. *Journal of Econometrics*, 53(1-13): 211-244.
- Johansen, S. ve Juselius, K. (1994). Identification of the Long-Run and the Short-Run Structure: An Application to the ISLM Model. *Journal of Econometrics*, 63(1): 7-36.
- Johansen, S. (1995). Likelihood-based Inference in Cointegrated Vector Autoregressive Models. Oxford: Oxford University Press.
- Kargı, B. (2013). Ücret Yapışkanlığı Hipotezi'nin Test Edilmesi: Türkiye'de Asgari Ücret ve Büyüme Üzerine Zaman Serileri Analizi (2005-2012). *Çalışma ve Toplum Dergisi*, (37): 183-210.
- Kuştepelı, Y. ve Halaç, U. (2004). Türkiye'de Genel Gelir Dağılımının Analizi ve İyileştirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(4): 143-160.
- Kutlar, A. (2005). Uygulamalı Ekonometri. Geliştirilmiş 2. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Korkmaz, A. (2004). Bir Sosyal Politika Aracı Olarak Türkiye'de Asgari Ücret: 1951-2003. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1): 53-69.
- Sevüktekin, M. ve Nargeleçekenler, M. (2010). Ekonometrik Zaman Serileri Analizi: EViews Uygulamalı. Geliştirilmiş 3. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Özdemir, A., Mercan, M. ve Erol, H. (2012). Türkiye Emek Piyasasında Belirlenmiş Makro Ekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkilerin Ekonometrik Analizi. *TİSK Akademi*, 2: 34-53.
- Öztürk, İ. ve Ozansoy A. (2011). Ücret Gelirleri Üzerindeki Vergi Yükünün Analizi. *Maliye Dergisi*, (161): 197-214.
- Park, J. Y. (1992). Canonical Cointegrating Regressions. *Econometrica*, 60: 119-143.
- Phillips, P. C. B. ve Perron, P. (1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regression. *Biomètrika*, 75(2): 336-346.
- Perron, P. (1988). The Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis. *Econometrica*, 57: 1361-1401.
- Prasch, R. E. (1996). In Defence of the Minimum Wage. *Journal of Economic Issues*, 30(2): 391-397.
- Ravn, M. O. and Sørensen, J. R. (2002). Schooling, Training, Growth and Minimum Wages. *The Scandinavian Journal of Economics*, 101(3): 441-457.
- Romer, P. M. (1986). Increasing Returns and Long-Run Growth. *The Journal of Political Economy*, 94(5): 1002-1037.
- Sunal, O. ve Sezgin Alp, Ö. (2015). Türkiye'de Reel Asgari Ücretler ve Reel GSYH Değişimleri Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Enflasyon Oranına Endekslenmiş Bir Nominal Asgari Ücret Politikası. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 70(1): 111-129.

EDUCATION

Okul Müdürlerinin Sosyal Adalet Liderliği Davranışlarına Yönelik Bir Ölçme Aracı Geliştirme Çalışması*

A Study of Developing an Assessment Tool for Social Justice Leadership Behaviors of School Principals

Bayram BOZKURT*

Öz

Bu çalışmanın amacı, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı ortaokullarda görev yapan okul müdürlerinin, uygulamalarında sosyal adalet liderliği davranışları sergileyip sergilemediklerini, öğretmenlerin algılarına dayalı olarak ortaya çıkarmak için geçerli ve güvenilir bir veri toplama aracı geliştirmeye çalışmaktır. Literatür taraması, madde havuzunun oluşturulması ve ön uygulama aşamalarından sonra 39 maddeli anket pilot çalışması grubuna uygulanmıştır. Analizler sonucunda madde sayısı 34'e düşmüş, boyut sayısı ise dört olarak belirlenmiştir. Son hali verilen formla, ortaokullarda görev yapmakta olan 325 öğretmenden toplanmıştır. Bu çalışma sonucunda elde edilen bulgular "Sosyal Adalet Liderliği Ölçeği"nin ortaokul müdürlerinin uygulamalarında sosyal adalet liderliği davranışlarını ölçmeye ilişkin öğretmen algılarını belirlemede kullanılabilir geçerli ve güvenilir bir veri toplama aracı olduğunu ortaya koymuştur.

Anahtar kelimeler: Sosyal adalet, Sosyal adalet liderliği, Okul müdürü

Abstract

The aim of this study was to find out and develop valid and reliable data collection device on the basis of teachers' social justice perceptions whether school principals employed at the ministry of national education exhibit leadership for social justice behaviors in practice. After literature reviews, assembling item pool, pre application stages, 39-items questionnaire has been applied to pilot study group. As a result of the analysis, the number of item has decreased to 34 and number of size has been designated as 4. Final version of form has been completed by adding views of 325 secondary school teachers. The results of this study showed that "leadership for social justice measurement" has proved valid and reliable data collection device used in determination of teacher's social justice perceptions with regard to measuring social justice leadership behavior of school principles in practice.

Key words: Social Justice, Social Justice Leadership, School Principle

Giriş

Sosyal adalet bireysel, sosyal ve ekonomik boyutu olan eşitlik, dürüstlük ve insan haklarını temel alan sürdürülebilir, geliştirilebilir ve uygulanabilir örgütsel güç düzenlemeleri olarak tanımlanmaktadır (Goldfarb ve Grinberg, 2002). Gevirtz(1998) ise sosyal adaleti, bozulan düzenin marjinalleştirdiği, ötekileştirdiği veya dışladığı kesimlerin beklentilerine cevap verme çabaları şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımlar ve literatürdeki benzeri tanımlar (Çelik, 2015; Furman, 2012;Theoharis, 2007) dikkate alındığında sosyal adalet anlayışına sahip toplumlarda farklı grupların beklentilerine cevap verilmesi, farklılıkları ötelenmemesi, kaynakların adaletli dağıtılması, farklı yapıların demokratik sürece katılımının sağlanması, kültürel açıdan farklılıkların dışlanmaması beklenir. Çünkü sosyal adalet temelde insan yaşamını ihtiyaçlarını, gereksinimlerini, refahını düşünen ve insanların eğitim, sosyal ve ekonomik yaşamını esas alan anlayıştır.

Kavramsal olarak 19. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan sosyal adalet tartışmaları özellikle 1970 yıllar ile birlikte eğitimde de kullanılmaya başlanmıştır. 2000'li yıllardan bu yana ise sosyal adalet eğitim araştırmacıları içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda Şişman (2006) eğitim ve demokrasi tartışmaları doğrultusunda ilk zamanlarda tartışmaların eğitimde demokrasi noktasında toplandığını ilerleyen zamanlarda eğitimde fırsat eşitliği

---

* Bu çalışma 'Ortaokul Müdürlerinin Sosyal Adalet Liderliği Davranışları ile Öğretmenlerin Müdüre Bağlılık ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışları Arasında İlişki' adlı tez çalışmasından üretilmiştir.

* Doktora öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, byrmbzkrt02@gmail.com

noktasında toplandığını, 2000’li yıllarla birlikte özellikle sosyal adalet temelinde tartışılmaya başlandığını ifade etmektedir.

Eğitim alanında sosyal adalet kavramı bağlamında yapılan çalışmalar incelendiğinde eğitim örgütlerinin etkili şekilde örgütsel amaçların gerçekleştirilmesinde en önemli görevin öğretmenlere düştüğü görülmektedir (Çelik, 2015). Ancak öğretmenlerin okuldaki sosyal adalete ilişkin algıları ise okuldaki yapısal veya sosyal ilişkilerin ve sorumlulukların uygulayıcısı yöneticilere bağlıdır. Bu bağlamda okul yöneticilerinin sergiledikleri sosyal adalet liderliği tartışılması gereken bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Theoharis, (2007) sosyal adalet liderliği teorisine yönelik yaptığı çalışmada okul müdürlerinin ırk, sınıf, cinsiyet, cinsiyet, cinsel tercih ve dezavantajlı gruplar gibi farklılıklarını sorun olmaktan çıkararak vizyon sahibi kişiler olarak tanımlamaktadır. Eğitim yönetimi ya da liderliği alanında sosyal adaletin çıktısı olarak sosyal adalet liderliğinin tartışılmasının nedeni herkes için yaşanabilir adaletli bir dünya yaratmak için okulların üzerine düşen görevi yerine getirmelerine yönelik inançtır (Ryan, 2006). Yöneticilerin uygulamalarında adalet temelli uygulamaları öğretmenlerin işbirlikçi çalışmalarını, pozitif davranış sergilemelerini, yöneticilerine güvenmelerini, bağlılıklarını arttırmalarını sağlayacağı gibi olumsuz davranışların, işten ayrılma niyetlerinin artmasını; güven ve bağlılık gibi tutumlarının azalmasını etkilemektedir (Atalay, 2005; Dilek, 2005; Chen, 2008). Bu çerçeveden bakıldığında okul paydaşları olarak öğretmenlerin algıları ve davranışlarının şekillenmesinde kontrol gücü olarak okul yöneticilerinin önemli bir konumda oldukları söylenebilir. Dolayısıyla öğretmenlere örgütsel kaynakların dağıtımını, yönetsel süreçler, kararlara katılım, çalışanlara ve öğrencilere destek, okul paydaşlarına karşı gösterilen davranışlarda adalet gibi konularda okul yöneticilerinin titiz davranmaları önem arz etmektedir. Bu bağlamda okullarda sosyal adaletin uygulanması için okul yöneticilerinin özellikle de müdürlerin öncelikle okulda var olan adaletsizliklerin nedenlerini ve alınacak tedbirleri belirlemeleri gerekir (Chiu ve Walker, 2007). Eğitimde sosyal adaleti sağlamak için yöneticilerin, yönetim sistemlerini nasıl oluşturacaklarının yollarını araştırmaları gerekir (Furman&Shields, 2007).

Literatür incelendiğinde sosyal adaleti ölçmeye yönelik geliştirilen çalışmalara rastlamak mümkündür. Örneğin Karacan, Bağlıbel ve Bindak (2015), öğrencilerin algıları üzerinden okul yöneticilerinin sosyal adalet uygulamalarına ölçmeye yönelik bir ölçek geliştirmişlerdir. Özdemir ve Kütük (2015) okul yöneticilerinin sosyal adalet liderliği davranışlarını öğrenci algıları ile ölçmeye çalışan ölçek geliştirmişlerdir. Tomul (2009) da okullarda sosyal adaleti engelleyici faktörleri belirlemek için okul yöneticilerinden anket yoluyla veri toplamıştır. Okul olanaklarının sınırlı olması, yeterince bilgi edinilmemesi, toplumsal duyarsızlık ve yasal düzenlemelerin sosyal destek çalışmalarını engelleyici faktörler olduğu belirtilmiştir (Jansen, 2006; Jean-Marie, 2008; Turhan, 2007). Bu çalışmada ise Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı ortaokullarda görev yapan öğretmenlerin algılarına göre okul müdürlerinin sosyal adalet liderliği davranışlarının belirlenmesi amaçlanmıştır.

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde öğretmen algılarına yönelik okul müdürlerinin sosyal adalet liderliği davranışlarını ortaya koymaya yönelik bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışmanın bu yönüyle literatüre katkı sağlanması beklenmektedir. Ayrıca araştırma sonucunda oluşturulan ölçeğin, okul müdürlerinin, uygulamadaki sosyal adalet davranışlarını ölçen 34 maddeyle ilgili olarak bilgilendirmelerini sağlayacağı, dolayısıyla sosyal adalet liderliği davranışlarıyla ilgili bir öz değerlendirme yaparak, eksikliklerini ve hatalı davranışlarını görüp, bunları düzeltmeleri hususuna katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu 2015-2016 eğitim öğretim yılında Türkiye'nin güneyindeki bir büyükşehirin merkezinde 22 farklı ortaokulda görev yapan çalışmaya katılmaya gönüllü 325 öğretmen oluşturmaktadır. Çalışma grubunu oluşturan öğretmenler rastgele seçilmiştir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin % 57'si (185) kadın, % 43'ü (140) erkektir. Katılımcıların % 89'u (288) lisans mezunu % 11'i (37) lisansüstü eğitim derecesine sahiptir. Katılımcıların % 63'ü (206)'sı 1-5 yıl arasında mesleki kıdeme sahipken, % 17'si (57) 6-10 yıl arası, % 8'i (26) 11-15 yıl arası, %14'ü (46) ise 16 yıl ve üzeri mesleki kıdeme sahiptir.

Veri Toplama Aracı

Bu çalışmada öğretmen algısına göre okul müdürlerinin sosyal adalet liderliği davranışlarını belirlemek amacıyla "Sosyal Adalet Liderliği Ölçeği" geliştirilmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda sosyal adalet ve liderliğini konu edinen ilgili literatür incelenmiş (Blackmore, 2002; Bogotch, 2002; Furman, 2012; Hoff, Yoder ve Hoff, 2006; Marshall ve Oliva (2006; McClellan ve Dominquez, 2006; McKenzie, Chritman, Hernandez, Colleen, Capper, Dantley, Gonzalez, Cambron-McCabe ve Sheurich, 2008; Oplatka, 2010; Özdemir ve Kütük, 2015; Theoharis, 2007). Sosyal adalet liderliğinin özelliklerini ölçmek amacıyla 71 maddelik havuz oluşturulmuştur. Oluşturulan madde havuzu iki eğitim yönetimi teftişi ve planlama ekonomisi, bir ölçme değerlendirme uzmanı öğretim üyesiyle yapılan görüşmeler sonucunda madde sayısının 41'e düşürülmesi uygun görülmüştür.

Sosyal adalet liderliği boyutlarına ilişkin alan yazında farklı görüşler bulunmaktadır (Brooks ve Miles, 2006; Brown, 2004; Eshleman, 1988; Freire, 2004; Furman, 2012; McKenzie ve diğ., 2008; Oakes, Quartz, RyanveLipton, 2000; Özdemir ve Kütük, 2015). İlgili çalışmaların sosyal adalet, sosyal adalet ve demokrasi, sosyal adalet ve eşitlik, sosyal adalet ve eleştirel bilinç, eğitimde sosyal adalet konuları üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu başlıklar dikkate alınarak çalışma kapsamında 41 ölçek maddesinin boyutlandırılması aşamasına geçilmiştir. Geliştirilen ölçek maddeleri Eleştirel Bilinç, Paydaş Desteği, Katılım ve Dağıtıcı Adalet boyutlarına göre tasnif edilmesi amacıyla boyutlara numaralar verilmiştir. Formda boyutlarla ilgili kısa açıklamalara da yer verilmiştir. Form, dil ve ifade yönünden değerlendirilmesi amacıyla bir Türkçe ve bir Türk Dili Edebiyatı öğretmenine incelenilerek son hali verilmiştir. Hazırlanan form her branştan 2'şer öğretmen, eğitim yönetimi alanında yüksek lisans yapan 2, doktora yapan 1 öğrenci ve 1 öğretim üyesi olmak üzere toplam 18 kişilik gruba uygulanarak her bir maddenin karşına girdiğini düşündükleri boyutun numarasının yazılması istenmiştir. Ayrıca katılımcılardan bu maddelerin sosyal adalet liderliğini temsil edilebilirliğine dair görüşleri alınmıştır.

18 katılımcıdan toplanan veriler doğrultusunda iki madde temsil edilebilirlik ve boyutlandırma konusundaki kararsızlık nedeniyle silinmiştir. Böylece madde sayısı 39'a düşmüştür. 39 maddeden oluşan sosyal adalet liderliği ölçeği hazırlık formu 136 kişilik yeni bir örneklem grubuna uygulanmıştır. Bu veriler SPSS 22.0 ile yapılan analizler sonucunda ölçek maddeleri üç boyut altında toplanmış ancak istenilen değerler elde edilememiştir. İstenilen sonuçlara sahip olmayan, binişik özellik gösteren beş maddenin (Öğretmenlerle güven temelli ilişki kurmaya gayret eder, velilerle güven temelli ilişki kurmaya gayret eder, öğretmenleri mesleki niteliklerinin gelişimleri konusunda destekler, okulda alınan kararlarda ölçüt olarak değerleri ön planda tutar, okulun imkânlarının kullanımında adaletli davranır) ölçekten çıkarılması sonucu madde sayısının 34'e düşürülmüştür. Hazırlık formu yeniden düzenlenerek yeni bir taslak form oluşturulmuştur. Bu form biri alanda tanınmış bir öğretim üyesi (Prof. Dr. Şener Büyüköztürk) olmak üzere iki ölçme değerlendirme ve bir eğitim yönetimi teftişi ve

planlama ekonomisi alanında uzman öğretim üyesinin görüşünü alınarak gerekli düzeltmeler yapılmış ve ölçeğin kapsam geçerliği sağlanmaya çalışılmıştır.

Ölçekte beşli likert tipi derecelendirme ölçeği kullanılmıştır. Kesinlikle katılmıyorum (1), katılmıyorum (2), kısmen katılıyorum (3), katılıyorum (4), Kesinlikle katılıyorum (5) seçeneklerinden oluşmuştur.

Veri Toplama Süreci

Veri toplama sürecinde katılımcıların çalıştıkları okullara gidilmiştir. Okul idaresinden izin alındıktan sonra veri toplama formunun katılımcı öğretmenlerce doldurulması istenmiştir. Gerekli açıklamalar yapıldıktan sonra gönüllülük esasına dayalı olarak formlar öğretmenlere dağıtılmıştır. Bunun için uygun bir ortam hazırlanmış ve herhangi bir süre kısıtlamasına gidilmemiştir. Formun doldurulması 15-20 dakika süre almıştır. Eğitim öğretim yıl sonu seminer döneminde veriler toplanmıştır. Formların doldurulması sürecinde araştırmacı katılımcıların yanında hazır bulunmuştur. Araştırma süresince 350 katılımcı ile uygulama yapılmasına rağmen, özensiz ve eksik doldurulan formların ve istatistiksel uç verilerin ayıklanmasının ardından analiz aşamasında ulaşılan kullanılabilir örneklem sayısı 325 olmuştur.

Veri Analiz Süreci

Araştırmadan elde edilen verilerin açımlayıcı faktör analizi için uygunluğuna bakmak için *Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) katsayısı* ve *Bartlett Sphericity* testleri kullanılmıştır. KMO katsayısının, 60'dan yüksek olması ve Bartlett testinin anlamlı çıkması, verilerin faktör analizi için uygun olduğunu (Büyüköztürk, 2003); KMO değerinin, 90 ve üzerinde olması ise bu uyumun mükemmel olduğunu göstermektedir (Kalaycı, 2006). Açımlayıcı faktör analizinde faktör çıkarma metodu olarak temel bileşenler analizi ve faktör döndürme için varimax döndürme yöntemi yapılmıştır.

Ölçeğinin iç tutarlılığını ölçmek için genel toplam ile alt boyutları kendi aralarındaki korelasyon matrisi hazırlanmıştır. Korelasyon analizi iki değişken arasında ilişki olup olmadığını ve şiddetini belirlemek yapılan analizdir. -1 ile +1 arasında değerler alır. Korelasyon değerinin (r) Negatif olması ters yönlü ilişki olduğunu, pozitif olması doğru orantılı ilişki olduğunu ifade etmektedir. Korelasyon değeri 0 (sıfır) olması ilişkinin olmadığını gösterir. r değeri 0 ile, 40 arasında ise iki değişken arasında ilişkinin düşük olduğu, 40 ile, 60 arasında orta düzeyde ilişki olduğunu, 60 ile, 80 arasında yüksek ilişki söz konusu iken, 80 ile 1 arasında çok yüksek ilişki olduğunu ifade eder (Kalaycı, 2006).

Doğrulayıcı faktör analizinde açımlayıcı faktör analizi sonucunda bulunan yapının doğrulanıp doğrulanmadığı çeşitli uyum indekslerine bakılarak karar verilmiştir. Bu uyum indeksleri χ^2 /SD (Chi-Square Goodness), RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation), RMR (Root Mean Square Residual), GFI (Goodness of Fit Index), IFI (Incremental Fit Index) TLI (NNFI) (Trucker-Lewis İndeksi) gibi uyum indeksleri incelenmiştir.

Uyum iyiliği indekslerine ilişkin değerler için şu kriterler kullanılmıştır: Uyum iyiliği indekslerine ilişkin iyi ve kabul edilebilir değer aralıklarını; χ^2 değeri için $0 \leq \chi^2 \leq 2df$ iyi uyum değeri, $2df \leq \chi^2 \leq 3df$ kabul edilebilir uyum değeri; p değeri için $,05 < p \leq 1,00$ iyi uyum değeri, $,01 \leq p \leq ,05$ kabul edilebilir uyum değeri; χ^2/df için $0 \leq \chi^2/df \leq 2$ iyi uyum değeri, $2 < \chi^2/df \leq 3$ kabul edilebilir uyum değerini; RMSEA için $0 < RMSEA \leq ,05$ iyi uyum değerini, $,05 \leq RMSEA \leq ,08$ kabul edilebilir uyum değerini; SRMR için $0 \leq SRMR \leq ,05$ iyi uyum değerini, $,05 \leq SRMR \leq 1,00$ kabul edilebilir uyum değerini; TLI (NNFI) için $,95 \leq TLI \leq 1,00$ iyi uyum değerini, $,90 \leq TLI \leq ,95$ kabul edilebilir uyum değerini; GFI değeri için $,90 \leq GFI \leq 1,00$ iyi uyum değerini, $,85 \leq GFI \leq ,90$ ise kabul edilebilir uyum değerini; IFI değeri için $,95 \leq IFI \leq 1,00$ iyi uyum

değerini, $,90 \leq IFI \leq ,95$ kabul edilebilir uyum değerleri olarak kabul edilmektedir (Shermelleh-Engel ve ark.,2003).

Ölçeğin güvenilirliğinin belirlenmesinde Cronbach's Alfa, Spearman-Brown ve GuttmanSplitHalf katsayıları incelenmiştir. Güvenirlik katsayısının 0-1 aralığında değiştiğini ve 1'e yaklaştıkça güvenilirliğin attığını 0 ile, 40 arasında ise güvenilir olmadığını; ,40 ile, 60 arasında düşük güvenilirlikte olduğunu, 60 ile, 80 arasında ölçeğin güvenilir olduğunu, 80 ile 1 arasında yüksek derecede güvenilir olduğunu ifade etmektedir (Kalaycı, 2006).

Bulgular

Bu bölümde çalışma kapsamında elde edilen verilerin analizi sonucu elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Açımlayıcı Faktör Analizine Dair Elde Edilen Bulgular

Araştırmadan elde edilen verilerin faktör analizi için uygunluğuna bakmal için *Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) katsayısı ve BartlettSphericity* testleri kullanılmıştır. KMO katsayısı, 964, BartlettSphericity testi sonucu ise anlamlı bulunmuştur(9938,404; $p < 0.000$). Eldeki verilerin faktör analizi için uygun olduğu görülmüştür. Faktör analizinde alt kesme noktası olarak, 40 değeri alınmış, farklı boyutlardaki faktör yük değerleri arasındaki fark, 10 olarak alınmıştır.

Sosyal Adalet Liderliği ölçek taslağında elde edilen verilere *temel bileşenler analizi ve varimax döndürme yöntemi* ile faktör analizi yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda öz değeri 1'in üzerinde olan dört faktör olduğu görülmüştür. Bu dört faktör toplam varyansın %69,058'ini açıklayan Tablo 1'deki yapı ortaya çıkmıştır.

Tablo 1. Sosyal Adalet liderliği Ölçeği Faktör Analizi ToplamVaryans Açıklama Yüzdeleri

Faktör	Özdeğer	Başlangıç Değeri		RotasyonAçıklama Değerleri		
		Varyans Yüzdesi	Toplamalı Varyans Yüzdeleri	Özdeğer	Varyans Yüzdesi	Toplamalı Varyans Yüzdeleri
1	18,440	54,235	54,235	7,173	21,098	21,098
2	2,093	6,157	60,393	6,121	18,003	39,101
3	1,772	5,212	65,604	5,362	15,772	54,873
4	1,174	3,453	69,058	4,823	14,184	69,058

Tablo 1 incelendiğinde ilgili faktörlerde yer alan maddeler, rotasyon açıklama değerlerine göre toplam varyansın % 21,098'ini açıklayan 11 maddeden oluşan faktör 1 Sosyal Adalet Liderliğinin 'Paydaş Desteği' boyutunu; % 18,03'ünü açıklayan 7 maddeden oluşan faktör 2 'Eleştirel Bilinç' boyutunu; % 15,772'sini açıklayan 6 maddeden oluşan faktör 3 'Dağıtıcı Adalet' boyutunu; % 14,185'ini açıklayan 10 maddeden oluşan faktör 4 'Katılım' boyutu ile ilgili maddelerinden oluşturmaktadır.

Sosyal adalet liderliği ölçeği faktör yapıları ve döndürülmüş faktör yük değerleri Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Sosyal Adalet Liderliği Ölçeği Döndürülmüş Faktör Yük Değerleri

Maddeler	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3	Faktör 4	Faktör Ortak Değeri
EB1		,668			,701
EB2		,723			,730
EB3		,788			,790
EB4		,746			,759
EB5		,777			,784
EB6		,740			,715
EB7		,707			,633

PD1	,730	,668
PD2	,756	,685
PD3	,741	,693
PD4	,687	,638
PD5	,550	,579
PD6	,638	,603
PD7	,575	,565
PD8	,648	,597
PD9	,682	,678
PD10	,720	,709
PD11	,701	,658
K1		,487
K2		,511
K3		,596
K4		,679
K5		,632
K6		,699
K7		,675
K8		,525
K9		,476
K10		,534
D1	,773	,759
D2	,786	,797
D3	,762	,767
D4	,813	,799
D5	,773	,790
D6	,722	,715

Sosyal Adalet Liderliği ölçeğinde yer alan maddeler yapılan analizler sonucunda dört faktör altında toplanmıştır. Yapılan faktör analizleri sonucunda belirlenen birinci faktör Paydaş Desteği, ikinci faktör eleştirel bilinç, üçüncü faktör dağıtıcı adalet, dördüncü faktör ise katılım olarak adlandırılmıştır.

Paydaş Desteği: Okul müdürlerinin dezavantajlı grupların gelişimlerini aktif olarak desteklemesine dair maddeler paydaş desteği boyutu altında toplanmıştır. Bu faktör toplam 11 maddeden oluşmakta ve faktör yükleri, 550 ile 756 arasında değişmektedir. Okul müdürü etkili bir okul için tüm paydaşların (öğrencilerin, öğretmenlerin, yardımcı personelin...) eğitimin niteliklerinden faydalanması için çaba ve gayret sarf eder. Engelli öğrencilerin, sosyo – ekonomik düzeyi düşük öğrencilerin eğitim olanaklarına kavuşması, öğretmen niteliklerinin gelişmesi için onları destekleyici çalışmalar yürütür. McKenzie ve ark. (2008) destekleyici örgüt ikliminin okul paydaşları arasında topluluk duygusu oluşturacağını vurgulamaktadır. Okul müdürünün bireysel farklılıkları dikkate alarak tüm öğrencilerin öğrenmelerini sağlama ve akademik başarılarının yanı sıra sosyal gelişimlerine de katkı sunmayı hedeflemesi, ayrıca

farklı kültür, etnik, din veya dil yapısına sahip bireylere yardımcı olarak toplumsallaşmayı sağlaması beklenir.

Eleştirel Bilinç: Bu faktör 7 maddeden oluşmakta ve faktör yükleri, 668 ile, 788 arasında değişmektedir. Eleştirel bilinç sosyal, ekonomik ve politik baskı ve paradoksların farkına varmak buna eyleme geçmek olarak tanımlanmaktadır (Freire, 2004). Sosyal adalet eğitimi çerçevesinde okulların asıl amacı etnik, dini, kültürel, sosyal farklılıkların değerleri öğretmek ve insanların bu değerlerin farkına varmalarını sağlamaktır. Sosyal Adalet liderlerinin farklı fikirlere, söylem ve davranışlara, eleştirilere karşı açık ve önyargısız davranmaları beklenir. Sosyal adalet liderleri farklılık ve eşitsizliklere karşı farkındalık oluştururken aynı zaman da bu duygularını takipçilerinde de yaratmaya çalışırlar. McKenzie ve ark., (2008) sosyal adalet liderinin kendi iç dünyasındaki eleştirel bilincini öğrencilerine de aktarmaya çalıştığını vurgulamaktadır.

Dağıtıcı Adalet: Faktör analizi ile belirlenen üçüncü faktör “Dağıtıcı Adalet” olarak adlandırılmıştır. Bu faktör altında 6 madde yer almakta ve faktör yük değerleri, 722 ile, 813 arasında yer almaktadır. Dağıtıcı adalet, Rawls adalet kuramı ile özdeşleşir. Rawls, (1993) dağıtıcı adaleti kurumsal kaynakların, mevki ve görevlerin herkesin yararına adil şekilde dağıtılması gerektiğini savunur. Eğitim noktasında kaynakların eşitsiz olarak dağıtılması, okulun olanaklarından faydalanmada eşitsizlik, öğrencilerin bilgiye ve kaynaklara ulaşmasında eşitsizlik gibi durumlar adaletsizlik olarak adlandırılabilir. Sosyal Adalet lideri okullarda maddi destek sağlayacak görevlerde, ders dağılımında, ders denetiminde, iş yükünün dağıtılmasında ve ödül dağıtımında adil şekilde davranma gayretindedirler. Sadece kaynak dağıtımında değil aynı zamanda liyakat, sosyal statü, değer paylaşımı, ödüllendirme gibi durumlarda da adalet ilkesi sosyal adalet liderliğinin doğası gereğidir.

Katılım: Analizler sonucu belirlenen dördüncü faktör “Katılım” olarak adlandırılmıştır. 10 madde içeren katılım faktörünün yük değerleri, 476 ile 699 arasında değişmektedir. Bu faktör, sosyal adalet liderliği ve demokrasi ile ilgili çalışmalar demokrasinin özünü oluşturan katılım boyutunu kapsamaktadır. Yönetimin kalbi karar alma sürecidir. Sosyal adalet lideri karar alma sürecinde öğretmenlerin, öğrencilerin, diğer çalışanların, velilerin katılımını ön planda tutarlar. Aynı zamanda farklı kültürlere, cinsiyete, sendikal gruplara sahip bireylerin katılımı ve ortak paydada buluşması için çaba harcarlar. Okul kurallarını oluşmasında tüm öğretmenlerin ve diğer paydaşların fikirlerine başvurur. Sosyal faaliyetler düzenleyerek herkesin katılımını sağlayarak toplumsal yapıyı güçlendirmeye çalışırlar.

Sosyal adalet liderliği ölçeğinin iç tutarlılığını ölçmek için ölçeğin genel toplamı ile alt boyutları kendi aralarındaki korelasyon matrisi hazırlanmıştır. Ölçeğinin belirlenen alt boyutları ile ölçeğin tümüne ait korelasyon değerlerine ilişkin bulgular Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Sosyal Adalet Liderliği Ölçeğinin Ortalama, Standart Sapma, Boyutları Arasındaki Korelasyon Değerleri

	Eleştirel Bilinç	Paydaş Desteği	Katılım	Dağıtıcı Adalet	Sosyal Adalet Liderliği	X	S
Eleştirel Bilinç	1					3,531	,9566
Paydaş Desteği	,693**	1				3,698	,7328
Katılım	,765**	,810**	1			3,646	,7949
Dağıtıcı Adalet	,654**	,650**	,712**	1		3,596	,9068
Sosyal Adalet Liderliği	,874**	,904**	,936**	,826**	1	3,631	,7376

**p < .01

Tablo 3 incelendiğinde her bir faktör hem kendi aralarında hem de ölçeğin geneli arasında düzeyinde anlamlı ilişki bulunmuştur ($p < .01$). Ayrıca alt boyutlar ile ölçeğin geneli arasındaki pozitif yönlü ve anlamlı ilişki bulunmuştur. Sosyal adalet liderliği ile alt boyutlar arasındaki korelasyon değerlerinin, 826 ile 936 arasında değiştiği gözlenmektedir. Sosyal Adalet liderliği ve alt boyutlar arasındaki korelasyon değerleri ölçme aracının iç tutarlılığının Kalaycı'ya (2006) göre yüksek olduğunu göstermektedir.

Doğrulayıcı Faktör Analizi

Araştırma kapsamında elde edilen verilerin açımlayıcı faktör analizi sonucu elde edilen verilerin teorik olarak doğruluğunu ispatlamak için birinci ve ikinci düzey doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Birinci düzey faktör analizi sonucunda ölçeğin Ki-kare değeri $\chi^2 \times 2 = 1250,690$, SD=516 anlamlılık değeri $p = ,000$ olarak belirlenmiştir. İkinci düzey faktör analizi sonucunda ölçeğin Ki-kare değeri $\chi^2 \times 2 = 1252,935$, SD= 518 anlamlılık değeri $p = ,000$ olarak belirlenmiştir.

Şeşen ve Meydan, (2015) yapısal eşitlik modellemelerinin raporlamasında hangi uyum indekslerinin raporlanacağı kesin olarak belli olmadığını belirtmişlerdir. Bunun araştırmaya bağlı olarak değişeceğini ancak her çalışmada Ki-kare, SD ve iyilik uyum indeksi değerleri mutlaka verilmekte diğerlerinden amaca göre bir iki tanesi verilmesi gerektiğini dile getirmişlerdir. Bu çalışmada doğrulayıcı faktör analizi için Ki-kare uyum değeri (Chi-Square Goodness), RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation), RMR (Root Mean Square Residual), GFI (Goodness of Fit Index), IFI (Incremental Fit Index) TLI (NNFI) (Trucker-Lewis İndeksi) gibi uyum indeksleri incelenmiştir.

Tablo 4'te Sosyal adalet liderliği ölçeğine ilişkin uyum iyiliği indekslerine dair bulgular verilmiştir.

Tablo. 4 Sosyal Adalet Liderliği Ölçeğine İlişkin Uyum İyiliği İndeksleri

İstatistikler	Birinci Düzey DFA	İkinci Düzey DFA
Ki-kare	1250,69	1252,935
SD	516	518
Ki-Kare/SD	2,424	2,419
CFI	0,925	0,925
IFI	0,925	0,925
NNFI(TLI)	0,918	0,918
RMR	0,041	0,041
RMSEA	0,066	0,066

Birinci düzey ve ikinci düzey doğrulayıcı faktör analizi uyum iyiliği indekslerine bakıldığında Ki- kare/SD değerinin birinci düzey için 2,424, ikinci düzey için 2,419; RMR değerlerinin ise 0,041 olduğu görülmüştür. Bu değerlerin Shermelleh-Engel ve arkadaşlarına (2003) göre çok iyi olduğu söylenebilir. Diğer uyum iyiliği değerleri RMSEA değeri birinci ve ikinci düzey için 0,066; CFI değeri birinci ve ikinci düzey için 0,925; IFI değeri birinci ve ikinci düzey için 0,925; TLI(NNFI) değerleri 0,918 olarak bulunmuştur. Elde edilen değerlere bakıldığında ölçeğin kabul edilebilir düzeyde olduğu görülmektedir. İkinci düzey doğrulayıcı faktör analizinde Ki-kare ve Ki-kare/SD değerlerinin az da olsa daha iyi düzeyde olduğu söylenebilir. Bu değerler hem birinci düzey hem de ikinci düzey modelin uyumlu olduğunu göstermektedir.

Birinci düzey doğrulayıcı faktör analizinde modele ilişkin faktör yükleri eleştirel bilinç boyutunda, 824 ile 878 arasında; katılım boyutunda, 715 ile 832 arasında; paydaş desteği boyutunda, 741 ile 827 arasında dağıtıcı adalet boyutunda, 791 ile 883 arasında değişmektedir. Faktörler arasındaki korelasyon ise eleştirel bilinç boyutu ile paydaş desteği arasında, 730; eleştirel bilinç boyutu ile katılım boyutu arasında, 822; eleştirel bilinç ile dağıtıcı adalet arasında, 689; katılım boyutu ile paydaş desteği arasında, 865; katılım ile dağıtıcı adalet

arasında, 764; paydaş desteği boyutu ile dağıtıcı adalet boyutu arasında, 687 arasında değişmektedir.

İkinci düzey doğrulayıcı faktör analizine ilişkin modele ait faktör yükleri eleştirel bilinç boyutunda, 744 ile 878 arasında; katılım boyutunda, 714 ile 832 arasında; paydaş desteği boyutunda, 742 ile 827 arasında; dağıtıcı adalet boyutunda, 791 ile 883 arasında değişmektedir. Ayrıca standardize edilmiş regresyon yüklerinin Sosyal Adalet Liderliği ile eleştirel bilinç arasında, 842; paydaş desteği arasında, 880; katılım arasında, 977 ve dağıtıcı adalet arasında, 787 arasında değiştiği görülmüştür.

Güvenirlilik Çalışmaları

Sosyal Adalet Liderliği ölçeğinin güvenirliliğinin belirlenmesinde Cronbach's Alfa, Spearman-Brown ve GuttmanSplitHalf katsayıları incelenmiştir. Alt boyutlar ve ölçeği tümü için güvenirlilik katsayıları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Faktörlerin ve Tüm Maddelerin Cronbach Alfa ve İki Yarı Test Korelasyonları

	Cronbach's alfa	Spearman- Brown	GuttmanSplitHalf
Eleştirel Bilinç	0,945	0,913	0,887
Paydaş Desteği	0,955	0,917	0,911
Katılım	0,955	0,874	0,873
Dağıtıcı Adalet	0,95	0,914	0,914
Sosyal Adalet Liderliği	0,981	0,929	0,928

Ölçeğin tüm maddeleri için iki yarı test değerleri hesaplandığında Spearman-Brown, 929, GuttmanSplitHalf değeri, 928 olarak bulunmuştur. Ölçeğin tüm maddeleri için Cronbach's Alfa değeri, 981 olarak ölçülmüştür. Bu değerler ölçeğin güvenilir olduğu göstermektedir.

Tartışma

Sosyal adalet insanlık tarihi boyunca sürekli tartışıla gelmiş bir kavram olmasına karşın kavramsal noktada 19 yüzyıldan sonra eğitim alanında ise 1960'lardan sonra dikkat çekmeye başlamıştır (Brooks, Jean-Marie, Normore&Hodgins, 2007). Sosyal adalet uygulamalarının görülmesi beklenen eğitim kurumları farklı etnik, kültürel, ideolojik, ekonomik olarak dezavantajlı, kimlik farklılıkları, cinsiyet farklılıkları barındıran sosyal sistemlerdir. Bu çalışmada öğretmenlerin algılarına dayalı olarak çok kültürlü yapıya sahip olan bu kurumlarda demokratik toplum uygulamaları, eşitlik ve adaletin uygulayıcıları olan müdürlerin sosyal adaleti ne derecede sağlamaya çalıştıklarını ölçmeye yönelik sosyal adalet liderliği ölçeği geliştirilmiştir.

Ölçek geliştirilirken alan yazın taraması yapıldıktan sonra madde havuzu oluşturulmuştur. Alan yazın oluşturulurken sosyal adalet ve liderlikle ilgili mevcut kaynaklardan (Furman, 2012; Özdemir, 2009;Marshall ve Olivia, 2006; Özdemir ve Kütküt, 2015; Theoharis, 2008; Turhan, 2007) yararlanılmıştır. Madde havuzunda toplanan 71 madde uzman görüşü sonucu 41 maddeye düşürülmüştür.18 kişilik öğretmen, lisansüstü öğrencisi ve akademisyene maddelerin sosyal adalet liderliğini temsil edilebilirliği ilgili alınan görüşlerden sonra madde sayısı 39' indirgenmiştir. Daha sonra 136 kişilik öğretmen grubu ile yapılan pilot uygulama sonucunda yapılan faktör analizi ile binişikve, 40 kesme değerinin altında özellik gösteren beş madde ölçekten çıkarılması sonucu madde sayısı 34'e düşmüştür.

Verilerin açımlayıcı faktör analizi için uygun olup olmadığını belirlemek amacıyla Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett'sSphericity (BS) testi yapılmıştır. KMO katsayısı, 964, BartlettSphericity testi ise (9938,404; $p<0.000$) anlamlı çıkması verilerin açımlayıcı faktör analizi için oldukça uygun olduğunu göstermiştir. Veri seti üzerinden yapılan faktör analizinde faktör özdeğeri 1'den büyük olan faktörler anlamlı olarak kabul edilmiştir. Binişik olan, kesme değerinin,40 altında özellik gösteren ve yük değerleri arasındaki fark ,10 dan küçük olan

maddeler çıkarıldıktan sonra toplam 34 madde ve dört faktörlü (eleştirel bilinç, paydaş desteği, katılım ve dağıtıcı adalet) bir ölçek elde edilmiştir. Toplam varyansın yaklaşık % 21'ini açıklayan 11 maddeden oluşan 'Paydaş Desteği' boyutu, % 18'ini açıklayan 7 maddeden oluşan 'Eleştirel Bilinç' boyutu, % 16'sını açıklayan 6 maddeden oluşan 'Dağıtıcı Adalet' boyutu, % 14'ünü açıklayan 10 maddeden oluşan 'Katılım' boyutu ile ilgili maddelerinden oluşmaktadır. Tüm faktörler toplamda sosyal adalet liderliğinin % 68'ini açıklamaktadır. Ölçek maddeleri en az, 476 ile 813 arasında değiştiği gözlenmiştir. Cronbach's Alfa değeri, 98 olarak belirlenmiştir. Bu değere bakılarak güvenilirliğin çok yüksek olduğu söylenebilir. Ölçeğin tümü ile faktörler arasındaki korelasyon değerleri ise, 826 ile 936 arasında değişmektedir.

Açımlayıcı faktör analizi sonucu elde edilen verilerin teorik olarak doğruluğunu ispatlamak için birinci ve ikinci düzey doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Birinci düzey ve ikinci düzey doğrulayıcı faktör analizi uyum iyiliği indekslerine bakıldığında Ki- kare/SD değerinin birinci düzey için 2,424, ikinci düzey için 2,419; RMR değerlerinin ise 0,041 olduğu görülmüştür. Bu değerlerin Shermelleh-Engel ve ark.'na (2003) göre çok iyi olduğu söylenebilir. Diğer uyum iyiliği değerleri RMSEA değeri birinci ve ikinci düzey için 0,066; CFI değeri birinci ve ikinci düzey için 0,925; IFI değeri birinci ve ikinci düzey için 0,925; TLI(NNFI) değerleri 0,918 olarak bulunmuştur. Elde edilen değerlere bakıldığında ölçeğin kabul edilebilir düzeyde olduğu görülmektedir. İkinci düzey doğrulayıcı faktör analizinde Ki-kare ve Ki-kar/SD değerlerinin az da olsa daha iyi düzeyde olduğu söylenebilir. Bu değerler hem birinci düzey hem de ikinci düzey modelin uyumlu olduğunu göstermektedir.

Son hali ile toplam 34 madde 4 faktörden (Eleştirel Bilinç, Paydaş Desteği, Katılım ve Dağıtıcı Adalet) oluşan 'Sosyal Adalet Liderliği Ölçeği' geliştirilmiştir.

Okul müdürlerinin sosyal adalet liderliğini ölçmeye yönelik geliştirilen ölçeğin geçerlilik ve güvenilirliğinin belirlenmesine yönelik bulgular birlikte değerlendirildiğinde, ölçeğin Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda görev yapan yöneticilerin, uygulamalarında sosyal adalet liderliği davranışları sergileyip sergilemediklerine ilişkin öğretmen algılarını belirlemede kullanılabilecek geçerli ve güvenilir bir veri toplama aracı olduğu ifade edilebilir. Elde edilen bulgular doğrultusunda, bu çalışma kapsamında geliştirilen ölçme aracının, ilgili alan yazındaki önemli bir eksikliği gidereceği, bundan sonraki çalışmalarda kullanılabilecek bir ölçme aracı olma özelliği taşıdığı belirtilebilir.

Kaynaklar

- Atalay, İ. (2005). *Örgütsel Vatandaşlık ve Örgütsel Adalet*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s: 21-57, Afyon.
- Blackmore, J. (2002). Leadership for Socially Just Schooling: More Substance and Less Style in High-Risk, Low-Trust Times? *Journal Of School Leadership*, 12(2),pp: 198-211.
- Bogotch, I. E. (2002). Educational Leadership and Social Justice: Practice into Theory. *Journal of School Leadership*, 12(2), pp: 138-156.
- Brooks, J. S., & Miles, M. T. (2006). From Scientific Management to Social Justice... and Back Again? Pedagogical Shifts in Educational Leadership, pp: 99-112, *International Electronic Journal for Leadership in Learning*.
- Brooks, J. S., Jean-Marie, G., Normore, A. H., & Hodgins, D. W. (2007). Distributed Leadership for Social Justice: Exploring How Influence and Equity Are Stretched Over An Urban High School, *Journal Of School Leadership*, 17, pp: 378-408.
- Brown, K. M. (2004). Leadership for Social Justice and Equity: Weaving A Transformative Framework and Pedagogy. *Educational Administration Quarterly*, 40, pp: 79-110.
- Büyüköztürk, S. (2003). *Sosyal Bilimler için Veri Analizi El Kitabı*. Ankara: PegemA Yayıncılık. S118, Ankara.

- Dilek, H. (2005). *Liderlik Tarzlarının ve Adalet Algısının; Örgütsel Bağlılık, İş Tatmini ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerine Etkilerine Yönelik Bir Araştırma*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, İzmit.
- Eshleman, J. R. (1988). The family: An Introduction. *Massachusetts: Allyn and Bacon*. Pp. 145-477.
- Chen, L.Y. (2008) An Examination of the Relationship Between Leadership Behavior and Organizational Commitment at Steel Companies <http://www.huizenga.nova.edu/jame/examination.htm> (4.3.2016 tarihinde erişildi).
- Chiu, M., & Walker, A. (2007). Leadership for Social Justice in Hong Kong Schools: Addressing Mechanisms of Inequality. *Journal of Educational Administration*, 45(6), pp: 724-739.
- Çelik, V. (2015). *Eğitimsel Liderlik*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 8. Baskı, s: 230-245.
- Freire, P. (2004). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum Press. Google Scholar.
- Furman, G. (2012). Social Justice Leadership As Praxis: Developing Capacities Through Preparation Programs. *Educational Administration Quarterly*, 48(2), pp: 191-229.
- Gevirtz, S. (1998). Conceptualizing Social justice in Education Mapping the Territory, *Journal of Education Policy*, 13(4), pp: 469-484.
- Goldfarb, K.P. & Grinberg, J. (2002). Leadership for Social Justice: Authentic Participation in the Case of a Community Center in Caracas, *Journal Of School Leadership*, Vol 12, pp: 157-173.
- Hoff, D. L., Yoder, N. & Hoff, P. S. (2006) Preparing Educational Leaders to Embrace the “Public” in Public Schools. *Journal of Educational Administration*, 44(3), pp: 239 – 249
- Jansen, J. D. (2006). Leading Against the Grain: The Politics and Emotions of Leading For Social Justice in South Africa. *Leadership and Policy in Schools*, 5, pp: 37-51.
- Jean-Marie, G., Normore, A.H. ve Brooks, J. S. (2009). Leadership for Social Justice: Preparing 21st Century School Leaders for A New Social Order. *Journal of Research on Leadership Education*, 4 (1), pp: 1-31.
- Kalaycı, S. (2006). SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri. *Ankara: Asil Yayın Dağıtım Ltd. Şti*.
- Karacan, H., Bağlıbel, M. & Bindak, R. (2015). Okullarda Sosyal Adalet Ölçeğinin Geliştirilmesi, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(31), s: 54-68.
- Marshall, C., & Oliva, M. (2006). Leadership for Social Justice: Making Revolutions in Education. *Boston: Pearson Education*, pp: 1-18.
- McCabe, N. C. & McCarthy, M. M. (2005). Educating school leaders for social justice. *Educational Policy*, 19(1), pp: 201-222.
- McKenzie, K. B., Christman, D. E., Hernandez, F. Colleen, E.F, Capper, A., Dantley, M., González, M.N., Cambren-McCabe, N., Scheurich, J.J. (2008). From the Field: A Proposal for Educating Leaders for Social Justice, *Educational Administration Quarterly Vol. 44, No. 1 (February 2008)*, pp: 111-138.
- McClellan, R. & Dominguez, R. (2006) The Uneven March Toward Social Justice: Diversity, Conflict, and Complexity in Educational Administration Programs. *Journal of Educational Administration*, 44(3), pp: 225 – 238.
- Meydan, H. C. & Şeşen, H., (2015). Yapısal Eşitlik Modellemesi: AMOS Uygulamaları, 2. Baskı, s: 37-38, *Detay Yayıncılık, Ankara*.
- Chiu, M., & Walker, A. (2007). Leadership for Social Justice in Hong Kong Schools: Addressing Mechanisms of Inequality. *Journal of Educational Administration*, 45(6), pp: 724-739.
- Oakes, J., Quartz, K. H., Ryan, S., & Lipton, M. (2000). Becoming Good American Schools. *Phi Delta Kappan*, 81(8), pp: 568-576.
- Oplatka, I. (2010). The Place Of “Social Justice” in the Field of Educational Administration: A Journal Based Historical Overview Of Emergent Area of Study. (Editors: Ira Bogotch and

- Carolyn, M. Shields). *International Handbook of Educational Leadership and Social (In) Justice, Vol 1. London: Springer, pp. 15-36.*
- Özdemir, M. (2009). Lise Öğretmenlerinin Etik Liderlik ve Sosyal Adalet Algıları Arasındaki İlişki (İstanbul Avrupa Yakası Örneği), *Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.*
- Özdemir, M., & Kütük, B. (2015). Sosyal Adalet Liderliği Ölçeği'nin (SALÖ) Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Ahi Evran Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 16(3), s: 201-218.*
- Rapp, D. (2002). Social Justice and the Importance of Rebellious, Oppositional Imaginations. *Journal of School Leadership, 12(3), pp: 226-245.*
- Rawls, J. (1993). *Distributive Justice. Justice. Edited: A. Ryan. New York: Oxford University Press. Pp: 73-93.*
- Ryan, J. (2006). Inclusive Leadership and Social Justice for Schools, *Leadership and Policy in Schools, 5:3-17, 2006 Copyright © Taylor & Francis Group, LLC, ISSN: 1570-0763 print/1744-5043.*
- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H. ve Müller, H. (2003). Evaluating the Fit of Structural Equation Models: Tests of Significance and Descriptive Goodness-of-Fit Measures. *Methods of Psychological Research Online, 8(2): pp: 23-74.*
- Şişman, M. (2006). Eğitimde Demokrasi ve Sosyal Adalet: Türkiye Eğitim Değişmeyen Miti, *Türk Eğitim Sisteminde Yeni Paradigma Arayışları Bildiriler Kitabı. 4-5 Kasım 2006 Ankara, Eğitim Bir-Sen Yayınları: 16.*
- Theoharis, G. (2007). Social Justice Educational Leaders and Resistance: Toward A Theory of Social Justice Leadership. *Educational Administration Quarterly, 43(2)pp.: 221-258.*
- Theoharis, G. (2008). Woven in Deeply: Identity and Leadership of Urban Social Justice Principals. *Education and Urban Society, 41(1), pp: 3-25.*
- Tomul, E., (2009) İlköğretim Okullarındaki Sosyal Adalet Uygulamalarına Yönelik Yönetici Görüşleri, *Eğitim ve Bilim, 2009, Cilt 34, Sayı 152, s: 127-130.*
- Turhan, M. (2007). Genel ve Mesleki Lise Yöneticilerinin Etik Liderlik Davranışlarının Okullardaki Sosyal Adalet Üzerindeki Etkisi, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.*

Analyzing The Relationship Between Parent's Irrational Beliefs and Their Children's Behavioral Problems And Family Function

Anne Babaların Akılcı Olmayan İnançlarının Aile İşlevi ve Çocuklardaki Davranış Problemleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

Zeynep HAMAMCI*
Cemal BAĞCI**

Abstract

In this study, it was aimed to investigate the relationship between parent's irrational beliefs about being parent and their children's behavioral problems and family function. The participants of the study were 520 mothers-fathers, whose children are studying primary school (7-12 years old), were eight different cities in Turkey. The parent's irrational beliefs about being parent, was evaluated through "Parents Thought Scale". The family function is evaluated via "Family Evaluation Scale". And, the other dependent variable, children's behavioral problems, was evaluated through "Behavior Evaluation Scale for Children and Youngs Aged 4-14". Present study is a descriptive one. While analyzing the data, stepwise regression analysis and *Pearson Product-Moment Correlation Coefficient* were applied. In the study, positive, meaningful and mid-level relationship was found between the sub-dimension of Parents Thought Scale, expectations, and the sub-dimensions of Family Evaluation Scale, giving emotional response (.34), showing the needed care (.31), and controlling behavior (.31). The relationship which is not meaningful was found between the Behavior Evaluation Scale for Children and Youngs Aged 4-14 and the sub-dimensions of Parent's Thought Scale, expectations (.21), perfectionism (.12). Moreover, the sub-dimension of Parent's Thought Scale, expectations, was found as an intermediary variable in the relationship between the sub-dimension of Family Evaluation Scale, communication, and Scale for Children and Youngs Aged 4-14.

Key words: Irrational Beliefs, Parents, Family Function, Children's Behavioral Problems

Öz

Bu araştırmada, anne-babaların anne baba olmaya ilişkin akılcı olmayan inançlarının aile işlevi ve çocuklardaki davranış problemleri arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın örneklemini, Türkiye'nin sekiz farklı ilinde çocukları ilköğretime (7-12 Yaş) devam eden 520 anne-babadan oluşmaktadır. Araştırmada anne-babaların akılcı olmayan inançları 'Anne-Baba Düşünceler Ölçeği', aile işlevi 'Aile Değerlendirme Ölçeği', çocuklardaki davranış problemleri ise '4-14 Yaş Çocuk ve Gençlerde Davranış Değerlendirme Ölçeği' ile değerlendirilmiştir. Araştırmada verilerin analizinde aşamalı regresyon analizi ve Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı kullanılmıştır. Araştırmada Anne-Baba Düşünceler Ölçeği'nin beklentiler alt boyutunun, Aile Değerlendirme Ölçeği'nin duygusal tepki verebilme alt boyutu ile .34, gereken ilgiyi gösterme alt boyutu ile .31 ve davranış kontrolü alt boyutu ile .31 olmak üzere olumlu yönde ve orta düzeyde ilişkili olduğu bulunmuştur. 4-14 Yaş Çocuk ve Gençlerde Davranış Değerlendirme Ölçeği'nin Anne-Baba Düşünceler Ölçeği'nin beklentiler alt boyutu .21 ve mükemmeliyetçilik alt boyutu ile .12 düzeyinde anlamlı olmayan bir ilişki bulunmuştur. Araştırmada ayrıca Anne-Baba Düşünceler Ölçeği'nin beklentiler alt boyutunun, Aile Değerlendirme Ölçeği'nin iletişim alt boyutu ve 4-14 Yaş Çocuk ve Gençlerde Davranış Değerlendirme Ölçeği arasındaki ilişkide aracı bir değişken olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Akılcı Olmayan İnançlar, Anne-Baba, Aile İşlevi, Çocuklarda Davranış Problemi.

Introduction

The family is acknowledged as the most basic unit of society, and has an indispensable part in human life. It is the family environment where individuals start to get satisfaction in life,

---

* Prof. Dr., Gaziantep University, Faculty of Education, hamamci@gantep.edu.tr

** Uzm. Psk. Dnş., siyamcm1@gmail.com

---

execute their functions effectively, and grow up into congruent members in the society they live in (Nazlı, 2001).

Individuals are always in interaction with the psychological context they live in; their psychology is shaped by the cycling patterns in family, and they contribute to the psychological context in the family. Therefore, it has been thought that any desirable change in individual's psychological life is directly related with the family structure/system; and a relation in reverse direction is also a reported statement (Gülerce, 1996). According to Ackerman, all psychological problems of children have to be handled with regard to the family environment. He tries to understand health concept in relation with emotional interaction in family relations. Families indirectly talk about their own problems when talking about one of their children's problems (cited in: Wolff, 2009). An uncomfortable family environment, such as separated families, affect the child negatively; and may lead to some compliance and behavior disorders (Yavuzer, 2010).

In a healthy family, all members are fully functioning and the relationship among family members is healthy (Bradshaw, 1995). According to Ackerman, the roles of partners in healthy families are consistent with their marital roles. Although they might have some conflicts when they have problems, partners cooperate to find appropriate solutions for these problems. There is no feelings of guilt in the family. Behaviors such as blaming and scapegoating one member do not exist. Partners accept each other as they are, respect each other, tolerate and appreciate the changes; and most importantly, they use all these behaviors to improve their marriage relationship (Bulut, 1993). Additionally, ways of communication and order in a healthy family naturally meet all needs of the family members; and members are satisfied as part of the family. Also, members execute their duties and responsibly; have positive emotional ties; and support each other independently and willingly. Family values the members, and there is joint support, harmony, and communication among the members (Özgüven, 2009).

Children growing up in a non-functioning family may experience disruptions in their development and become psycho-socially incompetent individuals. The results revealed that individuals growing up in unhealthy family functioning where there were problems with problem solving, communication, roles, emotional responsiveness, adequate attention, behavior control, and general functioning; had higher tendency towards deviant behaviors than individuals growing up in healthy family functioning (Bulut, 2010; Bukkuşoğlu et. al. , 2001; Özcan;2002; Saydam and Gençöz, 2005)

Rational emotive behavior therapy (REBT) suggests that irrational beliefs cause emotional and behavioral disturbances in individuals. This approach, since 1990s, has also put an emphasis on irrational beliefs about parenting when investigating the relationship between parents and children relationship (Joyce, 2006). These irrational beliefs are mostly overgeneralized beliefs about how their children should behave; and have a significant function in parents' perception and assessment of their children's behavior (Johnston, 1996).

Rational emotive behavioral therapy argues that negative emotions of parents are the outcomes of their irrational beliefs concerning themselves, their children and their parenting. Parent irrational beliefs were also reported to lead to unhealthy feelings such as anxiety depression, and anger (Ackerman, 1991). Starko, (1991) and McDonald (1993) also studied this relation and reported a positive, significant relationship between parent irrational beliefs and parent stress.

Based on cognitive behavioral approach, Johnson (1996) has developed a model that demonstrates the relationship between parents' feelings, their thinking and parenting behaviors. This model suggests that situational factors such as parents' personality traits, perceived parenting behaviors in the past and life events have an impact on parents' thoughts about parenting. According to this model, parents' perceptions and thoughts about parenting influence their child-rearing styles and behaviors, so that parenting behavior can also influence their

---

children's behaviors. Taking this model into consideration, it may be possible for parents to develop unhealthy parenting behaviors when their irrational beliefs about parenting are too much. Unhealthy parental behaviors can adversely affect children's mental health and behavioral problems may arise in children. For example, in a research conducted by Barkley et.al. (1992) on mothers, it was found that irrational beliefs of mothers who have children with behavioral problems about the relationship with their children are higher than the mothers who have normal children. In another study conducted by Eryüksel and Agün (2003) on adolescents with depression and their parents, significant correlations were found between depression scores of parents and adolescents, cognitive distortions of family relationships, and non-functional attitudes of parents.

When parents have irrational beliefs about child rearing, not only their children's mental health will be negatively affected, but also parent-child relationships can be adversely affected. Robin and Foster (1989) also argued that, in parent-children relationship, positive thoughts tend to construct positive feelings; and negative thoughts tend to construct negative feelings. If parents and children continuously perceive their relationships as negative, they will inevitable have negative feelings towards the other party. Also, it was argued that if these negative feelings are stated, they might cause discomfort in family members. As a result, that families with parents who have irrational beliefs might experience certain disruptions in family functioning.

Although there were some studies showing the relationship between family functioning and behavioral problems in children, there was not an individual study, caught our attention, investigating the relationship between irrational beliefs of parents and family functioning and behavioral problems in children. Therefore, the current study aims to scrutinize the relationship between irrational beliefs of parents and family functioning and behavioral problems in children; and further to present valuable insights into the theoretical background required for application of psycho-educational programs for parents and children based on cognitive behavioral approach.

Method

Study Group

This study included 359 mothers and 161 fathers in eight cities in different geographical regions of Turkey. According to the information obtained from the Demographic Information Form, the average age of the mothers of the study group is 34.53 (SD = 5.47) while the average age of the fathers is 39.07 (SD = 5.52). The parents all had primary school-level children and were mostly from middle class socio-economic background.

Instruments

Child behavior checklist / 4 - 18: This scale was originally developed by Achenbach and Edelbrock so as to evaluate the competence areas and problem behaviors of children between the ages of 4 and 18 based on the information gathered from their parents. The check lists composed of 20 competence and 118 problem items. The second part of the scale has 118 items identifying behavioral and emotional problems in children and youngsters. Problem behaviors are rated as 0, 1, and 2 based on their frequency in the last six months. Moreover, the checklist reveals scores in broad groupings of syndromes: "Internalizing Problems" and "Externalizing Problems"; as well as "Total Problems". The 1991 version of the checklist was translated into Turkish by Erol and Kılıç. The Cronbach's Alpha coefficient was calculated as .70 for Total Competency, .82 for Internalizing sub-scale, .81 for Externalizing sub-scale, and .88 for Total problems (cited in: Erol and Şimşek, 1998).

Parent irrational beliefs scale: *Parent Irrational Beliefs Scale (PIBS)* was developed by Kaya (2010) to investigate parents' irrational beliefs. The scale has 29 items and two sub-

scales; *expectations* sub-scale which includes parental irrational expectations from their children, and *perfectionism* sub-scale which includes items regarding parents' perfectionist views about child-rearing. Each item in the scale has statements regarding parental irrational beliefs about child-rearing and parenting. 17 of the items in the scale are in the *expectations* sub-scale, while 12 of them are in *perfectionism* sub-scale. Parent Irrational Beliefs Scale has 5-point Likert-type scale items, including options *strongly agree* (5), *agree* (4), *don't know* (3), *disagree* (2) and *strongly disagree* (1). The lowest score from the expectations sub-scale is 19, and the highest is 74; and the lowest score from the perfectionism sub-scale is 25, and the highest is 60. The higher scores for each sub-scale indicate higher level of irrational beliefs with regard to the given belief. The results of reliability statistics revealed that test-retest reliability coefficient was .84, and Cronbach's Alpha internal consistency was .89 in *expectations* sub-scale; and in *perfectionism* sub-scale test-retest reliability was .80, and Cronbach's Alpha internal consistency was .86.

Family assessment device: Family Assessment Device (FAD) was developed based on clinical application of McMaster Model of Family Functioning (MMFF) on families, and consisted of 7 domains/sub-scales (Bulut, 1993). Each item in Family Assessment Device is scored from 1 to 4. The scoring of the items are as follows: "Strongly agree" is 1 point, "Mostly agree" is 2 points, "Slightly agree" is 3 points and "Strongly disagree" is 4 points. Certain items are reverse scored. In the assessment of the scale, to facilitate the calculation, scores of unhealthy items are distracted from 5; and therefore, 1 point is regarded as the healthiest option and 4 is the unhealthiest option (Bulut, 1993). The Cronbach's alpha coefficients of the six domains in the scale varied from .72 to .92.

Findings

The Pearson product-moment correlation coefficient analyses were conducted in order to investigate the relationship between parent irrational beliefs, family functioning and behavior problems in children. The results of this analysis are given in Table 1. The results revealed that while there was a positive, significant, but low level relationship between *general functioning* sub-scale of the Family Assessment Device and *expectations* sub-scale of Parent Irrational Beliefs Scale ($r=.23$, $p<.01$), there was a negative, significant, but low level relationship between *general functioning* sub-scale of the Family Assessment Device and *perfectionism* sub-scale of Parent Irrational Beliefs Scale ($r=-.04$, $p<.01$). Further, a negative, significant, but low level relationship was found between *problem solving* sub-scale of the Family Assessment Device and *perfectionism* sub-scale of Parent Irrational Beliefs Scale ($r=-.12$, $p<.01$): However, a positive, significant but low level relationship was detected between *problem solving* sub-scale of the Family Assessment Device and *expectations* sub-scale of Parent Irrational Beliefs Scale ($r=.09$, $p<.01$).

Table 1: Correlations of between CBC/4-18, PIBS and FAD subscales in total sample

Variables	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Parent Irrational Beliefs Scale										
1. Expectations	-									
2. Perfectionism	.43	-								
Family Assessment Device										
3. General Functioning	.22	-.03	-							

4. Problem solving	.08	-.11	.58	-						
5. Communication	.28	.05	.63	.47	-					
6. Roles	.26	-.00	.56	.35	.52	-				
7. Emotional Responsiveness	.34	.13	.67	.43	.63	.49	-			
8. Adequate Attention	.31	.14	.43	.06	.32	.43	.41	-		
9. Behavior Control	.31	.06	.45	.34	.40	.41	.41	.24	-	
10. Child Behavior Checklist / 4 - 18	.20	.11	.20	.10	.2	.27	.20	.31	.20	-

Multiple regression analyses (Table 2) were conducted separately for three sub-scales of the FAD. The remaining four sub-scales of the FAD (general functioning, problem solving, behavior control, and emotional responsiveness) were not included in the regression analyses since they had insignificant and low level correlation with the sub-scales of Parent Irrational Beliefs Scale and the mean scores of the Child Behavior Checklist. The significance of the decrease in beta value was tested with Sobel test.

Table 2. The result of Stepwise Regression Analyses

	Control Variable	Independent Variable	Dependent Variable	R	R ²	F	B	SH _B	β	t	p
1. Step		Adequate attention	Behavioral Problems	.31	.10	55.43	1.836	.247	.311	7.445	.001
2. Step		Adequate attention	Expectations	.31	.10	56.00	1.185	.158	.312	7.484	.001
3. Step	Adequate attention	Expectations	Behavioral Problems	.33	.11	55.43	.192	.068	.123	2.825	.005
4. Step	Expectations	Adequate Attention	Behavioral Problems	.33	.11	23.53	1.609	.258	.272	6.237	.001
1. Step		Roles	Behavioral Problems	.35	.12	55.43	.619	.166	.170	3.721	.001
2. Step		Roles	Expectations	.27	.08	40.04	.626	.099	.268	6.328	.001
3. Step	Roles	Expectations	Behavioral Problems	.31	.09	41.58	.227	.068	.146	3.358	.001
4. Step	Expectations	Roles	Behavioral Problems	.31	.09	23.53	.850	.158	.234	5.374	.001
1. Step		Communication	Behavioral Problems	.36	.13	25.41	.461	.205	.109	2.246	.025
2. Step		Communication	Expectations	.37	.14	27.99	.461	.131	.170	3.515	.001
3. Step	Communication	Expectations	Behavioral Problems	.36	.13	25.41	.137	.069	.088	1.985	.048
4. Step	Expectations	Communication	Behavioral Problems	.37	.14	23.53	.399	.207	.094	1.922	.055

Based on the figures presented in Table 2, *adequate attention* sub-scale of the Family Assessment Device was found to significantly predict Behavioral Problems in Children ($F_{(1, 69)}= 55.43, p<.001$) and *expectations* sub-scale of Parent Irrational Beliefs Scale ($F_{(1, 69)}= 56.00, p<.001$). When the *adequate attention* sub-scale of the Family Assessment Device was controlled, *expectations* sub-scale of Parent Irrational Beliefs Scale significantly predicted Behavioral Problems in Children ($F_{(1, 69)}= 55.43, p<.001$); and when the *expectations* sub-scale of Parent Irrational Beliefs Scale was controlled, the *adequate attention* sub-scale of the Family Assessment Device was found to significantly predict Behavioral Problems in Children ($F_{(1, 69)}= 23.53, p<.001$).

Furthermore, when the *roles* sub-scale of the Family Assessment Device was examined, *roles* sub-scale predicted Behavioral Problems in Children ($F_{(1, 69)}= 55.43, p<.001$) and the *expectations* sub-scale of Parent Irrational Beliefs Scale ($F_{(1, 69)}=40.04, p<.001$) at a significant level. When the *roles* sub-scale of the Family Assessment Device was controlled, *expectations* sub-scale of Parent Irrational Beliefs Scale significantly predict Behavioral Problems in Children ($F_{(1, 69)}= 25.41, p<.001$); when the *expectations* sub-scale of Parent Irrational Beliefs Scale was controlled, the *roles* sub-scale of the Family Assessment Device was found to significantly predict Behavioral Problems in Children ($F_{(1, 69)}= 23.53, p<.001$).

After the detailed analysis of the *communication* sub-scale of the Family Assessment Device, it was found that *communication* sub-scale predicted Behavioral Problems in Children ($F_{(1, 69)}= 25.41, p<.001$) and *expectations* sub-scale of the Parent Irrational Beliefs Scale ($F_{(1, 69)}=27.99, p<.001$) at a significant level. When the *communication* sub-scale of the Family Assessment Device was controlled, *expectations* sub-scale of Parent Irrational Beliefs Scale significantly predicted Behavioral Problems in Children ($F_{(1, 69)}= 25.41, p<.001$); and when the *expectations* sub-scale of Parent Irrational Beliefs Scale was controlled, the *communication* sub-scale of the Family Assessment Device was found to significantly predict Behavioral Problems in Children ($F_{(1, 69)}= 23.53, p>.05$).

Discussion

A significant medium level relationship was found between the *expectations* sub-scale of Parent Irrational Beliefs Scale and the *emotional responsiveness* and *adequate attention* sub-scales of the Family Assessment Device. In other words, when the parents had irrational expectations from their children, family functions of *emotional responsiveness* and *adequate attention* were affected negatively.

Traditionally in our culture, parents do not show their love and attention directly to their children; and the establishment of warm communication and interaction is not welcome in social environment. However, family atmosphere is affected even worse when the parents have such beliefs as “Children should always behave as their parents expect them to”, “I can’t bear my children speaking without my permission”. It is thought that increased problems will be observed in family functions including belonging, love, affection, expression and communication of thoughts and feelings when parents have irrational expectations regarding parenting. As a result, family functions of emotional responsiveness and adequate attention may be affected negatively.

Another significant outcome of the study is that behavior control domain in family functioning is negatively affected when the parents have high level of irrational expectations. Parents’ irrational expectations regarding their children’s behavior may lead to the use of strict discipline for children. According to Yavuzer (2010), a strict discipline is experienced with hyper dominant and authoritarian parenting attitudes. In such families, the children are forced

to obey each rule. If they are constantly under pressure of one of the parents or both of them, they grow into quiet, well-behaved, polite, honest and careful individuals but at the same time they are resentful, insignificant, open to outside influence, and overly sensitive. Children in these families tend to behave as their parents expect them to rather than acting spontaneously. This may be because of the fact that parents see themselves responsible for the results of their children's behavior; or they show excessive attention to their children.

Furthermore, our results suggested a positive, significant relationship between the *emotional responsiveness* sub-scale of the Family Assessment Device and the mean scores of the Child Behavior Checklist. There are also similar findings supporting this conclusion in the related literature. In a study, Özcan (2002) studied the relationship between empathy levels and family functioning in parents with children with attention deficit hyperactivity disorder, and found out that parents with children with attention deficit hyperactivity disorder had higher level of unhealthy emotive responsiveness in family functioning. In another study, Saydam and Gençöz (2005) investigated family relations and behavioral problems stated by youngsters, and the researchers revealed that having problems in emotional responsiveness domain of family functioning was interpretive for introversion problem and its sub-categories such as anxiety/depression, social introversion, somatic problems.

Additionally, our findings also suggested that irrational expectations of parents were a mediator variable in the relationship between communication sub-domain of family functioning and parents' perception of behavioral problems in their children. In other words, the reason why a non-effective and unhealthy interaction atmosphere in the family leads to behavioral problems in children is the irrational expectations of parents. Family communication is negatively affected when parents believe children should not be given the right to speak and express their feelings in family environment; when they believe children should obey their rules without even questioning; and when parents think they should not trust children's decision that they take on their own. In a family atmosphere with parents having such thoughts, the communication among family members may not be open; and members may not express themselves directly. Children growing up in these families may feel emotionally negative and therefore have some emotional and behavioral problems. The comparison of our findings to similar literature was limited because of the fact that there were not similar studies investigating parent irrational beliefs as a mediator variable in the relationship between family functioning and behavioral problems in children.

As for the future studies, this study was conducted in parents with children at primary school level and they were mostly from middle class socio-economic background. Future studies may investigate parents' irrational beliefs based on their demographic variables; and also the relationship between these irrational beliefs and certain variables such as parents' attitudes, mental health, marital adjustment and satisfaction. Furthermore, this study could be replicated in parents with children in different age groups and in different socio-economic family structures. In further research in this field, the effect of parents' irrational beliefs on certain problem areas such as depression, anxiety, phobias.

Reference List

- Ackerman, K. A. (1991). *Irrational Beliefs and Parenting Stress*. Unpublished Doctoral Dissertation. University of Alberta, Canada.
- Bradshaw, J. (1995). *Ailenizi Keşfedin*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Bukkuşoğlu, N., Aysan, F., Erermiş, S. (2001). Okul Fobisi Olan Çocukların Davranışsal Özellikleri, Annelerinin Ruhsal Belirti Düzeyleri ve Aile Fonksiyonlarının İncelenmesi. *Ege Tıp Dergisi*, 40(2):99-104.

- Barkley, R. A. Anastopoulos, A. D., Guevremont D. C. And Fletcher, K. E. (1992). Adolescents with Attention Deficit Hyperactivity Disorder: Mother Adolescent Interactions, Family Beliefs and Conflicts, and Maternal Psychopathology. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 20 (3): 263–288.
- Bulut, I. (1993). *Ruh Hastalığının Aile İşlevlerine Etkisi*. Ankara: Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı Yayınları,9-45.
- Bulut, F. (2010). *Ergenlerde Görülen Kuraldışı Davranışların Aile İşlevselliği, Aile Risk Faktörleri ve Yaşam Kalitesi Açısından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Erol, N. ve Şimşek, Z. (1998). *Türkiye Ruh Sağlığı Profili Raporu: Çocuk ve Gençlerde Ruh Sağlığı: Yeterlik Alanları, Davranış Ve Duygusal Sorunların Dağılımı*. Ankara: T. C. Sağlık Bakanlığı Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 27-28.
- Eryüksel, G. N. ve Akün, E. (2003). Depresyonu Olan Ergenler ile Ana-Babaların Aile İlişkilerinin ve Bilişsel Çarpıtmalarının İncelenmesi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 18(51):59-73.
- Gülerce, A. (1996). *Türkiye’de Ailelerin Psikolojik Örüntüleri*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Matbaası.
- Hamamcı, Z, Duy, B., ve Kaya, İ. (2011). Investigation of Irrational Parenting Beliefs, Percieved Stress and Coping With Stress. 7. International Congress of Cognitive Psychotherapy ‘Clinical Science’ , 02-05 June, Istanbul, pp.117.
- Johnston, C. (1996). Addressing Parent Cognitions in Interventions with Families of Disruptive Children. In *Advances in Cognitive Behavioural Therapy*. Dobson K., and Craig K. (Eds.), London: Sage Pub, pp.196-198.
- Joyce, M. R. (2006). *A Developmental, Rational Emotive Behavioral Approach for Working with Parent*. In *Rational –Emotive Behavioral Approach to Childhood Disorders Theory, Practice and Research*. Ellis, A. and. Bernard M.E. (Eds.), New York: Springer Science Business Media, pp.168-209.
- Kaya, İ. (2010). *Development of the parent irrational beliefs scale and investigation of its psychometric characteristics*. Master Thesis, Gaziantep University, Graduate school of Social sciences, Gaziantep.
- McDonalt, C. E. (1993). Parenting Irrational Beliefs and Marital Adjustment as Correlates Parenting Stress in Young Families. *Unpublished Doctoral Dissertation*. University of Alberta, Canada, pp.43-44.
- Nazlı, S. (2001). *Aile Danışmanlığı*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Özcan, C. T. (2002). *Dikkat Eksikliği Hiperaktivite Bozukluğu Olan Çocukların Anne-Babaların Empati Düzeyi ile Aile İşlevlerinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Gülhane Askeri Tıp Akademisi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Özgüven, İ. E. (2009). *Evlilik ve Aile Terapisi*. 2. Baskı. PDR Yayınları, Ankara,
- Robin, A. L. Foster, S. L. (1989) *Negotiating Parent Adolescent Conflict*. New York: Guildford Press, pp.14-18.
- Savi, F. (2008). *Between 12-15 Years Old Primary School Students’s Behavior Problems by the Relations Between Family Function and Mather-Fathers Personality Dimensions*, Doctoral Dissertation, Dokuz Eylül University, Department of Educational Scieences, İzmir.
- Saydam, R. ve Gençöz, T. (2005). Aile ilişkileri, Ebeveynin Çocuk Yetiştirme Tutumu ve Kendilik Değerinin Gençler Tarafından Belirtilen Davranış Problemleri İle Olan İlişkisi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 20(55):70-71.
- Starko, T. J. (1991). *Parent Stress and Parent Irrational Beliefs: Mother Father Differences*. Unpublished Master Dissertation, Universty of Alberta, pp.70–76.
- Wolff, S. (2009). *Problem Çocuklar*. İstanbul: Say Sayınları, ss.15-325.
- Yavuzer, H. (2010). *Anne Baba ve Çocuk*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Matematik Öğretmenlerinin Ders Kitabı Dışında Kaynak Kullanımları: Nedenler, Sonuçlar ve Çıkarımlar*

Mathematics Teachers' Use Of Source Books Other Than Textbooks: Reasons, Results And Implications

Mehmet Fatih ÖZMANTAR*
Mahmut DAPGIN**
Sevilay ÇIRAK KURT***
Şükrü İLGÜN****

Öz

Bu çalışmada, matematik öğretmenlerinin ders kitabı dışında kaynak kullanım durumlarının belirlenmesi ve öğretmenleri kaynak kitap kullanımına iten nedenlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç kapsamında şekillenen çalışma tarama modelinde betimsel bir araştırma olarak desenlenmiştir. Çalışmaya 100 ortaokul matematik öğretmeni katılmıştır. Katılımcılara açık uçlu sorulardan oluşan bir anket uygulanmıştır. Anketten elde edilen veriler içerik analizine tabi tutularak çözümlenmiştir. Yapılan analizler sonucunda katılımcıların %80 gibi büyük bir çoğunluğunun ücretsiz olarak dağıtılan ders kitabı dışında kaynak kitap kullandıkları belirlenmiştir. Milli Eğitim Bakanlığının kaynak kitap kullanılmaması yönündeki düzenlemeleri, en azından çalışmamıza katılan öğretmenler özelinde, ders kitabı dışında kaynak kullanımını engelleyemediği tespit edilmiştir. Katılımcı öğretmenler kendilerini ekstra kaynak kullanmaya iten sebepler bulunduğunu; ders kitaplarının hem soru bakımından, hem konu anlatımı hem de öğrenci özelliğine uygunluk bakımından beklentilerini karşılamadığını belirtmişlerdir. Elde edilen bulgular ve ulaşılan sonuçlar, ders kitaplarının hazırlanması ve seçimi, ücretsiz dağıtımı, kitapların kullanımı ve süreçte öğretmenlerin ihtiyaç duyacağı destek ve kitapların kullanımıyla birlikte ortaya çıkan değişimin yönetimi konuları ekseninde tartışılmış ve bir takım önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: kaynak kitaplar, matematik ders kitapları, matematik öğretmenleri

Abstract

This study aims to investigate mathematics teachers' use of source books other than textbooks and the reasons behind their choice. This study was designed as a descriptive study and employed a survey method. The participants were 100 middle school mathematics teachers. The participants were given a survey with open-ended questions. The responses were examined via content analysis technique. The findings suggested that 80% of the participants preferred to use source books rather than textbooks available as free-of-charge to the schools. National Ministry of Education (MoNE) has long insisted not to use source books other than textbooks; but the result of this study suggests that restrictions introduced by the MoNE do not refrain teachers from using alternative source books. The participant teachers stated that there were reasons that forced them to use extra sources and mentioned that the textbooks fell short in meeting their expectations in terms of the exercises posed, the ways in which content were structured and presented, and consideration of the student levels. The findings and results are discussed with regard to selection and preparation of textbooks, dispense of textbooks as free-of-charge, use of textbooks and required support available to the teachers in this process and the management of change resulting from the introduction of new textbooks.

Keywords: source books, mathematics textbooks, mathematics teachers

---

* Bu çalışmadaki veriler Mahmut Dapgin'in yüksek lisans tez çalışması kapsamında toplanmıştır.

* Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, ozmantar@gantep.edu.tr

** Yüksek Lisans, Gaziantep Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Şanlıurfa İl Milli Eğitim Müdürlüğü, mdapgin@hotmail.com

*** Ar.Gör.Dr., Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, sevilaycirak@hotmail.com

**** Yrd.Doç.Dr., Kafkas Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, mat.ilgun@hotmail.com

Giriş

Matematik ders kitapları antik dönemlerden itibaren kullanılan öğretim materyallerinden olagelmıştır. Örneğin, Öklid'in Antik Yunan'da Milattan Önce 300'lü yıllarda kaleme aldığı Elementler (veya Elemanlar) kitabı, en başarılı ders kitaplarından biri kabul edilir (Merzbach & Boyer, 2011). Yine Antik Çin'de ve Öklid'e yakın bir dönemde (M.Ö. 200-100 aralığında) yazıldığı tahmin edilen Matematik Sanatı Üzerine Dokuz Bölüm isimli eserin 17. yüzyıla kadar ders kitabı olarak kullanıldığı bilinmektedir (Shen, Crossley, Lun & Liu, 1999).

Matematik ders kitaplarının tarihi böylesine erken dönemlere dayansa bile, bu konunun öneminin özellikle 1980'li yıllarda fark edilmeye başlandığı ve ders kitapları üzerine yapılan çalışmaların 1990'lı yıllardan itibaren ivme kazandığı söylenebilir. 1980'li yıllarda yapılan çalışmalar ders kitaplarının matematik öğretmenleri üzerindeki etkilerine ve sınıf-içi uygulamaları şekillendirmedeki gücüne vurgu yapmış ve bu alanda çalışmalar yapılmasına duyulan ihtiyaç açıkça vurgulanmıştır (örn., Driscoll, 1980; Freeman & Porter, 1989; Usiskin, 1985). 1990'lı yıllardan sonra ise araştırmacıların ders kitaplarını farklı boyutlardan ele alarak incelemeye başladıkları görülmektedir. Günümüzde ise matematik ders kitapları halen araştırmacıların ilgilerini çeken önemli bir konu olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda, örneğin, *ZDM* (cilt: 45, sayı:5) 2013 yılında matematik eğitiminde ders kitabı üzerine araştırmaları konu edinen özel bir sayı yayınlamıştır.

Fan, Zhu ve Miao (2013) yaptıkları literatür incelemesinde, matematik ders kitapları üzerine yapılan çalışmaların, odaklandıkları konular itibariyle, üç ana kategoriye ayrılabilir: (1) Ders kitaplarının öğrenme ve öğretimdeki rolü, (2) Ders kitapları analizleri ve karşılaştırmaları, (3) Ders kitaplarının öğrenme ve öğretimde kullanımı. Birinci kategoride yer alan ve ders kitaplarının rolü üzerine yapılan çalışmalar, kitapların öğretim programlarının somutlaştırılmasında oynadığı role (Valverde, Bianchi & Wolfe, 2002) ve matematik ders kitaplarının diğer derslerinkinden çok daha fazla kullanıcılarını yönlendirdiğine işaret etmektedir (Robitaille & Travers, 1992).

İkinci kategori altında toplanan ve ders kitapları üzerine yapılan araştırmaların büyük bir çoğunluğunu oluşturan çalışmalar, analiz ve karşılaştırmaya dayalı olarak şekillenmektedir. Bu kategoride yer alan araştırmalar genel olarak iki alanda çalışmalar yapmaktadırlar: (1) Belli bir matematiksel konunun/kavramın ders kitabında nasıl ele alındığının incelenmesi ve (2) aynı ülkede veya farklı ülkelerde kullanılan ders kitaplarının farklılık ve benzerliklerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi. Yapılan incelemelerde ise temel olarak matematiksel içerik ve kavramlar; benimsenen bilişsel ve pedagojik yaklaşımlar; cinsiyet, etnisite, eşitlik, kültür ve değerler gibi faktörler belirlenmiş (örn., bkz. Haggarty & Pepin, 2002; Dole & Shield, 2008) ve bu faktörlere dayalı olarak ders kitapları incelenerek karşılaştırılmıştır.

Üçüncü kategoride ise kitapların öğretmenler ve öğrenciler tarafından kullanımları üzerine yapılan çalışmalar yer almaktadır. Bu alanda çalışmalar yürüten araştırmacılar (örn., Gilbert, 1989; Pepin & Haggarty, 2001) ders kitaplarının sadece metin açısından incelemesine dayalı çalışmaları bağlamdan kopuk olmakla eleştirmiş ve bu çalışmalardan elde edilen sonuçların öğretmenlerin kitapları kullanım şekilleri (ve dolayısıyla sınıf içi uygulamaları) hakkında bilgi vermekte yetersiz kalacağını iddia etmişlerdir. Bu bağlamda Pepin ve Haggarty (a.g.e.) ileri düzey çalışmalar gerektiren altı temel alandan bahsetmektedir: öğretmenlerin ders kitabı kullanmayı tercih etmeleri veya etmemeleri, ders kitabının otoritesi, ders kitaplarının kullanıcıları ve kullanıcılar hakkında karar vericiler, ders kitabı kullananların kullanım şekli ve karar vericilerin beklentileri, öğretmenin metin için arabuluculuk (mediator) rolü; ulusal kültürün sınıf uygulamasına etkisi.

Türkiye'de ders kitapları üzerine yapılan araştırmalar incelendiğinde ise Pepin ve Haggarty'nin (2001) dile getirdiği konulardan olan ders kitabı kullanımının tercih edilmesi veya

edilmemesi üzerine çalışmaların yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda Altun, Yazgan ve Arslan (2004), 127 lise öğretmeni üzerine yaptıkları çalışmada katılımcıların ders kitaplarından beklentileri ve kitapları kullanma düzeylerini incelemişlerdir. Katılımcıların %72.2 gibi büyük bir çoğunluğunun ders kitabını kullandıkları fakat ek kaynaklardan da faydalandıklarını beyan etmişlerdir. Yanı sıra katılımcıların çoğunluğu (yaklaşık %65) lise matematik ders kitaplarının konuları ele alış şeklini beğendiklerini belirtirken merkezi sınavlarda yer alan soruların kapsam ve yapısının ders kitaplarındakilerle örtüşmemesinin kitap kullanımını olumsuz etkilediğini beyan etmişlerdir. Merkezi sınavların ders kitabı kullanımına olan etkisi Işık'ın (2008) çalışmasında da elde edilen bulgularla örtüşmektedir. Işık (a.g.e.) 93 ortaokul matematik öğretmenine uyguladığı bir anket ile ders kitabı kullanımını incelemiştir. Araştırma sonucunda, merkezi sınavlardaki soruların ders kitaplarıyla örtüşmemesi ve kitaplarda sunulan alıştırmalar ve problemlerin yetersizliği gibi faktörlerin katılımcıların ders kitabı kullanımını olumsuz etkilediği görülmüştür. Okullarda kullanılan matematik ders kitaplarının merkezi sınavlara hazırlamakta yetersiz kaldığı, soru çeşitliliğinin azlığı ve niteliğinin yetersiz bulunması ilkokul (örn. Karakelleoğlu, 2009), ortaokul (örn. Arslan & Özpınar, 2009) ve lise (örn. Gün, 2009) düzeyinde yürütülen çalışmaların ortak bulguları arasında yer almaktadır. Bunlara ek olarak, ders kitaplarının görsel unsurlar, kağıt ve baskı kalitesi, teknik-tasarım ve düzenleme konularında da öğretmenler tarafından yetersiz bulunduğu yönünde bulgulara da ulaşılmıştır (Çakır, 2009; Sefa, 2009). Ülkemizde kullanılan ders kitaplarının öğretmen ve öğrenciler tarafından ilgi çekici bulunmadığı ve öğrencilerin derse aktif katılımını sağlayacak etkinlik ve uygulamalar içermediği de çalışmalar tarafından ulaşılan sonuçlar arasında yer almıştır (Uzunöz, Engin & Tenteriz, 2010; Taşdemir, 2011).

Matematik ders kitaplarının kullanımı üzerine ülkemizde yapılan çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde, ders kitabı kullanımını etkileyen faktörler beş başlık altında toplanabilir; bunlar: (1) merkezi sınavların etkisi; (2) ders kitaplarında yer alan soru, etkinlik ve problemlerin sayısı ve niteliği; (3) içerik sunumunda benimsenen pedagojik yaklaşım (örn., anlaşılabilirlik, öğrenci düzeyine uygunluk, benimsenen öğretim stratejisi gibi); (4) içerik aktarımında ilgi çekicilik ve (özellikle öğrenci için) katılımcılık; ve (5) ders kitaplarının teknik (baskı, dizgi, tasarım, görsel gibi) özellikleri.

Türkiye’de, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı örgün ve yaygın eğitim kurumlarında okutulacak ders kitabı, öğrenci çalışma kitabı, öğretmen kılavuz kitaplarını hazırlamak; hazırlananları incelemek veya inceletmek; ders kitaplarına son şeklini vermek Talim Terbiye Kurulunun görevleri arasındadır. Bu husus 12 Eylül 2012 tarih ve 28409 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan “Milli Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları” başlıklı yönetmelikle düzenlenmektedir. Eğitim ve öğretim programı doğrultusunda ilgili hizmet birimi veya yayınevince hazırlanan taslak ders kitapları, dersin konusu ve sınıf seviyesi dikkate alınarak Talim Terbiye Kurulunca görevlendirilen paneller tarafından değerlendirilir. Her bir panel Talim Terbiye Kurulu Başkanlığınca düzenlenen inceleme/değerlendirme eğitimi almış ve yansız atama ile seçilmiş öğretmenler, alan eğitimcileri/uzmanları, görsel tasarım uzmanları ile dil uzmanlarından ve ihtiyaç hâlinde ölçme ve değerlendirme, program geliştirme, rehberlik, çocuk gelişimi ve/veya eğitim teknolojisi alanlarında uzman/öğretmen veya öğretim üyesinden oluşur. Ders kitapları dört temel boyut esas alınarak değerlendirilir: (1) anayasaya uygunluk, (2) bilimsel yeterlik, (3) öğretim programları kazanımlarını gerçekleştirme düzeyi ve (4) tasarımın (görsel ve içerik) öğrenmeyi destekleme niteliği. Ders kitaplarında görsel tasarım, dil-anlatım-üslup, içerik tasarımı ile ilgili prensipler ve kitaplarda yer alması gereken detaylar ilgili yönetmelikle düzenlenmiştir.

Yönetmelikte belirtilen şartları sağlayan ders kitapları Milli Eğitim Bakanlığı tarafından açık öğretim, ilkokul, ortaokul, lise ve aynı zamanda okuma-yazma bilmeyen yetişkinlere ücretsiz olarak dağıtılmaktadır. Kurulca kabul edilen ders kitaplarının uygunluk süresi Kurul

kararında belirtilen öğretim yılından itibaren beş öğretim yılı olup ders kitaplarının fiyatlarının tespiti, baskısı, satın alması, kayıtların tutulması ve dağıtım işlemlerinden Destek Hizmetleri Genel Müdürlüğü sorumludur.

İlgili yönetmeliğin 37. Maddesinde, Bakanlık tarafından belirlenmeyen ders kitapları ile okutulacak diğer eğitim araçlarının öğrencilere aldırılmayacağı ifade edilmektedir. Gerçekte, Kurul tarafından onaylanan ve Bakanlık tarafından dağıtımı yapılan ders kitapları dışında kaynakların kullanımı uzun süredir ülkemizde tartışılan bir konu olagelmıştır. Bu konuda çeşitli basın-yayın organlarında çıkan haberler (örn., 25.10.2013 tarihli Türkiye Gazetesi, “Yardımcı Kitapla Vurgun”), veli ve öğrencilerden gelen şikâyetler sonucunda Bakanlık, çeşitli dönemlerde İl Milli Eğitim Müdürlüklerine göndermiş olduğu yazılarla ders kitabı dışında kaynak kitabı kullanılmayacağını belirtmektedir. Örneğin, en son, Ortaöğretim Genel Müdürlüğü tarafından “Yayın Aldırılması” konulu (28.09.2016 tarih ve 10396230 sayılı) bir yazı İl Milli Eğitim Müdürlüklerine gönderilmiştir. Bu yazıda şu ifadelere yer verilmektedir:

Bakanlığımızca öğretmen ve öğrencilerimize dağıtımı yapılan ders kitaplarının dışındaki diğer yardımcı materyallerin; okullarda, kurumlarda reklam ve tanıtımının yapılmasına izin verilmemesi, öğrencilerimize aldırılmaması, kullanımı konusunda zorlayıcı tutum içerisinde bulunulmaması ve velilere maddi külfet oluşturacak uygulamalardan kaçınılması, yönetici ve öğretmenlerimizin bilgilendirilmeleri ve aksi uygulamalarda bulunanlar hakkında gerekli idari işlemlerin yapılması için Valiliğinizce her türlü tedbirin alınması hususunda bilgilerinizi ve gereğini rica ederim.

Görüldüğü gibi Bakanlık ders kitabı dışında kaynak kullanımına ilişkin kısıtlamalar getirmekte ve öğretmenlerin de bu konuya hassasiyet göstermelerini beklemektedir. Bakanlık tarafından gönderilen bir başka yazıda ise ders kitaplarının, başka bir yardımcı materyale ihtiyaç duymayacak şekilde hazırlandığı belirtilmiş ve bu yüzden öğretmenlerin ders kitabı dışında kaynak kullanımlarının uygun bulunmadığı ifade edilmiştir (İlköğretim Genel Müdürlüğü, 28.09.2009 tarih ve 15584 sayılı yazısı).

Ders kitapları üzerine yapılan çalışmalar, daha önce açıklandığı gibi, ücretsiz olarak dağıtımı yapılan ders kitaplarından duyulan memnuniyetsizliğe işaret etmekte ve alternatif kaynak kullanımlarına ise Bakanlık tarafından bir kısıtlama getirilmektedir. Öğretmenlerin bu şartlar altında nasıl bir tercihte buldukları ise bilinmemektedir. Bu çalışma kapsamında, öğretmenlerin ders kitabı dışında kaynak kullanımları konusu ele alınmaktadır. Daha özelden ise bu çalışmanın amacı, ortaokul matematik öğretmenlerinin ders kitabı dışında kaynak kullanım durumlarının nedenleriyle birlikte belirlenmesidir.

Bu amaca dönük olarak öncelikle araştırmanın yöntem kısmı açıklanacak, veri toplama aracı tanıtılacak ve çalışma grubu hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra veri analizinden elde edilen bulgular paylaşılacak ve ulaşılan sonuçlar üzerinde durulacaktır. Son olarak ders kitabı dışında kaynak kullanımı konusunda yapılan tartışmayla birlikte bir takım öneriler sunulacaktır.

Yöntem

Matematik öğretmenlerinin ders kitabı dışındaki kaynak kullanım durumlarının belirlenmesine dönük olarak şekillenen bu çalışma, tarama modelinde betimsel bir araştırma olarak desenlenmiştir (Robson & McCartan, 2016). Çalışmaya, Gaziantep ilinde resmi statüdeki okullarda görev yapan 100 ortaokul matematik öğretmeni katılmıştır. Katılımcıların belirlenmesinde gönüllülük esas alınmıştır. Katılımcılara ait ulaşılan bilgiler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Katılımcılara ilişkin bilgiler

Mezun oldukları bölümler	f	Mesleki tecrübe (yıl)	f	Ders verilen sınıflar	f
İlköğretim matematik	63	1-3	9	5.sınıf	50
Matematik (Fen-Edebiyat)	21	4-6	23	6.sınıf	72
Matematik Öğretmenliği	6	7-9	22	7.sınıf	77

Matematik (Eğitim Enstitü)	6	10-12	16	8.sınıf	73
Diğer	2	13-15	12		
Cevapsız	2	16 ve üzeri	14		
		Cevapsız	4		

Tablo 1’den de görüleceği üzere, katılımcıların büyük çoğunluğunu ilköğretim matematik öğretmenliği programından mezunlar oluşturmaktadır. Öğretmenlerin büyük çoğunluğunun 4 yıl veya üstü deneyime sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca katılımcılar 6., 7. ve 8. sınıf öğrencilerin derslerine girdikleri; bunula birlikte yarısının da 5. sınıflarda matematik öğretimi yaptıkları belirlenmiştir.

Çalışmada öğretmenlerin ders kitabı dışında kaynak kullanma durumları ve nedenlerinin incelenmesi amacıyla öğretmenlere açık uçlu sorulardan oluşan bir anket uygulanmıştır. Anket maddelerinin geliştirilmesi esnasında beş matematik öğretmeni ile yüz-yüze görüşme yöntemiyle pilot çalışma yapılmış; maddelerin anlaşılabilirliği ve kullanılabilirliği değerlendirilmiştir. Bazı maddeler yeniden düzenlenmiş, anketin yapısına son şekli verilmiş ve esas çalışma öncesi 10 öğretmene uygulanmıştır. Öğretmenlerin verdikleri yazılı cevaplar incelendiğinde anket maddelerinin uygunluğuna karar verilmiştir. Anket formunun son hali, katılımcıları tanımaya dönük bir takım sorularla beraber ders kitabı dışında kaynak kullanımına dair soruların yer aldığı toplam 3 sayfadan oluşmuştur. Veri toplamada kullanılan maddeler ve uygulama yönergesi Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Anket maddeleri ve uygulama yönergesi

Yönerge	
Matematik öğretiminde ders kitapları dışında herhangi bir kaynak (yazılı, görsel, kitap, internet tabanlı, v.s.) kullanıp kullanmadığımız incelenmeye çalışılmaktadır. Bu yüzden matematik öğretiminde ders kitapları dışında herhangi bir kaynak kullanıyorsanız sadece Sayfa 1’deki soruları; eğer ders kitabı dışında herhangi bir kaynak kullanmıyorsanız sadece Sayfa 2’deki soruları cevaplayınız.	
Sayfa 1	Sayfa 2
<p>Eğer matematik öğretiminde ders kitapları dışında herhangi bir kaynak <u>kullanıyorsanız</u> bu sayfadaki soruları cevaplayınız.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hangi kaynakları kullanıyorsunuz? • Hangi kaynakları kullanacağınıza nasıl karar veriyorsunuz? • Ders kitabı dışında kaynak(lar) kullanmaya sizi yönelten sebepler nelerdir? • Ders kitabı dışında kullandığımız kaynakları öğrencilerin de kullanmasını istiyor musunuz? Cevabınız evet ise bunu nasıl yapıyorsunuz ? • Kullandığınız kaynaklar ile ders kitaplarında hangi eksiklikleri gidermeye çalışıyorsunuz? • Kaynaklardan matematik öğretiminde nasıl faydalaniyorsunuz? 	<p>Eğer matematik öğretiminde ders kitapları dışında herhangi bir kaynak <u>kullanmıyorsanız</u> bu sayfadaki soruları cevaplayınız.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Neden ders kitabı dışında farklı kaynak kullanmıyorsunuz ? • Ders kitaplarından matematik öğretiminde nasıl faydalaniyorsunuz? • Öğrencilere ders ve çalışma kitaplarından başka kaynak öneriyor musunuz? • Sizce ders kitaplarının güçlü yönleri nelerdir? • Sizce ders kitaplarının zayıf yönleri nelerdir? • Ders ve çalışma kitaplarının matematik öğretimi için yeterli olduğunu düşünüyor musunuz? Lütfen açıklayınız.

Tablo 2’de sunulan anketin uygulanmasında katılımcı öğretmenler okullarında ziyaret edilmiş, yüz yüze görüşmeler yapılmış ve çalışma hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmaya katılımda gönüllük esas alınmıştır. Gönüllü öğretmenlere anket formları dağıtılmış ve kendilerinden mümkün olduğunca detaylı açıklamalar yapmaları istenmiştir.

Veri Analiz Süreci

Katılımcıların açık uçlu anket maddelerine verdikleri cevaplar içerik analizine tabi tutulmuştur. İçerik analizi sürecinde açık, eksenli ve seçici kodlama süreci takip edilmiştir (Neuman, 1991). Açık kodlama ham veriler üzerinde gerçekleştirilen ilk kodlama olup, eksenli kodlama ise kodların düzenlendiği, bağlantıların kurulduğu ve temel analitik kategorilerin keşfedildiği aşamadır. Seçici kodlama aşaması da geliştirilen kategorileri destekleyecek verileri belirlemek ve seçmek için önceki kodların incelendiği son aşamadır.

Bu çalışmada öncelikle yazılı hale getirilen verilerin kodlanmasında cümleler analiz birimi olarak kullanılmıştır. Öğretmenlerin cümlelerinin her biri öncelikle ayrı ayrı kodlanmıştır. Cümleler sahip oldukları ortak özellikler bakımından incelenmiş ve kategorize edilmiştir. Öğretmenlerin yazdıkları cümlelerin her biri kodlamaya dahil edilmiş ve bir kategoriye ait birden fazla ifade kullanmış olmaları ve birden fazla kategoriye ait ifadelere yer verebilecekleri göz önünde bulundurulmuştur. Buna göre tablolarda yer alan frekans ve yüzde değerleri öğretmenlerin kullandıkları ifadeler dikkate alınarak oluşturulmuştur. Araştırmacılar tarafından ayrı ayrı dikkatlice okunan verilerin kodları belirlenmiş ve sıklık tabloları oluşturulmuştur. Araştırmacıların elde ettikleri kodlamalar karşılaştırılmış ve genel olarak fikir birliği olmasına rağmen bazı cevaplar üzerinde farklı kodlamalar yapıldığı ortaya çıkmıştır. Araştırmacılar bir araya gelerek farklılaşan kodlamalar üzerinde ortak bir mutabakata varıncaya kadar tartışmışlardır. Böylelikle araştırmacılar tarafından elde edilen kodlamalar ve sıklıkları ortak bir mutabakatla elde edilmiştir. Aynı şekilde elde edilen kodlamalar ortak kategoriler altında birleştirilerek frekans ve yüzde değerleri hesaplanmış ve veriler tabloleştirilmiştir.

Bulgular

Yapılan incelemeler sonucunda katılımcıların 80'inin ders kitabı dışında kaynak kullandığını, 20'sinin ise kaynak kitap kullanmadığı belirlenmiştir. Kaynak kitap kullanan ve kullanmayan öğretmenlerin mezun oldukları bölümler, görev süreleri ve sınıf seviyesine göre analiz sonuçları, sırasıyla, Tablo 3, 4 ve 5'te sunulmuştur.

Tablo 3: Öğretmenlerin mezun oldukları bölümlere göre kaynak kullanımları

Bölümler	Kaynak Kullanan		Kaynak Kullanmayan		Toplam
	f	%	f	%	
İlköğretim (Matematik Eğitimi)	51	81	12	19	63
Matematik (Fen-Edebiyat)	17	81	4	19	21
Ortaöğretim (Matematik Eğitimi)	4	67	2	33	6
Matematik (Eğitim Enstitüsü)	4	67	2	33	6
Diğer	2	100	-	-	2
Cevapsız	2	100	-	-	2
Toplam	80	80	20	20	100

Öğretmenlerin mezun oldukları bölümler itibariyle bakıldığında ana bulguya paralel bir dağılım gözlenmektedir. İlköğretim veya Matematik bölümünden mezun olanların yaklaşık %80 oranında kaynak kitap kullandıkları görülmektedir.

Tablo 4: Öğretmenlerin çalıştıkları sürelerle göre kaynak kullanımı

Görev Süresi (yıl)	Kaynak Kullanan		Kaynak Kullanmayan		Toplam
	f	%	f	%	
1-3	8	89	1	11	9
4-6	20	87	3	13	23

7-9	15	68	7	32	22
10-12	13	81	3	19	16
13-15	11	92	1	8	12
16 ve üzeri	10	71	4	29	14
Cevapsız	3	75	1	25	4
Toplam	80	80	20	20	100

Tablo 4 incelendiğinde, 13-15 yıl aralığında görev yapmış olan öğretmenlerin kaynak kitap kullanım oranlarının en yüksek olduğu ve mesleğinin ilk yıllarında olan öğretmenlerin ikinci yüksek orana sahip olduğu görülmektedir. Meslekte 7-9 aralığında görev yapan öğretmenlerin kaynak kullanma oranı en düşüktür. Buna rağmen her grupta kaynak kitap kullanım oranı yaklaşık %70 ve üzerindedir.

Tablo 5: Öğretmenlerin dersine girdikleri sınıf düzeylerine göre kaynak kullanımı

Sınıf düzeyi	Kaynak Kullanan		Kaynak Kullanmayan		Toplam
	f	%	f	%	
5.sınıf	41	82	9	18	50
6.sınıf	59	82	13	18	72
7.sınıf	62	81	15	19	77
8.sınıf	58	79	15	21	73
Toplam	80	80	20	20	100

Tablo 5 incelendiğinde, öğretmenlerin girmiş oldukları sınıflara dayalı kaynak kitap kullanım oranlarında önemli bir farklılaşma görülmemektedir. Her sınıf düzeyinde katılımcıların yaklaşık %80'i kaynak kitap kullandıklarını beyan etmişlerdir. Ortaya konulan bu genel betimlemenin ardından, kaynak kitap kullanan ve kullanmayan öğretmenlerin açıklamalarına ilişkin bulgular ayrı başlıklar altında sunulacaktır.

Ders Kitabı Dışında Kaynak Kullanan Öğretmenlere İlişkin Bulgular

Bu başlık altında, ders kitabı dışında kaynak kullandığını ifade eden öğretmenlerin açıklamalarından elde edilen bulgular sunulacaktır. Tablo 6'da öğretmenlerin "Hangi kaynakları kullanacağınıza nasıl karar veriyorsunuz?" sorusuna verdikleri cevapların analizinden elde edilen kod ve kategorilere ait frekans ve yüzde değerleri sunulmuştur.

Tablo 6: Kaynak kitap seçimine karar verilirken dikkat edilen özellikler

Kategori	Kod	f	%*
Soru özelliğine göre	Soru çeşitliliğine göre	16	13
	Soru kalitesine göre	11	9
	Merkezi sınavlara (SBS) uygunluğuna göre	9	7
	Soru sayısına göre	9	7
	Soruların kolaylık zorluğuna göre	4	3
	Soruların açıklık anlaşılabilirliğine göre	1	1
	Toplam	50	41
Öğrenci özelliğine göre	Öğrenci seviyesine uygunluğuna göre	25	20
	Velinin (öğrencinin) maddi durumuna göre	4	3
	Öğrencilerin tercihine göre	1	1
	Toplam	30	25
Konu anlatım özelliğine göre	Konuların açık/anlaşılır şekilde açıklanmasına göre	10	8
	Konunun farklı şekilde anlatılmasına göre	4	3
	Konu anlatımının zorluk düzeyine göre	4	3
	Etkinliklerin fazlalığına göre	4	3
	Toplam	22	18
Kitabın özelliğine göre	Görsel zenginliğe göre	6	5
	Bilgisayar ortamında kullanılmasına göre	2	2

	Yazara göre	1	1
	Toplam	9	7
Programın özelliğine göre	Öğretim programına/kazanımlara uygunluna göre	6	5
	Ders kitaplarıyla uygunluna göre	3	2
	Toplam	9	7
Zümre kararı	Zümre öğretmenler kararına göre	2	2
	Genel Toplam	122	100

* Yüzde hesaplamasında kodlar için üretilen toplam frekans (#122) esas alınmıştır.

Öğretmenlerin kaynak kitap seçimlerini etkileyen en önemli faktörün (%41 oranında) soru özelliği olduğu görülmektedir. Soruların zorluğu, çeşitliliği, sayısı ve merkezi sınav sorularına uygunluğu gibi nitelikler bu kategori altında ele alınan açıklamalarda sıklıkla dile getirilen özellikler olmuştur. Seçim kararını etkileyen ikinci en yüksek faktör ise öğrenci özelliği olarak belirlenmiştir (%25). Tüm kodlar içerisinde en yüksek orana sahip olan kod bu kategori altında “öğrenci seviyesine uygunluk” (%20) olduğu görülmektedir. Bu da kaynak kitap seçiminde öğretmenlerin, öğrenci seviyesini önemli bir kriter olarak kabul ettiklerini göstermektedir. Tablo 6’da dikkat çekici bir özellik kaynak kitap seçiminde öğretim programlarına uyumluluğa işaret eden öğretmenlerin oranıdır: kaynak kitap kullandığını beyan eden 80 öğretmenden sadece 6’sı seçimlerinde “programa uygunluğu” doğrudan bir kriter olarak aldıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 7’de öğretmenlerin “Ders kitabı dışında kaynak(lar) kullanmaya sizi yönelten sebepler nelerdir?” sorusuna verdikleri cevapların analizinden elde edilen kod ve kategorilere ait frekans ve yüzde değerleri sunulmuştur.

Tablo 7: Kaynak kitap kullanmaya yönelten nedenler

Kategori	Kod	f	%
Ders kitabının soru bakımından yetersizliği	Soru sayısının az olması	33	24
	Soru çeşidinin az olması	19	14
	Ders kitabındaki soruların merkezi sınavla örtüşmemesi	15	11
	Soru kalitesinin düşük olması/ iyi olmaması	6	4
	Ders kitabındaki örneklerin konuyu özümsetmeye yetmemesi	2	1
	Ders kitabındaki örneklerin/soruların zorluğu	1	1
	Toplam	76	54
Ders kitabının yetersizliği	Ders kitabının yetersiz görülmesi	27	19
	Kılavuz kitabının yetersizliği	2	1
	Toplam	29	21
Konu bakımından yetersizlik	Konu anlatımındaki yetersizlik	11	8
	Müfredat yoğunluğu	3	2
	Konu anlatımının karmaşık olması	3	2
	Dersi görsel ve materyal olarak zenginleştirmek	2	1
	Kaynakların konuya farklı bakış açısı kazandırması	2	1
	Toplam	21	15
Ders Kitabının öğrenci özelliğine uygun olmaması	Ders kitabının öğrenci seviyesine uygun olmaması	6	4
	Öğrencinin matematiği sevmesi (korkusunu yenmesi)	3	2
	Ders kitabının öğrenci ihtiyacına yönelik olmaması	2	1
	Öğrencinin mantıksal gelişimini desteklememesi	1	1
	Toplam	12	9
Diğer	Öğrenci – veli talebi	2	1
	Genel Toplam	140	100

Tablo 7 incelendiğinde öğretmenlerin kaynak kitap kullanma nedenlerinin neredeyse tamamen kullanmakta oldukları ders kitaplarındaki yetersizlikle ilişkili olduğu görülmektedir. Sadece 2 öğretmen farklı kaynak kullanım nedenini veli-öğrenci talebiyle ilişkilendirmiştir.

Diğer katılımcılar ders kitaplarını, sorular (örn. sayısı, çeşitliliği, niteliği), konu anlatımı (örn. karmaşıklık, yetersizlik gibi) ve öğrenci özelliğine uygunluğu (örn. öğrenci seviyesi ve mantıksal gelişimi) açılarından yetersiz bulmakta ve bu nedenlerle alternatif kaynak arayışına girmektedirler. Bunlar arasında, ders kitaplarında yer alan soruların yetersizliği kaynak arayışına götüren en önemli faktör (%54 oranında) olarak karşımıza çıkmaktadır. Konu anlatımı (%15) ve öğrenci özelliğine uyum (%9) faktörlerinin öğretmenler tarafından dile getirilmiş olması kitapların sadece sorulara dayalı değerlendirilmediğini göstermektedir. Fakat bu ikisinin oranı toplamda %24'e karşılık gelmektedir. Bu da konu anlatımı ve öğrenciye hitap etme gibi ders kitaplarının önemli pedagojik boyutlarının, öğretmen beklentileri arasında aşağı sıralarda yer aldığına işaret etmektedir. Dolayısıyla, gerek ders kitabı gerekse kaynak kitap seçimi/kullanımı konusunda öğretmenler için temel belirleyici unsurun "soru" faktörü olduğu söylenebilir.

Tablo 8'de öğretmenlerin "Ders kitabı dışında kullandığınız kaynakları, öğrencilerin de kullanmasını istiyor musunuz? Cevabınız evet ise bunu nasıl yapıyorsunuz?" sorusuna verdikleri cevapların analizinden elde edilen kod ve kategoriler ile bunlara ait frekans ve yüzde değerleri sunulmuştur.

Tablo 8. Kaynak kitapların temin ve kullanımına ilişkin öğrenciye yapılan yönlendirme

Kategori	Kod	f	%
Edinmelerini istiyorum	Öğrencilere almalarını tavsiye ediyorum.	18	19
	Sadece söylüyorum, zorlama yapmıyorum (isteğe bağlı)	11	12
	Velilerle işbirliği yaparak almalarını sağlıyorum	5	5
	Maddi imkânları doğrultusunda almalarını istiyorum.	4	4
	Toplu olarak aldırıyoruz.	2	2
	Yayıneviyle anlaşılıp öğrencilere uygun fiyata aldırıyorum.	1	1
	Fiyat araştırması yapıp en uygun olanı aldırıyorum.	1	1
Toplam		42	45
Kullanmalarını istiyorum	Evet, kullanmalarını istiyorum.	15	16
	Kaynaklardan ödev veriyorum.	3	3
Toplam		18	19
Kullanmalarını /edinmelerini istemiyorum	Hayır, kullanmalarını istemiyorum.	13	14
	MEB yasakladığı için tavsiye etmiyorum.	4	4
Toplam		17	18
Kendim temin yoluna gidiyorum	Fotokopiyle temin ediyorum.	4	4
	Genelde soru seçerek öğrencilerle çözüyoruz.	3	3
	Birlikte kullanıyoruz.	2	2
	Okula kaynak kitap getiriyoruz.	1	1
	Bilgisayar sayesinde projeksiyonda yansıtıyorum.	1	1
	Bana ait kaynakları kullanıyorlar.	1	1
Toplam		12	13
Öğrenci tercihine göre	Kendi notları öğrenciler için yeterli fakat istiyorsa iyi olur.	1	1
	Yönlendirmiyorum, serbest bırakıyorum.	1	1
	Öğrenciler gönüllü olarak kullanmak istemektedirler.	1	1
	Kaynak kitapları öğrenciler getirmektedirler.	1	1
Toplam		4	4
Genel Toplam		93	100

Ders kitabı dışında kaynakların öğrencilerin edinimi veya kullanımını için öğretmenler tarafından yapılan yönlendirmelere ilişkin bulgular Tablo 8'de sunulmuştur. Buna göre, katılımcıların 18'i öğrencilere kaynak kitap almalarını tavsiye ettiğini; 11'i ise tavsiyelerinde zorlamaya yer vermediklerini özellikle vurgulayarak ifade etmişlerdir. Dolayısıyla tüm

katılımcıların %29'luk bir kısmı, öğrencilerin kaynak kitap almaları için tavsiye niteliğinde bir yönlendirmede bulunmaktadır. 13 öğretmen ise öğrencilerin kaynak kitap almaları için somut adımlar atmış ve eyleme geçmişlerdir; bunun için gerek ailelerle görüşülmüş, gerek yaynevlerinden toplu alımlar yapılmış ve gerekse öğrencilerden doğrudan satın almaları istenmiştir. Kaynak kullandığını belirten katılımcılar arasında, ders kitabı dışında kaynak kitap alınması için yönlendirmede bulunan 42 öğretmen olduğu görülmektedir. 18 katılımcı ise öğrencilerin kaynak kullanımını istedikleri görülmektedir. Bu durumda, öğretmenlerin dolaylı olarak kaynak edinimini teşvik ettikleri söylenebilir. Kaynak kitap kullananlar arasında 12 öğretmen kendi imkanlarıyla (örn. fotokopi, projeksiyonda yansıtma gibi) öğrencilere kaynak temin etmeye çalıştığını belirtmiştir. Kaynak kitap aldırmayan ve kullandırmayan öğretmenler ise iki grupta toplanmıştır. Birinci gruptakiler, kaynak kullanan 80 öğretmen arasından 17'sini oluşturmakta olup bunlar öğrencilerine kaynak kitap aldırmadığını ve kullandırmadığını beyan etmişlerdir. İkinci grup ise 4 öğretmenden oluşmakta olup bu kararı tamamen öğrenci tercihine bıraktığını, yönlendirmede bulunmadığını belirtmektedirler. Genel olarak değerlendirildiğinde ise, kaynak kitap kullanan 80 öğretmenden toplam 21'i kaynak almaları veya kullanmaları için bir yönlendirmede bulunmadığını beyan etmişlerdir. Diğerleri (59 öğretmen) ise doğrudan veya dolaylı kaynak kullanımını ve edinimi konusunda teşvik edici bir rol oynamaktadır.

Ders Kitabı Dışında Kaynak Kullanmayan Öğretmenlere İlişkin Bulgular

Bu kısımda ders kitabı dışında kaynak kullanmadığını belirten 20 öğretmenin anket maddelerine ilişkin açıklamalarından elde edilen bulgular sunulacaktır. Öğretmenlerin “Neden ders kitabı dışında farklı kaynak kullanmıyorsunuz?” sorusuna verdikleri cevaplara ait kodlar ve frekansları Tablo 9’da sunulmuştur.

Tablo 9: Öğretmenlerin ders kitabı dışında kaynak kullanmama nedenleri

Kod	f	%
Ders kitabının yeterli olarak görülmesi	8	40
MEB tarafından yasaklandığı için kullanmama	7	35
Ders kitabı dışındaki uygulamalara zaman kalmaması	2	10
Ders kitabının merkezi sınavlara uygun olması	2	10
Öğrencilerin maddi imkânı olmadığı için	1	5
Toplam	20	100

Verilen cevaplar incelendiğinde, 8 öğretmen ders kitaplarının yeterli olduğunu, 2 öğretmen ders kitabı dışındaki uygulamalara zaman kalmadığını, 2 öğretmen ise ders kitaplarının merkezi sınavlara uygun hazırlandığı için kaynak kitap kullanmadıklarını beyan etmektedirler. 7 öğretmen kaynak kitap kullanmama nedeni olarak Bakanlığın yasağına işaret ederken bir öğretmen ise öğrencilerin maddi yetersizliklerini gerekçe göstermektedir.

Tablo 10’da öğretmenlerin “Öğrencilere ders ve çalışma kitabından başka kaynak öneriyor musunuz?” sorusuna verdikleri cevapların analizlerinden elde edilen kodlar ve frekansları sunulmuştur.

Tablo 10: Kaynak kitapların temin ve kullanımına ilişkin öğrenci yönlendirilmesi

Kod	f	%
Sadece söylüyorum, zorlama yapmıyorum (isteğe bağlı)	13	65
İsteyen öğrenci kaynaklara ulaşabiliyor	3	15
Yaprak testler ve soru bankaları öneriyorum	2	10

Önermiyorum	2	10
Toplam	20	100

Tablo 10'dan da görüleceği gibi, kaynak kitap kullanmadığını beyan eden 20 öğretmenden 13'ü, öğrencilere kaynak kullanımı/edinimi konusunda yönlendirmede bulunmaktadır. Sadece 2 öğretmen hiç bir şekilde öneride bulunmadığını beyan etmektedir. Yani öğretmenler kendileri kaynak kullanmadıkları halde öğrencilerine ders kitabı dışında kaynak kullanımını önermektedirler.

Tablo 11'de öğretmenlerin "Sizce ders kitabının güçlü yönleri nelerdir?" sorusuna verdikleri cevapların analizinden elde edilen kod ve kategoriler ile bunlara ait frekanslar sunulmuştur.

Tablo 11: Ders kitaplarının güçlü yönleri

Kategori	Kod	f	%
Konu açısından güçlü yönleri	Konu anlatımının iyi olması	10	40
	Etkinliklerin amaca uygun olması	2	8
	Görsel zenginlik sunması	2	8
	Konulara giriş yaparken farklı metinlerden yararlanması	1	4
	Öğrenci seviyesine uygun olması	1	4
Toplam		16	64
Soru bakımından güçlü yönleri	Soru çeşidinin fazla olması	3	12
	Kazanımlara yönelik sorular bulunması	1	4
	Öğrenci seviyesine uygun olması	1	4
	Merkezi sınavlara uygun olması	1	4
Toplam		6	24
Diğer	Güçlü yönünün olmaması	2	8
	Her öğrencide bulunması	1	4
Genel Toplam		25	100

Kaynak kitap kullanmadığını beyan eden 20 öğretmenin, ders kitabının güçlü yönlerine ilişkin değerlendirmeleri iki kategori altında toplanmıştır: konu anlatımı ve sorular. Konu anlatımı 16 öğretmen tarafından farklı yönleriyle ele alınırken 6 öğretmenin ders kitaplarında yer alan soruları belli yönleri (örn., kazanımlara uygunluk, çeşitlilik gibi) itibarıyla başarılı buldukları söylenebilir.

Tablo 12'de "Sizce ders kitaplarının zayıf yönleri nelerdir?" sorusuna öğretmenlerin verdikleri cevapların analizlerinden elde edilen kod ve kategoriler ile bunlara ait frekanslar paylaşılmıştır.

Tablo 12: Ders kitaplarının zayıf yönleri

Kategori	Kod	f	%
Soru bakımından yetersizlik	Yeterli sayıda uygulama/soru bulunmaması	11	39
	Öğrenci seviyesine uygun olmaması	2	7
	Konu anlatımı ile soru düzeylerinin uyumsuz olması	2	7
	Merkezi sınavlara uygun olmaması	2	7
	Öğrenilmeyen (ilgisiz) konulardan soru bulunması	1	4
Toplam		18	64
Konu bakımından yetersizlik	Konuların yoğun olması	3	11
	Konu anlatımı ile soru düzeylerinin uyumsuzluğu	2	7
	Konu anlatımının yetersiz olması	2	7

	Konu sırasının uygun olmaması	1	4
	Öğrenci seviyesine uygun olmaması	1	4
	Toplam	9	32
Diğer	Öğrencilerin kitaptaki soruların cevabına internetten erişmeleri	1	4
	Genel Toplam	28	100

Tablo 12 incelendiğinde, kaynak kullanmayan öğretmenlerin 18'i ders kitaplarındaki sorulara bir takım yetersizlikler atfetmektedirler. En çok dile getirilen eksiklik ise soru sayısının az olmasıdır. Ders kitaplarının konuları sıralayış, anlatım yaklaşımı ve öğrenci seviyesine uygunluk açısından da değerlendirilerek eksiklikleri olduğunu düşünen öğretmen sayısı 9'dur (ki bu kaynak kullanmayanların neredeyse yarısına karşılık gelmektedir).

Çalışma kapsamında elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde özellikle dikkat çekici hususlar şu şekilde sıralanabilir:

- Çalışmamıza katılan 100 öğretmenden 80'i kaynak kitap kullanırken 20'si ise kaynak kitap kullanmadıklarını beyan etmişlerdir (bkz. Tablo 3).
- Ders veya kaynak kitaplarına ilişkin yapılan değerlendirmelerde öğretmenler ders kitaplarının hem soru bakımından, hem konu anlatımında hem de öğrenci özelliğine uygunluk bakımından beklentilerini karşılamadığını belirtmektedirler (bkz. Tablo 6, 7, 11 & 12). Bunlar arasında en çok vurgulanan husus ise ders kitaplarındaki soruların yetersizliği olmuştur.
- Kaynak kitap kullanan öğretmenlerden 76'sı ve kullanmayanlardan ise 18'i (ki tüm katılımcıların %94'üne karşılık gelen grup) ders kitaplarını soru bakımından yetersiz bulmaktadırlar (bkz. Tablo 7 & 12). Bu konuda en sık dile getirilen eksiklikler arasında soruların zorluğu, çeşitliliğin sınırlı olması, sayısının yetersiz bulunması ve merkezi sınavlara uyumsuzluk öne çıkmaktadır.
- Kaynak kitap kullandığını beyan eden öğretmenlerden 6'sı kaynak kitap seçimlerinde öğretim programıyla uyumluluğa dikkat ettiklerini doğrudan belirtmiş; 3'ü ise ders kitaplarıyla (ve bu nedenle dolaylı olarak öğretim programı ile) uyumluluğuna baktıklarını ifade etmişlerdir (bkz. Tablo 6). Dolayısıyla, kaynak kitap kullanan 80 öğretmenden sadece 9'unun (doğrudan veya dolaylı olarak) kaynak seçimlerinde öğretim programıyla uyum konusunda bir kaygı taşıdığı görülmektedir.
- Kaynak kitap kullananlardan 21'i ve kullanmayanlardan 2'si olmak üzere tüm katılımcılardan 23'ü kaynak kitap edinimi ve kullanımı konusunda yönlendirmede bulunmadıklarını ifade etmişlerdir (bkz. Tablo 8 & 10). Geri kalan 77 katılımcı doğrudan veya dolaylı olarak kaynak kitap temini veya kullanımını teşvik veya en azından tavsiye etmektedirler.
- Tüm katılımcılar arasında 8'i ders kitaplarını yeterli bulduklarını ifade etmekle birlikte (bkz. Tablo 9) bunlardan 2'si soru sayılarının/çeşitliliğinin artırılmasının gerekli olduğunu belirtmektedirler.
- Tüm katılımcılardan sadece 2'si ders kitabındaki soruları, merkezi sınavlara uygun bulduklarını ifade etmişlerdir (bkz. Tablo 9). Diğer katılımcılar ders kitaplarının bir şekilde merkezi sınavlarla uyumlu olmadığını düşünmektedirler.

Elde edilen bulgular ve burada ifade edilen sonuçlar sonraki kısımda yer alacak tartışmanın konusu olacaktır.

Tartışma

Bu çalışma kapsamında, ortaokul matematik öğretmenlerinin ders kitabı dışında kaynak kullanma durumlarının incelenmesi ve, eğer kullanılıyorsa, öğretmenleri bu tür bir tercihe iten nedenleri belirlemek amaçlanmıştır. Elde edilen bulgular katılımcı öğretmenlerin çok büyük bir kısmının (%80) Milli Eğitim Bakanlığı tarafından öğretmen ve öğrencilere ücretsiz dağıtılan ders kitabı dışında kaynak kullandıklarını ortaya koymuştur. Bu gözlem, 2000'li yılların başından beri yapılan çalışmaların bulgularıyla örtüşmektedir. Örneğin, Altun ve ark. (2004) lise öğretmenlerinin yaklaşık %72'sinin ders kitabı dışında kaynak kullandığını belirlemiştir. Dolayısıyla aradan geçen onca zamana ve ders kitabı yazımı konusunda yapılan düzenlemelere rağmen öğretmenlerin alternatif kaynak kullanımına ilişkin yönelimlerinde önemli bir değişimin yaşanmadığı görülmektedir.

Öğretmenlerin kaynak kitaplardan faydalanmaları gayet doğaldır. Öğretmenler, ders hazırlığı için, farklı türden soru örnekleriyle repertuarlarını genişletmek ve (ders anlatımı, konuların sunumu, etkinlik fikirleri edinmek gibi konularda) farklı bakış açıları kazanmak için tabii ki değişik kaynaklardan faydalanacaklardır. Fakat çalışmamıza katılan öğretmenlerin, öğrencilerine kaynak kitap kullandırma konusundaki uygulamaları yakın bir incelemeyi hak etmektedir. Çünkü, özellikle 2005 yılındaki matematik dersi öğretim programlarında yaşanan köklü değişiklikler sonrası, kaynak kitap kullanımı ve/veya edinimi konusunda Bakanlık tarafından getirilen yasaklamalara rağmen çalışmamıza katılan öğretmenlerin %77'si doğrudan veya dolaylı olarak kaynak kitap temini ve/veya kullanımı konusunda öğrencilerini teşvik etmektedirler.

Peki öğretmenler kaynak kitap kullanımı konusunda niçin Bakanlığın beklediği tavrı benimsememekte ve büyük bir çoğunluk kaynak kitap kullanımı/temini konusunda ısrarcı olmaktadır? Çalışmamıza katılan öğretmenlerin kaynak ve ders kitaplarına ilişkin değerlendirmeleri bu konuda bilgi vericidir. Öncelikle, katılımcıların %94'lük bir kısmı ders kitaplarındaki soruları çeşitlilik, sayı, nitelik, zorluk düzeyi ve öğrenci seviyesine uygunluk gibi kriterlerden dolayı yetersiz bulduklarını ifade etmektedirler. Yapılan değerlendirmelerin kitaplardaki sorular üzerine böylesine yoğun bir şekilde odaklanmaları bizce dikkat çekicidir. Kitapların sorular ekseninde değerlendirilmesinde veya karşılaştırılmasında merkezi sınavların etkisi bizce açıktır; ve gerçekten de bu durum katılımcılar tarafından doğrudan veya dolaylı olarak belirtilen bir husustur (bkz. Tablo 6, 7 & 12). Katılımcılardan sadece %2'si ders kitaplarını merkezi sınavlar için yeterli bulduklarını belirtmişlerdir. Ülkemizde yapılan çalışmalar, öğretmenlerin kaynak kitap tercih ve yönlendirmelerinde merkezi sınavların etkilerine sıklıkla işaret etmektedirler (Işık, 2008; Mutu, 2008; Gün, 2009). Merkezi sınavlar, öğrencinin sonraki eğitim hayatına yön verecek şekilde kullanıldığında ise etkileri katlanarak artmaktadır. Tabii ki bu tür sınavlar sadece bize özgü olmayıp bir çok farklı ülkede uygulanmaktadır.

Merkezi sınavlara ilişkin politikaların altında yatan düşünce, öğrencilerin başarılarını artırmak; öğretmenlerin bunu sağlayacak bir şekilde öğretimi düzenlemeleri ve dolayısıyla kaynakları etkin kullanmalarını teşvik etmek; ve bir üst düzeyde verilecek eğitim çıktılarının niteliğinin artmasını sağlamak olarak özetlenebilir (Holme, 2010). Fakat merkezi sınavların sınıf içi uygulamalara etkisini inceleyen çalışmalar ortak olarak şu sonuçlara ulaşmaktadırlar: öğretim programının içeriği sınav sorularına indirgenmekte ve dolayısıyla daralmakta, alan bilgisi bütüncül ve ilişkili olarak değil sınavlarla ilgili parçalar halinde sunulmakta, ve öğretmenler bilginin doğrudan aktarımına dayalı bir öğretim yaklaşımını daha çok benimsemektedirler (Au, 2007). Araştırmamızda yer alan katılımcıların kaynak ve ders kitaplarını, kitaplarda yer alan sorular ve merkezi sınavlar bağlamında değerlendirmeleri Au (a.g.e.) tarafından rapor edilen bulgular çerçevesinden bakıldığında daha da anlamlı hale

gelmektedir. Buradan hareketle, katılımcıların matematik öğretiminde soru odaklı düşünme yaklaşımı geliştirdikleri ve soruların, kitapların kıyasında en temel özellik olarak alındığı söylenebilir. Üstelik bizce bu durum öğretmenlerin matematik öğretimlerinde soru çözümünü merkeze alan bir yaklaşım benimsediklerinin de bir göstergesidir. Bu gözlemler, merkezi sınavların öğretmen pratiğine olan etkilerini avantaja çevirecek yaklaşımlar geliştirmenin önemini ortaya koymakta ve buna dönük ileri düzey araştırmalara duyulan ihtiyaca işaret etmektedir.

Her ne kadar öğretmenler merkezi sınavların etkisiyle bir takım yaklaşımlar geliştirmiş olsalar ve buna göre beklentiler oluştursalar da unutulmamalıdır ki öğrencileri sınava hazırlamak ders kitaplarının ana gayesi değildir. Ders kitapları, öğretim programları ile bu programların hedef kitlesi arasında bir arabulucudur (Valverde ve ark., 2002). Bu anlamda denilebilir ki ders kitapları programların “somutlaşmış” halidir. Bu somutlaştırma süreci öğretilecek konuların sırası, genişlik ve derinliği ile birlikte öğrencilerin meraklarını uyandıracak, ilgilerini çekecek etkinlikler ve öğretimsel fikirleri de içermektedir (Reys, Reys & Chavez, 2004). Bu açıdan bakıldığında ders kitaplarının sınıf içi uygulamayı şekillendirme potansiyeli yüksek bir araç olduğu söylenebilir. Fakat çalışmamıza katılan öğretmenlerin verdikleri cevaplar incelendiğinde, durumun burada ifade edilenden oldukça farklı olduğu görülecektir. Nitekim kaynak kitap kullandığını belirten öğretmenlerin ders kitaplarını değerlendirme için ürettikleri 140 farklı cevabın sadece 21’i (%15’i) konu anlatımına açıktan işaret etmektedir. Bu ise bize, öğretmenlerin ders kitaplarının konu anlatımları ile çok fazla ilgilenmediklerini düşündürmektedir. Dolayısıyla öğretmenler ders veya kaynak kitaplarını birer “soru deposu” olarak görmekte ve buna dönük bir kullanım tarzı geliştirmektedirler.

Bu konuda yaptığımız tartışmayı biraz daha ileriye taşıyabilmek için Bakanlığın ders kitabı dışında kaynak kullanımına getirdiği yasağın altında yatan nedenleri irdelemek faydalı olacaktır. Bu konuda, İlköğretim Genel Müdürlüğü tarafından Valiliklere gönderilen “Ders Kitabı Dışında Kullanılacak Eğitim Araçları” konulu (28.09.2009 tarih ve 15584 sayılı) yazı Bakanlığın kaynak kitap kullanımına karşı duruşunu açıklar niteliktedir. Bu yazıda, ücretsiz olarak dağıtımı yapılan ders kitaplarının yeni öğretim programlarının felsefesine uygun olarak hazırlandığı; fakat, kaynak kitapların bu felsefeye uygun olmadığı için kullanılmaması istenmektedir. Yazıda özetle, yeni programların öğrenciyi merkeze alan bir yaklaşım benimsediği ve öğrencinin kendi öğrenmesinden sorumlu tutulduğu ifade edilmektedir. Öğrencilerin eleştirel ve yaratıcı düşünebilen; problem çözme ve girişimcilik becerileri gelişmiş; araştıran, soran, sorgulayan, bilgiye ulaşabilen ve yeni bilgiler üreten; öğrendiklerini beceri ve davranışlara dönüştürebilen ve kendine yeten bireyler olarak yetiştirilmelerinin esas alındığı belirtilmektedir. Ders kitaplarının ise bu türden bireyler yetiştirmeyi esas alarak hazırlandığı ve başkaca bir yardımcı materyale ihtiyaç duyulmayacak şekilde oluşturulduğu ifade edilmekte ve bu yüzden de kaynak kitapların kullanılmaması istenmektedir. Çalışmamıza katılan öğretmenlerin verdikleri cevaplar incelendiğinde sadece 9 öğretmenin (doğrudan veya dolaylı olarak) kaynak kitap seçimlerinde öğretim programlarına uygunluğa dikkat ettikleri görülmüştür. Dolayısıyla anılan yazıda Bakanlık tarafından dile getirilen kaygıların oldukça yerinde olduğu sonucuna varılabilir.

Fakat, Bakanlığın kaygıları ve isabetli öngörülerini, karşı karşıya olduğumuz gerçekliğin sadece bir kısmını ortaya koymaktadır. Çünkü, ücretsiz olarak dağıtımı yapılan ders kitaplarının Bakanlığın yazısında işaret ettiği beceri gelişimlerini destekleyecek nitelikte olduğuna ve/veya başkaca kaynak kitap kullanımını gerekli kılmayacak şekilde hazırlandığı iddiasına dair elde araştırmaya dayalı bir kanıt da bulunmamaktadır. Bizce mevcut ders kitaplarının Bakanlığın iddia ettiği türden becerilerin gelişimini destekleyecek nitelikte olup olmadığına ilişkin çalışmalara ihtiyaç vardır.

Okullarda ders kitabı kullanımına karar verme süreci gerçekten karmaşık bir takım dinamikleri barındırır. Zeringue ve ark. (2010) bu karar verme sürecinin sadece programlara uyumluluk kapsamında değerlendirilemeyeceğini belirtmekte ve bu süreçte satın alma, insan kaynakları yönetimi ve politikanın oynadığı önemli rollere işaret etmektedirler. Bu durumda, kaçınılmaz olarak yüzleşmemiz gereken soru şudur: ders kitabı seçimine karar verirken esas belirleyici etmen ne olmalıdır? Zenrigue ve ark.'nın (a.g.e.) kapsamlı incelemeleri ile ulaştıkları üç başlık bu soruya cevap vermek için iyi bir başlangıç teşkil edecektir. Birincisi, yeni kullanıma girecek olan ders kitaplarının “etkililiğine” ilişkin (araştırmaya dayalı) kanıtlar ve kullanıcılara adaptasyon sürecinde verilecek destek. İkincisi, eldeki imkanlar; örneğin, kitapta yer alan konuların tamamlanması için gereken süre ile sınıflarda öğretmenlerin kullanabilecekleri süre, öğretmenlerin yeni kaynağı kullanmadaki yeterlikleri. Üçüncü olarak, yeni kitap kullanımına dayalı olarak ortaya çıkacak olan değişim(ler)e paydaşların (veli, okul yönetimi, meslektaşlar vs.) vereceği destek. Yeni bir ders kitabı aslında yeni bir pratiği ortaya koyar. Öğretmenlerin ise bu pratiğin ne olduğunu ve nasıl kurgulandığını anlayabilmeleri için desteklenmeleri gerekir. Sonuç itibarıyla ders kitapları birer kültürel araçlardır ve her kültürel araç ile kullanıcı arasında özel bir ilişki vardır (Werstch, 1998); fakat bu ilişki önceden var olan (pre-existing) değil sonradan kurulan bir ilişkidir. Ayrıca her kültürel araç kullanıcılar tarafından aynı oranda benimsenmemektedir. Dolayısıyla, ders kitaplarının benimsedikleri pedagojik yaklaşımlar, sahip oldukları felsefeler, konuları ele alış şekilleri ve sıralamaya ilişkin öğretmenlerin bilgilendirilmeleri ve uygulama sürecinde de desteklenmeleri gerekmektedir. Yanı sıra, ders kitabı yazarlarının kurguladıkları (amaçladıkları, veya belki de ideal) bir kullanımın etkisine dair kanıtlar da sunmak az önce bahsedilen “kullanıcı-ders kitabı” ilişkisinin kurulmasında önemli bir rol oynayacaktır.

Ülkemizde hazırlanan ders kitaplarının Talim Terbiye Kurulu tarafından onaylanma sürecinde ve okullara dağıtım sonrasında yukarıda bahsedilen türden destek hizmetleri sunulmamakta ve öğretmenlerin yüzleşmeleri (veya belki de adapte olmaları) gereken “yenilik” yönetimi tamamen kullanıcıya bırakılmaktadır. Böylesi bir desteğin sunulması veya ders kitabının kullanıcı ile yukarıda anılan türden bir ilişkinin oluşturulması kolay değildir. Fakat bu türden bir ilişki kurulmaması durumunda ise çalışmamızın sonuçlarından da görüleceği üzere öğretmenlerin ders kitaplarını kullanmama ve/veya alternatif arayış durumları ortaya çıkmaktadır.

Öğretmenlerin ders kitapları kullanmama durumunda programların hedeflerine ulaşamamanın yanında ortaya çıkan bir başka sorun kaynakların israfıdır. Bilindiği gibi, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 2003-2004 eğitim ve öğretim yılından itibaren ilköğretim (ilkokul+ortaokul) öğrencilerine, 2006-2007 eğitim ve öğretim yılından itibaren ortaöğretim öğrencilerine, 2009-2010 eğitim ve öğretim yılından itibaren açık öğretim, ilköğretim ve ortaöğretim öğrencilerine ve aynı zamanda okuma-yazma bilmeyen yetişkinlere ücretsiz olarak ders kitabı verilmektedir. Bakanlığa bağlı Destek Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün, “Ücretsiz Ders Kitaplarının Teslim Alınması ve Dağıtımı” başlıklı 01.07.2016 tarih ve 7311831 sayılı yazısı ekinde, 2016-2017 eğitim-öğretim yılı için ilkokul matematik ders kitabı ihtiyacı 4.586.126 adet ve çalışma kitabı 3.588.876 adet; ortaokul matematik ders kitabı ihtiyacı 5.597.860 adet; ve ortaöğretim matematik ders kitabı ihtiyacı ise 4.430.871 adet olarak belirlenmiştir. Çalışmamıza katılan sınırlı sayıda öğretmenden elde edilen bulguların ülke sathına genelleştirilmesi elbette mümkün değildir. Fakat, 2000’li yılların başından beri ülkemizde yapılan çalışmaların bulgularının bu çalışmadan elde edilen bulguları destekler nitelikte olmasından da yola çıkılarak ihtiyaç listesinde belirtilen devasa miktarlarda satın alınan kitapların ne ölçüde kullanıldığının sorgulanması gerekmektedir. Üstelik, çalışmamıza katılan öğretmenlerin %77’sinin doğrudan veya dolaylı olarak kaynak kitap kullanımını teşvik ve tavsiye ettiği düşünüldüğünde ücretsiz dağıtım yapılan ders kitapları için yapılan

masrafların ne ölçüde amaca hizmet ettiğinin de sorgulanması gereken bir durum olduğu düşünülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Çalışma kapsamında katılımcı öğretmenlerden elde edilen verilere dayalı olarak, öğretmenlerin büyük çoğunluğunun ders kitabı dışında kaynak kullandıkları ve öğrencilerine de doğrudan veya dolaylı olarak kaynak kitapları edinmeleri için teşvik edici bir yaklaşım benimsedikleri görülmüştür. Milli Eğitim Bakanlığının kaynak kullanılmaması yönündeki düzenlemeleri, en azından çalışmamıza katılan öğretmenler özelinde, ders kitabı dışında kaynak kullanımında bir fren vazifesi görmediği söylenebilir. Çünkü öğretmenler kendilerini ekstra kaynak kullanmaya iten sebepler bulunduğunu; ders kitaplarının hem soru bakımından, hem konu anlatımında hem de öğrenci özelliğine uygunluk bakımından beklentilerini karşılamadığını belirtmektedirler.

Bakanlık, kurumlara gönderdiği yazılarda ders kitaplarının başka hiç bir kaynağa gerek kalmayacak bir şekilde hazırlatıldığını belirtmektedir. Fakat eldeki veriler öğretmenlerin aynı düşüncede olmadıklarını göstermektedir. Dolayısıyla, öğretmenleri ders kitapları dışında kaynak kullanmaya iten sebeplerin irdelenerek, ders kitabı kullanımı ve/veya geliştirilmesine ilişkin daha gerçekçi ve ihtiyaçlara cevap verecek bir takım düzenlemeler yapılmasının gerekliliği bizce açıktır.

Öğretmenlerin kaynak kitap kullanımına iten nedenlerden birisi merkezi sınavlardır. Ders kitaplarının önceliği içeriği anlaşılır hale getirerek öğrencilere sunmaktır. Fakat öğretmenler, öğrencilerini aynı zamanda sınava hazırlama gereği duydukları için ders kitaplarının bu ihtiyaca cevap veremediğini düşünmektedirler. Bu yüzden ders kitaplarına ek olarak soru ve etkinliklerin yer aldığı kaynakların da Bakanlık tarafından geliştirilerek dağıtımının yapılması kaynak kitap arayışının ortadan kalkmasında önemli bir rol oynayacaktır. Yanı sıra, merkezi sınavların formatında yapılacak değişikliklerle (açık uçlu soruların kullanımı, ilişkilendirmeye dayalı sorulara ağırlık verilmesi gibi), öğretim programlarının hedeflediği niteliklerde öğrenme çıktılarını sağlayacak şekilde kaynak kullanımının önü açılabilir.

Çalışmamıza katılan öğretmenlerden bir kısmı, ders kitaplarını konu anlatımı bakımından yetersiz görmekte ve özellikle konuların karmaşık bir şekilde sunulduğunu düşünmektedirler. Halen yürürlükte olan Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliğinde, kitapların konuları anlaşılır kılmak için benimsedikleri yaklaşım(lar)ın örtük olarak değerlendirildiği fakat bunun ayrı bir başlık olarak ele alınmadığı görülmektedir. Bizce, konu ve kavramların anlaşılır kılınması için benimsenen yöntem, ders kitabı değerlendirmede ayrı bir başlık altında ele alınmalı ve buna dönük gerekli düzenlemeler yönetmelik değişikliği ile gerçekleştirilmelidir.

Son olarak, giderleri merkezi bütçeden karşılanarak öğretmen ve öğrencilere ücretsiz ders kitabı dağıtımına ilişkin önemli iki hususu vurgulamak faydalı olacaktır. Her ne kadar ilgili komisyonlar tarafından detaylı bir incelemeye tabi tutulmuş olsalar da Talim Terbiye Kurulu tarafından onaylanan kitapların etkililiğine ilişkin araştırmaya dayalı herhangi bir kanıt sunulamamaktadır. Dağıtımı yapılan kitapların sayısı ve ülke çapında kullanımı düşünüldüğünde, bu kitapların öncelikle pilot çalışmalarla denenmesi ve belirlenen eksiklerinin giderildikten (veya etkililiğini sağlayacak gerekli düzeltmelerden) sonra uygulamaya konulması uygun olacaktır. Böylece kitapların yeterliği bir iddiadan öteye geçerek araştırmaya dayalı kanıtlar ile desteklenebilecektir. İkinci olarak, dağıtımı yapılan ders kitaplarının kullanımına dönük olarak destek süreçlerinin geliştirilmesi (örneğin çevrimiçi uygulama örneklerinin paylaşıldığı açık kaynaklı platformlar oluşturmak gibi) öğretim programlarının

hedeflediği öğrenme çıktılarının oluşturulmasına ve ders kitaplarının etkin kullanılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Altun, M., Yazgan Y. ve Arslan, Ç. (2004), *Lise Matematik Ders Kitaplarının Kullanım Şekli ve Sıklığı*, Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 17(2), 131-147.
- Arslan, S. ve Özpınar, İ. (2009). *İlköğretim 6. Sınıf Matematik Ders Kitaplarının Öğretmen Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi*, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, 12, 97-113.
- Au, W. (2007). High-stakes testing and curricular control: A qualitative metasynthesis. *Educational researcher*, 36(5), 258-267.
- Boyer, C. B., & Merzbach, U. C. (2011). *A history of mathematics*. John Wiley & Sons.
- Çakır, İ. (2009). *İlköğretim 5. sınıf matematik ders kitaplarının öğretmen ve Öğrenci görüşleri doğrultusunda değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Dole, S., & Shield, M. (2008). The capacity of two Australian eighth-grade textbooks for promoting proportional reasoning. *Research in Mathematics Education*, 10(1), 19-35.
- Driscoll, M. J. (1980). The teacher and the textbook. In M. J. Driscoll (Ed.), *Research within reach: Elementary school mathematics*. Reston, VA: National Council of Teachers of Mathematics.
- Fan, L., Zhu, Y., & Miao, Z. (2013). Textbook research in mathematics education: development status and directions. *ZDM*, 45(5), 633-646.
- Freeman, D. J., & Porter, A. C. (1989). Do textbooks dictate the content of mathematics instruction in elementary schools?. *American educational research journal*, 26(3), 403-421.
- Gilbert, R. (1989). Text analysis and ideology critique of curricular content. In S. de Castell et al. (Eds.), *Language, authority and criticism: readings on the school textbook* (pp. 61-73). London: Falmer Press.
- Gün, K, C. (2009). *Ortaöğretim 9. Sınıf Matematik Ders Kitabına İlişkin Öğretmen ve Öğrenci Görüşleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Haggarty, L., & Pepin, B. (2002). An investigation of mathematics textbooks and their use in English, French and German classrooms: Who gets an opportunity to learn what? *British Educational Research Journal*, 28(4), 567-590.
- Holme, J. J., Richards, M. P., Jimerson, J. B., & Cohen, R. W. (2010). Assessing the effects of high school exit examinations. *Review of Educational Research*, 80(4), 476-526.
- Işık, C. (2008). *İlköğretim İkinci Kademesinde Matematik Öğretmenlerinin Matematik Ders Kitabı Kullanımını Etkileyen Etmenler ve Beklentileri*. Kastamonu Eğitim Dergisi, 16,(1),163-176.
- Karakelleoğlu, S. (2007). *İlköğretim Dördüncü Sınıf Matematik Ders Kitaplarına İlişkin Öğretmen, Öğrenci ve Uzman Görüşleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Balıkesir.
- Mutu, B, B. (2008). *6.ve 7. Sınıf Matematik Ders Kitapları Hakkında Öğretmen Görüşleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Neuman, W. L. (1991). *Social research methods: Qualitative and quantitative approaches*. Boston: Allyn and Bacon
- Pepin, B., & Haggarty, L. (2001). Mathematics textbooks and their use in English, French and German classrooms: A way to understand teaching and learning cultures. *ZDM*, 33(5), 158-175.

-
- Reys, B. J., Reys, R. E., Chavez, O. (2004). Why mathematics textbooks matter. *Improving Achievement in Math and Science*. 61(5), 61-66.
- Robitaille, D., & Travers, K. (1992). International studies of achievement in mathematics. In D. A. Grouws (Ed.), *Handbook of research on mathematics teaching and learning* (pp. 687-709). New York, NY: MacMillan.
- Robson, C., & McCartan, K. (2016). *Real world research*. John Wiley & Sons.
- Shen, K., Crossley, J. N., Lun, A. W. C., & Liu, H. (1999). *The nine chapters on the mathematical art: Companion and commentary*. Oxford University Press on Demand.
- Taşdemir, C. (2011). *İlköğretim 1. kademedeki Okutulan Matematik Ders Kitaplarının Öğretmen Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi (Bitlis İli Örnekleme)*. Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, 16, 16-27.
- Usiskin, Z. (1985). We need another revolution in secondary school mathematics. In C. R. Hirsch (Ed.), *The secondary school mathematics curriculum: 1985 yearbook* (pp. 1-21). Reston, VA: National Council of Teachers of Mathematics.
- Uzunöz, A., Engin İ. ve Tenteriz, C. (2010). *İlköğretim 1. Kademe Öğretmenlerinin Yeni Ders Kitapları Hakkındaki Görüşleri*. Kastamonu Eğitim Dergisi, 18(3), 871-892.
- Valverde, G. A., Bianchi, L. J., & Wolfe, R. G. (2002). *According to the book: Using TIMSS to investigate the translation of policy into practice through the world of textbooks*. Springer Science & Business Media.
- Wertsch, J.V. (1998). *Mind as Action*. Oxford University Press, New York/Oxford.
- Zeringue, J. K., Spencer, D., Mark, J., Schwinden, K., & Newton, M. A. (2010). Influences on mathematics textbook selection: What really matters. *NCTM Research Pre-session*.
-

ENGLISH LITERATURE

Subversion of Heart of Darkness's Oriental Discourses by Season of Migration to the North

Karanlığın Yüreği'nin Şarkiyatçı Söylemlerinin Kuzeye Göç Mevsimi Tarafından Tersine Çevrilmesi

Halil İbrahim ARPA *

Abstract

Tayeb Salih is one of the most influential writers of post-colonial period who bear a torch to devastation and multifaceted and far-reaching results of colonial time by their critical approach. To turn the tables, armed struggle was the first step of resistance for independence in the process of decolonization. But later on, intellectual exertion to construct a national identity was debated aloud to take place the violent opposition because colonizers had not only invaded lands but also they interposed identity, culture and language of colonized people into East-West axis (traditional-modern, barbaric-civilized, underdeveloped-developed) which would be never the same as it had been before colonialism. In this sense, this study aspires to set forth how *Season of Migration to the North* responds to colonial discourses of *Heart of Darkness* which springs out of the rooted perspective against the East. At first, Salih makes quiet and passive colonized native characters of Conrad to be heard and then shows how they survive while struggling with doubled identity interposed between East-West and the periods before and after colonization. Salih humanizes who Conrad dehumanizes in *Heart of Darkness*. However, Joseph Conrad denies offering a solution to the problems of natives like hybridity; Salih comes through a final point for the colonized people. By compare and contrast, the study will try to show how Conrad's criticism is superficial, insufficient and paradoxical in the means of not providing a remedy for identity problem unlike Tayeb Salih who resolves rooted troubles of colonialism through "mental miscegenation" as Benedict Anderson put forward many years after Salih's death.

Key Words: Colonialism, Post-colonialism, West-East, Identity Crisis, Hybridity.

Öz

Tayeb Salih, kolonyal dönem boyunca yaşanan yıkımlara ve doğurduğu etki alanı büyük, çok yönlü sonuçlara yaptıkları eleştirilerle bu döneme ışık tutan post-kolonyalizm yazarlarının en önemlilerinden bir tanesidir. Kolonilerin dağılma sürecinde, kolonicilerle mücadele edebilmek adına şiddet ve silahlı mücadele bağımsızlığa giden yolda ilk adım olmuş; fakat bağımsızlık sonrasında koloni döneminden bağımsız milli bir kimlik oluşturmak amacıyla entellektüel bir karşı koyuş daha çok dillendirilmeye başlanmıştır. Çünkü kolonileştiriciler yalnızca kolonileri işgal etmemiş aynı zamanda onların kültürlerini, dillerini ve de en önemlisi kimliklerini de bir daha eskisi gibi olamayacak şekilde Doğu-Batı (geleneği- modern, barbar-medeni, geri kalmış-gelişmiş) eksenini arasında sıkıştırılmıştır. Bu bağlamda, bu çalışma Salih'in *Kuzeye Göç Mevsimi* adlı romanın, bu kemikleşmiş bakış açısından beslenen Joseph Conrad'ın *Karanlığın Yüreği* isimli eserine kolonyal söylemler çerçevesinde nasıl karşı çıktığını göstermeyi amaçlamıştır. İlk olarak, Salih, Conrad'ın romanında sesi duyulmayan yerlilere nefes olmuş daha sonra roman boyunca Doğu-Batı ve koloni öncesi-sonrası ikilemleri arasında sıkışan kimlikleriyle nasıl hayatta kalmaya çalıştıklarını okuyucularına göstermiştir. Salih, *Karanlığın Yüreği* eserinde insanlıktan çıkarılmış yerlilere insanlığı yeniden sunmuştur. Her ne kadar, Conrad melezliğe hiç değinmeyerek post-kolonyal kimlik problemlerine bir çözüm önerisinde bulunmasa da, Salih, romanında bir sonuca ulaşabilmiştir. Bu çalışma, Salih'in ölümünden yıllar sonra Benedict Anderson'un "zihinlerin birleşimi" diye ortaya koyduğu teoriyi; *Kuzeye Göç Mevsimi* ile Salih'in çok önceden kolonileştirilmiş insanlara nasıl bir çözüm olarak sunduğunu ve Conrad'ın yüzeysel olarak olumsuzladığı kolonyalizme yaptığı eleştirilerin ne kadar yetersiz ve ikilemli olduğunu, bu iki romanı karşılaştırarak sunmaya çalışmıştır.

Key Words: Kolonyalizm, Post-Kolonyalizm, Doğu-Batı, Kimlik Problemi, Melezlik.

Tayeb Salih's novella *Season of Migration to the North*, published in 1966, was one of the first "writing back" attempts in post-colonial world against authority of colonial metropolises whose imperial power did not only conquer the lands but also invaded representative faculty of colonized people on whom poetries, novels, stories, fairy tales were written or paintings drawn by means of Western consciousness which was full of stereotypes, clichés, prejudices, humiliations and insults about the 'other' who was not one of them and whose centres (on which

---

* PhD Student, Research Assistant, Çankırı Karatekin University, Faculty of Arts, hibrahimarpa@gmail.com

identities constructed and origin of meanings shaped) were not similar to them in the simplest term. As a natural result of a new-born process (post-colonialism), colonized people began to awaken to their own consciousness and reality over time which was free from the West before colonialism. Yet, because identities of the colonized lands were decentred by a new and alternative centre of the West through modernism and civilization, their origin of meanings has continued to be interposed (even today) between the process before and after colonialism.

In the novella, protagonist Mustafa and story teller whose name is mentioned as Narrator in this paper are adequate samples of that alienated and double centred identities for which they seek recovery. However, Narrator has stayed in London (metropole of Sudan in colonial period) for a post-graduate education for seven years; he comes back to his land as a senior government official in the year of independence of Sudan, 1956, without awakening from colonization nightmare as he tells by his own words that: "I too had lived with them. I had lived them superficially, neither loving nor hating them. I used to treasure within me the image of this little village, seeing it wherever I went with the eye of my imagination." (Salih, 1969, p. 49) Mustafa is the one who awakes him from that nightmare or what he calls "a lie." (p. 33) After Narrator's renaissance, he mutters to oneself: "Was it likely that what had happened to Mustafa Sa'eed could have happened to me? He had said that he was a lie, so was I also a lie?" (p. 49) Mustafa is the evoker of colonial awareness in the novella like his creator Tayeb Salih and some other influential post-colonial writers such as Aime Cesaire, J.M. Coetzee, Chinua Achebe and so forth.

Besides, just like other colonized people, writers of the same lands are also double centred by the axis between the West and the rest. However, they have tried to take the right of presentation of their own self back; selves had been divided into more than two as Sartre comments on doubleness of the colonized people:

We know that it is not a homogeneous world; we know too that enslaved peoples are still to be found there, together with some who have achieved a simulacrum of phony independence, others who are still fighting to attain sovereignty and others again who have obtained complete freedom but who live under the constant menace of imperialist aggression. These differences are born of colonial history, in other words of oppression. Here, the mother country is satisfied to keep some feudal rulers in her pay; there, dividing and ruling she has created a native bourgeoisie, sham from beginning to end; elsewhere she has played a double game: the colony is planted with settlers and exploited at the same time. Thus Europe has multiplied divisions and opposing groups, has fashioned classes and sometimes even racial prejudices, and has endeavoured by every means to bring about and intensify the stratification of colonized societies. (1968, pp. 10–11)

However, most of the colonies had become independent; ruling their own lands was not an easy task while they were ruled ones in the recent past. The former ruler metropolises and the ruled lands were so intertwined that direct or indirect effects of the colonizers have not been cleared even today. By evoking us of Fanon's "newcomer" (2008, p. 13) who returns to mother land after leaving a colonizer metropole, Bhabha reminds and explains Said's reason behind naming colonizer and colonized lands as "overlapping territories" (1994, p. 3) that in post-colonial process such doubleness is not only in mother countries but also in colonizer metropolises as a consequence of migrating colonized people to there: "Urgent, in order to remind us of that crucial engagement between mask and identity, image and identification, from which comes the lasting tension of our freedom and the lasting impression of ourselves as others." (1994, p. 64)

Post-colonial period and its problems inherited by colonialism still continues today because many Third World independent countries are bound to global capitalism which is a new type of colonization in the form of restricting economic liberation by global mega-companies. While such enterprises have been told to upgrade undeveloped former colonies; migrations to the metropolises has never stopped and still goes on today because of wars and

economic troubles around the globe. As a result, survival for a better life makes hundreds of people go on board very small boats that cause death of many of them on the way. While fictional Marlow has a steamer to reach “darkness” of Congo colony in *Heart of Darkness*, today’s considerable majority of real characters have to confine themselves to the small boats to arrive in “enlightenment” of former colonizer metropolises. Narrator and Mustafa are two heading samples of those immigrants of 1960s in Tayeb Salih’s *Season of Migration to the North*. However, there seems no problem on the route for their arrival to London for education; the two characters are just like everyone in colonized lands who at first believe in local and regional facts which are alternated by colonialism later on under the mask of civilization and modernity. Apart from Mustafa and Narrator in particular, people of lands of colonies have been highly affected and touched in time during and after the colonial process through being presented a “modern” alternative to their traditional identity. Moreover, cultural status of migrant populations from pre-colonized lands in pre-colonizer metropolises during post-colonial epoch is the other identical conflict generating even today. As a direct reply to Conrad’s *Heart of Darkness*, Tayeb Salih’s motivation behind narrating his story is that arousing consciousness to double-centrism whose main characters are natives of a colonized land and who stay in a colonizer metropole at the same time. On the one hand, Salih responds the discourses about them in *Heart of Darkness*; on the other, he draws attention to the problematic identities and their struggle for existence. To Gandhi, this doubleness is a trigger for the characters’ psychological resistance against colonial and aftermath that is revealed by Salih in his story:

Colonialism does not end with the end of colonial occupation. However, the psychological resistance to colonialism begins with the onset of colonialism. Thus, the very notion of a ‘colonial aftermath’ acquires a doubleness, inclusive of both the historical scene of the colonial encounter and its dispersal... (1998, p. 17)

A similar motivation of Salih seems to prompt Joseph Conrad to write *Heart of Darkness*. Yet, his evoking consciousness moves in a different way to make his readers recognize decaying mission of civilization which is because of personal profits of missionaries and colonizers. *Heart of Darkness* is a journey to inner places of European readers who and whose place are narrated as civilized, but when the story reaches to Africa there instantly sounds a necessity of civilization at first glance through depicting natives’ situation. Besides, as it comes to narrating the colonizers in the novella, they become to show non-civilized and wild behaviour against natives which is an unorthodox attempt unlike classical intelligence of Conrad’s century when colonial experiences are favoured and complimented by most of literary people in colonial period. Just like the reaction Conrad wants to bear on his readers, “his world cracks and tumbles as he encounters realities for which he is unprepared; and his conceptions of civilization, of human and physical nature, and of himself are overthrown.” (Paris, 2005, p. 19) While he criticizes colonial order, he does not bespeak to colonized people but to colonizer metropole. Conrad’s magical word is “darkness” to enlighten consciousness of his European readers about what is really going on the process of “civilizing” mission. By doing this, he also indirectly denounces both imperialism and colonialism even if his principal inspiration is different.

However, it is generally accepted that Conrad criticized colonialism, Chinua Achebe puts Said’s famous imperialist claims for *Heart of Darkness* in a very further step that he says: “Joseph Conrad was a thoroughgoing racist.” (1977, p. 21) Some other critics like Skinner insists that “Dionysius, Conrad and Beckett wrote at different times and in different literary categories, but as texts of crisis and self-conscious struggling with the ineffable they illustrate a powerfully similar form of creative energy.” (2010, p. 103) What he calls the ineffable is that Conrad wrote about imperialism at a time when it was in the highest position for history of England. On the contrary to Achebe and Said, Denby claims that “Despite his “errors,” Conrad

will never be dropped from the reading lists. Achebe's and Said's anguish only confirms his centrality to the modern age." (2008, p. 265)

Joseph Conrad begins that contradictory novella, which has become cause celebre in literary studies, by describing historical function of Thames as "leading to the uttermost ends of the earth" (p. 4) which pursues people "into the mystery of an unknown earth" (p. 5) with whom greatness, dreams, seeds and germs of colonization were transported "into the heart of an immense darkness." (p. 93):

Hunters for gold or pursuers of fame, they all had gone out on that stream, bearing the sword, and often the torch, messengers of the might within the land, bearers of a spark from the sacred fire. What greatness had not floated on the ebb of that river into the mystery of an unknown earth! . . . The dreams of men, the seed of commonwealths, the germs of empires. (2005, p. 5)

This departing greatness has been one of the primary concerns of post-colonialism which is held as a direct opposition to inferiority. The messengers mentioned above declared the might of West to colonized areas where it had not appeared before for them. But for Marlow, the story teller of Conrad, Thames "has been one of the dark places of the earth" (p. 5) even if it has no lack of light of the might because of being resource of the enlightenment in the novella. By comparing with Roman Empire which had tackled "darkness" far before Britain, Marlow reveals that Romans were not colonists but "they were conquerors, and for that you want only brute force, nothing to boast of." (p. 7) To be a colonizer, force is not enough by its own since "... strength is just an accident arising from the weakness of others." (p. 7) For him, colonization means:

The conquest of the earth, which mostly means the taking it away from those who have a different complexion or slightly flatter noses than ourselves, is not a pretty thing when you look into it too much. What redeems it is the idea only. An idea at the back of it; not a sentimental pretense but an idea; and an unselfish belief in the idea--something you can set up, and bow down before, and offer a sacrifice to... (pp. 7-8)

Against Conrad's clear denunciation above, Saleh does not simply attack to this "unselfish idea" revealing evidently othering notion of the West but writes back to respond to Conrad intellectually and in a sense of self-criticism towards his own land throughout post-colonialism era; but it is somehow unclear that whether he sees colonialism as the one in charge for disruptions or natives of the colonized land are also responsible for what has happened before, during and after colonialism. In fact, it is clear that colonizers are guilty for what happened in past; but it is also seen in the book that the natives are also accountable in post-colonial epoch whose recent decolonized lands are transited to a neo-colonial process with their own hands. The novella's three principal characters Mustafa, Hüsna and Narrator are alienated and fragmented by modernity, traditionalism and in-betweenness of the two phenomenon respectively. As a result, during the story Salih seeks a recovery through them in their newly independent Sudan.

Mustafa, who is shaped as an overt character to Kurtz by Salih, reveals himself in England as conqueror and invader just like Roman Empire mentioned in *Heart of Darkness*. But when it comes to declare his guilt to court after killing his English wife and causing death of three other English women, he says that "...and I, over and above everything else, am a colonizer, I am the intruder whose fate must be decided." (p. 94) But is it a confession against the British court or are they words of the author himself directly to Kurtz of Conrad? Because, while Kurtz is a colonizer without any doubts, he or, in him, none of the colonizers are judged by a colonized country's court in *Heart of Darkness*. Salih's novella gives the protagonist a chance to face his own realities and it is much farther away from a denunciation for what he has done. Unlike Kurtz, Mustafa is the colonizer of his native land and an avenger in England where he thinks conquering and invading there by seducing women. No matter how both of the

characters' roles are similar in their own novellas; Kurtz has no right or reason to revenge even if he is granted to kill any natives as he wishes in the novella. And Mustafa, as a victim of colonialism, becomes a tool of the very same colonialist idea by functioning as a colonizer in his homeland at the end of the day. At first, these two poles seem impossible to come together but, in Mustafa, disruption of colonialism and its paradoxical outcome is clearly seen. And he is born as the Frankenstein of colonial order. While Salih tries to humanize the "dehumanized men", he can only succeed to create a Frankenstein because of the damage on his identity caused by colonizers. On the other hand, Kurtz is another Frankenstein whose plans are based on economic profits that transforms him into a greedy capitalist from a mere colonizer. Even so, what makes imperialistic looking plans of Kurtz differ from colonization of Mustafa can be clearly distinguished through Loomba's description of colonial and imperial norms:

"...we have defined colonialism as the forcible takeover of land and economy, and, in the case of European colonialism, a restructuring of non-capitalist economies in order to fuel European capitalism. This allows us to understand modern European colonialism not as some trans-historical impulse to conquer but as an integral part of capitalist development." (2005, p. 23)

Because of brain drain from Sudan, Mustafa immigrates to London for education at first appearance. However, he undergoes his whole educational process with schools of colonizers in Africa, he transforms into a vindictive person running for revenge against colonialism after a time of his education in England. To avenge colonialism, he symbolizes his ideal by minimizing it into a clash between men and women. He seduces women by constructing a counter-discourse including oriental tales and oriental décor of his room. Yet, what he tells to his victims is not originated by him but he takes advantage of the previous oriental discourse of colonizers. While doing this, he remembers past crucial Arab figures in Europe such as Tarik ibn-Ziyad who conquered Spain a very long time ago. Mustafa's interior dialogues present psychological layers of the vengeance which roots in colonial period. But, what is worth to mark that until the murder of Jean Morris Salih does not bring forth any specific reasons for the protagonist's first three actions of revenge. He says that "Everything which happened before my meeting her was a premonition; everything I did after I killed her was an apology; not for killing her, but for the lie that was my life." (p. 29) Although, the death of Ann Hammond, Sheila Greenwood and Isabella Seymour is just a "premonition" for him; his sudden awakening in the metropole is by reason of his marriage with an English woman who, unlike the others, always insults him by destroying his cultural values of Africa in exchange for a sexual engagement. Her deconstruction of his reconstructed colonized identity annoys him in time but his epiphany turns into a nightmare because he kills her at the end.

As it is mentioned above, Mustafa's sexual desires are results of the colonial discourse which has root in the first encounter Western colonizers and the natives. In the picture of Jan Van der Straet's *Amerigo Vespucci Discovers America*, Loomba quotes Hulme's phrase: "discovered" which claims that America is dis-covered both figuring the continent as discovering the woman in the picture and the real meaning of discovery. (2005, p. 128) Against backgrounded and systematic discourse of colonialism, Mustafa mimics the sexual discovery but his first three attempts are the natural result of his Oedipal unconscious. Deleuze and Guattari oppose standard models of Oedipus which are productions of the unconscious and they criticize Freud because his universal theory neglects psychoanalysis of Third World whose social identity is constructed by colonizers: "There or here, it is the same thing: Oedipus is always colonization pursued by other means, it is the interior colony, and we shall see that even here at home, where we Europeans are concerned, it is our intimate colonial education." (1983, p. 170) Loomba advances the criticism to Oedipus as not handling it through growth process of a Western baby but of non-civilized people: "These associations between European male adulthood, civilisation and rationality on the one hand, and non- Europeans, children,

primitivism and madness on the other, are also present in Freudian and subsequent accounts of the human psyche.” (2005, p. 138)

For this reason, Mustafa’s sexual abuses are because of his desire of being civilized in the deepest of his unconscious. Yet, he kills his wife consciously since he witnesses disruptions of colonialism in the mask of Jean Morris with his own eyes. Besides, he is not regretful and says that he must be killed not because of his murder but of a lie that ruins his life for vengeance: “This Mustafa Sa’eed does not exist. He’s an illusion, a lie. I ask of you to rule that the lie be killed.” (p. 32) Finally, while he wants to be hanged; the English court does not sentence him with capital punishment but imprison him for seven years. He is not punished like the natives of *Heart of Darkness* by the same Eurocentric concept of judgement but he is punished just as how European people are punished while the natives are attacked wildly by colonizers against their resistance attempts in *Heart of Darkness*. Mustafa is so alienated to his identity that; he cannot become either Western or Eastern. Further, his fragmentation does not manage to place him in-between and thus commits suicide at the end.

After his punishment for seven years in prison, Mustafa is taken into service for the sake of capitalist profits of colonizers since he is perfectly suited for goals of colonizers. Because Mustafa’s actions are personal, self-organized and violent; he never thinks having a hybrid child from any of the English women including his wife which makes construction of a diaspora impossible in colonial metropole London. Backwards, he is governed by a much farther systematic colonial organization because of his education in field of economy in England and so, there is no better choice than him who knows adequately about lands planned to be capitalised. Just like fireman of Marlow’s steamer who “was useful because he had been instructed” (p. 44), they are both useful for colonizers even if instruction methods and levels changes between the two who become guiding *Friday* for their colonizers. As Professor Maxwell Foster-Keen, who is a colonizer and lawyer of Mustafa in the court, says to him: “You, Mr. Sa’eed, are the best example of the fact that our civilizing mission in Africa is of no avail. After all the efforts we’ve made to educate you, it’s as if you’d come out of the jungle for the first time.” (pp. 93-94), it is clearly seen that neither of his betrayal to Sudan caused by a tool of colonization, who says “I’ll liberate Africa with my penis” (p. 120), nor his vengeful actions by seducing women against the very same colonization are of avail because he disappoints the both sides when his hidden goals are revealed in the novella. In short, by Mustafa, Salih leaves question of violent revenge against colonialism to his colonized readers who have been made double centred and alienated to both sides by colonial period just like Mustafa. The protagonist was born in the same year with the beginning of English dominance in Sudan when the first armed opposition of Sudanese people against colonialism were repelled. In him, Salih challenges debates on non-Western, unorganized and traditional resistance through violence: “Mustafa was born in Khartoum in 1898, the year of the bloody defeat of the Mahdist forces by Kitchener’s army in the battle of Omdurman, which signalled the final collapse of Sudanese resistance to British encroachment.” (Makdisi, 1992, p. 811)

Mustafa is decentred firstly in his homeland, through schools of colonizers which has stayed even after colonialism, and then, decentred again by staying in England because he has a totally new alternative centre there where is not deprived of civilization and modernity in Eurocentric terms. His deformed ground of being is not “logocentric” anymore as Derrida coins (1976) for Western conceptions but reshaped by new discourses of the colonizer land where itself is a discourse as the West, just like Kurtz’s reshaped ground of beings by the colonized land which is not merely the discourse of the East anymore but of the colonizer West too.

This double centrism of both Kurtz and Mustafa bears their double characters in each novella. This doubleness of the two is also felt by their creators. Both Conrad, who had a Polish

origin apart from being a citizen of England, and Salih lived long in abroad which caused them to have fresh and concomitant centres which made them bent on for their escaping identities:

Conrad's early life predisposed him to become eventually the writer who characteristically sees familiar situations, arguments, attitudes and personalities from radically contrasting viewpoints. Loyalty could entail betrayal; responsibility could appear as escapism; solidarity could entail subversion. (Watts, 2012, p. 4)

As it is implied from following words of Marlow; he becomes double of Kurtz where he explores it through an inner journey to darkness of his heart because his narration of his dream is a part of him with its whole components, including Kurtz: "It seems to me I am trying to tell you a dream--making a vain attempt, because no relation of a dream can convey the dream-sensation..." (Conrad, 2005, p. 32) While Marlow review his adventure through a dream or a nightmare in the heart of darkness, he confesses to himself that it is not his own extremity but is Kurtz's extremity that he seems to have lived through. What he remembers is not his own dream as a whole but the actions circling around Kurtz in the very same dream. In this dream, they are so interrelated that they become one:

Kurtz "was just a name for me," Marlow says, suggesting at once his distance from a man he had never met and his intimacy, even his tentative identification, with him. So close is the affiliation between the narrator and those he narrates, so constructive is the narration itself, that the Conradian hero may be considered a kind of demonstration of the Lacanian dictum that, as Zizek puts it "What the Other thinks I am inscribed into the very heart of my own most intimate self-identity." (Harpham, 1997, p. 52)

While Conrad is keen on double-centrism and alienation, he does it in a modernist perspective and his primary goal is totally different. Conrad represents alienated Kurtz as a victim of grasping colonization with Marlow's words: "I saw him open his mouth wide--it gave him a weirdly voracious aspect, as though he had wanted to swallow all the air, all the earth, all the men before him." (p. 71) Beyond being a part of idea of colonization, he also has his own personal reasons: "He had given me some reason to infer that it was his impatience of comparative poverty that drove him out there." (p. 90) His poverty ends with ivory hunting in Congo and he cannot leave that richness when he becomes ill and deficient for company's profits, he says: "This lot of ivory now is really mine. The Company did not pay for it. I collected it myself at a very great personal risk." (p. 88) The idea of being taken away makes him so annoyed that it is seen after a time that he is the one who ordered some natives to attack on Marlow's steamer who was in search of Kurtz to replace him. He is alienated to his colonizing goals.

Apart from showing colonizers' personal profits, *Heart of Darkness's* second most crucial message to his readers in London metropole is a danger of rebellion of colonized people. Kurtz's last words "the horror! the horror!" simply designates a highly possible future resistance against order of colonization because Marlow feels the possibility through course of the novella causing him to become explorer of the current situation of so-called "civilizing role" of colonization in Congo as Said says that "To represent Africa is to enter the battle over Africa, inevitably connected to later resistance, decolonization, and so forth." (p. 68) Kurtz does not care colonial profits after a time but his own, like other colonizers in the story which causes colonialism to be confined into personal profits. No matter Kurtz is an idol for the natives and no matter Kurtz is said that "everything belonged to him" (p. 58), his "crawling on all fours" (p. 77) is symbolised as a natural consequence of a lower idea (personal profits) than civilization for Conrad. Said (1994) and Achebe (1977) are right in their claims who say Conrad's awareness of natives' position in Africa is limited and careless. Still, as Wesley advocates that natives are nothing more than tools but carry great significance for the narrative because through them "the story can therefore be read as an attempt to mitigate or make sense of the haunting anxiety of the imperial administrator stemming from the continual threat of the loss of control." (2015, p. 26)

Kurtz and other colonizers deviate from the mission of civilizing and it is Marlow who alerts the readers as an outsider and tells that: "Let the fool gape and shudder--the man knows, and can look on without a wink. But he must at least be as much of a man as these on the shore." (p. 43) When he conceives present position of civilizing mission when he is there, he narrates to create awareness for the reader that "The only real feeling was a desire to get appointed to a trading-post where ivory was to be had, so that they could earn percentages." (p. 28) Financial worries reach such a stage that he thinks colonizers worship to ivories: "The word 'ivory' rang in the air, was whispered, was sighed. You would think they were praying to it. A taint of imbecile rapacity blew through it all, like a whiff from some corpse. By Jove! I've never seen anything so unreal in my life." (p. 27) They even present sacrifices to the worshipped: ivory. However, Marlow does not approve Kurtz's ultimate point for the sake of ivories by covering his station with heads of the natives; he then figures them as *sunshine* in the darkness which gives a kind of relief to him. Through violence, he thinks that resistance of the natives can only be driven back which is a *shining solution* in dark possibilities of resistance against colonialism. At first, Marlow realizes that dehumanized men are not monsters and whenever he thinks about they are human beings contrary to rooted prejudices against them; he comprehends their potential and says on the steamer: "Why in the name of all the gnawing devils of hunger they didn't go for us--they were thirty to five-- and have a good tuck in for once, amazes me now when I think of it." (p. 49) These comments about the natives have misled many critics like Skinner (2010) and Denby (2008) on Joseph Conrad so far. He is not concerned with the situation of the natives caused by colonialism. His interest is to be conscious of their possibility to resist against the rulers. The history has shown that he was right on his case because most of the colonized lands are independent now however most of them have been in a neo-colonial period. Greediness of colonizers reaches such a point that Marlow urges what hunger may cause ultimately. At this rate, if the ruled people continue to starve because of the insatiability of the rulers, they may transform into ungovernable crowds:

No fear can stand up to hunger, no patience can wear it out, disgust simply does not exist where hunger is; and as to superstition, beliefs, and what you may call principles, they are less than chaff in a breeze. Don't you know the devilry of lingering starvation, its exasperating torment, its black thoughts, its somber and brooding ferocity? Well, I do. It takes a man all his inborn strength to fight hunger properly. It's really easier to face bereavement, dishonor, and the perdition of one's soul--than this kind of prolonged hunger. (Conrad, 2005, pp. 49-50)

In the light of such an anxiety of Conrad, the first attempt to resist against colonialism is materialized by killing of captain of the steamer in the novella. In consequence of being deceived by natives in a payment for two black hens, the captain is killed by one of them. Their unconscious rebellion makes Marlow give the chance of replacing the old captain and of investigation for Kurtz which constitutes main body of the story. In colonial order of *Heart of Darkness*, native exchanges ivories with "a stream of manufactured goods, rubbishy cottons, beads, and brass-wire." (p. 21) Though, just before Marlow's voyage to Kurtz, a native burns a hut loaded with such materials whose flames are named by "avenging fire" (p. 27) by Conrad. By narrating such a scene, Conrad directly remarks the danger of defiance. And for him, response of the colonizer men should be: "Pitiless, pitiless. That's the only way. This will prevent all conflagrations for the future..." (p. 30) To suppress such an attainable insurrection, they have a steamer symbolizing technological power of European modernity of which whistle seems enough to repulse them who are deprived of even such kind of a very simple whistle, who have *slim black wrists* against *big white hands* and who "had tied a bit of white worsted round his neck" (p. 20) against "starched collar of white men." (p. 20) They are not enemies for Marlow because to be an enemy against the West it is necessary to have a modern power, rather than a primitive revolt. For him they are just "criminals" (p. 70) whose fate is designated by the colonizers according to Eurocentric standards of judgement: "It was the same kind of ominous

voice; but these men could by no stretch of imagination be called enemies. They were called criminals, and the outraged law, like the bursting shells, had come to them, an insoluble mystery from over the sea.” (p. 18)

In *Season of Migration to the North*, Tayeb Salih introduces these “criminals” a chance of defending and representing themselves against colonial discourses through the story of postmodern tragic characters. Mustafa is in trial of resisting against colonization much more actively than nameless natives of *Heart of Darkness*, but results of his actions are questioned by their virtues. While he constructs a room full of Eastern symbols to victimize English women, he builds another room in his country loaded with Western icons and books. After his death, the room is locked to everyone because of Mustafa’s fears for infection of Westernization’s “germs” gathered by him. The only one who has permission to step into the room is his double: Narrator. Just like ultimate actions of Kurtz and Mustafa (killing people); he wants to burn the room which is depicted as “the heart of darkness” by Salih unlike Conrad who narrates “the heart” as Congo River. But, Narrator turns up because he is the symbol of passive resistance in the novella. The book’s contradiction between activeness of Mustafa and passiveness of Narrator to reply colonization can also be seen in the native characters of *Heart of Darkness*: “Conrad’s fiction also reveals that so long as people remain oblivious to the deeply embedded forces that control them, they will be unable to combat those forces.” (Caminero-Santangelo, 1999, p. 26) Such personal, unorganized, withdrawn, active looking and passive resistances fail because of the psychology and norms of the metropole behind it:

Darwin wonders “what prompted rebellion as a collective act of resistance?” But the real question is why colonial subjects did not rebel more often. The answer was that the British managed to diffuse power through local allies, co-opting a native elite to such an extent that in some locales the empire took the form of “indirect rule,” governed nominally by indigenous sovereigns, with British advisers directing affairs by the merest “Whisper behind the Throne.” The British also “projected a moral and cultural authority” over their subjects that, while it lasted, successfully established “British values, beliefs, institutions and habits” as “the norm against which all others should be measured.” (Corthorn & Davis, 2007, pp. 49–50)

Both Mustafa and Kurtz practice violence on the land they reside but in different ways. Kurtz hangs chopped heads of natives on hedges of his station and Mustafa kills his first wife; Jean Morris. Mustafa deceives people of the village by picturing himself as a devoted man for the welfare of the country just as the company misleads the natives to exchange goods with ivories in *Heart of Darkness*. However, Kurtz’s greed reaches such a final point that he seeks genocide by stressing “the white man’s burden” (see Kipling 1899): “Exterminate all the brutes.” (p. 60) On the other hand, Mustafa’s ultimate point for his actions after killing his English wife, causing death of three other English women and betraying his country is punishing himself by suicide. While personal crimes of Mustafa are limited, Kurtz is not satisfactory for his operations as a colonizer and expects the annihilation of the whole natives.

Then, Salih shifts the conflict between the West and the East to another contradiction in the novella between modernism and tradition. Hüsna is the other active rebellious character, just as her husband Mustafa, who resists this time not to colonization but to her own land’s tradition as a woman whose struggle is insulted by people of the village by stressing her as a modern woman. Salih directly criticizes the tradition by narrating suicide of Hüsna as a desperate resistance resulting with end of her life not to marry a man who is far older than her. Narrator is the only one who opposes this marriage in the village but he is lack of action even if he has a choice to rescue her by making his wife; he fails though he wants her. As Mustafa is tempted between revenge and betrayal, Narrator is located in between tradition and modernism. He is aware of resistance, yet he is incapable of putting it into action. Both Mustafa’s struggle to resist against colonization and his wife’s (Hüsna) against tradition conclude with their own suicides.

The whole multi-layered confusing stories of *Season of Migration to the North* are resolved by Narrator's passive resistance in the final section. His dialogues with his grandfather takes him to an older time before imperialism where he feels secure with the roots like "a palm tree": "I go to my grandfather and he talks to me of life forty years ago, fifty years ago, even eighty; and my feeling of security is strengthened." (p. 5) His words from pre-colonialism are precisely directed to Marlow's: "I don't think a single one of them had any clear idea of time, as we at the end of countless ages have. They still belonged to the beginnings of time--had no inherited experience to teach them as it were." (Conrad, 2005, p.48)

After independence, life seems hard to cope with on account of local people's weakness to govern themselves without systematic order of colonization. Even if Narrator claims that "by the standards of the European industrial world we are poor peasants" (p. 73); he finds richness in his grandfather's ability to live despite of "plague and famines, wars and the corruption of rulers." (p. 73) Even though Africa is "the heart of darkness" for Conrad, the grandfather's "small lustreless eyes were sightless, yet he can see with them in the pitch darkness of night." (p. 73) He symbolizes that the locals can become self-sufficient no matter what is told about them in *Heart of Darkness* before.

With help of Narrator who is a European educated man bounded to local roots, Salih gives an alternative solution to the contradictions of both Mustafa and his wife; Hüsna. To him, there is no escaping from the conflict between the West and the East. He is silent to the struggle of Mustafa avenging the West violently. He is also silent for the struggle of Hüsna between modernity and traditionalism. Even so, Narrator does not remain unresponsive for his decolonized country's future and describes his grandfather as a symbol of a life without colony. He may be weak without progressive power of colonialism but he is decisive to live on his own:

By the standards of the European industrial world we are poor peasants, but when I embrace my grandfather I experience a sense of richness as though I am a note in the heartbeats of the very universe. He is no towering oak tree with luxuriant branches growing in a land on which Nature has bestowed water and fertility; rather is he like the sayal bushes in the deserts of the Sudan, thick of bark and sharp of thorn, defeating death because they ask so little of life. That was the cause for wonder: that he was actually alive, despite plague and famines, wars and the corruption of rulers. And now here he is nearing his hundredth year. All his teeth are still intact; though you would think his small lustreless eyes were sightless, yet he can see with them in the pitch darkness of night; his body small and shrunken in upon itself is all bones, veins, skin and muscle, with not a single scrap of fat. None the less he can spring nimbly on to his donkey and walks from his house to the mosque in the twilight of dawn. (p. 73)

On the other hand, his loyalty to his own traditional roots is shaken as result of death of Hüsna who is loved by him. While the whole village approves the marriage of her with a very old man, Narrator is the only one who opposes even to his grandfather on whom Mustafa has constructed a close similarity between them. In Hüsna, Narrator opposes to traditionalism on which he has structured his life until the death of her. What he calls as "germ of love" deconstructs him and awakens him to colonial and post-colonial periods at the end. In *Heart of Darkness*, while Kurtz is engaged in his homeland, he cheats her with a native mistress around his station. However Kurtz kills the natives as he wishes, he ironically makes one of them his mistress which reminds us again Fanon's analysis of the relationship of colonizer and colonized as relationship of male and female. (See *Black Skin and White Masks*) Kurtz is never married but Mustafa marries twice, firstly in London then in Sudan. Unlike Kurtz, he is the one who is cheated by his English wife. Against her humiliation of Mustafa's manhood and her destroying acts of his identity by vanishing oriental items of his house; he kills her to defend his traditional identity. When he returns his country, he also deceives his second wife, Hüsna, there by hiding his past and serving to colonizers. In Mustafa, it is clearly seen that how his alienated identity struggles in vain to revenge the colonizer England by going bed with English women just as what Fanon asserts the situation "a wish to be white." (p. 6) Besides; by depicting

Narrator's response to suicide of Hüsna, Salih shows how colonized people are stuck into modernity and traditionalism through post-colonial period. While Mustafa affords to kill a woman for the sake of defending his traditional identity, Narrator questions that identity by the time Hüsna kills herself due to local norms of the region. Hence, passiveness of Narrator ends with a huge grief and regret and he begins to set the conclusion of "mental miscegenation" in contrast with myths of colonial period:

The fact that they came to our land, I know not why does that mean that we should poison our present and our future? Sooner or later they will leave our country just as many people throughout history left many countries. The railways, ships, hospitals, factories and schools will be ours and we'll speak their language without either a sense of guilt or a sense of gratitude. Once again we shall be as we were — ordinary people — and if we are lies we shall be lies of our own making. (1969, pp. 49–50)

Salih reveals how traditionalism is linked with neo-colonialism at the national level. London metropole is replaced by Khartoum metropole. Exorbitance in traditionalism takes the place of cruelty of colonialism. Narrator reminds seduced English women after death of Hüsna and compares them by saying "I imagined Hosna Bint Mohammed, Mustafa Sa'eed's widow, as being the same woman in both instances: two white, wide-open thighs in London..." (p. 87). On the condition that, avenger Mustafa and traditional people of the village has committed similar crimes, the essential problem, then, is how Sudan may leave extremism of the colonial and traditional myths.

He notices that people like Mustafa continue to exist in shapes of different colonizer-like ones in Sudan. One of them is a Minister who has worked with Mustafa in a so-called libertarian think tank which is called as "Struggle for African Freedom". Mustafa was teacher of him, and his student is now in a position where he governs economics of the country. He is awoken to capitalist profits of people who are just like the colonizers in *Heart of Darkness* who has left the idea of colonization for their own financial profits. For Narrator, decolonized citizens of Sudan are very similar to them:

Everyone who is educated today wants to sit at a comfortable desk under a fan and live in an air-conditioned house surrounded by a garden, coming and going in an American car as wide as the street. If we do not tear out this disease by the roots we shall have with us a bourgeoisie that is in no way connected with the reality of our life, which is more dangerous to the future of Africa than imperialism itself. (pp. 119-120)

However, he believes that the cure of such kind of capitalist disease is returning to their own roots; there appears Hüsna who again stalemates him where traditionalism stands at the end of the way. At last, his reciprocations cause him to a desire of burning the room of Mustafa which symbolizes the West which reminds us a native's burning of the hut in *Heart of Darkness*. But what he gets in return is cruelty which makes his personal resistance useless against an invincible-like colonial power. In light of this scene, Salih shifts Narrator into passiveness again while he was about to do the biggest action in the novella.

Conclusion

Both *Heart of Darkness* and *Season of Migration to the North* prophesy before the time when they were written. Joseph Conrad's narrating violent actions of colonizers against natives has deceived many scholars who are interested in *Heart of Darkness*. Because, what has been handled as a denunciation of colonization/imperialism is nothing more than a warning to colonizers who forget their "civilizing" mission and concern with personal profits in the novella. Most importantly, Conrad is mainly interested to draw attention to a possible future resistance of the natives. On the other hand, Tayeb Salih opposes to a violent resistance in both colonial and post-colonial process. For him, there is no opportunity to cure escaping identity which has been doubled between "civilizing and modernist" norms of the West and traditional or national occidental mythic discourses dating back to Western originated oriental ones.

Salih's occidental approach pursues a total independence bereft of rooted colonial myths (Western or Eastern) for his country. However, Occidentalism has not managed to transform into a systematic organization even today, there has appeared a new indestructible reality in time: hybridity which is against a pure, original and logocentric identity of Western colonial and imperial conceptions. For Bhabha, it is a self-inflicted resistance just as what Salih tries to narrate through his Narrator: "Hybridity is the revaluation of the assumption of colonial identity through the repetition of discriminatory identity effects. It displays the necessary deformation and displacement of all sites of discrimination and domination." (1994, p. 159)

Unlike Conrad, Salih is far nearer to the idea of cultural hybridity because what Marlow hides from Kurtz's Intended is not the matter of being cheated but the matter of being cheated with a "black" woman. While Kurtz acts as he wishes in Congo, Conrad never thinks to make Kurtz have a child from his African mistress. The reason is declared by Young:

What has not been emphasized is that the debates about theories of race in the nineteenth century, by settling on the possibility or impossibility of hybridity, focussed explicitly on the issue of sexuality and the issue of sexual unions between whites and blacks. Theories of race were thus also covert theories of desire. (Young, 1995, p. 8)

However, neither Mustafa nor Narrator has hybrid children in the novella; Salih is in favour of a mixture named as "mental miscegenation" by Anderson. (2006, p. 91) Moreover, he is after intellectual struggle rather than nationalism by saying that "There are many horizons that must be visited, fruit that must be plucked, books read, and white pages in the scrolls of life to be inscribed with vivid sentences in a bold hand." (p. 5) Salih is against nationalist struggle because it has caused similar results with the time of colonization and neglected subaltern people. He favours what Fanon favours: "National consciousness, which is not nationalism, is alone capable of giving us an international dimension." (1968, p. 179) His migration story seeks for a better future just like liberation movement of Cabral (see his efforts in Guinea-Bissauan and Cape Verde), rainbow nation of Mandela (see his struggle in South Africa) and union of Black Atlantic of Gilroy (1993) without getting stuck in history just as Fanon who says that "I will not make myself the man of any past. I do not want to exalt the past at the expense of my present and of my future." (2008, p. 176)

In the final point, the story of all of the main characters (Mustafa, Narrator and Hüsna) is ended with a scene of suicide. Except Narrator, the attempt of others results with their deaths. Though Narrator decides to commit suicide as a result of being stuck in neo-colonial period, he makes a decision which he could only do at the end of the whole story and chooses life. He does not want to be dead which has become the consequence of Mustafa's active resistance. He says to colonial period that "If I am unable to forgive, then I shall try to forget" (169) and provides a solution the contradictions of post-colonial process of his decolonized land. Unlike Mustafa, he offers that he "shall live by force and cunning" but in an intellectual and systematic way where he needs "help" in passivity after last stands:

All my life I had not chosen, had not decided. Now I am making a decision. I choose life. I shall live because there are a few people I want to stay with for the longest possible time and because I have duties to discharge. It is not my concern whether or not life has meaning. If I am unable to forgive, then I shall try to forget. I shall live by force and cunning. I moved my feet and arms, violently and with difficulty until the upper part of my body was above water. Like a comic actor shouting on a stage, I screamed with all my remaining strength, 'Help! Help!' (pp. 168-169)

The helpers are no one but readers of the novella through which Salih resist actively against decentred notions of post-colonial lands by narrating the story:

He needs others to save him from the river; but he also needs help in determining the significance of his story, and perhaps in creating a positive end for it. This can happen only if others, also, fight to understand, choose, and change. (Caminero-Santangelo, 1999, p. 25) This may be why he remains without a name; his individual identity and development are not the final or central concern. In contrast, Conrad gives

---

Marlow a name, and so makes his individual identity and development a primary focus. (Caminero-Santangelo, 1999, p. 27)

Contrary to closing remark “Horror!” of Conrad’s *Heart of Darkness*, Tayeb Salih’s last word is “Help!” in *Season of Migration to the North*. While Conrad is on the trace of constructing a colonial consciousness for his European readers, Salih’s position is superficially the same as Conrad’s but their goals are totally different. Salih’s questioning climbs over colonial period unlike Conrad, but he is concerned with post-colonial process by criticizing neo-colonialism in his own land of which freedom is not before a long time. With his own words in preface of the novella’s Penguin version, he assures his success by saying that: “For some reason my work became incorporated into this process of intellectual questioning. People become to see some realities in the novella which they have not seen before or they did not want to see.” (p. vii) These realities are what pre-colonized people come across with in daily life as a result of the struggle for existence after colonialism and contradiction of the very same struggle whether it should be traditional which reminds their past (but to Salih, it imprisons them in there to some extent); or it should be modern to catch the current era that presents them a future. Yet for Salih, it seems not possible without the past of society no matter how harshly it is damaged through colonialism and no matter core of the tradition may include some faults. It seems that his ground shaking questioning against traditionalism and westernism succeeded to raise awareness in Sudan because the book was banned at intervals ever since it was firstly published for varying reasons and rejected occasionally by the two poles of the country: Islamists and communists.

On the whole, *Season of Migration to the North* was published after eleven years of Sudan’s independence from England and as it could easily be traced through media experience, within these years The First Sudanese Civil War still continued until 1972 which had resulted to overturn of governments because of military coups. Addis Ababa Agreement was applicable till 1983 when one sided termination of President Gaafar Nimeiry aimed to govern Sudan and non-Muslim and non-Arabic society in southern region under Shari'a law. Yet, it resulted another civil war called Second Sudanese Civil War and ended after twenty-two years with independence of South Sudan in 2005. The contradictory history of Sudan shows how a former colonized country transformed into a colonizer within in its own land against subaltern people of the south. While Joseph Conrad’s *Heart of Darkness* clearly denunciate colonization of very far lands by European colonizers, Salih’s novella sets out his readers on a journey from contradictions of their new-independent country to a possible future of Sudan which has transformed into a neo-colonialist decolonized land in real life. However, Conrad has been one of the primary colonial writers to be replied by literary people of colonized lands and he has been criticized loudly for his depicting the colonial process as an enlightenment of civilization, Salih’s Sudan during Second Sudanese Civil War got its own share from “the light” as it is understood from a report of a journalist during Second Sudanese Civil War that soldiers of Sudanese government tell a non-Muslim and non-Arabic girl before raping her that “Black girl, you are too dark. You are like a dog. We want to make a light baby.” (Wax, 2004) On the other hand, today’s non-Western world has still into the similar struggles of the past especially in Middle East and some other parts of the world. While civilization means enlightenment for Conrad’s fictional world, it signifies democracy in today’s “civilized” and “enlightened” postmodern real lands. This democracy standing controversially between modernity and tradition is tried to be constructed for Third World by neo-colonizers which returns its people as invasions or new-born civil wars. As a result, emergent violence in the rest of the West may be narrated again and again in literary works in near future just like in Salih’s *Season of Migration to the North* until his claim for mental miscegenation comes into existence.

References

- Achebe, C. (1977). An Image of Africa. *The Massachusetts Review*, 18(4), 782–794.
- Anderson, B. R. O. (2006). *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London ; New York: Verso.
- Bhabha, H. K. (1994). *The Location of Culture*. London ; New York: Routledge.
- Camirero-Santangelo, B. (1999). Legacies of Darkness: Neo-colonialism, Conrad, and Salih's Season of Migration to the North. *A Review of International English Literature*, 30(4). Retrieved from <https://kuscholarworks.ku.edu/handle/1808/16406>
- Conrad, J. (2005). *Heart of Darkness*. San Diego: Icon Classics.
- Corthorn, P., & Davis, J. (2007). *British Labour Party and the Wider World: Domestic Politics, Internationalism and Foreign Policy* (Vol. 20). IB Tauris.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1983). *Anti-Oedipus: capitalism and schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Denby, D. (2008). Jungle Fever. In G. M. Moore (Ed.), *Joseph Conrad's Heart of Darkness*. New York: Chelsea House.
- Derrida, J. (1976). *Of Grammatology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Fanon, F. (1968). *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press.
- Fanon, F. (2008). *Black Skin, White Masks*. London: Pluto-Press.
- Gandhi, L. (1998). *Postcolonial theory: a critical introduction*. New York: Columbia University Press.
- Harpham, G. G. (1997). *One of Us: The Mastery of Joseph Conrad*. Chicago&London: University of Chicago Press.
- Loomba, A. (2005). *Colonialism/postcolonialism*. London: Routledge.
- Makdisi, S. S. (1992). The Empire Renarrated: "Season of Migration to the North" and the Reinvention of the Present. *Critical Inquiry*, 18(4), 804–820.
- Paris, B. J. (2005). *Conrad's Charlie Marlow*. New York: Palgrave Macmillan US.
- Said, E. W. (1994). *Culture and Imperialism*. New York: Knopf.
- Salih, T. (1969). *Season of Migration to the North*. London: Penguin Books.
- Sartre, J. P. (1968). Preface. In *The Wretched of The Earth*. New York: Grove Press.
- Skinner, S. (2010). Obscurity, Apophasis, and the Critical Imagination: The Unsayable in Heart of Darkness. *Conradiana*, 42(1), 93–106.
- Watts, C. T. (2012). *Conrad's Heart of darkness: A Critical and Contextual Discussion*. Amsterdam: Rodopi.
- Wax, E. (2004). We Want to Make a Light Baby. *The Washington Post*. United States. Retrieved from <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A16001-2004Jun29.html>
- Wesley, C. (2015). Inscriptions of Resistance in Joseph Conrad's Heart of Darkness. *Journal of Modern Literature*, 38(3), 20–37.
- Young, R. J. C. (1995). *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture, and Race*. London; New York: Routledge.
-

Reading's Motions: From Robertson's Nilling to Derrida's Sovereignties

Okumanın Devinimi: Robertson'un *Nilling*'inden Derrida'nın *Sovereignties*'ine

Meliz ERGİN*

Abstract

This essay examines the movement set in motion by reading to formulate the act of reading as an experience that transforms both the identity of the reader and the significations gathered in a text. I first focus on the Canadian poet-essayist Lisa Robertson's *Nilling: prose* (2012) to discuss "where" we go when we read and what happens to readerly identity during the act of reading. I then turn to Derrida's work to study the implications that reading's motions have on the rapport between text and reader. I argue that both Robertson and Derrida highlight the importance of reading in initiating a dialogue/pact between text and reader. They formulate an ethics of reading through an analysis of this pact, which foregrounds the dialogic nature of thinking and being. The pact between reader and text, self and alterity, is mutually binding and keeps them both suspended, postponing any closure of meaning. I furthermore demonstrate that Robertson and Derrida define reading by practicing it. As Robertson defines it, by staging a reading of Hannah Arendt and Pauline Réage, and as Derrida defines it by reading Paul Celan, they become enfolded in a multi-referential reading community. They place emphasis on the vitality of multiple, often illegible, agencies at work in textual encounters, and assert that readerly identity and textual meaning find the source of their creative potential in this illegibility. The essay develops a poetic-philosophical approach to theories of reading, and contributes to the existing scholarship on theories on authorship/readership and textual interpretation.

Key words: Reading, poetry, readerly identity, Robertson, Derrida.

Öz

Bu makalenin amacı, okuma eyleminin ortaya koyduğu devinimi irdelemek ve bununla ilişkili olarak okuma eylemini hem okuyucunun kimliğini hem de metnin anlamını dönüştüren bir tecrübe olarak tanımlamaktır. Öncelikle Kanada'lı şair-denemeci Lisa Robertson'ın *Nilling: prose* (2012) başlıklı eserinden yola çıkarak okuma esnasında "nereye" gittiğimizi ve okuyucunun kimliğine ne olduğunu tartışacağım. Daha sonra Derrida'nın eserlerine yoğunlaşarak okumanın devininin metin-okuyucu arasındaki ilişkiyi nasıl etkilediğini analiz edeceğim. Robertson ve Derrida okuma eyleminin okuyucu ve metin arasında bir anlaşma/diyalog başlattığını öne sürerler. Ayrıca düşünme ve varolmanın diyalojik yönünü vurgulayan bu anlaşmayı analiz ederek bir okuma etiği ortaya koyarlar. Metin-okuyucu, öz-başkalık arasındaki bu anlaşmanın iki tarafı da askıda tutan ve anlamın kapanmasını erteleyen, karşılıklı bağlayıcı bir diyalog olduğunu göstereceğim. Buna ek olarak, Robertson ve Derrida'nın okuma eylemini, onu pratik ederek tanımladığını ileri süreceğim. Robertson Hannah Arendt ve Pauline Réage'yi okuyarak, Derrida Paul Celan'ı okuyarak çok referanslı bir okur topluluğunun parçası olurlar, ve bu sayede okumanın nasıl tanımlanabileceğini birer okuyucu olarak gösterirler. Metinsel karşılaşmalarda çoğul ve okunaksız öznelliklerin varlığına dikkat çekerek, okuyucu kimliğinin ve metinsel anlamın yaratıcı potansiyelinin bu okunaksızlıktan ileri geldiğini savunurlar. Bu makale, okuma teorilerine şiirsel-felsefi bir yaklaşım sergileyerek, yazarlık/okurluk ve metinsel analiz çalışmalarına katkı yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Okuma, şiir, okur kimliği, Robertson, Derrida.

Introduction

This essay examines the movement set in motion by reading to formulate the act of reading as an experience that transforms both the identity of the reader and the significations gathered in a text. I first focus on the Canadian poet-essayist Lisa Robertson's *Nilling: prose* (2012) to discuss "where" we go when we read and what happens to readerly identity during the act of reading. I then turn to Jacques Derrida's work to study the implications that reading's motions have on the rapport between text and reader. I argue that both Robertson and Derrida highlight the importance of reading in initiating a dialogue, a pact between text and reader. They

---

* Assist. Prof., Koç University, College of Social Sciences and Humanities, mergin@ku.edu.tr

formulate an ethics of reading through an analysis of this pact, which foregrounds the dialogic nature of thinking and being. The pact between reader and text, self and alterity, is mutually binding and keeps them both suspended, postponing any closure of meaning. I furthermore demonstrate that Robertson and Derrida define reading by practicing it. As Robertson defines it, by staging a reading of Hannah Arendt and Pauline Réage, and as Derrida defines it by reading Paul Celan, they become enfolded in a multi-referential reading community. They place emphasis on the vitality of multiple, often illegible, agencies at work in textual encounters, and assert that readerly identity and textual meaning find the source of their creative potential in this illegibility. The essay develops a poetic-philosophical approach to theories of reading, and contributes to the existing scholarship on theories on authorship/readership and textual interpretation.

Reading, Tracking, Nilling

“... it was Rousseau who said that any girl who reads is already a lost girl” (Robertson, 2012, p. 17).

In a perfectly lit room, in the shade of a tree, on the early morning metro... When we engage in the solitary intimacy of reading, we retreat into an invisible realm regardless of where we are. It is in this solitude that we locate the pleasure of encountering multitudes. As we read, we become enfolded in a reading community, following traces, references, and trajectories opened by invisible crowds occupying the textual space. Having surrendered to the movement set in motion by reading, we find ourselves wandering, tracking, disoriented, and pleasantly surprised.

The goal of this essay is to focus on this movement set in motion by reading in order to formulate reading as an act that transforms both the identity of the reader and the significations gathered under a book's cover. I will first focus on the Canadian poet and essayist Lisa Robertson's *Nilling: prose* (2012), which is a collection of lyric essays, whose subject spans from reading to soundscape to poetics. I will use two of her essays from the collection as a point of departure to discuss where we go when we read. I will then turn to the work of Jacques Derrida, mainly *Sovereignities in Question: the Poetics of Paul Celan*, to study the implications of the unarrested movement of language for the rapport between text and reader. As I read Robertson, who stages a reading of Hannah Arendt, and of Jacques Derrida, who stages a reading of Paul Celan, I will be enfolded in a multi-referential reading community, calling attention to the invisible and “contingent topos [of reading] “fraught by various agencies” (Robertson, 2012, p. 24). The essay develops a poetic-philosophical approach to theories of reading, and aims to contribute to the existing scholarship on readership and textual interpretation.

Lisa Robertson (Toronto, 1961) is an established Canadian poet and essayist who often works in book-length projects that focus on a diverse body of subjects from gender to architecture to questions of form and genre. She has lived for many years in Vancouver, where she was a member of the Kootenay School of Writing, a writer-run center for writing, publishing, and scholarship. Robertson's poetry books include *XEclogue* (1993), *Debbie: An Epic* (1997), *The Weather* (2001), *Rousseau's Boat* (2004), *The Men* (2006), *Lisa Robertson's Magenta Soul Whip* (2009), and *Cinema of the Present* (2014). In addition to *Nilling*, she has published a book of poetic architectural essays titled *Occasional Works and Seven Walks from the Office for Soft Architecture* (2010). Robertson has held several teaching positions and residencies including the Holloway poet-in-residence at the University of California in Berkeley, and was awarded the PIP Gertrude Stein Awards for Innovative Poetry in English in 2005.

The two essays from *Nilling* that I will focus on are meditations on the act of reading. “Time in the Codex” is a lyric essay written in aphoristic style and the numerical list form. It

begins with an epigram from Gilles Deleuze's *The Fold*, and draws on the notion of the fold as an operation that writing is capable of in producing an "infinite line of inflection" (Deleuze, 2006, p. 39). Robertson reflects on the form of the codex and addresses the relationship between textual materiality, form and illegibility. She thinks of the codex in relation to "the inconspicuousness of its folds [that] permit the interpretive differential" (Robertson, 2012, p. 11) and that obscure legibility. The second essay, "Lastingness: Réage, Lucrèce, Arendt," is a meditation on Robertson's experience of reading three texts – Pauline Réage's *Histoire d'O* (1972), Lucretius' *De rerum natura*, and Hannah Arendt's *The Life of the Mind* (1978) – "in tandem and accidentally" (Robertson, 2012, p. 24). Robertson elaborates on the practice of reading as a kind of wandering and getting lost. As she states in an interview with Andy Fitch, "*Nilling* begins with a history of materiality" (Fitch, 2012, para. 6) and moves towards an analysis of "the profound cognitive pleasure" (Fitch, 2012, para. 10) that Robertson experiences as a reader of philosophy: "I read philosophy as a poet. I pursue this delicious process of getting lost and needing to slow down all my cognitive habits and backtrack – as if learning to read a new language" (Fitch, 2012, para. 10).

Robertson's point of departure in writing these essays is Hannah Arendt's *The Life of the Mind*, which examines three fundamental faculties of *vita contemplativa*: thinking, willing, and judging. In chapter I of *The Life of the Mind* titled "Thinking," Hannah Arendt asks: "Where are we when we think?" (1978, p. 195). Shifting the emphasis "from ontological query to spatial trajectory" (Robertson, 2012, p. 13), Arendt envisions thinking as "tracking, a kind of place 'beaten by the activity of thought'" (Robertson, 2012, p. 13). She raises "the question of the place or region toward which the movement of absencing oneself is directed" (Arendt, 1978, Thinking, p. 96), and defines that non-place as a "condition of homelessness (Arendt, 1978, Thinking, p. 199).

While thinking I am not where I actually am; I am surrounded not by sense-objects but by images that are invisible to everybody else. It is as though I had withdrawn into some-never-never land, the land of invisibles, of which I would know nothing had I not this faculty of remembering and imaginings. Thinking annihilates temporal as well as spatial distances. (Arendt, 1978, Thinking, p. 85)

Noting that "the main characteristic of mental activities is their *invisibility*," Arendt describes the topos of the one who thinks as a "living in hiding" (Arendt, 1978, Thinking, p. 71) after the Epicurean *lathe biosas*. This invisibility or homelessness of the thinker is the first point that Robertson takes up in her essay.

The second point that interests Robertson is Arendt's discussion of Willing, or the Will. Arendt's discussion of the Will draws on those philosophers from Augustine to Nietzsche who elaborated extensively on this concept. Arendt

distinguishes two different ways of understanding the faculty of will. One is a faculty of choice between given objects or goals... Another is 'our faculty for beginning spontaneously a series in time', as Kant described it, or, in Augustine's version, 'initium ut esset homo creatus est', man's capacity for beginning because he himself is a beginning. (Donoghue, 1979, p. 287)

For Arendt, "put into a world of change and movement... [e]very man, being created in the singular, is a new beginning" (Arendt, 1978, Willing, p. 109). S/he is free to begin again and again.

Making a distinction between thinking and willing, Arendt notes that "thinking draws into its enduring present what either is or at least has been, whereas willing, stretching out into the future, moves in a region where no such certainties exist" (Arendt, 1978, Willing, p. 35). Willing does not merely deal with what is absent from the senses, but also with those things that have never existed at all. In contrast to thinking, which is associated with "the experience of presence, of being present to oneself" (Donoghue, 1979, p. 287), "willing is associated with tension, the dual burden of time and decision" (Donoghue, 1979, p. 287). As Arendt asserts, the

Will is split within itself due to an inner tension. It consists of two co-determining drives: *velle* and *nolle*, willing and nilling (Arendt, 1978, Willing, p. 172). Here Arendt quotes Heidegger's volume I of *Nietzsche*: "To will is essentially to will one's own self, but not a merely given self that is as it is, but the self that wants to become what it is... The will to get away from one's self is actually an act of nilling" (Heidegger, 1961, p. 161). As Arendt continues, "every act of willing... generates a counter-will (*Widerwillen*)... a necessary obstacle in every act of willing" (Arendt, 1978, Willing, p. 177). The willing self thus oscillates between willing and nilling, *velle* and *nolle*: "If I will what I do not desire, I nill my desires; and in the same way I can nill what reason tells me is right. In every act of the will, there is an I-will *and* I-nill involved" (Arendt, 1978, Willing, p. 89).

Robertson's interest in Arendt's work lies primarily in its expression of the move from the world of appearances toward the world of the invisible, and the tension between willing and nilling. However, Robertson replaces "thinking" with "reading." In her own words, she makes "this unproblematic segue from thinking to reading, because... the two activities are completely implicated, folded into one another. I am only certain that I think insofar as I read" (Robertson, 2012, p. 23). Robertson consequently asks where we go when we read, and investigates the movement set in motion by reading. She envisions the practice of reading, as well as the practice of thinking, as a kind of vagabondage across textual space and in multiple directions. Turning to "the invisibility of this readerly site" (Robertson, 2012, p. 22), she initiates a compelling discussion about the spatio-temporal relationship opened between text and reader.

For Robertson, the rapport between text and reader consists of a pact: "Reading, I enter a relational contract with whatever material, accepting its fluency and swerve" (Robertson, 2012, p. 15). The contract one enters with the text resembles a friendship, a "mutual facing [where] discontinuous drives and folds have no teleology" (Robertson, 2012, p. 24). The friendship initiated between reader and text demands that the reader remain both an active and a passive agent. Robertson re-contextualizes Arendt's discussion of *velle* and *nolle*, willing and nilling as two simultaneous movements we participate in when we read. On the one hand, we, the readers, are the ones in command. When we get hold of a text, the text passively sits in our hands and yields to our intentions: we can misread it, manipulate its content, or make it physically illegible. The book as such depends on the reader and is realized only in the mind of the reader where textual meaning resonates. As Rebecca Solnit puts it in *Faraway Nearby*,

The object we call a book is not the real book, but its potential, like a musical score or seed. It exists fully only in the act of being read; and its real home is inside the head of the reader, where the symphony resounds, the seed germinates. A book is a heart that only beats in the chest of another. (2014, p. 61)

On the other hand, in reading, we also surrender willingly to a textual alterity that has the potential to transform our selfhood. Reading is a practice of profound intimacy and openness, where the reader allows another's language to take root in her. It is a secretive encounter with the unfamiliar, the uncanny. As Kuisma Korhonen notes in "Communities: Nancy, Blanchot, Derrida," "We read because... we acknowledge (perhaps unconsciously) the imperative of the Other:"

In reading, we are both active and passive: we use texts for our own desires and purposes, but we also, in a way, encounter texts, almost as we encounter other human beings, taking the risk that the encounter may change us in a way that we cannot totally know or control beforehand. (Korhonen, 2006, sec. 4, para. 3)

This encounter between the singularity of the reader and of textual alterity can be disorienting and incalculable. The reader, by surrendering to the text, accepts the gift of the other, that is the gift of arbitrary trajectories of reading that intervene into the reader's intended course.

In her essays, Robertson takes into consideration both the passive and the active role of the reader. She elaborates on two complementary and contradictory drives: the relation between

the will – the desire for “lastingness” (Robertson, 2012, p. 26) as well as the desire to move on to the next sentence – and passivity – “a posed receiving... [and] release of purposiveness” (Robertson, 2012, p. 26). Where “neither coded control nor indetermination prevail” (Robertson, 2012, p. 25), Robertson identifies her own reading experience as a kind of “rupture” or “detour.” Oscillating between two tendencies, she perceives the act of reading as a kind of wandering without purpose. Her own reading method in “Lastingness: Réage, Lucrèce, Arendt” resembles tracking: she picks up a text, follows a term for a while, lets it drop as another textual trace overpowers it, then follows that one only to have it return her to the former point now rediscovered in a slightly changed context. She conceptualizes reading as a willed interruption that allows the other’s language to displace the reading agent “submit[ting] to arbitrary directives” (Robertson, 2012, p. 58).

To explicate the tension between willing and nilling, Robertson exemplifies her own reading experience of Pauline Réage’s *Histoire D’O*, which is a novel about a young woman taken by her lover to a château, where she agrees to submit herself to the desires of a cult of men. “O” gradually gives up the symbols of her quotidian identity such as identity papers and clothing, and instead starts wearing the ritualistic costumes offered to her. Prior to each sexual ritual, which become increasingly violent, O agrees to comply with the rules of the game she submits to. The text’s disturbing quality derives from “O’s participation in her own erotic identity as a nilling” (Robertson, 2012, p. 30). Furthermore, “Naming plays out the diminishment of the heroine – she herself is figured as naught – *O*” (Robertson, 2012, p. 31). What makes this text relevant to Robertson’s discussion is the readerly discomfort it creates and the demands it makes of a normative reader: “If I identify with O, I seal myself textually within the pact of self-annihilation... And I do identify, in part because I can’t resist her sentences” (Robertson, 2012, p. 31-32). Compelled by the force of Réage’s refined language to read on, Robertson experiences both a willingness to turn the next page and falls prey to self-annihilation through identification with the protagonist.

The tension between willing and nilling is reflected in Robertson’s constant need “to stop and build a moral defense against her own identificatory immersion in the textual imaginary” (Robertson, 2012, p. 33). As she observes, Réage “is radically opening identity as a non-teleological, inconspicuous work of abnegation, of nilling *as* agency” (Robertson, 2012, p. 33). Identity comes across as a “marked disappearance” (Robertson, 2012, p. 33) not only for the protagonist, but also for the reader whose identity is dispersed toward the incalculable. As Robertson admits, “Before the text, suspending the various habits and imperatives of identity, becoming seems to flicker, perceptible for an instant... I am seduced by my own meagre capacity to cease to be, to merely absorb or refract” (Robertson, 2012, p. 27). Staging her simultaneous role as an active reader who arrives at the text with certain intentions and as a passive reader who is constantly positioned in relation to textual alterity, Robertson concludes: “The text is all divergence... The progress is more sideways than forward” (Robertson, 2012, pp. 25-26). Because of the incalculable movement set in motion by reading, the reader exchanges “the propriety of an assigned identity for these charitably promiscuous folds” (Robertson, 2012, p. 17). Reading moves us “into the open of language” (Robertson, 2012, p. 73), where the reader’s self-consciousness is temporarily suspended by the “vertigo of another’s language” (Robertson, 2012, p. 26).

This readerly movement, however, is not entirely free-floating. The reader’s thoughts not only move about and deflect freely, but are also “conditioned by historical pressures and protocols, the failures, delights and movements of materials and social and economic relationships” (Robertson, 2012, p. 14). What Robertson emphasizes is that the identity of the reader is de/constructed by the movement of both the conditioning environments and intentions, and the desiring mind inhabited by alterity. It is the tension in-between that she foregrounds. In

the inconspicuous site of reading, Robertson makes claim to “a transformational agency that runs counter to the teleology of readerly intention, as it negates the limits of identity” (Robertson, 2012, p. 39). The spectral presence of the reader amounts to reading experience that has no definite destination or point of arrival, but gives access to “an infinite and inconspicuous surface complexity which is not my own” (Robertson, 2012, p. 13). Echoing Arendt’s conception of willing as a capacity for beginning, Robertson states that “The tectonics of the book frame chance and its twisting trajectories, not an origin. A reader is a beginner” (Robertson, 2012, p. 14).

Textual Alterity and Interpretive Excess

The first part of the essay focused on the rapport between reader and text in order to demonstrate how the reader is transformed by the reading experience and how the readerly intention is interrupted by the arbitrary trajectories opened by the text. My goal in this second part is to examine how not only the reader, but also the text undergoes a transformation each time it drifts into the hand of a new reader. I will also argue that, like readerly intention, authorial intention also fails to delimit textual meaning. As Robertson asserts, “Although the book is a screen for certain intentions – institutional, authorial and readerly – intention can’t be contained or enforced” (Robertson, 2012, p. 17).

In *Nilling*, Robertson plays a dual role: she is both the writer and the reader. She thus considers her relationship to the text, by paying close attention to both authorial and readerly intention. In an interview with Carmelo Militano, she makes the following observation with regard to her position as a writer:

Any reading, any interpretation adds its particular life or grain to the movement. There’s a shimmer, a surge, a twist, as words, images, sounds, greet one another and transform. My own experience [as writer] is not prior to this motion. I want the poem to be a creator of experience rather than a record” (2012, para. 8).

For Robertson, the text functions as a creator of experience and an illegible map that leaves an active trace for the reader, who also becomes the writer of the text s/he reads. Once the written work sets a certain movement in motion, which cannot be arrested by a singular interpretation, then even the author’s experience or intention cannot be seen as being prior to this motion. No longer considering the author to be the sole authority, Robertson draws our attention to the “generative aesthetics” (Robertson, 2012, p. 16) of the written word. She notes that the fold – as the margin of excess, an excess of potential interpretability – can be differently inflected through time. “At any time, a book may receive its reader differently... The opacity, the inconspicuousness of its folds permit the interpretive differential” (Robertson, 2012, p. 11).

This interpretive incompleteness essential to writing attributes a generative power to language, which has throughout history been seen as a threat. Remember that in *Phaedrus*, Socrates accuses writing of being childish play. “Socrates criticizes writing at length... as the wrong way to seriously pursue knowledge, and ends with the observation that the only reasons to write would be as play or relaxation after the strenuous and serious work of dialectical pursuit of knowledge” (Press, 2007, p. 120). For Socrates, writing’s majestic silence poses a threat precisely because, if it falls into the wrong hands, it will drift in all kinds of directions. As Socrates says to Phaedrus,

In a way, Phaedrus, writing has a strange character... Every speech, once it’s in writing, is bandied about everywhere equally among those who understand and those who’ve no business having it. It doesn’t know to whom it ought to speak and to whom not. When it’s ill-treated and unfairly abused, it needs its father to help it, since it isn’t able to help or defend itself by itself. (Plato, 1993, p. 133)

Seeing writing as an orphan who needs the father figure to protect it from being misread, Plato touches upon the inherent repeatability of the written word.

In his readings of Plato in *Of Grammatology*, Derrida returns to this playfulness of writing touched upon by Socrates. Derrida replaces Socrates' notion of "play in the world" (1974, p. 50) with play as "a game within language" (1974, p. 50). In writing, as Derrida puts it, "One could call *play* the absence of the transcendental signified as limitlessness of play, that is to say as the deconstruction of ontotheology and the metaphysics of presence" (1974, p. 50). For Derrida, writing's ability to drift away derives primarily from its iterability, which carries in its very inscription the trace of the absence of its author, whose "future disappearance will not, in principle, hinder [the mark produced by writing] in its functioning" (Derrida, 1988, p. 8) and from offering itself to be re-interpreted by others. Writing thus simultaneously inherits and disinherits the author and resists authorial intention. Writing, in this respect, has a playful quality, but not the kind of playfulness intended by Socrates. Derrida demonstrates that the alienating power of writing that Socrates deplores – the "free-play" of the sign within a system of signification – calls into question any stable meaning that could serve as the foundation for metaphysics. As he notes, "what opens meaning and language is writing as the disappearance of natural presence" (1974, p. 159).

To foreground the relationship between writing and play, Derrida utilizes the concept of the "general text" (*le texte général*), which exceeds the traditional determination of text as totality. As Gasché notes, if *text* always implies an empirical closure of the unity of a corpus and the totality of its meanings, general text, "characterized by structures of referral without a referent" (1986, p. 281), is where this unity collapses. It functions as "a fabric of traces [...] a network of textual referrals (*renvois textuels*) [...] endlessly referring to something other than itself, yet never to an extratext that would bring its referring function to a clear stop" (Gasché, 1986, p. 289). Carrying within itself the law of its displacement, general text lends itself to future re-contextualizations. Derrida refers to this force of re-contextualization as the generative and grafting power of language, which turns writing into a practice "more potent than its so-called agents" (Smith, 1995, p. 136).

Like Robertson, Derrida emphasizes that owing to its iterability, writing consists of a constellation of traces that can be construed differently each time it drifts into the hand of a new reader. The act of reading thus forms a connective tissue between text and reader, and gives rise to an encounter that displaces both the identity of the reader and the significations gathered in a text. As Korhonen writes, "We read each other, me and the text, in a chiasmatic but unsymmetrical exchange of positions, viewpoints, and identities:"

in every textual encounter, the other in the text is in some way transformed from a sheer object or machine to something that carries marks of subjectivity; the text becomes a *prosopopoeia*, a personification of the other. In a textual encounter, the reader feels that she is no longer only reading a text, but, in a curious and paradoxical way, the text is also reading him or her. (Korhonen, 2006, sec. 4, para. 3)

Textual encounters condition an exchange between text and reader that never comes to a completion. Perhaps poetry testifies best to this ongoing exchange for, as the poet Paul Celan noted in his Bremen address,

A poem, being an instance of language, hence essentially a dialogue, may be a letter in bottle thrown out into the sea with the – surely not strong – hope that it may somehow wash up somewhere... In this way, too, poems are *en route*: they are headed toward. Toward what? Toward something open, inhabitable, an approachable you, perhaps... (MacKendrick, 2001, p. 55)

It is in this movement *en route* and without a final destination that we locate "an ethics and politics of reading" (Derrida, 2005, p. 166).

A textual encounter opens a dialogue between text and reader, a state of mutual indebtedness that exhausts any possibility of closure. Because "language... does not let itself be possessed" (Derrida, 2005, p. 101) by either the reader or the writer, reading foregrounds the reciprocity of a debt that can never be paid off, a pact that is never sealed or consumed. Whereas

Robertson focuses on the notion of the pact, Derrida refers us to “a secret contract... indebtedness, alliance” (Derrida, 1985, p. 9). Whether we call it pact or indebtedness,² the dialogic encounter in question introduces a sense of continuity and movement to the act of reading.

In *The Economy of the Unsaid*, the Canadian poet and essayist Anne Carson also investigates the notion of indebtedness by discussing the poetic economy of the ancient Greek poet Simonides and of Paul Celan. Carson examines the gift culture in Ancient Greece which she defines as a mutually binding contract. Gift exchange was based on three interrelated obligations: to give, to receive, to repay (1999, p. 12). The gift economy is, above all, a debt economy and a system of “‘alternating disequilibrium’ where the aim is never to have debts ‘paid off’ but to preserve a situation of personal indebtedness” (Morris, 1986, p. 2). Within a gift economy, the reciprocal character of the connection is implied in its reversible terminology: in Greek the word *xenos* can mean either guest or host, *xenia* either gifts given or gifts received. For Carson the notions of indebtedness and reciprocity have much to say about our linguistic culture. Like objects, language constitutes a connective tissue between giver and receiver, addressor and addressee, text and reader. The importance of preserving a mutual state of indebtedness, as exemplified in the Ancient Greek culture of gift economy, can thus be taken as a model for re-thinking the relation between self and alterity in the context of the act of reading.

Perhaps the best site to turn to in order to locate reading’s motions is poetry, because poetry reveals “the subject who makes in language that which has never yet been made and which becomes the path from one voice to another” (Meschonnic, 1995, p. 86; Robertson, *Nilling*, p. 85). In *Sovereignities in Question*, where he analyzes Celan’s poetry (bearing in mind his conversations with H. G. Gadamer on the poetico-hermeneutic question), Derrida notes that any encounter between two consciousnesses, including the one between reader-writer or reader-text, is a missed encounter. “It succeeded so well at being missed that it left an active and provocative trace, a promising trace, with more of a future ahead than if it had been a harmonious and consensual dialogue” (Derrida, 2005, p. 137). Derrida then sets up an encounter with Celan’s poetry, noting that one should not destroy the poem by exclusively seeking either readerly or authorial intention. The poem is “an abandoned trace, suddenly independent of the intentional and conscious meaning of the signatory” (Derrida, 2005, p. 146).

It wanders, but in a secretly regulated fashion, from one referent to another – destined to outlive, in an “infinite process,” the decipherments of any reader to come. If, like any trace, the poem is thus destinedly abandoned, cut off from its origin and from its end, this double interruption makes of the poem not just the unfortunate orphan Plato speaks of in the *Phaedrus* when he discusses writing. This abandonment – which appears to deprive the poem of a father, to separate and emancipate it from a father who would expose calculation to the incalculability of interrupted filiation – this immediate unreadability is also the resource that permits the poem to bless (perhaps, only perhaps), to give, to give to think, to give cause to think... to give rise to reading. (Derrida, 2005, p. 147)

Thus gently reading Celan in a way that “the poem still speaks” (Derrida, 2005, p. 167), Derrida notes that “One *should* speak while leaving to the other the chance to speak... It is a question of rhythm, of time: not to speak too much, thereby imposing silence on the other, and not to remain too silent” (2005, p. 167).

Derrida specifically focuses on Celan’s poem titled “Vast, Glowing Vault” (“Grosse, Glühende Wölbung”) and its final two lines: “The world is gone, I must carry you” (“Die Welt ist fort, ich muss dich tragen”). The poem sets up a dialogue between *ich* and *du* as “signatories or counter-signatories” (Derrida, 2005, p. 158), but it is not decided who the “I” and “you” are. In his essay on Celan titled “Who Am I and Who Are You?” Gadamer also examines the difficulty of translating Celan’s complex pronouns and remarks that despite not knowing

definitely who “I” and “you” are, we do know that “the poem speaks about something that happens to both. I and you are both transformed, self-transforming” (1997, p. 89). As he observes,

In his Meridian speech, Celan correctly emphasized the character of a poem as I-forgetting [*Ichvergessenheit*]. Then whose word is it? The poet’s? The poem’s? ... What “yours,” and, by implication, “you,” mean is certainly not set from the very beginning. Orientation in the terrain of language does not have to be provided. (Gadamer, 1997, p. 118)

Rather than presenting entirely readable subjectivities, Celan’s poetry foregrounds the interplay between an unknown “I” and an unknown “you,” as well as between “textual I” and “readerly you,” re-directing the movement of meaning toward an indefinite route. What Gadamer foregrounds is the fact that the two testify to each other’s existence, and “all responsible witnessing engages a poetic experience of language” (Derrida, 2005, p. 66). At the end of his essay, Gadamer notes “‘You’ are what it testifies to (‘Your’ witness) – the intimate, unknown You which, for the I that here is the I of the poet as well as the reader, is its You, ‘wholly, wholly real’” (1997, p. 126). Gadamer’s awkward use of grammar in this sentence is a deliberate choice. “[T]he pronouns which follow the dash are set down in a chiasmic structure that... break[s] down the rigid barrier between poet and reader... [and] turns on a movement which cannot be fixed in rigid determinations of who I and You are, a movement which follows the very evolution of I and You in poetic, social, historical, and spiritual terms” (Heinemann and Krajewski, 1997, p. 56).

It is no wonder that Derrida turns to Celan’s poetry when discussing reading’s delicate motions for Celan’s work foregrounds illegible subjectivities and the inherent instability of textual meaning. His poetry “gathers us into a movement toward ‘you’, but you, by the time we reach you, are just folding yourself away into a place we cannot go” (Carson, 1999, p. 9). As Derrida comments, “*dich* can designate *me* or designate the poet-signatory, to whom this discourse is also addressed in return” (2005, p. 161). While leaving *ich* and *du* ambiguous, the poem nevertheless makes an evident demand for a responsible dialogue with textual alterity, where “I must carry the other” at the same time that “the other must carry me” (Derrida, 2005, p. 161). The poem speaks of itself, but it also “entrust[s] itself to the care of the other” (Derrida, 2005, p. 159), that is the reader or the receiver. The poem calls for a reading experience where both the reader’s subjectivity and the interpretive limit of the text remain indeterminate and phantasmatic, like an “open wound” (Derrida, 2005, p. 166) that does not heal. It is because of this interrupted and continuous nature of dialogue with textual alterity that Robertson defines “reading as cryptology” (Robertson, 2012, p. 34).

Conclusion

Both Derrida and Robertson define the act of reading by practicing it. As Robertson stages a reading of Hannah Arendt and Pauline Réage, and as Derrida stages a reading of Paul Celan, they become enfolded in a multi-referential reading community and place emphasis on the vitality of multiple, often illegible, agencies at work in textual encounters. They demonstrate that readerly identity and textual meaning find the source of their creative potential in this illegibility. Both Robertson and Derrida regard the movement set in motion by reading as a force that orients us toward the future, the unpredictable. Resisting teleological readings and instrumentality, they formulate an ethics of reading that stresses the generative potential of language as well as the responsible dialogue between reader and textual alterity.

When Derrida and Robertson write about reading, dialogue, and the need to carry the other, they also have particular non-textual friendships in mind. Whereas Derrida’s *Sovereignities in Question* is composed after his friend and fellow philosopher Hans-Georg Gadamer’s death, Robertson’s *Nilling* coincides with her friend and fellow poet Stacy Doris’

death. The questions of survival and mourning are present in both writers' reflections on friendship, otherness, and textual alterity. In this respect, both Robertson and Derrida foreground the link between thinking and thanking – a link that Paul Celan first called attention to in his Bremen speech: “To Think and to Thank are in our language words of one and the same origin. Whoever follows their sense comes to the semantic field of ‘to remember’, ‘to be mindful’, ‘memory,’ ‘devotion’” (Celan, 1986, p. 33; Carson, 1999, p. 41). They remind us of a time, to borrow Celan's words, when we thought of thinking and thanking (*denken und danken*) as one, both morally and philologically, and of thinking, reading, and writing as inseparable from indebtedness.

References

- Arendt, H. (1978). One/Thinking. In M. MacCarthy (Ed.), *The Life of the Mind* (pp. 3-238). Florida: Harcourt, Inc.
- . (1978). Two/Willing. In M. MacCarthy (Ed.), *The Life of the Mind* (pp. 3-239). Florida: Harcourt, Inc.
- Carson, A. (1999). *Economy of the Unlost*. Princeton: Princeton University Press.
- Celan, Paul. (1986). Speech on the Occasion of Receiving the Literature Prize of the Free Hanseatic City of Bremen. In R. Waldrop (Trans.), *Paul Celan: Collected Prose*. New York: Routledge.
- Deleuze, G. (2006). *The Fold: Leibniz and the Baroque*. (T. Conley, Trans.). London: Continuum.
- Derrida, J. (1974). *Of Grammatology*. (G. C. Spivak, Trans.). Baltimore: Johns Hopkins Press.
- . (1985). Otobiographies. In C. McDonald (Ed.) and A. Ronell (Trans.), *The Ear of the Other* (pp. 1-41). Lincoln: University of Nebraska Press.
- . (1988). Signature Event Context. In G. Graff (Ed.) and S. Weber (Trans.), *Limited Inc* (pp. 1-23). Illinois: Northwestern University Press.
- . (2005). *Sovereignities in Question: the Poetics of Paul Celan*. T. Dutoit and O. Pasanen (Eds.). New York: Fordham University Press.
- . (1978). Structure, Sign and Play in the Discourse of the Human Sciences. In A. Bass (Trans.), *Writing and Difference* (pp. 278-293). Chicago: The University of Chicago Press.
- Donoghue, D. (1979). Hannah Arendt's *The Life of the Mind*. *The Hudson Review*, 32(2), 281-288. doi:10.2307/3849978.
- Fitch, A. (2012). Interview with Lisa Robertson. *The Conversant*. Retrieved from <http://theconversant.org/?p=4100>.
- Gadamer, H-G. (1997). Who Am I and Who Are You? In R. Heinemann and B. Krajewski (Trans. and Eds.), *Gadamer on Celan: "Who Am I and Who Are You?" and Other Essays* (pp. 67-126). Albany: State University of New York Press.
- Gasché, R. (1986). *The Tain of the Mirror: Derrida and the Philosophy of Reflection*. Cambridge: Harvard University Press.
- Heidegger, M. (1961). *Nietzsche, Erster Band*. Pfullingen: Verlag Günther Neske.
- Heinemann, R. and B. Krajewski. Editors' Preface. In R. Heinemann and B. Krajewski (Trans. and Eds.), *Gadamer on Celan: "Who Am I and Who Are You?" and Other Essays* (pp. 55-61). Albany: State University of New York Press.
- Korhonen, K. (2006). Textual Communities: Nancy, Blanchot, Derrida. *Culture Machine*, 8. Retrieved from <http://www.culturemachine.net/index.php/cm/rt/printerFriendly/35/43>.
- MacKendrick, K. (2001). *Immemorial Silence*. Albany: State University of New York Press.
- Meschonnic, H. (1995). *Politique du rythme, politique du sujet*. Paris: Verdier.
- Militano, C. (2012). Interview with Lisa Robertson. *Northern Poetry Review: Archived*. Retrieved from <https://nprarchived.wordpress.com/2014/12/31/interview-lisa-robertson-2012/>.
- Morris, I. (1986). Gift and Commodity in Archaic Greece. *Man*, 21(1), 1-17.

doi:10.2307/2802643.

Plato. (1993). *The Symposium; and, the Phaedrus: Plato's Erotic Dialogues*. (W. S. Cobb, Trans.). Albany: State University of New York Press.

Press, G. A. (2007). *Plato: a Guide for the Perplexed*. New York: Continuum Books.

Réage, P. (1972). *Histoire d'O*. Paris: Éditions Jean Jacques Pauvert.

Robertson, L. (2012). *Nilling: prose*. Toronto: Bookthug.

Smith, R. (1995). *Derrida and Autobiography*. Cambridge: Cambridge University Press.

Solnit, R. (2014). *Faraway Nearby*. New York: Penguin Books.

A New Historicist Approach to Kazuo Ishiguro's *When We Were Orphans*

Kazuo Ishiguro'nun *Çocukluğumu Ararken* adlı Romanına Yeni Tarihselci Bir Yaklaşım

Duygu SERDAROĞLU*

Abstract

New Historicism, flourishing in the 1980s as a “new” contemporary literary approach, proposes new viewpoints to the understanding of history and challenges the conventional understanding of history by pointing out the private histories. New Historicism deals with the representations of history rather than the history itself since it believes that there is not one history but multiple histories. The purpose of this article is to analyze the representation of history in Kazuo Ishiguro's *When We Were Orphans* from the New Historicist viewpoint by focusing on the concepts of time, memory and narrative technique, hence to reveal how history is narrated in subjective multiple ways and how personal histories and public histories are intermingled.

Key Words: New Historicism, representation of history, historicity of texts, textuality of history, memory, Kazuo Ishiguro.

Öz

1980'li yılların ortasında “yeni” bir edebi teori/yaklaşım olarak ortaya çıkan Yeni Tarihselcilik kuramı tarih anlayışına yeni bakış açıları sunmaktadır ve öznel tarih anlayışlarına vurgu yaparak geleneksel tarih anlayışına meydan okumaktadır. Yeni Tarihselcilik akımı tek bir tarih olmadığına ve çoklu tarih anlayışına inandığı için tarihin kendisiyle değil tarih(ler)in nasıl temsil edildiği ile ilgilenmektedir. Bu makalenin amacı Kazuo Ishiguro'nun *Çocukluğumu Ararken* adlı romanına Yeni Tarihselcilik edebi teorisi/yaklaşımı çerçevesinde zaman, bellek ve anlatım tekniği kavramlarına değinerek tarih temsiliyi incelemek ve böylece tarihin çeşitli öznel temsilleri ile kişisel ve genel tarihin nasıl iç içe geçtiğini ortaya çıkartmaktır.

Anahtar Sözcükler: Yeni Tarihselcilik, tarih temsili, metnin tarihselleşmesi, tarihin metinselleşmesi, bellek, Kazuo Ishiguro.

We make up a story to cover up the facts we don't know or can't accept;
we keep a few true facts and spin a new story around them.
Our panic and our pain are only eased by soothing fabulation;
we call it history.

A History of the World in 10 and ½ Chapters

New Historicism which has been defined as a “practice” rather than a doctrine emerged in the 1980s as a literary critical theory, and a new movement and it sees “works of literature as historical texts” because it questions past and what past represents by raising questions about the traditional representation, objectivity and universality of history (Doğan, 2006, p. 1). New Historicists believe that seeing a text/ a work of literature as a concrete separate entity free from the outside effects of the time is impossible since a text is a product of the social, political, and cultural elements of its time. Thus, for New Historicists, a text is not self-sufficient and complete in a way not to be interfered, but a product of the cultural, political and social events of the time in which it is written and as a result of this, it is open to multiple interpretations and it is also very difficult to talk about one ultimate interpretation that is the same and true for everyone and every time. Its reading, too, is problematic since each new reading is done under

---

* Dr., TOBB University of Economics and Technology, duyguserdaroglu@yahoo.com

the influence of the socio-cultural realities and discourse of the time, meaning it is open to changes and revisions and multiple readings. In that way, New Historicism deconstructs and reconstructs the truth-ness of history as well as its universal and traditional representation.

Since New Historicist approach problematizes the relationship between history and truth, this article will be dwelling on the problematic representation of history(ies) as a grand narrative with a critical eye on memory, document and narrative technique, which will be analyzed in Kazuo Ishiguro's *When We Were Orphans* as an important constituent of (re)narrating history(ies). The purpose of this article is to offer an alternative interpretation to Kazuo Ishiguro's work *When We Were Orphans* by analyzing the representation of (public and private) history from the New Historicist viewpoint by focusing on the concepts of time, memory and narrative technique, hence to reveal the unreliability of history as an objective and universal grand narrative by showing how history is narrated in subjective multiple ways and how personal histories and public histories are intermingled in the work.

When We Were Orphans is a story of a detective named Christopher Banks who is in search for his lost family. Born in Shanghai's International settlement*, Christopher lives here till the time when his father and his mother suddenly disappear. Later, some arrangements are made by an uncle of Banks and as a result, Banks is sent to England to live with an aunt. Banks grows up there and he becomes a detective mostly with the desire to find his family. Meanwhile, he adopts an orphan, like himself, named Jennifer and he also has a relationship with a woman called Sarah Hemmings. In his thirties, Banks decides to go back to Shanghai to find his parents with the patches of his childhood memories and he finds himself in the midst of the Second Sino-Japanese war. Regardless of the difficulties he encounters in Shanghai because of the war, he eventually finds his childhood friend Akira, then his so called uncle and finally a woman he thinks to be his mother and all the "truth" and "history" of his family and his life is revealed and the novel ends with a sixty-year old Christopher Banks telling his life story by looking back to his life/childhood and his search in Shanghai. In short, the novel is about a detective whose ultimate goal is to find the mystery about his family, thus himself and to fill the gaps in his past by uncovering the secrets with his childhood memories, which also shapes and reshapes his present.

Shifting Time

When the novel is analyzed from the perspective of New Historicism, it is easily seen that the protagonist of the novel tries to interpret his past with his present mind in a very subjective and unreliable way as he is talking about private history. In the end, he is in search of his past with his present mind and childhood memories. Although at the center of New Historicism there is history, New Historicism claims that the past is interpreted with the present mind and as a result of this there cannot be universal or objective histories but subjective and private histories. Greenblatt who has formulated New Historicism as a doctrine (1990) highlights this in *Learning to Curse: Essays in Early Modern Culture* as;

[New Historicism] does not posit historical processes as unalterable and inexorable, but it does tend to discover limits or constraints upon individual intervention. Actions that appear to be single are disclosed as multiple; the apparently isolated power of the individual genius turns out to be bound up with collective, social energy (Greenblatt, p. 221).

Greenblatt here focuses on the multiple histories which are open to interpretations, in other words, he rejects the objective and universal representation of history as a grand-narrative. Time shifts in the novel are good evidence for this because the divergence between the real time and the time in the protagonist's/narrator's mind, which is also the imagined time, is the main

---

*Starting from 1863, Shanghai consisted of three parts: The International settlement; the French concession; and the area under Chinese jurisdiction" (Ristaino, 1987, p. 9).

focus of the novel. There is shifting time in the novel from the very beginning to the very end which makes time very indefinite as well as unreliable. The historical time given in the novel is interfered and misinterpreted by the private time/history of the protagonist, so, depicted time becomes unreliable and confusing for the readers. Thus, what is remembered and what is imagined become ambiguous. Especially after Banks goes to Shanghai, the real time and the imagined/remembered time become so intermingled that it becomes very difficult to distinguish what is present and what is past, real and imagined and remembered as well as presence and absence. Hence, from the very beginning to the very end of the novel, the narrator disturbs the readers by making them confused about the time and place as he is moving between past and present as well as reality and imagination. As Tim Christensen (2008) asserts, the story in the novel is not “related in linear chronological order but loosely structured around reiterative confrontation with certain unreliable memories” (Christensen, 2008, p. 210). As the narrator is telling the story from the future about the past and present, there are shifts in time and place. However, there are also shifts in what the narrator tells, that is to say, when the narrator talks about the time of the events, in each part (of the novel); the story begins with a different time. In part one, for instance, although the writer says that the date is July 24, 1930 London, the narrator’s story begins as “It was the summer of 1923”, thus, there is a gap of seven years in between (*Orphans*, 3). In part two, the writer gives the time as “Part Two: London, 15th May 1931,” however, the narrator starts telling the story when he and his childhood friend Akira were six years old, so actually he is talking about a childhood memory. Hence, the readers get perplexed about the time and they travel between the past and the present like Christopher Banks himself.

The shifts between the present and past events of the story also cover the gaps in the narrator’s memory and the readers, as a result, witness his struggle to remember what has already been forgotten and/or to forget what has already been remembered. The narrator is stuck in his childhood and its memories in time as well as in place, and he is not sure about what he remembers and what he has forgotten. Hence, the line between the present and past becomes distorted not only for the narrator but for the readers, which makes it difficult to follow the narration and the narrator. When the novel ends, it is also seen that the 60-year old Christopher Banks is telling the story of the 30-year old Christopher Banks, who is trying to find his parents by remembering the 9-year old Christopher Banks. Therefore, for Christopher Banks, what is past and what is present and what is real and what is imagined as well as what is remembered and what is forgotten are all intermingled. One of the most crucial memories, for instance, is about the disappearance of his father and it becomes a recurring theme for the games he and his childhood friend’s Akira played when they were little since they spent a lot of time together with these games especially after this incident. Being told a story about his parents’ disappearance, in the games they play, Banks believed that his father was a captive “in a house somewhere beyond the Settlement boundaries” and it was Banks’ main goal to find this house and to rescue his parents. Not surprisingly, later, it becomes the only thing he remembers well when he goes back to Shanghai in his thirties to find his family without knowing if what he remembers is one of these games they used to play with Akira (*Orphans*, 131). Banks, himself, also admits that when he was a child, together with Akira, they tried to find out new games to spend time, and that is why they created “endless variations” of his father’s story (*Orphans*, 131). Years later, when he goes back, the reason why he is unable to differentiate if they are just games or the realities of his childhood is his desire to find his family. The first thing when he goes back to Shanghai is to find the house where he thinks his parents are captives in the Settlement and he spends days to find that house to rescue his parents.

The unreliability of Christopher Banks’ memories about the games he and his childhood friend used to play is also noticeable as they were also changing some parts of the play that he

did not like, especially the parts about his parents' being captives. That is, the game of his parents' disappearance changed every time they played according to Banks' wishes. Banks tells his memories about this;

[...] Akira gestured to me-indicating that I should play with him- and said 'You tied up in chair.' We had been in full flow but now I stopped. 'No,' I said. 'My father isn't tied up. How can he be tied up all the time?'

Akira, who never liked to be contradicted when unfolding a narrative, repeated impatiently that my father was tied up in a chair and I should mimic this at the foot of a tree without further delay. I shouted back: 'No!' and stalked off. [...] After a moment I heard Akira's footsteps behind me and raced myself for a full-blown argument. But to my surprise, when I turned to him, I saw my friend gazing at me with a conciliatory look. He came closer and said gently: 'You right. Father not tied up. He very comfortable. Kidnappers' house comfortable. Very comfortable. (*Orphans*, 131)

Christopher's spending these long years with these memories is the only link between him and Shanghai and thus his childhood. Because of this reason, when he gets lost in the middle of the Sino-Japanese War, his correspondence with the only person he remembers from his childhood Akira (or the soldier whom he thinks is Akira) makes him so confident that he becomes more sure that he remembers the events correctly and now that he has found Akira, like the games they used the play, they can find his parents and they can end the game happily. He conveys this hopeful moment as,

It was as though I had disturbed some dark ritual, and my first inclination was to walk on past. Perhaps it was because I heard a noise, or perhaps it was some sixth sense [...] I then saw in the dim red glow the figure of a Japanese soldier lying quite still on his side. [...] His face and hair were covered with dust and speckled with blood. For all that, I recognized Akira with no difficulty (*Orphans*, 293).

Banks, at that moment on the border between the present and past is ready to believe that the Japanese soldier he sees on the way to find the house in the middle of Sino-Japanese war is Akira. Although he is not certain that the soldier is Akira, he never questions this since he needs to believe that he is Akira so that he can be strong enough to continue. On the other hand, the wounded soldier who Christopher thinks is Akira may not be Akira as the soldier's answers are given to protect himself in this dangerous situation. In spite of his insisting on making the soldier recognize himself, the Japanese soldier shows no indication of knowing Christopher. However, Christopher never gives up till he hears what he wants to hear;

'Christopher' he said, almost experimentally. 'Christopher.'

'Yes, it's me. Really. It's been a long time. And not a moment too soon, it would seem.'

'Christopher. My friend' (*Orphans*, 296).

Even though the Japanese soldier says Christopher's name, the readers can never be sure about this fact and they have to believe in what Banks tells them. Christopher Banks' shifting between present and past affects the reliability of what he narrates since he is visiting his past with his childhood memories which are shaped and reshaped in his every remembering; however, there is the distance of thirty years between his memories and the present. Since he cannot realize this, he comes and goes between real time and time in his mind and in that way is unable to find out the mystery about his life and parents.

Unreliability of Memory

The unreliability of memory which is another principle tenet of the New Historicist approach is seen in the novel as the relationship between truth and memory. The reliability of the memories, especially, the narrator's/protagonist's memories and the question "whose truth is it?" are crucial in the novel. That is to say, New Historicism focuses on multiple truths and in the novel it is obvious that there are multiple truths and the protagonist is coming across a

different truth while he is searching for the mystery in his life. Very similar to the unreliable time in the novel, memories and multiple truths are also unreliable and confusing for the readers. Christopher Banks, believes in his truth and he is in search of his truth after 30 years and because of this reason his memories become much more important than the public history or the documents and hence, as he remembers and forgets and as he distorts and misinterprets the memories in accordance with his wishes, his memories as well as the public/private history become unreliable, variable and perplexing for the readers.

According to Frederic Jameson (1993), the memories which idealize the past and thus create a different past in the mind of the rememberer as something better than present is due to the repressed feelings and thoughts and as a result of the distance to the past and the struggle to reshape the past as well as the present (Jameson, 1993, p. 18). Christopher Banks remembers the past events, reshaped in every remembrance since his childhood, which is as Jameson states “simulacra” for it is a reformulated version of past as well as a motivation for him to exist in his present. It takes Christopher Banks thirty years to accept and to start the search by combining the bits of his childhood memories and he created an ideal image of Shanghai with a picture totally different from the real one and he sees it when he goes back. Banks reveals his feelings about this search for the truth in his imagined past in Shanghai in his memories as;

For the truth is, over this past year, I have become increasingly preoccupied with my memories, a preoccupation encouraged by the discovery that these memories-of my childhood, of my parents-have lately begun to blur. A number of times recently I have found myself struggling to recall something that only two or three years ago I believed was ingrained in my mind forever [...] to take, for instance, this episode I have just recounted concerning my mother and the health inspector: I am fairly sure I have remembered its essence accurately enough, turning it over in my mind again, I find myself less certain about some of the details (*Orphans*, 80-81).

As it becomes more difficult for Banks to remember and he cannot be sure about the truth-ness of the details in his memories, he gets more stuck in his memories and the line between what is real and what is imagined becomes more indistinguishable. After some time he begins to believe in what he imagines and the memories become more unreliable as he talks about the details of the past as a result of his remembrance and re-remembrance.

In the interview with Gregory Mason (1989), Ishiguro states that “[t]hings like memory, how one uses memory for one’s own purposes, one’s own ends, those things interest me more deeply” (Mason, 1989, p. 347). This summarizes how Ishiguro’s protagonist, Christopher Banks, uses the patches of his childhood memories for his own sake and purpose to find his identity and to exist in his present in every version of remembrance.

Banks’ remembering the same story in a different way in each time is closely related with Greenblatt’s definition of “resonance.” According to Greenblatt, “resonance” is a sound’s quality of being deep, clear and echoing (Greenblatt, 1996, p. 228). He also focuses on the resonant effect of “verbal, aural and visual traces to produce, shape and organize collective physical and mental experiences” (Greenblatt, 1990, p. 6). Accordingly, in Banks’ every remembrance of the past, his memories are echoed, repeated and deepened and as a result of this, Banks reshapes his memories consciously and unconsciously. Thus, history is (re)textualized and historicized in every remembrance. The effect of it is closely related to the reader and the work, the relationship between present and past as well as textuality and historicity. Thus, New Historicism aims to study the relationship between historical and cultural meanings of the text as a result of remembering and forgetting of past and present. Because of this reason, what is remembered and what is forgotten is of utmost significance as well as the distance with the past since there are alterations in every remembrance of the same event. Like Banks, the rememberer may not be aware of reshaping of the past in every remembrance/forgetting, but shapes his past and present according to his memory. Thus the

textuality and historicity of past and present, and the position of the reader to awaken the readers' cultural wonder at the resonance is not only in present but also in past.

Greenblatt, in *Learning to Curse*, also argues that the happenings from the past show an "otherness," which can renovate personal experience and understanding (Greenblatt, 1990, p. 14). In other words, as there is no access to the past, the past is in the hands of the rememberer to be reformulated and bettered and thus, the past becomes otherized by the rememberer in every narration or reminiscence. When Christopher Banks sees the house and the person whom he thinks is his friend Akira, he re-remembers his childhood in a more detailed way and seeing all these after long years makes him believe in his memory. However, the more he finds out about the past, his truth becomes more painful for he comes across a different truth. When Banks is more curious about the past and the/his truth of his life/parents and as he reveals it, the past becomes more "de-familiarized" and "re-fashioned" for him, which makes him mystified and disappointed. What he has to confront with is the clash between his truth and the given truth by his so-called aunt and Uncle Philip since they are completely different from each other.

Public/Private Histories

The novel is a multi-layered novel (historical, psychological, personal and autobiographical) in which public history is intersected and transformed by personal history, which is the focal point for New Historicism. In *When We Were Orphans* personal history and public history are combined; that is, the historical background, the Second Sino-Japanese War is combined with Christopher Banks' personal and fantasized history. He explains the reason for his using public history as, "what I started to do was to use history [...] I would look for moments in history that would best serve my purposes or what I wanted to write about" (Ishiguro, 1991, p. 115). In this way, he "denaturalizes" the realities and facts of the historical background by combining it with the fictionalized, fantasized and idealized personal history. Hence, the protagonist's memories become more significant than both the documents and the public history. Namely, public history is reshaped by private history of the protagonist to modify his/her personal history.

As Linda Hutcheon (1989) says, "the past is not an 'it' in the sense of an objectified entity that may either be neutrally represented in and for itself or projectively reprocessed in terms of our own narrowly 'present' interests" (Hutcheon, 1989, p. 57). Hutcheon indicates that past cannot be narrated and dealt with an objective way, but in a subjective way due to the narrator's present viewpoint. Another important name of New Historicism, Louis Montrose also talks about the blurry line between history and text/fiction, thus subjectivity of history as "the historicity of texts and the textuality of history." He (1989) explains what he means by "historicity of the texts" and "the textuality of history;"

[b]y the textuality of history, I mean to suggest firstly, that we can have no access to a full and authentic past, a lived material existence, unmediated by the surviving textual traces of the society in question—traces whose survival we cannot assume to be merely contingent but must rather presume to be at least partially consequent upon complex and subtle social processes of preservation and effacement. Secondly, that those textual traces are themselves subject to subsequent textual mediations when they are construed as the "documents" upon which historians ground their own text, called "histories" (Montrose, 1989, p. 20).

As indicated by him, history cannot be a passage to an authentic past without traces of complex social processes of handling these texts and documents which are not untouched by those who pen them. According to Montrose, the meaning of a text is not stable, even when it is historically specific and in every reading of the very same text, there can be various meanings. Hence, Montrose believes that there are histories of historians; there is not one history which is the same for everyone and for every period but there are subjective and private histories (Montrose, 1989, p.20).

Similarly, Banks by recreating the past depending on his childhood memories reasserts the denaturalization and thus, the subjectivity of history. Hutcheon (1989) highlights the unclear outlines of the relationship between history and fiction, which is also the relationship between public reality and personal history as one affects the other, “[B]oth history and fiction are discourses; human constructs, signifying systems and both derive their major claim to truth from that identity” (Hutcheon, 1989, p. 93). Hence, Ishiguro uses the public history for his own depiction of his characters in the novel, and he places the personal history of Christopher Banks in the public reality/history. In this way, it is not clear for readers if Ishiguro also fictionalizes the public reality just like his protagonist’s fictionalized history. The Sino-Japanese war as well as the situation of Shanghai is also depicted from a fictionalized/imaginary person’s point of view. This is also significant for the depiction of history as Ishiguro allows his protagonist to portray his personal history from an intermingled point of view, that is to say, both as a detective and as a person with childhood memories. Accordingly, the depiction of history in the novel becomes twofold; both private (the personal history/Banks’ search for his parents) and public (the public reality/Sino-Japanese War). Ishiguro is exploring Banks’ past/private history as a detective fiction writer by using the dynamics of the genre and parodying them, but at the same time he is telling Banks’ personal history as well as public history like a historian/novelist. Banks becomes a historian/detective who is in search of his parents in a broad public history of Britain when the opium trade is considered and Japan when the Asia-Pacific war is considered. Thus private history is given within the public history and they are intermingled. However, that fictionalized world with the fictionalized detective in the novel constructed a textualized version of Chinese (public) history. This new kind of historical (detective) fiction shows, as stated by Janik (1989);

the validity, necessity and difficulty of acknowledging, confronting and dealing with the past, both private and public as defined by Fleishman: a concern with the past beyond the present and previous generation, an inclusion of public events that affect the lives of fictional characters, and an emphasis on universal meanings that might be derived from historical contexts rather than on the analysis of public facts (Janik, 1989, p. 162).

Ishiguro creates a ground on which he can clearly depict the effects of the public history on individuals’ lives through his fictional characters and this is also the reason of the shifts between present and past as Finney (2006) points out as “the past is alive in the present” (Finney, 2006, p. 148). What people remember and tell is more important than what really happened in the past for Ishiguro. That is why, he believes that the present understanding and re-remembrance of the past are more important. Although the personal history and the public history are interconnected in the novel, what matters for the readers as well as the writer himself is Banks’ his-story and truth he is searching for in the middle of the actual public history of Sino-Japanese war, which covers the last parts of the novel when Christopher Banks is trying to find the house where his parents are captivated. Accordingly, Ishiguro depicts the struggle of his protagonist who tries to survive with/in the memories in the midst of public history and personal history. Although Banks shows the tension between memory and history, he also depicts the intermingled effect of history and memory. In other words, personal history is affected by public history and in return, public history is affected and reshaped by the personal history. This is what Louise Montrose underlines in his “Professing the Renaissance,” as “our analyses and our understandings necessarily proceed from our own historically, socially and institutionally shaped vantage points; that the histories we reconstruct are the textual constructs of critics who are, ourselves, historical subjects”(Montrose, 1989, p. 23). To Montrose, the past is always conducted by the present consciousnesses and it is inevitable to make a distinction between various histories (private, public and local histories) and they are already intermingled with each other. By pointing out the historical side of the text by “historicity of texts” and literary side by “textuality of history,” Montrose highlights the relationship of the text and

context and by mentioning about multiple histories, he asserts that there are not any boundaries between text(uality) and context(uality). In short, Montrose underlines multiple interpretations instead of one unique understanding of history.

Similarly, in the novel, Christopher Banks reshapes his personal history with public history. Hence, in the novel, there is a fine line between public history and personal history as well as memory and history. However, in *When We Were Orphans*, the readers also see the clash between private memory of Banks and his personal history, which helps Banks to reconstruct his identity since what he has believed for thirty years does not match with what he is told. In this way, Ishiguro depicts a different perspective of public history by making his character reshape it with his memories. Actually, what Ishiguro's protagonist Christopher Banks uncovers in public history while searching for personal history/truth is not the objective public history of that time, the opium trade in Japan or Sino-Japanese War, but how he, himself, and his truth are affected and shaped and reshaped during and after that period. In the novel, in the middle of the war, Christopher Banks' struggle to find the house in which his parents have been captivated for years is ironical and within the public history he is trying to find his personal history and truth. The 30-year of difference both in time and space does not prevent Banks from finding his identity/existence clung to the public history of Japan. For this reason, he is trying to frame his presence within his past which is very similar to his trying to live in past within his present.

Christopher Banks' attachment to his memories is what makes him detached from the truth for which he is in search for years. When he realizes that there is a great difference between the truth he believes in his memories and the truth in reality, he gets disappointed and he finds himself in the beginning of his search. In that sense, it is understood that what Banks is looking for is not the truth but the truth as it exists in his memories. That is to say, when he is sent to England to live with a so-called aunt whom he has never seen in his life, he is told a story and for years till he meets his so-called uncle, he believes in that story. Believing in the narrated story before he leaves Shanghai, Banks tries to construct a whole picture with these memories and he finds himself facing the narrated past in Shanghai. Having been away for long years out of Shanghai, Banks creates a different Shanghai, a frozen picture shaped by his childhood memories and when he faces the reality, he is disenchanted with history, both personal and public. Banks' disillusionment deepens when he faces his so-called Uncle Philip whom he barely recognizes when he sees him. Uncle Philip in Banks' mind and the real Uncle Philip are totally different from each other. However, what is more disappointing for Banks is what this so-called Uncle Philip tells about his parents, he tells a very different story about Banks' parents than the truth that has reshaped Banks' personal history as well as his life/existence. When they meet, Uncle Philip asks

'Tell me, Christopher. What do you believe happened to your father?' knowing that Banks believes in a different story.

'Is it any business of yours what I believe? I came here to hear it from you.'

'Very well. But I was curious to know what you'd worked out for yourself. After all, you've made quite a name for yourself for such things' (*Orphans*, 336).

As a result of his anger and detestation and longing for the truth of his life and thus the meaningfulness of his existence, he shares the story he believed in for these years. However, Uncle Philip tells a different story about Christopher Banks' parents, which shatters the picture that Banks has had since his childhood. That picture is not the picture that he wants to see as Uncle Philip tells that

Your father ran off one day with his mistress. He lived with her in Hong Kong for a year, a woman called Elizabeth Cornwallis. But Hong Kong is awfully stuffy and British, you know. They were a scandal, and in the end they had to rush off to Malacca or some such place. Then he got typhoid and

died in Singapore. That was two years after he left you. I'm sorry, old fellow, it's hard to hear all this, I know (*Orphans*, 336).

His so-called Uncle Philip also reveals that Banks' mother knows his father's story as a result of a letter written by his father telling the truth. After hearing that his father ran off with his mistress, unbelievably, Banks first asks if any detectives were hired and if they found any evidence or solved the mystery. This is a critical and meaningful question due to Banks' being a very famous detective and for him nothing can remain uncovered by a detective (one like him) and he cannot believe that his father cannot be found anywhere (*Orphans*, 337). However, it is him again, the successful detective who solves all the mysteries for other people, but who is unable to solve his own mystery. While Banks is busy with the heaviness of his failure, he becomes more uncomfortable with what Uncle Philip says about the detectives,

The detectives? Those underpaid, overworked flat-feet? They wouldn't have found an elephant gone missing in Nanking Road. [...] She [Banks' mother] would have told you eventually. But we wanted to protect you. That's why *we had you believe what you did* (*Orphans*, 337) (*italics added*).

It is clear that Banks is disturbed not only because of the truth that Uncle Philip is telling, but because of the inability of the detectives in finding his father. The insulting words that Uncle Philip uses for the detectives also make him more restless. Like these unsuccessful detectives, he, himself, could not find his father, either. Later, the question that Uncle Philip asks is also a significant clue about the things he is going to tell, "How much do you know already about her [his mother]?" (*Orphans*, 338). Yet, Banks is unable to gather the clues and find the truth he has been looking for years. After being told his mother's story, Banks also learns that his mother is alive and without questioning the truth-ness of this information, he believes in it. However, Banks realizes that all he has known for years as the truth about his parents and himself, was not true. For a life time he had believed in the truth which was created for him, for his sake by his mother for whom he has been searching. Then, this Uncle Philip tells the reason for creating the truth for him as,

Because I want you to know the truth! All these years, you've thought of me as a despicable creature. Perhaps I am, but it's what this world does to you. [...] And look at me now. You despise me. You've despised me all these years, Puffin, the closest thing I ever had to a son, and you despise me still. But now do you see how the world really is? [...] How you were able to become a celebrated detective? A detective! What good is that to anyone? Stolen jewels, aristocrats murdered for their inheritance. [...] Your mother, she wanted you to live in your enchanted world for ever. But it's all impossible. In the end it has to shatter. It's a miracle it survived so long for you (*Orphans*, 346).

Uncle Philip's confession is not only for Banks but also for himself. Because of his love for Banks' mother and inability to save her, for years he could not express his feelings to anybody but himself, but now, he tells everything to Banks who has lived in a created history/past for years, too. It is also not clear if Uncle Philip is telling the truth or his own truth similar to Banks who has believed in his truth for years. As Stephen Greenblatt (1985) claims in "Invisible Bullets," that "the historical evidence is unreliable, even in the absence of social pressure, people lie readily about their most intimate beliefs. How much more must they have lied in an atmosphere of unembarrassed repression" (Greenblatt, 1985, p. 474). It is likely that Uncle Philip to comfort himself or to justify what he has done for all these years, tells his truth/his-story to Banks who is already ready to believe in what he is told without questioning anything. Banks needs to be told his past. Owing to this need, Banks goes to find his mother. Banks' going to Hong Kong without checking if the information given by Uncle Philip is true or not, is also ironical because he is a well-known and successful detective, however, Christopher Banks goes and visits his mother in a nursing home. The woman who is said to be his mother and known as Diana Roberts, "had been living in an institution for the mentally ill in Chunking since the end of the war" (*Orphans*, 354). When Banks sees his mother, she has been staying there for two years and she is unable to remember anything, which is also

ironical. After 30 years, Banks' mother does not have any hint of remembering Banks. As Banks is trying to make his mother remember himself, his mother does not give a hint of remembrance of anything. Then, Christopher says "It's Puffin" to his mother, the name she used to call her son when he was a boy years ago. Christopher sees the hints of remembrance in his mother's face as she speaks out "'Puffin,' she repeated quietly to herself, and for a moment seemed lost in happiness. Then she shook her head and said: 'That boy. He's such a worry to me'" (*Orphans*, 358). When Christopher has a critical moment with the desire of forgiveness for Puffin for his inability to find her she says, "'Forgive Puffin? Did you say forgive Puffin? Whatever for? [...] That boy. They say he's doing well. But you can never be sure with that one. Oh, he's such a worry to me. You've no idea'" (*Orphans*, 358-59).

When Christopher Banks is telling this event to Jennifer, his daughter, later, he seems to be relieved for having found his parents and the truth of his past. He can never be sure if that woman was his mother; neither is he sure of the Japanese soldier was his friend Akira. In his journey to his past, it is not clear if his memories lead him to find the formulated truth in his formulated past or if he leads the past by remembering and forgetting what he wants and reshaping his memories as well as the truth he wants to believe in.

At the end of the novel, the historical setting gains more importance in terms of private and public histories. As mentioned before, there are two significant historical settings in the novel; the novel starts with the Sino-Japanese War in colonial period, which represents the past in the novel. The novel ends in the post-colonization period after China won its freedom, which represents the present in the novel. However, very similar to the conflict in real time and the imagined time, past and present, now and then, here and there, the historical settings are also intermingled for Banks and he is looking from his memory disregarding all the documents, evidence, places and time for his personal history often imagined truths.

Conclusion

It is conclusive that New Historicists claim that it is almost impossible to talk about history as a grand-narrative and one absolute truth that is true for everyone. Yet, this does not mean that New Historicism denies the idea of grand-narrative, but it denies the totalisation and objectivity of grand-narratives, and for the New Historicists, every piece of work can be a grand-narrative. New Historicism also underlines the indistinct line between private and public histories and points out the idea that public history can be inscribed in the private histories of people and private histories can (re)shape public histories told. Thus, the clash between the public and private histories proves the various subjective representations of multiple histories by depending on memory and concept of time.

To conclude, the novel clearly reflects the problematic nature of representation(s) of history by challenging the grand-ness of history by giving multiple versions of the past events depending on the narrator's perspective and understanding of the past, and thus to highlight the fact that history is a human construct as can be clearly seen through the protagonist's private history which is also interrelated with public history. The same past event can be narrated in various ways depending on the narrators' viewpoints and understanding of the events, which questions the understanding of history as a grand-narrative. Christopher Banks' history is formulated and reformulated by his memories and when he encounters a different version of history, what he has believed for thirty years is deconstructed and reconstructed. In the end, in spite of what he has been told to him about his past, Christopher Banks has not solved the mystery of his life as well as his parents because of his attachment to his memories, which are to him the only documents about his past.

Works Cited

- Adanur Doğan, Evrim (2006). "New Historicism and Renaissance Culture," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, Sayı 45/1.
- Christensen, Tim (2008). "Kazuo Ishiguro and the Orphanhood" 6 February 2015. Web. <http://seas3.elte.hu/anachronist/2008Christensen.pdf>
- Finney, Brian (2006). *English Fiction since 1984: Narrating a Nation*. New York: Palgrave Macmillian.
- Greenblatt, Stephen (1985). "Invisible Bullets: Renaissance Authority and Its Subversion." *Political Shakespeare: New Essays in Cultural Materialism*. Ed. Jonathan Dollimore, Alan Sinfield, and Raymond Williams. Manchester: Manchester UP. 18-47.
- Greenblatt, Stephen (1990). *Learning to Curse: Essays in Early Modern Culture*. London: Routledge.
- Greenblatt, Stephen (1996). "Resonance and Wonder." Kiernan Ryan. Ed. *New Historicism and Cultural Materialism: A Reader*. London: Arnold.
- Hutcheon, Linda (1989). *The Politics of Postmodernism*. New York: Routledge.
- Ishiguro, Kazuo (2000). *When We Were Orphans*. London: Faber & Faber.
- Ishiguro, Kazuo and Oe Kenzaburo (1991), "The Novelist in Today's World: A Conversation", *Boundary*, 18/3: p.115.
- Jameson, Fredric (1993). *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham: Duke UP.
- Janik, Del Ivan (1989). "History and the 'Here and Now': The Novels of Graham Swift." *Twentieth-Century Literature* 35: 74-88. 27.08.2014.
- Mason, Gregory (1989). "An Interview with Kazuo Ishiguro." *Contemporary Literature* 30: 334-47.
- Montrose, Louis A. (1989). "Professing the Renaissance: The Poetics and Politics of Culture" *The New Historicism*. Ed. H. Aram Veenser. New York: Routledge.
- Ristaino, Marcia R (1987). *China's Art of Revolution: The Mobilization of Discontent, 1927 and 1928*. Durham: Duke University Press.
- Veenser, H. Aram (1989). *The New Historicism*. New York: Routledge.
-

GEOGRAPHY

Türkiye’de Suriyeli Sığınmacı Algısı: Gaziantep Şehri Örneği

Perception of Syrianrefugees in Turkey: Case of Gaziantep City

Mehmet Emin SÖNMEZ*
Fatih ADIGÜZEL**

Öz

Son yıllarda artan şiddet ve savaş ortamından dolayı dünyadaki sığınmacı sayısı hızla artmaktadır. Bu durumundan en fazla etkilenen ülkelerin başında ise Türkiye gelmektedir. Özellikle Suriye iç savaşı Türkiye’nin sınır kentleri başta olmak üzere büyük şehirlerine hızlı bir sığınmacı akını yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum Suriyeli sığınmacılar kadar Türkiye halkını da yakından ilgilendirmektedir. Fakat Türkiye’de sığınmacılar kendi başlarına bir problem olarak görülmekte ve sorunun çözümü için sadece sığınmacılar üzerine odaklanılmaktadır. Hâlbuki aynı mekânı paylaşmalarından dolayı sığınmacı ve yerel halkın etkileşiminin karşılıklı ele alınması gerekmektedir. Nitekim uyumlu bir sosyal ve kültürel ortamın yaratılması için sığınmacılar kadar yerel halka da büyük görevler düşmektedir. Bu durum sığınmacılar ile ilgili sorunların çözümü için yerel halkla ilgili çeşitli bilimsel çalışma yapmayı ve politikalar geliştirmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu toplumsal konuya bilimsel katkı sağlamak amacıyla yapılan bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşların Suriyeli sığınmacılar ile ilgili algılarının ne olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmadaönemli ölçüde sığınmacı barındıran Gaziantep şehri örneklem alanı olarak seçilmiştir. Şehirde farklı cinsiyet, yaş, meslek, mahalle ve gelir düzeyine sahip Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıyla rastgele örneklem yöntemiyle anket ve mülakat yapılmıştır. Dolayısıyla çalışmada hem nicel hem de nitel araştırma yönteminden faydalanılmıştır. Böylece çalışmanın güvenilirliği daha da arttırılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre Gaziantep şehrinde sosyal, kültürel, ekonomik düzeydeki farklılıklara bağlı olarak sığınmacılar ile ilgili algının da farklılaştığı belirlenmiştir. Şehir genelinde sığınmacıların varlığını olumsuz karşılayanların oranı ise % 45 civarındadır.

Anahtar Kelimeler: Suriyeli Sığınmacılar, Gaziantep Şehri, Çapraz Sorgulama, Türkiye’deki Sığınmacı Algısı.

Abstract

Due to the increasing of violence and war, the number of refugees in the world is rapidly increasing in recent years. Among countries, Turkey is the most affected one from this situation. The Syrian civil war has led a rapid refugee influx to major cities of Turkey’s border. As Syrian refugees, this case is closely related to the people live in Turkey. Refugees in Turkey are seen as a problem on their own and it is only focused on refugees for the solution. Due to sharing the same place, refugees and interaction of local people must be dealt with an entirely. As a matter of fact, refugees as well as local people have great responsibility in order to create a social cohesion and cultural environment. In this case, there should be various scientific studies on the local people and some policies should be improved at the same time in order to solve the problems which are related to refugees. This study aims a scientific contribution to this social issue and try to determine what the perception of citizens of the Republic of Turkey about Syrian refugees is. Case of Gaziantep, which mostly hosting refugees, is selected as the sample. In this context, by random questionnaires and interviews with citizens of the Republic of Turkey from the point of view of their differences of sex, age, job, district and income levels were conducted. Therefore, both of quantitative and qualitative research methods were utilized. Thus, the reliability of studying is enhanced a lot. In regard to the findings in this study, perceptions about refugees have been determined that differentiation due to differences in social, cultural, and economic levels in Gaziantep. Across the city, the rate of negative thoughts for the presence of refugees is around 45 %.

Keywords: Syrian Refugees, Gaziantep City, Cross Examination, Perception of Refugees in Turkey.

Giriş

Ortadoğu’daki savaş, çatışma ve huzursuzluk ortamı yanında Türkiye’nin göçmenler için Avrupa Kıtasına geçişte kullanılan Transit ülke olması nedeniyle Türkiye dünya ve bölge genelinde azımsanmayacak ölçüde göçmen alan ülke konumuna gelmiştir(Sirkeci, Yüceşahin ve Şeker, 2015, s. 2). IOM verilerine göre 2015 yılı itibariyle Türkiye’de 2.964.916 göçmen bulunmaktadır. Bu rakam Türkiye’nin 2015 yılına ait nüfusunun yaklaşık % 3,8’ini oluşturmaktadır(IOM, 2016). 2015 yılın Temmuz ayında, Türkiye’deki mevcut göçmenlerin %

* Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, eminsonmez@gantep.edu.tr.

** Öğretim Görevlisi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Gölhisar MYO, fadiguzel@mehmetakif.edu.tr

60,8'ini (1.805.255) son 5 yılda yoğun bir şekilde göç etmiş olan Suriyeli vatandaşlar oluşturmaktadır (UNHCR, 2016). Nitekim bu göçmenler Türkiye geneline homojen dağılmayıp genelde Türkiye-Suriye sınırındaki belli iller ile büyükşehirlerde kümelenmiştir. Sığınmacıların yoğun yaşadıkları bu alanlarda iş imkânlarının azalması, kira fiyatlarının artması gibi ekonomik rahatsızlıklar ile sosyal-kültürel farklılıklar ortaya çıkmıştır. Özellikle Gaziantep şehrinde genelde ekonomik temelli rahatsızlık göze çarpmakla beraber sosyo-kültürel anlaşmazlıklar da yaşanmaktadır. Bu zıtlıklar başat kültür ile göçle gelen ve azınlık durumundaki kültür arasındaki uyumluluk ve farklı kültürlerle sahip bireylerin kültürlenmenin gerçekleşme düzeyi ile yakından ilişkilidir.

Kültürlenme sürecinde birden fazla kültür aynı anda etkili olduğu için kültürler arası geçiş kolay değildir. Çünkü geçiş evresi aynı zamanda değişim gerektirmektedir. Bu sürecin başında birey sosyal rol ve statüleriyle ilişkisini kesmekte dolayısıyla geçmişinden ayrılma dönemine girmektedir. Daha sonra yeni rollere uyum sağlamak için adapte olma süreci başlar ve değişim gerçekleşir. Son evrede ise birey yeni rolü ve statüsü ile bütünleşmekte ve kültürel uyum gerçekleşmektedir (Montreuil ve Bourhis, 2001). Buna karşılık özellikle kültürleşmenin ilk karşılaşma evrelerinde azınlık grup üyeleri kendi durumları veya ait olduğu kültür grubunun durumu ile diğer grup veya grup üyelerinin durumlarını karşılaştırma eğilimine girerler ve genelde olumsuz yargılara varırlar (Meşe, 1999; Aliyev ve Öğülmüş, 2016). Gruplar arası bu tür olumsuzluklarla baş etmede kültürleşme stratejilerinden hangisinin benimsendiği son derece önemlidir. Gruplar arasındaki ilişkilerin gelişimi bilimsel olarak *çok kültürlülük*, *eritme potası*, *ayırma* ve *dışlama* olarak adlandırılan stratejiler başlığı altında tanımlanmıştır. Bu stratejilerden *ayrılma* stratejisi desteklediğinde *ayırma* (segregation), baskın grup tarafından göçmen grupların *marjinalleşmeler* idayattılıyorsa *dışlama* (exclusion), *kültürel çeşitlilik* destekleniyorsa uyumu temsil eden *çok kültürlülük* (multiculturalism) olarak adlandırılan stratejiler ve sonuçlar ortaya çıkmaktadır (Berry, 1997, s. 10). Bütünleşme, ayrılma ve asimilasyon stratejileri ile paralel olmasına rağmen son iki strateji ise marjinalleşmenin farklılaşmış bir şekli olarak değerlendirilir. Baskın toplumun göçmenlere karşı olan bütünleşme, bireycilik stratejileri göçmenleri olumlu değerlendirerek kabul ederken asimilasyon, ayrımcı ve dışlayıcı stratejiler ise göçmenleri görmezlikten gelir veya inkâr edebilir (Van Oudenhoven, Ward ve Masgoret, 2006; Şeker, 2015, s. 17). Bu durum daha çok azınlık grubun başat kültür bireyleri ve mevcut siyasi iktidar tarafından nasıl algılandığı ile çok yakından ilişkilidir. Bu konuda göçmen gruplarla gerçekleştirilen çalışmalarda bütünleşme stratejisinin daha fazla tercih edildiği aynı zamanda uyumu da en yüksek düzeyde kolaylaştıran kültürleşme stratejisi olduğu; bunu ayrılma stratejisinin izlediği ortaya konulmuştur. Marjinalleşmenin ise en az tercih edilen strateji olduğu gözlenmiştir. Kültürleşme sürecinin sadece göçmen deneyimleri ile bağlantılı ele alınması yeterli değildir. Çünkü iki grubun etkileşimi sonucu karşılıklı bir değişim süreci yaşanmaktadır (Şeker, 2015, s. 16). Eğer yerleşilen toplumla bireyin köken toplumunda edindiği kültürel özellikler uyuşmazsa, kültürel mesafe artar ve bireyi kültürlenme sürecinde olumsuz etkiler. Bireyin ya da grubun tercih ettiği kültürlenme stratejisinin baskın grup tarafından kabul edilip edilmemesi kültürlenme süreci açısından önemlidir (Aliyev ve Öğülmüş, 2016). Kültürlenme sürecinde en önemli sorunlardan biri kültürler arası çatışmadan kaynaklı kültürlenme stresinin ortaya çıkmasıdır (Romero ve Roberts, 2003, s. 173). Kültürleşme stresinin, sosyo-demografik özellikler, göç öncesi deneyimler, baskın toplumun sosyal bağlamı, göç sonrası *kültürleşme deneyimi* ve kültürleşme kazanımları gibi farklı taraftarları bulunmaktadır. Yapılan farklı çalışmalarda düşük sosyo-ekonomik durum, kültürel çeşitliliğe baskın toplumun yaklaşımı, yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, dil yeterliliği, bilişsel stiller ve kültürler arası deneyimlerin de ayrıca *kültürleşme stresini* etkilediği görülmüştür (Şeker, 2015). Ayrıca göçmenlerle beraber ulus-devletlerde fiziksel sınırlara bağlı olmayan bir toplum oluşmakta ve bu toplum küresel yapı içerisinde kendi ağlarını oluşturarak göçmen sirkülasyonunu çeşitli formlarda devam ettirmekte ve kaynak ülkeyle

bağlarını koparmamaktadır(Marfleet, 2006'ya atfen O'Neill, 2013, s. 75). Bu durum resmi rakamlarla yaklaşık 2 milyon Suriyeli sığınmacı barındıran Türkiye'nin sığınmacılara yönelik ciddi politikalar üretmesini de güçleştirmektedir. Özellikle İstanbul, Gaziantep, Hatay, Kilis ve Şanlıurfa gibi belli illerde ve alanlarda yoğunlaşmış olan Suriyeli sığınmacıların köken kültürlerinden sıyrılmaları ve yerel halkın bu kültürü özümsemesini güçleştirmektedir.

Çalışmada yaklaşık 300 bin Suriyeli sığınmacıya ev sahipliği yapan Gaziantep şehri ele alınmıştır. Şehirde sığınmacıların özellikle düşük gelirli gecekondu alanlarında yoğunlaşmış olması (Şönmez, 2016: 396) sığınmacılar ile yerel halk arasındaki etkileşimi ve dolayısıyla toplumsal entegrasyonu da güçleştirmektedir. Entegrasyondaki eksiklikler ise Gaziantep şehrinde sığınmacılara yönelik olumsuz algının oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada Gaziantep şehrindeki Türk vatandaşların Suriyeli sığınmacılara karşı algıları, olumsuz algılarının altındaki nedenler ve bu algıların ilerde kültürel stratejilerden hangisine evrilebileceğiidelenmiş ve tartışılmıştır. Şehrin sosyal, kültürel, ekonomik ve demografik özellikleri dikkate alındığında bu çalışmada Gaziantep şehri ile ilgili elde edilecek bulguların Türkiye'yi de kabaca özetleyeceği düşünülebilir.

Materyal ve Yöntem

Çalışmada 310 kişi ile anket yapılmış ve 10 kişi ile yüz yüze mülakat gerçekleştirilmiştir. Anketler Surveey programında değerlendirilmiş ve çapraz tablolamaya tabi tutulmuştur. Yüz yüze mülakatlardan elde edilen veriler ise kodlama yapılarak değerlendirilmiştir. Anket ve mülakata katılan bireylerin dağılımı büyük ölçüde şehrin genel demografik, sosyal, kültürel ve ekonomik dağılımına uyacak şekilde belirlenmiştir. Gaziantep şehrinin arazi rayiç bedelleri, kira giderleri ve gözlemler dâhilinde ele alındığında üç farklı bölgeye ayırmak mümkündür. Bunlardan gelir düzeyi yüksek olan alanlar dikkate alındığında,örneğin şehrin sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan en ileri kesiminin yaşadığı İbrahimli Bölgesi (Şekil 1'de 2 nolu alan) aynı zamanda şehir nüfusunun yaklaşık % 15'ini oluşturmaktadır. Bu bölgede uygulanan anket oranı % 19 civarındadır. Şehrin sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan orta gelirli kesimi ise Karataş Bölgesinde yaşamaktadır. Toplam nüfusun yaklaşık % 25'inin yaşadığı Karataş bölgesinde (Şekil 1'de 1 nolu alan),anketlerin yaklaşık % 30'u yapılmıştır. Geriye kalan nüfusun yaklaşık % 55'i şehir çekirdeğinin çevresinde kümelenmiş ve daha çok 1990'lı yıllardan sonra ortaya çıkmış Karşıyaka ve Cumhuriyet merkezli kenar mahallelerde yaşamaktadır. Gelir seviyesi daha çok 2 bin TL'nin altında olan bu bölgede altyapı, çevre kirliliği ve sosyo-kültürel faaliyetler son derece düşüktür ve kabaca Karşıyaka-Cumhuriyet-Gazikent (Şekil 1'de 3,4,5nolu alan) Bölgesi olarak adlandırdığımız bu alanda yaşamaktadır. Çalışmada yapılan anketlerin yaklaşık % 51'i bu mahallelerde uygulanmıştır. Böylece ankete katılanların şehrin genel demografik yapısına uygunluğu sağlanmıştır.

Anketler ve görüşmeler mahalle ve şehrin genel sorunları özelinde ele alınmıştır. Nitekim uygulanan anketin başlığı *Gaziantep Şehrinin Geneli ve Mahalle Sorunlarının Belirlenmesi* başlığı altında düzenlenmiştir. Bu başlıkta *Suriyeli Sığınmacılar* sözcüğünün kullanılmamasındaki temel amaç anket ve mülakata katılanların zihinlerinde bir ön yargı oluşturmamaktır. Çünkü *Suriyeli Sığınmacı algısı* birçok bireyin birlikte yaşama deneyiminden ziyade duyum ve medyadan kaynaklanmaktadır. Böylece sığınmacılara karşı vatandaşların *algısını* ele alan bu çalışmada çok daha objektif sonuçlar elde edilmiştir.

Tablo 1. Meslek gruplarına göre ikamet edilen mahalledeki sorunların çapraz tablolama analizi (%).

Yaşadığınız mahalledeki en önemli sorunlar nelerdir?								
Meslek Grubu	Ekonomik Sorunlar	Güvenlik	Sığınmacılar	Çevre Kirliliği	Sosyal-Kültürel Eksiklikler	Altyapı	Çarpık Kentleşme	Ulaşım
Memur	6	14	18	18	6	11	9	18
İşçi	15	11	19	16	11	11	6	11
Esnaf	8	11	19	19	7	14	8	14
Emekli	11	17	23	17	6	14	3	9
İşsiz	18	18	18	17	10	7	5	7
Ev hanımı	16	10	20	16	11	9	6	12
Öğrenci	13	9	20	16	17	12	2	11

Gaziantep şehri geneline baktığımızda sığınmacıları en büyük sorun olarak gören meslek grubu esnaflardır. Esnafların % 55'i, işsizlerin % 53'ü, öğrencilerin % 52'si, işçilerin % 45'i, memurların % 44'ü ve ev hanımlarının % 42'si Suriyeli sığınmacıları Gaziantep şehrinin genel sorunlarının en önemli nedeni olduğunu düşünmektedirler (Tablo 2).

Tablo 2. Meslek gruplarına göre Gaziantep şehri genelindeki sorunların çapraz tablolama analizi (%).

Sizce Gaziantep şehrinin en büyük sorunu aşağıdakilerden hangisidir?						
Meslek Grubu	Alt Yapı	Ekonomik Sorunlar	Sığınmacılar	Çevre Kirliliği	Ulaşım	Çarpık Kentleşme
Memur	10	24	44	0	15	7
İşçi	4	35	45	6	6	4
Esnaf	13	14	55	6	6	6
Emekli	5	52	28	5	5	5
İşsiz	0	22	53	8	4	13
Ev hanımı	2	41	42	5	3	7
Öğrenci	6	13	52	6	3	20

Sığınmacıların sorun olma sebeplerine baktığımızda en önemli nedenin kira fiyatlarındaki artış olduğu görülmektedir. Kira fiyatlarındaki artış nedeniyle sığınmacıları sorun olarak görenler arasında ilk sırayı emekliler almaktadır. Emeklilerin yaklaşık % 52'si, ev hanımlarının % 50'si, işçilerin % 41'i, memurların % 40'ı, öğrencilerin % 37'si ile işsizler ve esnafların % 27'si kira fiyatlarındaki artıştan sığınmacıları sorumlu tutmaktadır. Sığınmacıları sorun olarak görme nedenlerinden bir diğeri de suç oranlarının artmasıdır. Suç oranında artışı mültecilere bağlayanlar arasında ilk sırada memurlar yer almaktadır. Memurların % 34'ü, esnafın % 20'si, emekli ve öğrencilerin % 16'sı, işçilerin % 15'i ve işsizler ile ev hanımlarının % 13'ü suç oranlarındaki artış ile Suriyeli sığınmacılar arasında ilişki olduğunu düşünmektedir. Sığınmacıların işsizliğe neden olduklarını düşünenler arasında ise ilk sırayı işsizler almaktadır. İşsizlerin % 21'i, işçilerin % 18'i, ev hanımlarının % 14'ü, esnafın % 13'ü, memurların % 12'si, öğrencilerin % 6'sı ve emeklilerin % 5'i Gaziantep şehrindeki işsizliğin Suriyeli sığınmacılardan kaynaklandığını düşünmektedir. Sığınmacıların toplumsal çatışmaya neden olduklarını düşünenlerin başında ise öğrenciler gelmektedir. Öğrencilerin % 21'i, işsizler ve esnafın % 13'ü, emeklilerin % 11'i ev hanımlarının % 7'si işçilerin % 6'sı memurların % 2'si sığınmacıların toplumsal çatışmaya neden oldukları kanaatinde dirler. Bunun yanında sığınmacıları sorun olarak görmeyenlerin oranı da yüksektir. Sığınmacıları sorun olarak görmeyenler arasında ilk sırayı esnaflar almaktadır. Bunları sırasıyla işsizler, öğrenciler, işçiler, emekliler, ev hanımları ve memurlar takip etmektedir.

Tablo 3. Meslek gruplarına göre sığınmacıların sorun olmasının nedenlerinin çapraz tablolama analizi (%).

Yaşadığınız mahallede en büyük sorun sığınmacılar ise sebebi nedir?					
Meslek Grubu	İşsizlik	Kira Fiyatlarının Artması	Suç Oranlarının Artması	Toplumsal Çatışma	Sorun Olarak Görmüyorum
Memur	12	40	34	2	12
İşçi	18	41	15	6	20
Esnaf	13	27	20	13	27
Emekli	5	52	16	11	16
İşsiz	21	27	13	13	26
Ev hanımı	14	50	13	7	16
Öğrenci	6	37	16	21	20

Sığınmacılar ile ekonomik düzey (kira bedelleri üzerinden) arasındaki ilişkide de ciddi farklılıklar göze çarpmaktadır. Mahalleler özelinde 250-500 TL aralığında kira ödeyenlerin % 21'i, 501-1000 TL kira ödeyenlerin % 23'ü ve 1000 TL üzeri kira ödeyenlerin sadece % 4'ü sığınmacıları önemli bir sorun olarak görmektedir (Tablo 4).

Tablo 4. Kira bedeline göre sığınmacıların sorun olmasının nedenlerinin çapraz tablolama analizi (%).

Yaşadığınız mahalledeki en önemli sorunlar nelerdir?								
Kira Bedeli	Ekonomik Sorunlar	Güvenlik	Sığınmacılar	Çevre Kirliliği	Sosyal-Kültürel Eksiklik	Altyapı	Çarpık Kentleşme	Ulaşım
250-500 TL	18	16	21	15	9	5	8	8
501-1000 TL	12	8	23	16	11	14	3	13
1000 TL ve üzeri	8	12	4	12	12	12	12	28

Gaziantep şehri genelinde ise sığınmacılar çok daha büyük sorun olarak görülmektedir. 250-500 TL aralığında kira bedeli ödeyenlerin % 49'u, 501-1000 TL aralığında kira ödeyenlerin % 47'si ve 1000 TL üzeri kira ödeyenlerin % 51'i sığınmacıları şehirdeki en önemli sorun olarak görmektedir (Tablo 5).

Tablo 5. Kira bedeline göre sığınmacıların sorun olmasının nedenlerinin çapraz tablolama analizi (%).

Sizce Gaziantep şehrinin en büyük sorunu aşağıdakilerden hangisidir?						
Kira Bedeli	Altyapı	Ekonomik Sorunlar	Sığınmacılar	Çevre Kirliliği	Ulaşım	Çarpık Kentleşme
250-500 TL	4	28	49	10	1	8
501-1000 TL	4	30	47	4	6	9
1000 TL ve üzeri	12	25	51	0	12	0

Yaşadıkları mahalledeki sığınmacılar ile ilgili sorunların kaynağı ve ekonomik düzey arasındaki ilişkiye baktığımızda meslek gruplarında olduğu gibi bu ilişkide de ilk sırayı kira fiyatlarındaki artış olduğu belirtilmiştir. Fakat bu durum da gelir seviyesine bağlı olarak farklılık göstermektedir. Örneğin 250-500 TL kira bedeli ödeyenlerin % 61'i ve 501-1000 TL arasında kira ödeyenlerin % 47'si kira fiyatlarındaki artıştan dolayı sığınmacıları sorun olarak görmektedir. Buna karşılık 1000 TL üzeri kira ödeyenlerin sadece % 12'i sığınmacıları mahallelerinde önemli bir sorun olarak görmekte ve bu sorunun nedenini kira fiyatlarındaki artış olarak belirtmektedir. 1000 TL üzeri kira ödeyenlerin geriye kalan % 88'i ise sığınmacıları mahallelerinde bir sorun olarak görmemektedirler (Tablo 6).

Tablo 6. Kira bedeline göre sığınmacıların sorun olarak görülüp-görülmediğinin çapraz tablolama analizi (%).

Yaşadığınız mahallede en büyük sorun sığınmacılar ise sebebi nedir?					
Kira Bedeli	İşsizlik	Kira Fiyatlarının Artması	Suç Oranlarının Artması	Toplumsal Çatışma	Sorun Olarak Görmüyorum
250-500 TL	13	61	15	5	6

501-1000 TL	25	47	18	6	4
1000 TL ve üzeri	0	12	0	0	88

Anket verilerinin genelinde ise mahalledeki sorunların başında sığınmacıların geldiğini düşünenlerin oranı % 18,28'dir. Şehir genelinde bu oran % 44,35 gibi çok daha yüksek seviyelere çıkmaktadır. Kira fiyatlarındaki artış ise sığınmacıların sorun olarak görülmesindeki temel neden olarak görülmektedir. Nitekim ankete katılanların % 39,69'u kira fiyatlarındaki artışı sığınmacılara bağlamaktadır. Sorun olarak görmeyenlerin oranı ise % 19,03'tür. Suç oranındaki artışı sığınmacılara bağlayanların oranı ise % 17,74 seviyelerindedir. Ankete katılanların % 14,51'i ise işsizliğe sebep oldukları gerekçesiyle sığınmacıları sorun olarak görmektedir. Sığınmacıların toplumsal çatışmaya neden olduğunu ve bu yüzden sorun olarak gördüğünü belirtenlerin oranı ise en düşük olup, % 9,03'tür (Tablo 7).

Tablo 7. Sığınmacıların sorun olarak görülmesinin mahalleler, Gaziantep şehri genelindeki nedenleri (%).

Mahallenizin en önemli sorunu nedir?	Sayı		Oran	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Ekonomik sorunlar	42	13,45		
Güvenlik yetersizliği	38	12,12		
Sığınmacılar	57	18,28		
Çevre kirliliği	49	16,01		
Sosyal-Kültürel eksiklikler	33	10,67		
Altyapı yetersizliği	34	11,12		
Çarpık kentleşme	20	6,34		
Ulaşım	37	12,01		
Gaziantep şehrinin en önemli sorunu nedir?	Sayı		Oran	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Altyapı yetersizliği	17	5,5		
Ekonomik sorunlar	93	30,09		
Sığınmacılar	137	44,35		
Çevre kirliliği	17	5,5		
Ulaşım	20	6,47		
Çarpık kentleşme	25	8,09		
Sığınmacılar sorun ise sebebi nedir?	Sayı		Oran	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran
İşsizlik	45	14,51		
Kira fiyatlarının artması	123	39,69		
Suç oranlarının artması	55	17,74		
Toplumsal çatışma	28	9,03		
Sorun olarak görmüyorum	59	19,03		

Tablo 7 dikkate alındığında sığınmacıların mahalle özelinde sorun olarak görülme oranının şehir geneline göre çok düşük olduğu görülmektedir. Sorun olarak görülmesinin altında yatan temel etkenin ise kira fiyatlarındaki artış olduğu belirlenmiştir. Kira fiyatlarındaki artıştan en fazla düşük gelirlilerin etkilendiği görülmektedir.

Yüz yüze yaptığımız görüşmelerde ise “*Oturduğunuz mahalle ve Gaziantep şehrinin en önemli sorunu nedir?*” sorusu sorulmuştur.

Buna göre;

(G1): “*En fazla maddi sorunlar ve gençlerin yetişme tarzı beni rahatsız ediyor özellikle madde bağımlılığı beni rahatsız ediyor. Şehirde ise hava kirliliği ve trafik beni en fazla rahatsız etmektedir. İnsan akşamları soba dumanından dışarı çıkamıyor. Bir de su sorunu var, su parası çok ödüyoruz...*”

(G2): “*Güvenlik sorunu olabilir. Şehir de dâhilse, bence eğitim çok sorunludur. Bir de gençler televizyonlara çok bakıyor, modelleri yok, Türk geleneklerine göre bir model yok. Ayrıca trafik, tramvay her tarafı mahvetti...*”

(G5): “*İşsizlik en önemli sorunlardan. Çocuklar okuyor ama iş bulamıyor. Devletin bu konudaki politikaları eksik. Ayrıca altyapı eksik, en ufak bir kar yağışında şehir felç oluyor. Belediye yolları bir yapılıp bir kaldırılıyor. Yazık devletin parasına. Tarif de önemli bir sorundur. Geremediği sürece araç kullanmıyorum...*”

(G6):“Çarpık kentleşme ve trafik en önemli sorunların başında gelmektedir. Özellikle şehir merkezine gidemiyoruz. Çok sıkışık. Çevre kirliliği önemli boyutlara ulaştı. Kültür varlıkları kısmen korunuyor ama kültürel aktiviteler yetersiz, büyükşehir olan Gaziantep’e yakışmıyor...”

(G8):“Trafiktir. Yani ulaşım. Bunun yanında sosyal hayat sıfırdır. Değişiklik yok. Her şey geriye gidiyor. Şehrin havası çok kirli, özellikle soba dumanı. Bunlar denetlenmiyor da. Eğitim sorunu var. Çocukların ve gençlerin sosyal aktivitelerini yapabileceği alan kısıtlı. Bu suç oranlarını arttırıyor bence...”

Fakat görüşmecilerin hiç birinin sığınmacılara doğrudan değinmemesi üzerine “sizde mahallenizdeki ve Gaziantep şehrindeki sığınmacılar sorun mudur?” sorusu sorulmuştur.

Buna göre;

(G1):“Büyük sorun, yani onların yüzünden insanlar kiralık ev bulamıyor, oturamıyor. İş konusu, Türkler 50 kâğıda çalışıyorsa, bunlar 20 kâğıda çalışıyor. Adam geliyor dükkân açıyor, maliyesi yok, vergisi yok, kirayı veriyor, işletiyor. Kendi dükkânlarından ve kendilerinden alışveriş yapıyorlar. Resmen ayrımcılık yapıyorlar. Evimin önündeki parkta erkekleri nargileyi alıp, uzanıyor, yatıyorlar. Parka gidemiyoruz, evin önü hem de. Kadına da saygıları yok erkeğe de.”

(G2):“Ailelerin bozulmasına sebep oluyorlar. Bizim ahlakımızı bozuyor, ikinci evlilikler fazla oluyor, olmaz bize göre değil. Parklarda Suriyelilerden bize yer kalmıyor. Hastanelerde yer yok. Yaşadığım bir tartışma falan yok ama onlarla. Çocuklarım iş bulamıyor.”

Çocuklarımız inşaatta çalışır mı, sığınmacılar genelde o işlerde çalışır? Sorusuna;

(G2):“Hayır benim çocuklarım inşaata çalışmaz, okudukları için çalışmaz. Benim çocuklar inşaat işi temelinden de yetişmemişler. Bir de bu Suriyeliler dükkân açıyor, levhaları hep Arapça, yahu Türkiye’de miyiz, Suriye’de mi?”

(G3): “Sığınmacıların yaşadığı bölgede oturmak istemiyorum. Özellikle çocuklarımın onlardan uzak durması için daha pahalı bir yere taşındım.”

(G5): “Artık eskisi gibi parka gitmiyoruz, her taraf Suriyeli dolu, geçen bir bayan arkadaş geç saatte beni aradı ve sokaklarda çok Suriyeli var diye gidip kendisini almamı istedi, gece gece gidip kızı aldım. Param olsa oturduğumuz mahallede 1 gün kalmam.”

(G6): “Kültür uyumsuzluğu var, onlara genelde 11-12-1-2’ye kadar parklarda bize ters geliyor. Ne kadar Müslüman da olsa bizle bir kültür uyumsuzluğu var. Hiç saygıları yok. Edep falan yok bunlarda. Hastanede aynı koşu yatan hastaya saygıları yok, hiç demiyorlar insanlar rahatsız oluyor mu, bağırarak konuşuyorlar.”

(G8): “Suriyelilere yapılan yatırım, kendi vatandaşımıza yapılmıyor. Kendi vatanlarına geri dönmeleri gerek. Kiralar çok arttı. Ev kiralari bin TL’nin üstüne çıktı, insanlar kirayı ödeyemiyor. 500 TL olan evi Suriyeliler yüzünden 3 katına veriyorlar. Gitsinler de rahatlasak.”

Bunun diğer bir örneğini ise kendimiz gözlemleyebilmekteyiz. Örneğin **Emlakçılar**: “Suriyelilerin olmadığı bir yer istiyorsanız bulabilirim, ama daha yüksek fiyat istiyorlar.”

Sonuç ve Tartışma

Sığınmacıların sorun olarak görülmesinde yaşam deneyimlerinden ziyade algıyla (medya ve duyular) ilişkili olduğu görülmektedir.

Anketlerden üretilen tabloların tamamında mahalleler özelinde ve şehir genelinde Suriyeli sığınmacılar en önemli sorun olarak belirlenmiştir. Aslında mahalleler geneline baktığımızda (Tablo1) sığınmacılar en önemli sorun olarak görülmele beraber(%18,28)çevre kirliliği, ekonomik sorunlar, güvenlik ve altyapı gibi diğer sorunlarla yakın seviyelerde olduğunu görmekteyiz (Tablo 7). Bu durum bireylerin yaşadıkları ortamda Suriyeli sığınmacılar ile birebir yaşadıkları sorunların düşük seviyede olduğuna önemli bir kanıttır. Fakat Gaziantep şehri genelindeki sorunlar içinde Suriyeli sığınmacıların % 50 gibi yüksek bir oranla ilk sırada yer aldıklarını görmekteyiz. Bu durum sığınmacılar ile ilgili bireysel problemlerin ve yaşanmışlık üzerinden daha düşük olduğunu fakat medya ve çevredeki duyuların algıyı önemli ölçüde yönlendirdiğini göstermektedir. Nitekim yüz yüze yapılan görüşmelerde şehrin genel sorunları üzerine konuşulurken, görüşmeciler ilk etapta çevre,

altyapı ve ekonomi gibi farklı sorunlardan bahsetmişler, fakat görüşmecilere Suriyeli sığınmacıların sorun teşkil edip etmediği sorulduğunda, görüşmecilerin çoğu bir şekilde sığınmacıların en önemli sorun olduğunu ifade etmişlerdir. Hâlbuki 10 görüşmecinin hiç biri ilk etapta sığınmacıların mahalle özelinde şehir genel sorunları arasında değerlendirmemiştir. Dolayısıyla Gaziantep'te sığınmacılar ile ilgili algının belli oranda önyargı, duyum, algıda seçicilik ve yönlendirmelerden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Örneğin Türk vatandaşlarından birçok kişi Gaziantep şehrinde araç kullanırken kuralları çiğnemekte, birçok hırsızlık olayına karışmakta, cinayet işlemekte veya toplumu rahatsız edici hareketlerde bulunmaktadır. Bu olaylara her ne kadar belli ölçüde tepki gösterilse de Suriyeli sığınmacılara gösterilen tepki çok daha kalıcı ve fazladır. Dolayısıyla bu olumsuz algı ileride daha yüksek seviyelere çıkabilir.

Gaziantep'te sığınmacılar ile ilgili sorunların başında ekonomik olanı gelmektedir.

Gerçekten de sığınmacı ve mültecilerin ekonomik politikalar açısından çeşitli olumsuz sonuçlar yarattığı bilinmektedir. Özellikle toplulukların kıt ekonomik kaynaklar için rekabet etmesi sığınmacılara karşı tutumda ve sığınmacıların ötekileştirilmesinde sorunun özünü oluşturduğu (Clark, 2008: 211) açıkça ortaya konulmuştur. Bu çalışmada da özellikle kira fiyatlarındaki artışın sığınmacılar ile bağlantılı olduğu düşünülmüş, sığınmacıların sorun olarak görülmesindeki temel neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Kira fiyatlarındaki artışa bağlı olarak gelişen tepkilerde her ne kadar haklılık payı varsa da işsizlik konusunda aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Nitekim çalışmada işsizlerin sadece % 18'i ve işçilerin % 19'u mahallelerinde yaşayan Suriyeli sığınmacıların sorun olarak görmektedir. Bunun yanında iş olanakları veya işçi ücretleri ile ilgili herhangi bir sorunu bulunmayan ev hanımları ve öğrenciler arasında bu oran mahalle bazında işsizler ve işçilere göre daha yüksek olup, % 20 civarındadır. Nitekim kıt kaynaklar rekabeti nedeniyle yerli nüfus ile yabancılar arasındaki çatışmalar sadece Gaziantep ve Türkiye'ye özgü olmayıp Avrupa'da da sorun olarak algılanmaktadır. Örneğin İngiltere'de göçmenlerin zamanla sosyal düzeni tehdit eden varlıklar olarak görülmesinde ekonomik nedenlerin etkili olduğu gözlemlenmiştir. Bunun sonucunda yabancı çalışanların da zamanla hem siyasi hem de iş yerlerinde giderek militanlaştıkları söylenmektedir (Erbaş, 2007, s. 308). Dolayısıyla devlet kurumları, STK'lar ve ekonomik kökenli özel kuruluşların bu konuya eğilmeleri zorunludur. Örneğin kira fiyatlarında yapılacak bir düzenleme sığınmacılara bakış açısını önemli ölçüde değiştirecektir. Bunun yanında sığınmacılara konut temini de düşünülebilir diğer çözümlerden biridir. Fakat yapılan çalışmalarda bu durumun da olumsuz algı yarattığı belirlenmiştir. Çünkü insani yardım dernekleri tarafından sığınmacılara/mültecilere verilen desteklerin sığınmacılara ayrıcalık olarak hissedildiği ve yerel topluluklarda gücenmelere, kızgınlıklara neden olduğu belirtilmektedir (Bakewell, 2001). Buna karşılık özellikle sığınmacılara yönelik yardımlar dış destekli ve yüksek miktarda ise yerel halk da bundan olumlu etkilenebilmektedir. Nitekim yapılan bir çalışmada sığınmacıların yerel halk tarafından algılanışı ile sığınmacıların toplumdaki ekonomik fonksiyonları arasında bir ilişki olduğu belirtilmektedir. Eğer yerel topluluğun sığınmacıların kabullenmeleri bekleniyorsa ekonomik desteğin önemli bir araç olduğu ifade edilmektedir. Afrika'da, Gana'da sığınmacılarla yerli halk arasındaki ilişkiler üzerinde yapılan bir çalışmada yerli halkın % 47'sinin sığınmacıların olumlu bir algıyla değerlendirdiğini ve bunda dışarıdan gelen ekonomik katkının ve yardımların etkili olduğu görülmektedir (Agblorti, 2006).

Gerçekten de birçok gelişmiş ülkede göçmenlerle entegrasyonun gerçekleşebilmesinde, kısa vadede göçmenlerin yaşam standardının iyileştirmeyi hedefleyen hukuksal/siyasal ve ekonomik boyutlara verilmekte olduğu görülmekte, orta vadede sosyal ve kültürel mekanizmalarca süreç iyileştirilmeye çalışılmaktadır (Türker ve Yıldız, 2015, s. 37). Bu nedenle Türkiye'de öncelikle yapılması gereken ekonomik yeterliliğin sağlanması ve bunun

Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını ihmal edilmeden uygulanmasıdır. Dolayısıyla ekonomik kökenli politikaların uygulanabilmesi için de toplumun sığınmacı algısının doğru yönlendirilmesi gerekmektedir.

Çalışma kültürlenme stratejileriyle ilişkilendirildiğinde Gaziantep şehrinde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının Suriyeli sığınmacılar ile olan ilişkilerinde ayırma ve dışlama stratejilerine yöneldiği görülmektedir.

Ekonomik temelli çeşitli sorunlar yanında kültürleşmenin önüne geçme ihtimali olan çeşitli sosyal-kültürel sorunlar da bulunmaktadır. Ekonomik temelli sıkıntıların temelinde kira fiyatları yer alırken, toplumsal entegrasyonun önündeki engeller genelde kültürel farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Kültürel farklılıkların aşılmasında sığınmacıların yerel kültürü tanınması amacıyla oryantasyona ve özellikle Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde olduğu gibi kurslara tabi tutulması mümkündür. Özellikle yerel kültürün hassasiyetlerinin iyi tanıtılması ve mültecilerin bunları doğru algılamaları son derece önemlidir. Bunun yanında sığınmacıların kültürel özelliklerinin medya, kamu kuruluşları, billboardlar ve broşürlerle tanıtılması da olasıdır. Bu durum kültürel farklılıklardan kaynaklı sorunların kartopu gibi giderek büyümesinin ve bir sorun olmasının önüne geçebilir. Fakat önlem alınmadığı takdirde kültürel ayrışma ve çatışma kaynaklı dışlama ve ayrışmaya neden olacaktır.

Çünkü;

Özellikle yaşam alanlarını ayırmada istekli olan (G3 ve G5) gibi, ekonomik temelli sorunların Suriyeli sığınmacılara bağlı olarak arttığını düşünen (G1, G2 ve G8) gibi ve kültürel uyumsuzluğu ileri süren (G2, G5 ve G6) gibi görüşmeciler Gaziantep şehri ve mahallelerindeki sorunu Suriyeli sığınmacılara bağlamışlardır. Dolayısıyla görüşme yapılan bireylerin neredeyse tamamı Suriyeli sığınmacıları kültürel veya ekonomik anlamda çeşitli sorunların temel nedeni olarak görmektedirler.

Böylece toplumun marjinalleşmeye yöneldiğini ve bu durumun ileride toplumsal ayrışmaya neden olabileceğini söyleyebiliriz. Çünkü «Gitseler de Kurtulsak» en fazla kullanılan cümlelerin başında gelmektedir. Ayrıca görüşmeciler Suriyeli sığınmacılar ile yer yer çeşitli anlaşmazlıkların yaşandığını ve kavga boyutuna dönüştüğü de beyan etmişlerdir (G1, G5, G6).

Dünyadaki siyasi kaynama devam ettikçe Türkiye'nin uluslararası göçmen tipiyle karşı karşıya kalınacağı görülmektedir. Artık uluslararası göçmenler, klasik göçmenler gibi içinde buldukları yeni topluma sosyal, ekonomik ve siyasi anlamda yatırım yapmakla kalmayıp aynı zamanda onlardan farklı olarak köken ülkelerindeki toplumun günlük yaşantısında da yer almakta ve orayı terk etmemektedirler (Yaşar, 2014, s. 16). Dolayısıyla Türkiye'nin sığınmacılara geçici gözüyle bakmaması gerekmekte ve buna yönelik uzun soluklu projeler üretmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak Gaziantep şehrinde sığınmacılara yönelik olumsuz algının büyük ölçüde yaşanmışlıktan ziyade genel kanıdan ileri geldiğini söyleyebiliriz. Bu olumsuz algı ekonomik ve kültürel kökenli sorunlar nedeniyle oluşmaktadır. Özellikle kira fiyatlarındaki artış kiracıların memnuniyetsizliğini arttırmıştır. Memnuniyetsizliğin diğer önemli sebeplerinden biri ise kültürel çatışmadır. Bu sorunların tespit edilip uzun soluklu bir planlamaya tabi tutulması zorunludur.

Kaynakça

Agblorti, S.K.M. (2006), *Refugee-Host Interaction: Case of Kisan Refugee Settlement in Ghana, Master's Thesis, Department of Geography and Tourism, University of Cape Coast, Cape Coast.*

- Aliyev , R., & Ögülmüş, S. (2016). Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Kültürlenme Düzeylerinin İncelenmesi. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 89-124.
- Bakewell, O. (2001), Refugee aid and protection in rural Africa: Working In Parallel or Cross Purposes, New Issues in Refugee Research Working Paper, No. 35. <http://www.unhcr.org/research/RESEARCH/3ae6a0d04.pdf> (accessed 5 November 2004).
- Berry, J. W. (1997). Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5-68.
- Clark, Bruce (2008), İki Kere Yabancı: Kitlemel İnsan İhracı Modern Türkiye'yi ve Yunanistan'ı Nasıl Biçimlendirdi?, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Erbaş, H. (2007). *Fark/Kimlik Sınıf*. Ankara: Eos Yayınevi.
- IOM. (2016, 5 13). *International Organisation og Migration* . 5 13, 2016 tarihinde <http://www.iom.int>: <http://www.iom.int/world-migration> adresinden alındı
- Marfleet, P. (2006). *Refugees in a Global Era*. London: Palgrave Macmillan.
- Meşe, G. (1999). *Sosyal Kimlik ve Yaşam Stilleri*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Montreuil, A., & Bourhis, R. Y. (2001). Majority acculturation orientations toward "valued" and "devalued" immigrants. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(6), 698-719.
- O'Neill, M. (2013). Re-imagining Diaspora Through Ethno-mimesis: Humiliation, Human Dignity and Belonging. O. G. Bailey, M. Georgiou, & R. Harindranath içinde, *Transnational Lives and The Media: Re-Imagining Diaspora* (s. 72-81). New York: Palgrave Macmillan.
- Romero, A. J., & Roberts, R. E. (2003). Stress Within a Bicultural Context for Adolescents of Mexican Descent. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 9(2), 171-184.
- Sirkeci, İ., Yüceşahin, M. M., & Şeker, B. D. (2015). Uyum Çalışmalarına Giriş. B. D. Şeker, İ. Sirkeci, & M. M. Yüceşahin içinde, *Göç ve Uyum* (s. 1-10). London: Transnational Press London.
- Sönmez, M. E. (2016). Suriyeli Sığınmacıların Gaziantep Şehrindeki Mekânsal Dağılışı ve Geleceği, *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, 13-14 Ekim 2016, Ankara.
- Şeker, B. D. (2015). Göç ve Uyum Süreci: Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme. B. D. Şeker, İ. Sirkeci, & M. M. Yüceşahin içinde, *Göç ve Uyum* (s. 11-26). London: Transnational Press London.
- Türker, D., & Yıldız, A. (2015). Göçmenlerde Sosyo-Psikolojik Entegrasyon Analizi. B. D. Şeker, İ. Sirkeci, & M. M. Yüceşahin içinde, *Göç ve Uyum* (s. 27-38). London: Transnational Press London.
- UNHCR. (2016, 5 13). *The UN Refugee Agency*. 5 13, 2016 tarihinde <http://www.unhcr.org>: <http://www.unhcr.org/turkey/home.php?content=648> adresinden alındı
- Van Oudenhoven, J. P., Ward, C., & Masgoret, A. M. (2006). Patterns of Relations Between Immigrants and Host Societies. *International Journal of Intercultural Relations*, 30(6), 637-651.
- Yaşar, R. (2014). *Kilis'te Sığınmacı Algısı Toplumsal Otizm ve Ötekileştirme Sürecinin İlk Görünümleri*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası.

HEALTHCARE ADMINISTRATION

Sağlık Çalışanlarının Empatik Eğilim Düzeyinin Saldırgan Davranış Düzeyleri İle İlişkisi*

The Relationship Between Aggressive Behavior And Empathic Tendency Levels Of Health Workers

Mehmet KILINÇ**
Ayhan ULUDAĞ***

Öz

Günümüzde bireylerin eğitim seviyelerinin yükselmesi ile birlikte artan kaliteli sağlık hizmetleri talebi, sağlık sektörünü daha fazla rekabete itmektedir. Sağlık sorunlarının neticesinde, içerisinde buldukları durumu kabullenmeye başlayan hasta ve yakınlarının endişe ve kaygıları yerini öfkeye bırakabilmektedir. Sağlık çalışanlarının bu öfkeyi ele alma biçimi verilen hizmetin kalitesini belirlemektedir. Çalışanların empatik eğilim ve saldırganlık düzeyi bu noktada önem kazanmaktadır. Hasta ve yakınlarının öfkelerine karşı saldırgan davranış sergilemeden empatik iletişime geçebilmek, düşük saldırganlık düzeyi ve yüksek empatik eğilim gerektirmektedir. Saldırgan davranış düzeyi yüksek, empatik eğilim düzeyi düşük sağlık çalışanlarının, öfkeli olmayan hasta ve yakınlarını da öfkelenendirme, sağlıkta şiddet olaylarına sebep olma ve verilen hizmetten duyulan memnuniyeti azaltma olasılığı da yüksektir. Araştırma sağlık çalışanlarının empatik eğilim ve saldırganlık düzeyini belirlemek ve birbirleriyle olan ilişkilerini saptamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın örneklemini Konya Numune Hastanesi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Konya Eğitim ve Araştırma Hastanesi ile Beyhekim Devlet Hastanesinde çalışan 428 sağlık çalışanı oluşturmaktadır. Verilerin toplanmasında araştırmacı tarafından hazırlanan kişisel bilgi formu, Dökmen tarafından geliştirilen Empatik Eğilim Ölçeği ve Buss ve Perry tarafından geliştirilen saldırganlık ölçeği kullanılmıştır. Analizlerde sonuçlar %95'lik güven aralığında, 0,05 (p<0,05) anlamlılık düzeyinde değerlendirilmiştir. Bu çalışmada Empatik Eğilim Ölçeğinin Cronbach's Alpha katsayısı 0,84, Saldırganlık Ölçeğinin Cronbach's Alpha katsayısı 0,92 bulunmuştur. Saldırganlık Ölçeği alt boyutlarının Cronbach's Alpha katsayısı ise fiziksel saldırganlık 0,84, sözel saldırganlık 0,62, düşmanlık 0,77 ve öfke 0,79 olarak bulunmuştur. Araştırma bulgularına göre sağlık çalışanlarının empatik eğilim toplam puan ortalaması 66,71, saldırganlık ortalama madde puanı 2,69 olarak tespit edilmiştir. Empatik eğilimin cinsiyet, yaş, öğrenim düzeyi ile saldırganlık düzeyinin cinsiyet, medeni durum, görev yılı ile ilişkili olduğu saptanmıştır. Empatik eğilim ile saldırganlık düzeyi arasında negatif yönlü anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuca göre sağlık çalışanlarının empatik eğilim düzeyleri arttıkça saldırganlık düzeyleri azalmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Empati, Sağlık Çalışanı, Saldırganlık, Şiddet.

Abstract

Today, as level of education of individuals increases, demand for higher quality health services pushes the health sector to compete more. As a result of health problems, anxiety and worries of patients and their relatives who are beginning to accept their situation, might be replaced by anger. Health personnel's way of dealing with this anger determines the quality of service provided. Empathic tendency and aggression levels of the personnel gain importance at this point. Empathic communication without aggressive behavior against anger of patient and his/her relatives requires low level of aggression and high empathic tendency. Health workers with high levels of aggressive behavior and low empathic tendencies, are likely to provoke patients and their relatives who are not angry, cause violence in health and reduce satisfaction with the service provided. Research was conducted to determine levels of empathic tendency and aggressiveness of healthcare personnel and their relations with each other. Research's sample group contains 428 healthcare workers working in Konya Numune Hospital, Health

* Bu çalışma, Yrd. Doç. Dr. Ayhan Uludağ danışmanlığında Mehmet Kılınç tarafından Necmettin Erbakan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sağlık Yönetimi ABD'nda hazırlanan makale ile aynı başlıklı tezden üretilmiştir.

** Kalite Yönetim Direktörü, Konya Numune Hastanesi, mehmetkilinc_@hotmail.com

*** Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, ayhanuludag@yahoo.com

Sciences University Konya Education and Research Hospital and Beyhekim State Hospital. While collecting data, personal information form prepared by researcher, Empathic Tendency Scale developed by Dökmen and aggression scale developed by Buss and Perry were used. In the analyzes, results were evaluated at 95% confidence interval, 0,05 ($p < 0,05$) significance level. In this study, Cronbach Alpha coefficient of Empathic Tendency Scale was found as 0,84 and Cronbach's Alpha coefficient of the Aggression Scale was found as 0,92. Cronbach's Alpha coefficient of Aggression Scalesub-dimensions was 0,84 for physical aggression, 0,62 for verbal aggression, 0,77 for hostility and 0,79 for anger. According to research findings, total point average of empathic tendency of health personnel was determined as 66,71 and total point average of aggression was determined as 2,69. It was determined that empathic tendency was related to gender, age, education level and aggression level was related to gender, marital status, duty year. Negative significant relation between empathic tendency and level of aggression was determined. According to this result, as levels of empathic tendency of health personnel increase, aggression levels decrease.

Key Words: Empathy, Health Workers, Aggression, Violence.

Giriş

Saldırganlık, insanlık tarihinden beri gerek yiyecek elde etmek için, gerekse türünü ve neslini korumak, toprak elde etmek, sahip olduğu otoriteyi koruyup geliştirmek gibi insanın varoluşunu sürdürme amacıyla gösterdiği davranış şekli olarak karşımıza çıkmaktadır (Bayrak, 2011, s. 5). Ancak insanların iç içe yaşadığı modern toplumlarda sosyal ilişkilerin gelişmesi, saldırgan davranışları kabul edilebilir olmaktan çıkarmıştır. Son yıllarda, toplumda yaşanan saldırganlık ve şiddet ile ilgili yazılı ve görsel basında yer alan haberler, bireylerde derin bir kaygıya neden olmaktadır. Haberlerde terör, suikast, savaş gibi toplumsal düzeyde saldırganlık örnekleriyle birlikte, sağlık çalışanlarına karşı şiddet, kadına karşı şiddet, darp, tecavüz ve çocuk istismarı gibi bireysel düzeyde saldırganlık örneklerine de rastlamaktayız. Saldırganlığın, insanlığın bir parçası mı yoksa belirli koşulların oluşturduğu bir durum mu olduğu merak konusu olmaktadır.

Günlük hayatta görülen saldırgan davranışların birçok nedeni bulunmaktadır. En önemli nedenlerden birisinin iletişim eksikliği olduğu söylenebilir. İnsanlar birbirleriyle anlaşabilmek için, birbirinden farklı yol ve yöntem denemektedir. Tüm bu çabaya rağmen bazen istenilen nitelikte iletişim kurulabilir, bazen de kurulamaz ve istenilmeyen, hatta yanlış anlamalara sebep olacak sonuçlar ortaya çıkabilir. İletişimde bulunmak her insanın ihtiyacıdır (Uludağ, 2011, s. 2). İletişim becerisi gelişmiş kişiler karşısındaki insanları doğru şekilde anlayıp, kendilerini de doğru şekilde anlatabilmektedirler. İletişim becerisi zayıf kişiler ise bunun aksine kendilerini ifade edememekte, karşısındakini de anlayamamaktadır. İletişimde görülen bu eksiklikler bireylerin saldırgan davranışta bulunma eğilimlerini arttırmaktadır (Yılmaz, 2013, s. 14).

İletişimde bulunan bireylerin birbirlerini anlamaları bakımından empatik eğilim ve empatik beceri düzeylerinin iletişim sürecinin kalitesinde önemi büyüktür. Empati eğilimi ve becerisi düşük olan kişilerin karşısındaki insanı yanlış anlaması ve bazen kırıcı olabilmesi olasıdır. Bu durumun, kişinin sosyal ilişkilerini olumsuz etkileyebilmesi de mümkündür (Akkan, 2012, s. 33). İnsanların ortak noktaları göz ardı edilip, farklı yönleri göz önüne alınmaktadır. Ayırıştırıcı ve uzaklaştırıcı özellikleri ön plana çıkarmak yerine, birleştirici bir bakış açısı sağlayan empati hayatın her aşamasında öğrenilmeli ve geliştirilmelidir (Altınoluk, 2014, s. 16). Diğer insanlarla ilişkilerinde empatik anlayış geliştirebilen kişiler, onlara karşı daha hoşgörülü bir yaklaşımla tutum sergilerler. İnsan ilişkilerinde hoşgörünün yüksek olması çatışmaların daha az yaşanmasını sağlar. Bu durumda da insanlar arasındaki farklar bir çatışma sebebi değil, zenginlik kaynağı haline gelir (Özbek, 2005, s. 585).

Sağlık sektörü, insanlarla yüz yüze iletişimi gerektiren, temelinde insana yardım etmeyi barındıran bir hizmet sektörüdür. Sağlık çalışanlarının iletişim becerileri, sağlık hizmetlerinin sunumunda büyük öneme sahiptir. Hastalık anında, kişinin başkalarına bağımlılık durumunun oluşması, hasta açısından iletişim ihtiyacını arttırmaktadır. Sağlık çalışanları için de mesleki

başarı, etkili iletişim becerisini gerektirmektedir. Sağlık sektörünü diğer hizmet sektörlerinden farklı kılan en önemli unsur, hizmet verilen kişilerin içerisinde buldukları sağlık sorunlarının, hastaların kendilerine ve yakınlarına getirdiği psikolojik sıkıntılardır. Bu sıkıntılar kızgınlık, korku, endişe, üzüntü, umutsuzluk ve kaygı gibi duygularla dışarıya yansımaktadır. Hastalar fiziksel sorunlarını daha kolay dile getirebilirken, psikolojik sıkıntılarını daha zor ifade etmektedir. Bu bağlamda empatinin sağlık çalışanlarının etkili iletişim kurmasına ve hastalarını daha iyi anlayarak saldırgan davranışlarını azaltmasını yardımcı olabileceği düşünülmektedir.

Kavramsal Çerçeve

Empati

Empati kavramının kelime anlamına bakıldığında, kişinin kendisini başka bir bilincin yerine koyarak söz konusu bilincin duygularını, isteklerini ve düşüncelerini, denemeksizin anlayabilme becerisi olarak tanımlanmaktadır (www.tdk.gov.tr). Empatiyi çeşitli şekillerde tanımlamış kavramın fikir babalarından olan Carl Rogers, 1970'li yıllarda empatiyi; bir kişinin, kendisini karşısındaki kişinin yerine koyarak olaylara onun bakış açısıyla bakması, o kişinin duygularını ve düşüncelerini doğru olarak anlaması, hissetmesi ve bu durumu ona iletmesi süreci olarak tanımlamıştır (Akkoyun, 1983, s. 103).

Empatik eğilim, yardım etme düzeyinin belirleyicisidir, sorunu olan bireylerin duygularını anlayarak onların duygusal yaşantılarından etkilenme yeteneğini içerir. Empatik eğilimi yüksek kişiler daha fazla yardım davranışı göstermektedirler ve empatik eğilimin kazanılması uzun zaman almaktadır (Dökmen, 2009, s. 145-146). Empatik eğilim doğuştan gelen bir kişilik özelliği olmasının yanında uygun çevresel koşullarla daha da gelişmektedir ve bu gelişim sonucunda bireyin başkalarına yardım etme, iyilik yapma, dayanışma ve fedakarlık gibi toplumsal faziletleri kazandığı da bilinmektedir (Büküm, 2013, s. 38). Empatik eğilim her ne kadar bir kişilik özelliği olsa da mesleki eğitim sırasında kazandırılarak, mesleki uygulamalarla geliştirilmelidir (Öz, 1998, s. 33). Davis'e (1990) göre empatinin oluşmasına yardım edilebilirken, davranışın kendisi bir yetenek olarak doğrudan öğretilmez. Bireylerin, kendi kendilerinin farkında olmaları artırılarak, onlara dinleme becerileri kazandırılarak, insanoğlunun çeşitli topluluklardan oluştuğu ve bunun sonucunda oluşan çeşitli farklılıklara saygı duyulması, hoşgörü gösterilmesi gerektiği ilgili yaşantılar sunulup anlatılarak empati davranışının gelişimine yardımcı olunabilir (s. 710). Carl Rogers'da empatinin doğuştan gelmediğini, eğitimle öğrenilip, geliştirilebileceğini ve bunun empatik bir ortamda daha hızlı olacağını söylemektedir (Akkoyun, 1983, s. 103-124).

Empati ile kişiler arası iletişim ve işbirliği arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır (Dökmen 2009, s. 146). Günümüzde iletişim becerisi eğitimi olarak da verilen empati eğitimi birçok meslek grubuna empati kurma becerilerini geliştirmek amacıyla verilmektedir. Bu meslek gruplarına hekimler, hemşireler, öğretmenler, sosyal çalışmacılar, psikologlar, psikiyatristler, danışmanlar ve satış elemanları gibi meslek grupları örnek olarak gösterilebilir. Bireylerin empatik yeteneklerini geliştirmek amacıyla verilen empati eğitimi, empatik aşamada gereken duyguları tanıma, değerlendirme ve adlandırma gibi bilişsel unsurları barındırır ve duygusal, bilişsel yeteneklerin geliştirilmesini hedefler (Kalliopuska, 1992, s. 3). Empati kurma becerisinin günlük yaşantı içinde yeri ve önemi büyüktür. Empatik anlayış iletişim çatışmalarını engelleyerek daha anlamlı ilişkilerin kurulmasını sağlamaktadır. Bu nedenle empatik bir toplum oluşturabilmek için bireylerin empatik becerilerini geliştirmeye yönelik çalışmaların yapılmasının gerekli olduğu düşünülmektedir (Köksal, 2000, s. 105). Nitekim empatik bir toplumda bireylerin çevreleri ile olan iletişimi yüksek düzeyde olacak ve bu da çatışma ortamından uzak saldırgan davranış düzeyi düşük bir yaşam alanı sağlayacaktır.

Saldırganlık

Türk Dil Kurumunda saldırganlık kelimesi, bireyin kendi düşünce ve davranışlarını dıştaki direnmelere karşı, zorla karşısındakine benimsetme çabası olarak tanımlanmaktadır (www.tdk.gov.tr).Saldırganlık kavramı, bir başka kişiyi kasıtlı yaralama ya da zarar verme davranışdır (Feldman, 2012, s. 608). Anderson ve Bushman(2002) ise saldırganlığı, bir başka bireye doğrudan zarar verme amacıyla yapılan herhangi bir davranış olarak tanımlamıştır (s. 29). Şiddet eylemiyse, bedensel ya da psikolojik olarak acı çektirme veya işkence, saldırı, kaba kuvvet, vurma, yaralama, zorlama olarak tanımlanmaktadır. Şiddet, saldırganlığın bir türüdür ve bazı tanımlamalarda saldırgan davranış sürecinin bir uç noktası olarak belirlenmiştir (Başoğlu, 1998, s. 3-4).Saldırganlığın içgüdüsel mi yoksa sonradan kazanılan bir davranış türü mü olduğu, insanların saldırgan davranışlarına ilişkin tartışmaların temelini oluşturmaktadır. Saldırganlık ve şiddet kavramlarını temellendiren kuramlarda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler genelde doğuştan ve çevreci kuramlar olarak iki farklı şekilde incelenmektedir. Varoluşundan bu yana saldırgan davranışlar gösteren insanların, neden bu davranışları ortaya koydukları birçok bilim dalının ve bilim insanının cevaplamaya çalıştığı bir konudur.

Şiddet ve saldırgan davranışların oluşumuna neden olan faktörler her geçen gün şekil değiştirmekte ve artmaktadır. Bundaki en önemli etmen, insan saldırganlığının tek bir faktöre bağlı olmamasıdır. Saldırgan davranışların oluşumunda, kişilik özellikleri, sayısız eğilim ve iç içe geçmiş birçok faktörün çevresel koşullarla da birleşerek etkili olduğu düşünülmektedir (Huesmann, 1988, s. 13-24).Saldırganlığa etki eden etmenler, cinsiyet ve kişilik, ailesel faktörler, sosyo-ekonomik çevre ve eğitim, durumsal faktörler, fiziksel koşullar, kitle iletişim araçları ve medya olarak sınıflandırılabilir.

Şiddet ve saldırganlık bireylere olduğu kadar örgütlere de zarar verir. Örgütte iletişim zarar görebilir ve ortaya gruplaşmalar çıkabilir. Örgütsel barışın bozulması, örgütün etkinlik ve verimliliğinin azalmasına, insan kaynaklarının moral ve motivasyon düşüşüne, örgütsel adaletin bozulmasına ve örgüte bağlılığın azalmasına neden olabilir (Ambrose, Seabright,Schminke, 2002, s. 948; Karaca, 2007, s. 42-44; Köksal, 2012, s. 117-119; Dalbudak, 2012, s. 67-68).Saldırgan davranışlara ve şiddete neden olan faktörler yaşamın her alanında insanların karşısına çıkmaya devam edecektir. Bu faktörleri tamamen ortadan kaldırmak mümkün değildir fakat bu faktörlere verilen tepkileri değiştirmek ve kontrol altına almak çeşitli eğitim programları ve stratejilerle mümkün olabilmektedir.

Kişilerarası anlaşmazlıkların barışçıl yöntemlerle dönüştürülebilmesi için öğrencilere küçük yaşlardan itibaren, şiddetin ve nedenlerinin farkına varmaları, alternatif anlaşmazlık çözüm tekniklerinin ve becerilerinin kazandırılması amacıyla okullarda barış eğitimi programlarının verilmesinin, uzun vadede geniş bir barış kültürünün yayılmasını sağlayacağı düşünülmektedir (Sağkal, Türnüklü, Totan, 2012, s. 1453).Saldırganlığa ve şiddete neden olan duygulardan birisi olan öfke, yapıcı bir şekilde ifade edilmesi durumunda son derece sağlıklı bir duygudur.Öfke kontrol programı, öfke yönetimi becerileri programı gibi isimlerle de bilinen eğitim programları öfkeyi ve dolayısıyla saldırganlığı da azaltmaya ve kontrol altına almaya yardımcı olmaktadır (Cenkseven, 2003, s. 155-156).Saldırgan davranışlara ve şiddete verilen cezaların yeterince caydırıcı olması ve çocukluktan başlayarak bütüncül bir şekilde okullarda verilecek olan eğitimin, farklılıklar ve hoşgörü üzerine olması, saldırganlığı kontrol altına alan diğer bazı önlemler olacaktır. Ayrıca üniversitelerde eğitim veren bazı bölüm öğrencilerine, özellikle öfke kontrolü ve empati üzerine verilecek olan dersler, bu öğrencilerin meslek hayatına atıldıklarında hem çalıştıkları örgüt hem de kendileri adına daha sağlıklı iletişim kurmalarını sağlayacaktır.

Empatik iletişim, son yıllarda en sık rastlanan toplumsal şiddet olaylarından birisi olan sağlıkta şiddetin azalmasına yardımcı olacak faktörlerden birisidir. Sağlık sektörü yapısı itibariyle hastalarla daha fazla empatik iletişim gerektiren hizmet sektörüdür. Hasta ve yakınlarının sağlık hizmeti alma ihtiyacı, onları aynı zamanda psikolojik olarak yıpratıcı, korku, üzüntü, endişe gibi olumsuz duygulara iten etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Hasta ve yakınlarının yaşadıkları bu duygulara rağmen onlarla iletişime geçmek, özel bir çaba ve onları anlamayı gerektirmektedir. Bu da empatik iletişim ihtiyacını daha fazla ortaya çıkarmaktadır.

Araştırmacılar, durumlarını gerçekçi bir şekilde algılamaya başlayan hastaların birikmiş olan gerginlik ve endişelerinin öfkeye dönüştüğünü belirtmektedirler (Doğan, Güler, Kelleci, 2001, s. 26-27). Sağlık çalışanlarının öfkeyi ele alma becerisinin yetersiz olduğu durumlarda, hastalarda öfke ve şiddet davranışı artmaktadır (Whittington ve Wykes, 1994, s. 85-92). Bu bakımdan sağlık çalışanlarının, hastalara karşı empatik bir yaklaşımla onların öfkelerini kontrol altına almaları ve hastaların öfkelerine karşı saldırgan davranış sergilemeden iletişime geçmeleri gerekmektedir. Aynı zamanda saldırgan davranış düzeyi yüksek olan sağlık çalışanlarının hastaları daha fazla öfkelenme ve sağlıkta şiddet olaylarına sebep olma ihtimali bulunmaktadır. Empatik eğilim düzeyi yüksek, saldırgan davranış düzeyi düşük sağlık çalışanları ise hastalarla daha iyi iletişim kuracak ve hastanın moralini yükselterek hastalığın seyrini pozitif yönde etkileyecektir. Hasta memnuniyetini de artıracak bu durum, kurumun imajına katkı sağlayacaktır. Bu araştırmanın amacı, sağlık çalışanlarının empatik eğilim düzeyleri ile saldırgan davranış düzeyleri arasındaki ilişkiyi inceleyerek, cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim durumu, sektörde çalışma yılı ve kurumdaki görevi gibi demografik değişkenlere göre farklılaşp farklılaşmadığını araştırmaktır.

Sağlık çalışanlarının empatik eğilim ile saldırgan davranış düzeylerinin bilinmesinin ve aralarındaki ilişkinin incelenmesinin, sektörel açıdan hizmet kalitesini yükselterek, hasta memnuniyetini arttıracığı ve sağlıkta şiddet olaylarının azalmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Literatür incelendiğinde, empatik eğilim düzeyi ve saldırganlık düzeyi üzerine ayrı ayrı çalışmalar olmasına rağmen, empatik eğilim düzeyi ile saldırganlık düzeyi arasındaki ilişkiyi inceleyen kısıtlı çalışma olduğu görülmüştür. Sağlık çalışanlarında bu iki boyutu inceleyen bir çalışmayla karşılaşılması, alana farklı bir bakış açısı getirmesi bakımından araştırmanın önemini arttırmaktadır.

Araştırma Yöntemi

Bu araştırmada öncelikle, sağlık çalışanlarının empatik eğilim ve saldırgan davranış düzeyleri tespit edilmiş ve mevcut durum ortaya konulmuş, daha sonra empatik eğilim düzeyi ile saldırganlık düzeyi arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırma evrenini Konya Numune Hastanesi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Konya Eğitim ve Araştırma Hastanesi ve Beyhekim Devlet Hastanesi çalışanları oluşturmaktadır. Örneklem büyüklüğünün belirlenmesinde bu hastanelerin toplam çalışan sayıları dikkate alınmıştır. Konya Numune Hastanesi'nde 984, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Konya Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde 2015, Beyhekim Devlet Hastanesi'nde 702 olmak üzere toplam 3701 çalışan bulunmaktadır.

Basit tesadüfi örnekleme yöntemi ile 3701 kişilik evrenden ulaşılması gereken örneklem sayısı aşağıdaki formül (İslamoğlu, 2009, s. 171) ile hesaplanarak %95 güven düzeyinde 348 olarak bulunmuştur.

$$n = \frac{Z^2PQ}{E^2 + \frac{Z^2PQ}{N}} = \frac{1,96^2 * 0,5 * 0,5}{0,05^2 + \frac{1,96^2 * 0,5 * 0,5}{3701}} = 348$$

Araştırmada veri toplama aracı olarak anket yönteminden yararlanılmıştır. Hedeflenen örneklem sayısına ulaşmak üzere, toplam 570 anket elden hastane çalışanlarına dağıtılmış ve 436 adet anket geri dönmüştür. Fakat bu anketlerden 8 tanesi eksik ya da yanlış doldurulduğu için 428 tanesi araştırmada kullanılabilmiştir. Anketlerin geri dönüşünde %76'lık bir oran sağlanmıştır. Üç bölümden oluşan anketin ilk bölümünde araştırmaya katılanların demografik özelliklerini tespit etmeye yönelik sorular yer almıştır. İkinci bölümde katılımcıların empatik eğilim düzeylerini belirlemeye yönelik ölçek, üçüncü bölümde ise katılımcıların saldırganlık düzeylerini belirlemeye yönelik ölçek yer almaktadır. Her iki ölçekte yer alan ifadeler beşli Likert tipi derecelendirmeye tabi tutulmuştur.

Dökmen (1988) tarafından geliştirilen Empatik Eğilim Ölçeği, kişilerin günlük yaşamda empati kurma eğilimlerini ölçmektedir. Empatik Eğilim Ölçeği (EEÖ), Üstün Dökmen tarafından 70 kişilik bir öğrenci grubuna üç hafta arayla iki kez uygulanmış, bu iki uygulamadan elde edilen testin tekrarı güvenirlik katsayısı 0,82 olarak bulunmuştur. Testi yarılama yöntemiyle öğrencilerin, ölçeğin tek ve çift maddelerinden aldıkları puanlar arasındaki korelasyon katsayısı ise 0,86 olarak bulunmuştur. Geçerlik çalışması için Empatik Eğilim Ölçeği ve Edwards Kişilik Tercih Envanteri'nin "Duyguları Anlama" bölümü arasındaki ilişkiye bakılmış ve 0,68 düzeyinde bir korelasyon bulunmuştur (Dökmen, 1988, s. 178). Empatik Eğilim Ölçeğinde alınabilecek en düşük toplam puan 20, en yüksek toplam puan 100'dür. Puanın yüksek olması empatik eğilimin yüksek olduğu, düşük olması ise empatik eğilimin düşük olduğu anlamına gelmektedir. Empatik Eğilim Ölçeğinden 63 ve altında puan alanlar düşük, 63-72 arasında puan alanlar orta düzeyde, 72 ve üzeri puan alanlar yüksek düzeyde empatik eğilim düzeyine sahip olan kişiler olarak ifade edilmektedir. Bu çalışmada ölçeğin Cronbach's Alpha katsayısı 0,84 bulunmuştur.

Buss-Perry Saldırganlık Ölçeği, Buss ve Perry'nin 1992 yılında Buss-Durke Düşmanlık Ölçeği'nden uyarladıkları ölçek 29 maddeden oluşan beş aralıklı Likert tipi bir ölçektir. Ölçeğin Türkçe formunun geçerlik ve güvenirlik çalışması Madran (2013) tarafından yapılarak, orijinal ölçekteki gibi 4 faktörlü bir yapıyı destekleyen bulgulara ulaşılmıştır. Türkçe formun geçerli ve güvenilir bir ölçek olduğu ortaya konulmuştur. Madran'ın (2013) çalışmasında tüm ölçek için elde edilen iç tutarlılık (Cronbach's Alfa) katsayısı 0,85, fiziksel saldırganlık alt ölçeği için 0,78, düşmanlık alt ölçeği için 0,71, öfke alt ölçeği için 0,76 ve sözel saldırganlık alt ölçeği için ise 0,48, olarak belirtilmiştir (Madran, 2013, s. 4). Bu çalışmada ölçeğin Cronbach's Alpha katsayısı 0,92; alt boyutların katsayıları sırasıyla 0,84 - 0,62 - 0,77 - 0,79 olarak bulunmuştur.

Ölçek ve alt boyut puanlarının normallik sınavında Çarpıklık (Skewness) katsayısı kullanılmıştır. Sürekli bir değişkenden elde edilen puanların normal dağılım özelliğinde kullanılan çarpıklık katsayısının (Skewness) ± 1 sınırları içinde kalması puanların normal dağılımdan önemli bir sapma göstermediği şeklinde yorumlanabilir (Büyüköztürk, 2011, s. 40). Yapılan normallik sınavında ölçek ve alt boyut puanlarının normal dağılım gösterdiği tespit edildiğinden saldırganlık ölçeği ve alt boyut puanlarının cinsiyet ve medeni durum değişkenlerine göre karşılaştırmasında bağımsız iki örneklem t testi (independentsamples t test); yaş, öğrenim düzeyi, görev ve görev yılı değişkenlerine göre karşılaştırılmasında tek yönlü varyans analizi (OneWay ANOVA) testi uygulanmıştır. ANOVA testinde gruplar arasında anlamlı farklılık görüldüğünde farkın hangi iki grup arasında olduğunu belirlemek amacıyla Bonferroni post hoc testinden yararlanılmıştır.

Empatik Eğilim Ölçeği değerlendirmesinde puanlar düzeyler halinde kategorize edildiğinden (düşük, orta, yüksek) demografik değişkenlere göre karşılaştırmalarda Ki-Kare analizinden yararlanılmıştır. Saldırganlık ve empatik eğilim ölçek puanları arasındaki ilişkide Pearson korelasyon analizinden yararlanılmıştır. Değişkenlerin arasındaki ilişki (r); 0,00-0,25 arasında ise çok zayıf, 0,26-0,49 arasında ise zayıf, 0,50-0,69 arasında ise orta, 0,70-0,89

arasında ise yüksek, 0,90-1,00 arasında ise çok yüksek olarak alınmıştır. Anlamlı düzeyde korelasyon ilişkisi tespit edildiğinden empatik eğilimin saldırganlık üzerindeki nedensellik etkisini belirlemek amacıyla regresyon analizinden yararlanılmıştır. Analizlerde anlamlılık düzeyi 0,05 ($p < 0,05$) olarak belirlenmiştir.

Verilerin Analizi

Tablo 1: Empatik Eğilim Ölçeği Betimsel İstatistikleri

Ölçek	Madde Sayısı	Min.	Maks.	$\bar{X}$	SS	Çarpıklık (Skewness)
EMPATİK EĞİLİM	20	37,00	97,00	66,71	10,55	-0,23
Düzye	N	%				
Düşük empatik eğilim	153	35,7				
Orta düzeyde empatik eğilim	154	36,0				
Yüksek düzeyde empatik eğilim	121	28,3				

Çalışanların empatik eğilim puan ortalaması 66,71 olarak hesaplanmıştır. Elde edilen puana göre çalışanların empatik eğilimleri orta düzeydedir. Çalışanların %35,7'sinin empatik eğilim düzeyi düşük, %36'sının orta, %28,3'ünün yüksek düzeydedir. Yüksek düzeyde empatik eğilim düzeyine sahip sağlık çalışanı sayısının, diğer iki düzeyden belirgin şekilde düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Empatik Eğilim Düzeylerinin Cinsiyete Göre Karşılaştırılması

Cinsiyet		Empatik Eğilim Düzeyi			X^2	p
		Düşük (≤ 63)	Orta (64-72)	Yüksek (≥ 73)		
Kadın	n	79	97	83	8,75	0,013
	%	30,5	37,5	32,0		
Erkek	n	74	57	38		
	%	43,8	33,7	22,5		

Çalışanların empatik eğilim düzeylerinin cinsiyete göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($X^2=8,75$; $p < 0,05$). Kadın çalışanların %32'sinin, erkek çalışanların %22,5'inin empatik eğilimi yüksek düzeydedir.

Tablo 3: Empatik Eğilim Düzeylerinin Yaş Gruplarına Göre Karşılaştırılması

Yaş	Empatik Eğilim Düzeyi			X^2	p
	Düşük (≤ 63)	Orta (64-72)	Yüksek (≥ 73)		

20 yaş altı	n	7	6	0	17,77	0,023
	%	53,8	46,2	0,0		
20-30 yaş	n	44	49	40		
	%	33,1	36,8	30,1		
31-40 yaş	n	64	81	57		
	%	31,7	40,1	28,2		
41-50 yaş	n	28	16	21		
	%	43,1	24,6	32,3		
51 yaş ve üzeri	n	10	2	3		
	%	66,7	13,3	20,0		

Çalışanların empatik eğilim düzeylerinin yaş gruplarına göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($X^2=17,77$; $p<0,05$). 20-30 yaş grubundaki çalışanların %30,1'inin, 41-50 yaş grubundaki çalışanların %32,3'ünün, 51 yaş ve üzerindeki çalışanların %20'sinin empatik eğilimi yüksek düzeyde bulunmuştur. 20 yaş altındaki katılımcıların çoğunluğu %53,8'lik bir dağılımla düşük düzeyde empatik eğilime sahiptirler. 20-30 yaş ve 31-40 yaş grubundaki katılımcılarınsırayla %36,8 ve %40,1'lik kısmı olan çoğunluğu orta düzeyde empatik eğilime sahiptirler. 41-50 yaş ve 51 yaş ve üzeri gruptaki katılımcıların da sırayla %43,1 ve %66,7'lik kısmı düşük düzeyde empatik eğilime sahiptirler.

Tablo 4: Empatik Eğilim Düzeylerinin Öğrenim Düzeyine Göre Karşılaştırılması

Öğrenim Düzeyi	Empatik Eğilim Düzeyi			X ²	p
	Düşük (<=63)	Orta (64-72)	Yüksek (>=73)		
Lise	n	38	26	14,53	0,024
	%	50,7	34,7		
Ön lisans	n	35	45	35	
	%	30,4	39,1		
Lisans	n	62	62	63	
	%	33,2	33,2		
Lisansüstü	n	18	21	12	
	%	35,3	41,2		

Çalışanların empatik eğilim düzeylerinin öğrenim düzeyine göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($X^2=14,53$; $p<0,05$). Lise düzeyinde öğrenim gören çalışanların %14,7'sinin, ön lisans düzeyinde öğrenim gören çalışanların %30,4'ünün, lisans düzeyinde öğrenim gören çalışanların %33,7'sinin, lisansüstü düzeyde öğrenim gören

çalışanların %23,5'inin empatik eğilimi yüksek düzeyde bulunmuştur. Lise düzeyinde öğrenim gören çalışanların %50,7'sinin empatik eğilimi düşük düzeydedir.

Çalışanların empatik eğilim düzeylerinin, medeni durumlarına, görevlerine ve görev yıllarına göre anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p>0,05$). Buna göre medeni durumun, görevin ve görev yıllarının, empatik eğilim düzeyi üzerinde belirleyici olmadığı şeklinde değerlendirme yapılabilir.

Tablo 5: Saldırganlık Ölçeği Betimsel İstatistikleri

Ölçek ve Alt Boyutları	N	Min.	Maks.	$\bar{X}$	SS	Çarpıklık (Skewness)
Fiziksel saldırganlık	9	1,00	4,56	2,51	0,77	0,51
Sözel saldırganlık	5	1,40	5,00	2,87	0,63	0,33
Düşmanlık	8	1,00	4,50	2,78	0,67	0,15
Öfke	7	1,00	4,71	2,69	0,72	0,17
SALDIRGANLIK TOPLAM	29	1,25	4,57	2,69	0,60	0,42

Çalışanların genel olarak saldırganlık puanları 2,69 ve orta düzeye yakın bulunmuştur. En yüksek saldırganlık eğilimi sözel saldırganlık (2,87); en düşük saldırganlık eğilimi fiziksel saldırganlık (2,51) olarak bulunmuştur.

Tablo 6: Saldırganlık Puanlarının Cinsiyete Göre t Testi Sonuçları

Alt Boyutlar	Cinsiyet	n	$\bar{X}$	SS	t	P
Fiziksel saldırganlık	Kadın	259	2,37	0,73	-4,90	0,000
	Erkek	169	2,73	0,78		
Sözel Saldırganlık	Kadın	259	2,83	0,64	-1,52	0,129
	Erkek	169	2,93	0,62		
Düşmanlık	Kadın	259	2,80	0,67	0,79	0,431
	Erkek	169	2,75	0,66		
Öfke	Kadın	259	2,62	0,73	-2,37	0,018
	Erkek	169	2,79	0,69		
SALDIRGANLIK TOPLAM	Kadın	259	2,63	0,60	-2,85	0,005
	Erkek	169	2,80	0,58		

Çalışanların fiziksel saldırganlık ($t=-4,90$; $p<0,05$), öfke ($t=-2,37$; $p<0,05$) alt boyut puanlarının ve saldırganlık toplam puanlarının ($t=-2,85$; $p<0,05$) cinsiyete göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Erkek çalışanların fiziksel saldırganlık, öfke ve saldırganlık toplam puanları, kadın çalışanların puanlarından anlamlı düzeyde daha yüksektir. Çalışanların sözel

saldırıcılık ($t=-1,52$; $p>0,05$) ve düşmanlık ($t=0,79$; $p>0,05$) alt boyut puanlarının cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir.

Tablo 7: Saldırıcılık Puanlarının Medeni Duruma Göre t Testi Sonuçları

Alt Boyutlar	Medeni Durum	n	$\bar{X}$	SS	t	p
Fiziksel saldırıcılık	Evli	307	2,42	0,73	-4,08	0,000
	Bekar	121	2,75	0,80		
Sözel Saldırıcılık	Evli	307	2,83	0,60	-2,11	0,036
	Bekar	121	2,97	0,72		
Düşmanlık	Evli	307	2,73	0,63	-2,13	0,034
	Bekar	121	2,89	0,74		
Öfke	Evli	307	2,63	0,69	-2,44	0,015
	Bekar	121	2,82	0,76		
SALDIRGANLIK TOPLAM	Evli	307	2,64	0,56	-3,08	0,002
	Bekar	121	2,84	0,66		

Çalışanların fiziksel saldırıcılık ($t=-4,08$; $p<0,05$), sözel saldırıcılık ($t=-2,11$; $p<0,05$), düşmanlık ($t=-2,13$; $p<0,05$), öfke ($t=-2,44$; $p<0,05$) alt boyut puanlarının ve saldırıcılık toplam puanlarının ($t=-3,08$; $p<0,05$) medeni duruma göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Bekar çalışanların fiziksel saldırıcılık, sözel saldırıcılık, düşmanlık, öfke ve saldırıcılık toplam puanları, evli çalışanların puanlarından anlamlı düzeyde daha yüksektir.

Tablo 8: Saldırıcılık Puanlarının Görev Yılına Göre ANOVA Testi Sonuçları

Ölçek ve Alt Boyutlar	Görev Yılı	n	$\bar{X}$	SS	F	p	Anlamlı Fark
Fiziksel Saldırıcılık	A- 1 yıldan az	25	2,87	0,77	3,07	0,016	A>E
	B- 1-5 yıl	105	2,58	0,81			
	C- 6-10 yıl	120	2,52	0,77			
	D- 11-15 yıl	87	2,51	0,76			
	E- 16 yıl ve üzeri	91	2,32	0,67			
Sözel Saldırıcılık	A- 1 yıldan az	25	2,82	0,76	0,74	0,563	
	B- 1-5 yıl	105	2,92	0,65			
	C- 6-10 yıl	120	2,87	0,67			
	D- 11-15 yıl	87	2,91	0,62			

	E- 16 yıl ve üzeri	91	2,78	0,53		
	A- 1 yıldan az	25	2,87	0,77		
	B- 1-5 yıl	105	2,82	0,70		
Düşmanlık	C- 6-10 yıl	120	2,77	0,67	1,19	0,314
	D- 11-15 yıl	87	2,85	0,66		
	E- 16 yıl ve üzeri	91	2,66	0,60		
	A- 1 yıldan az	25	2,81	0,74		
	B- 1-5 yıl	105	2,70	0,72		
Öfke	C- 6-10 yıl	120	2,68	0,73	0,94	0,440
	D- 11-15 yıl	87	2,75	0,72		
	E- 16 yıl ve üzeri	91	2,57	0,69		
	A- 1 yıldan az	25	2,83	0,67		
	B- 1-5 yıl	105	2,74	0,63		
SALDIRGANLIK TOPLAM	C- 6-10 yıl	120	2,70	0,61	1,69	0,151
	D- 11-15 yıl	87	2,73	0,59		
	E- 16 yıl ve üzeri	91	2,56	0,51		

Çalışanların fiziksel saldırganlık puanlarının görev yılına göre anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($F=3,07$; $p<0,05$). Farkın kaynağına ilişkin yapılan Bonferroni post hoc testi sonuçlarına göre 1 yıldan az görev süresi olan çalışanlarının fiziksel saldırganlık puanları, görev süresi 16 yıl ve daha fazla olan çalışanların puanlarından anlamlı düzeyde daha yüksektir. Çalışanların sözel saldırganlık, düşmanlık, öfke ve saldırganlık toplam puanlarının görev yılına göre anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p>0,05$).

Çalışanların saldırganlık alt boyut ve toplam puanlarının yaş gruplarına, öğrenim düzeyine ve görevlerine göre anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p>0,05$). Buna göre yaşın, öğrenim düzeyinin ve görevin, saldırganlık üzerinde belirleyici olmadığı şeklinde değerlendirme yapılabilir.

Tablo 9: Empatik Eğilim ile Saldırganlık Arasındaki Pearson Korelasyon Sonuçları

	EMPATİK EĞİLİM	Fiziksel Saldırganlık	Sözel Saldırganlık	Öfke	Düşmanlık
EMPATİK EĞİLİM	1				
Fiziksel Saldırganlık	-0,51**	1			
Sözel Saldırganlık	-0,39**	0,64**	1		

Öfke	-0,46**	0,60**	0,60**	1	
Düşmanlık	-0,44**	0,73**	0,66**	0,63**	1
SALDIRGANLIK TOPLAM	-0,54**	0,88**	0,81**	0,83**	0,87**
	*p<0,05	**p<0,01			

Empatik eğilim puanları ile fiziksel saldırganlık ($r=-0,51$; $p<0,01$); sözel saldırganlık ($r=-0,39$; $p<0,01$), öfke ($r=-0,46$; $p<0,01$), düşmanlık ($r=-0,44$) ve saldırganlık toplam ($r=-0,54$; $p<0,01$) arasında negatif yönlü ve anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Empatik eğilimi yüksek olan çalışanlarda düşük düzeyde saldırganlık; empatik eğilimi düşük olan bireylerde yüksek düzeyde saldırganlık olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Regresyon analizi için değişkenler arasında doğrusal ilişkinin varlığı koşulu karşılandığından empatik eğilimin saldırganlık üzerindeki nedensellik etkisini belirlemek amacıyla değişkenler arasında basit regresyon analizi yapılmıştır.

Tablo 10: Empatik Eğilimin Fiziksel Saldırganlık Üzerindeki Etkisine Ait Basit Regresyon Analizi

Bağımsız değişken	B	SH _B	β	t	P
Sabit	4,97	0,20		24,29	0,000
Empatik Eğilim	-0,04	0,00	-0,51	-12,18	0,000
R=0,508 R ² =0,258 Δ R ² =0,257					
F _(1; 427) =148,43 p=0,000					

Bağımsız (empatik eğilim) ve bağımlı (fiziksel saldırganlık) değişkenler arasında kurulan regresyon modelinin uygun olduğu bulgusu elde edilmiştir ($F_{(1; 427)}=148,43$; $p<0,05$). Empatik eğilim, fiziksel saldırganlıktaki değişimin yaklaşık %26'sını açıklamaktadır ($\Delta R^2=0,26$).

Regresyon katsayılarının anlamlılığına ilişkin t testi sonuçları incelendiğinde empatik eğilimin, fiziksel saldırganlık üzerinde negatif yönlü anlamlı etkiye sahip olduğu ($\beta=-0,51$; $t=-12,18$; $p<0,01$) bulgusu elde edilmiştir. Çalışanların empatik eğilim düzeyi yükseldikçe fiziksel saldırganlığı azalmakta; empatik eğilim düzeyi düştükçe fiziksel saldırganlıkları artmaktadır.

Regresyon analizi sonuçlarına göre fiziksel saldırganlığın empatik eğilim değişkenince yordanmasına ilişkin matematiksel model aşağıdaki gibidir:

$$\text{Fiziksel Saldırganlık} = 4,97 - 0,51 * \text{Empatik Eğilim}$$

Tablo 11: Empatik Eğilimin Sözel Saldırganlık Üzerindeki Etkisine Ait Basit Regresyon Analizi

Bağımsız değişken	B	SH _B	β	t	p
Sabit	4,44	0,18		24,49	0,000
Empatik Eğilim	-0,02	0,00	-0,39	-8,78	0,000
R=0,391 R ² =0,153 Δ R ² =0,151					
F _(1; 427) =77,09 p=0,000					

Bağımsız (empatik eğilim) ve bağımlı (sözel saldırganlık) değişkenler arasında kurulan regresyon modelinin uygun olduğu bulgusu elde edilmiştir ($F_{(1; 427)}=77,09$; $p<0,05$). Empatik eğilim, sözel saldırganlıktaki değişimin yaklaşık %15'ini açıklamaktadır ($\Delta R^2=0,15$).

Regresyon katsayılarının anlamlılığına ilişkin t testi sonuçları incelendiğinde empatik eğilimin, sözel saldırganlık üzerinde negatif yönlü anlamlı etkiye sahip olduğu ($\beta=-0,39$; $t=-8,78$; $p<0,01$) bulgusu elde edilmiştir. Çalışanların empatik eğilim düzeyi yükseldikçe sözel saldırganlığı azalmakta; empatik eğilim düzeyi düştükçe sözel saldırganlıkları artmaktadır.

Regresyon analizi sonuçlarına göre sözel saldırganlığın empatik eğilim değişkenince yordanmasına ilişkin matematiksel model aşağıdaki gibidir:

$$\text{Sözel Saldırganlık} = 4,44 - 0,39 * \text{Empatik Eğilim}$$

Tablo 12: Empatik Eğilimin Düşmanlık Üzerindeki Etkisine Ait Basit Regresyon Analizi

Bağımsız değişken	B	SH _B	β	t	p
Sabit	4,73	0,18		25,86	0,000
Empatik Eğilim	-0,03	0,00	-0,46	-10,81	0,000
R=0,464 R ² =0,215 $\Delta R^2=0,213$					
F _(1; 427) =116,87 p=0,000					

Bağımsız (empatik eğilim) ve bağımlı (düşmanlık) değişkenler arasında kurulan regresyon modelinin uygun olduğu bulgusu elde edilmiştir (F_(1; 427)=116,87; $p<0,05$). Empatik eğilim, düşmanlıktaki değişimin yaklaşık %21'ini açıklamaktadır ($\Delta R^2=0,21$).

Regresyon katsayılarının anlamlılığına ilişkin t testi sonuçları incelendiğinde empatik eğilimin, düşmanlık üzerinde negatif yönlü anlamlı etkiye sahip olduğu ($\beta=-0,46$; $t=-10,81$; $p<0,01$) bulgusu elde edilmiştir. Çalışanların empatik eğilim düzeyi yükseldikçe düşmanlık duyguları azalmakta; empatik eğilim düzeyi düştükçe düşmanlık duyguları artmaktadır.

Regresyon analizi sonuçlarına göre düşmanlığın empatik eğilim değişkenince yordanmasına ilişkin matematiksel model aşağıdaki gibidir:

$$\text{Düşmanlık} = 4,73 - 0,46 * \text{Empatik Eğilim}$$

Tablo 13: Empatik Eğilimin Öfke Üzerindeki Etkisine Ait Basit Regresyon Analizi

Bağımsız değişken	B	SH _B	β	t	p
Sabit	4,66	0,20		23,38	0,000
Empatik Eğilim	-0,03	0,00	-0,44	-10,04	0,000
R=0,437 R ² =0,191 $\Delta R^2=0,189$					
F _(1; 427) =100,79 p=0,000					

Bağımsız (empatik eğilim) ve bağımlı (öfke) değişkenler arasında kurulan regresyon modelinin uygun olduğu bulgusu elde edilmiştir (F_(1; 427)=100,79; $p<0,05$). Empatik eğilim, öfkedeki değişimin yaklaşık %19'unu açıklamaktadır ($\Delta R^2=0,19$).

Regresyon katsayılarının anlamlılığına ilişkin t testi sonuçları incelendiğinde empatik eğilimin, öfke üzerinde negatif yönlü anlamlı etkiye sahip olduğu ($\beta=-0,44$; $t=-10,04$; $p<0,01$) bulgusu elde edilmiştir. Çalışanların empatik eğilim düzeyi yükseldikçe öfke duyguları azalmakta; empatik eğilim düzeyi düştükçe öfke duyguları artmaktadır.

Regresyon analizi sonuçlarına göre öfkenin empatik eğilim değişkenince yordanmasına ilişkin matematiksel model aşağıdaki gibidir:

$$\text{Öfke} = 4,66 - 0,44 * \text{Empatik Eğilim}$$

Tablo 14: Empatik Eğilimin Genel Saldırganlık Üzerindeki Etkisine Ait Basit Regresyon Analizi

Bağımsız değişken	B	SH _B	β	t	p
Sabit	4,73	0,16		30,25	0,000
Empatik Eğilim	-0,03	0,00	-0,54	-13,19	0,000
R=0,539 R ² =0,290 ΔR ² =0,288					
F _(1; 427) =174,04 p=0,000					

Bağımsız (empatik eğilim) ve bağımlı (genel olarak saldırganlık) değişkenler arasında kurulan regresyon modelinin uygun olduğu bulgusu elde edilmiştir (F_(1; 427)=174,04; p<0,05). Empatik eğilim, genel olarak saldırganlıktaki değişimin yaklaşık %29'unu açıklamaktadır (ΔR²=0,29).

Regresyon katsayılarının anlamlılığına ilişkin t testi sonuçları incelendiğinde empatik eğilimin, genel olarak saldırganlık üzerinde negatif yönlü anlamlı etkiye sahip olduğu (β=-0,54; t=-13,19; p<0,01) bulgusu elde edilmiştir. Çalışanların empatik eğilim düzeyi yükseldikçe genel olarak saldırganlıkları azalmakta; empatik eğilim düzeyi düştükçe genel olarak saldırganlıkları artmaktadır.

Regresyon analizi sonuçlarına göre genel olarak saldırganlığın empatik eğilim değişkenince yordanmasına ilişkin matematiksel model aşağıdaki gibidir:

$$\text{Saldırganlık Toplam} = 4,73 - 0,54 * \text{Empatik Eğilim}$$

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Araştırma bulgularına göre, sağlık çalışanlarının empatik eğilim puanları ile fiziksel saldırganlık, sözel saldırganlık, öfke, düşmanlık ve genel saldırganlık arasında negatif yönlü ve anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Empatik eğilimi yüksek olan çalışanlarda düşük düzeyde saldırganlık; empatik eğilimi düşük olan bireylerde yüksek düzeyde saldırganlık olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Sağlık çalışanları ile hasta ve yakınları arasındaki iletişim, verilen hizmetin kalitesini ve hasta memnuniyetini belirlemektedir. Ayrıca sağlıkta şiddet olayları üzerinde de büyük etkiye sahip olan iletişim faktörü çalışanlara olan güveni de etkilemektedir. Uludağ ve Zengin'e (2016) göre hasta ve yakınları ile iletişimi doğru yönlendirme yükümlülüğü sağlık çalışanlarındadır ve bu durum çalışanların kullandığı dilin niteliğine daha da önem kazandırmaktadır. Doğru bir iletişim, saldırganlığın şiddete dönüşmemesi açısından bir çözüm yoludur ve empatik iletişimle sağlıkta şiddetin önüne geçilmesi ya da çok aza indirilmesi olasıdır (s. 72-73). Bu açıdan bakıldığında iletişim üzerinde olumlu etkisi bulunan empatinin, verilen sağlık hizmetine ve sağlıkta şiddet olaylarının azaltılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca çalışanların saldırganlık düzeyi, hasta ve yakınlarıyla olan iletişimde şiddet unsurunu ortaya çıkartacak etken olması bakımından sağlık sektörüne, sağlık hizmetine ve sağlıkta şiddet olaylarına olumsuz etki yapacaktır. Empati ile saldırgan davranışlar arasındaki negatif ilişki de empatinin önemini ortaya koymaktadır.

Sağlık çalışanlarının yüksek empatik eğilime ve düşük saldırganlık düzeyine sahip olması, çalışanlar açısından mesleki başarı ve tatmin, kurum açısından ise olumlu imaj, hasta memnuniyeti ve hastanın tedavi sürecine pozitif katkılarına gelmektedir. Bu açıdan çalışanların empati eğilimlerinin yükseltilmesi ve saldırganlık düzeylerinin düşürülmesi gerekmektedir. İki etkenin birbirleri üzerinde negatif etkiye sahip olduğu yapılan çalışmada görülmektedir. Gerek empati düzeyinin yükseltilmesi, gerekse saldırgan davranış düzeyinin düşürülmesi açısından yapılacak girişimler her ikisi içinde olumlu etki yaratacaktır. Son

yıllarda artan sağlıkta şiddet olaylarının, hasta ve yakınları ile sağlık çalışanları arasında misillemeye dönüşmemesi açısından da çalışanların, empati düzeylerinin artırılması, saldırganlık düzeylerinin ise azaltılması önemlidir. Bu araştırmada ortaya çıkan sonuç neticesinde alandaki sağlık yöneticilerine, sağlık çalışanlarına ve sektörle ilgili öğretim kurumlarına aşağıdaki öneriler sunulabilir;

- Empatik eğilim düzeyi yüksek olan sağlık çalışanlarının genel olarak daha düşük saldırgan davranış düzeyine sahip olduğu yapılan çalışmada görülmektedir. Sağlık kurumlarında sürekli olarak hizmet içi eğitim programları ile empatinin artırılması ve saldırganlık düzeyinin azaltılması üzerine eğitimler verilebilir. Ayrıca erkek çalışanların saldırgan davranış düzeylerinin kadın çalışanlara göre daha yüksek, empatik eğilimlerinin ise daha düşük olduğu görülmektedir. Bu yüzden verilen hizmet içi eğitimlerde erkek çalışanların tam katılım sağlaması yönünde daha fazla çaba gösterilmesi fayda sağlayacaktır.
- Sağlık çalışanı yetiştiren tüm öğretim kurumlarında, iletişim ve öfke kontrol eğitimleri gibi saldırganlığı azaltan eğitimlerin yanında empati geliştirme derslerinin de öğretim programlarına dahil edilmesi gerekmektedir.
- Saldırgan davranış düzeyini azaltmak amacıyla sağlık çalışanlarına yönelik sosyal, sportif ve kültürel etkinlikler sağlık kurumları tarafından organize edilebilir. Yapılan araştırma sonucuna göre bekarların evlilerden ve meslekteki görev süresi 1 yıldan az olanların 16 yıl ve daha fazla olanlardan fiziksel saldırganlık düzeylerinin anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu açıdan yapılan organizasyonların bekar ve meslekteki görev süresi 1 yıldan az olanları olabildiğince kapsamaması gerektiği söylenebilir.
- Gürültü, kalabalık, kötü koku ve ortamın rengi gibi fiziksel faktörlerin saldırganlığı etkilediği bilinmektedir. Sağlık çalışanlarının çalışma ortamları, profesyonel destek alınarak saldırganlığı azaltıcı şekilde tasarlanmalıdır.

İlgili literatür çerçevesinde gelecekte yapılacak araştırmalar için ise aşağıdaki gibi farklı birtakım öneriler sunulabilir;

- İlgili literatürde sağlık çalışanlarının saldırganlık düzeyini araştıran yeterli sayıda çalışmaya rastlanmamıştır. Bu alanda daha fazla çalışma farklı il ve hastanelerde yapılabilir.
- Bu çalışma sağlık meslek gruplarına ayrı ayrı uygulanıp, çalışanların empati ve saldırganlık düzeyleri belirlenebilir.
- Farklı meslek gruplarına aynı çalışma uygulanabilir.
- Sağlık çalışanlarının empati düzeylerini ve saldırganlıklarını etkileyen diğer faktörlerinde incelenmesi gerekmektedir. Bu iki etmeni fiziki koşulların, çalışma şartlarının, örgütsel adaletin, stres düzeyinin, risk faktörlerinin, motivasyonun ve duygusal emeğin nasıl etkilediği yönünde ayrı ayrı çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça

Akkan, H. (2012). *Üstün Zekalı 6-8. Sınıf Öğrencilerinin İki Farklı Akademik Ortamdaki Sosyometrik Statülerine Göre Empatik Eğilimleri, Yaşam Doyumları ve Aile Yaşantıları*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

- Akkoyun, F. (1983). Empatik Olmak, Değeri Anlaşılmamış Bir Varoluş Şeklidir. RogersCR.'den Çev. Akkoyun F. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16(1),103-124.
- Altınoluk, H. (2014). *Hemşirelerde/Ebelerde Empatik Eğilim ve Becerilerin Değerlendirilmesi (Denizli Servergazi Hastanesi Örneği)*.Yüksek Lisans Tezi,Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ambrose, M. L, Seabright, M. A, Schminke, M. (2002). Sabotage in TheWorkplace: The Role of OrganizationalInjustice. *Organizational Behavior and Human DecisionProcesses*,89(1), 947-965.
- Anderson, C. A. veBushman, B. J. (2002). Human Aggression. *AnnualReview of Psychology*, 53, 27-51.
- Başoğlu, C. (1998). *Saldırganlık Davranışının Biyolojik Belirleyicilerinin Araştırılmasına Yönelik Bir Çalışma*. Uzmanlık Tezi,Genelkurmay Başkanlığı, Gülhane Askeri Tıp Akademisi, Haydarpaşa Eğitim Hastanesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Kliniği, İstanbul.
- Bayrak, B. (2011). *10-12 Yaşlarındaki Öğrencilerin Saldırganlık Eğilimleri ve Bunu Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Büküm, S. (2013). *Din Görevlileri ile Öğretmenlerin Empatik Eğilim ve Beceri Düzeylerinin Karşılaştırılması: Fethiye Örneği*.Yüksek Lisans Tezi,Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Büyüköztürk, Ş. (2011). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. 14. Baskı. Ankara: Pegem Akademi.
- Cenkseven, F. (2003). Öfke Yönetimi Becerileri Programının Ergenlerin Öfke ve Saldırganlık Düzeylerine Etkisi. *Eğitim Bilimleri ve Uygulama Dergisi*, 2(4), 153-167.
- Dalbudak, İ. (2012). *13-15 Yaş Arası Görme Engelli Sporcuların Stres ve Saldırganlık Düzeylerinin İncelenmesi*.Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Davis, C. M. (1990). What is Empathyand Can Empathy Be Taught?*PhysicalTherapy*,70,707-711.
- Doğan, S., Güler, H., Kelleci, M. (2001). Hastaların Öfkeli Davranışları Karşısında Hemşirelerin Yaklaşımları. *Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 5(1), 26-32.
- Dökmen, Ü. (1988). Empatinin Yeni Bir Modele Dayanılarak Ölçülmesi ve Psikodrama ile Geliştirilmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 21(1-2), 155-190.
- Dökmen, Ü. (2009). *Sanatta ve Günlük Yaşamda İletişim Çatışmaları ve Empati*.İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Feldman, R. S. (2012). *UnderstandingPsychology*.New York: 10th ed. McGraw-Hill.
- Huesmann, L. R. (1988). An Information Processing Model forthe Development of Aggression. *Aggressive Behavior*, 14, 13-24.
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts, (Erişim: 20.12.2015).
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.57547995950862.39383711, (Erişim: 20.05.2016).
- İslamoğlu, A. H. (2009). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*.İzmit: Beta Basım.
- Kalliopuska, M. (1992). HolisticEmpathyEducationAmong Preschool and School Children. *PaperPresent at the International Scientific Conference ComeniusHeritageandEducation of Man*,March 23- 27, 1-20.
- Karaca, M. (2007). *Organizasyonlarda Saldırgan Davranışlara Maruz Kalma ve Mağdurların Kişiliğiyle İlişkisi: Kayseri'de İmalat Sektöründe Bir Araştırma*.Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

- Köksal, A. (2000). Müzik Eğitimi Alma, Cinsiyet ve Sınıf Düzeyi Değişkenlerine Göre Ergenlerin Empatik Becerilerinin ve Uyum Düzeylerinin İncelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18, 99-107.
- Köksal, O. (2012). *Sosyal Değişim Teorisi Çerçevesinde Güven ve Algılanan Aidiyet Durumunun Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ve Saldırgan Davranışlar Üzerine Etkisi*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Madran, H. A. D. (2013). Buss-Perry Saldırganlık Ölçeği'nin Türkçe Formunun Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 24(2), 1-6.
- Öz, F. (1998). Son Sınıf Hemşirelik Öğrencilerinin Empatik Eğilimleri, Empatik Becerileri ile Akademik Başarıları Arasındaki İlişki. *Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 2(2), 32-38.
- Özbek, M. F. (2005). İnsan İlişkilerinde Empatinin Yeri ve Önemi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 49, 567-587.
- Sağkal, A. S., Türnüklü, A., Totan, T. (2012). Kişilerarası Barış İçin Empati: Barış Eğitiminin Empati Becerilerine Etkileri. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri (Educational Sciences: Theory&Practice)*, 12(2), 1447-1460.
- Uludağ, A. (2011). *Doktor-Hasta İletişimi Açısından Hastanelerde Hekim Seçme Uygulaması: Karşılaştırmalı Bir Çalışma*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Uludağ, A. ve Zengin, N. (2016). Sağlıkta Şiddete Hasta Şikayetlerinde Yer Alan Olumsuz İfadeler Açısından Bir Bakış: Konya Örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(3), 71-86.
- Whittington, R. ve Wykes, T. (1994). An Observational Study of Associations Between Nurse Behaviour and Violence in Psychiatric Hospitals. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 1, 85-92.
- Yılmaz, S. (2013). *Spor Yapan ve Yapmayan Ortaöğretim Öğrencilerinin Empatik Eğilimleri ile Saldırganlık Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi (İstanbul İli Bayrampaşa İlçesi Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

HISTORY

İstanbul’da Bir Hususi Mektep Girişimi “Aşiyân Mektepleri”^{*}

“Aşiyân Schools” as a Private School Initiative in Istanbul

Ayhan DOĞAN^{**}
Sadık ÇETİN^{***}

Özet

1857’de Maarif Nezaretinin kurulmasıyla birlikte Osmanlı Devleti’nde eğitim, merkezi bir yapı içerisinde şekillenmeye başlamıştır. Bu suretle eğitimde çağdaşlaşma hamlesine yeni bir ivme kazandırılmıştır. Bu süreçte ülkenin çoğu yerinde, yeni usulle eğitim verecek okullar inşa edilmiştir. İlk olarak 1873 sonrasında açılmaya başlayan Müslüman hususi mektepleri, batılı tarzda açılan okulların ihtiyaca cevap verememesi ve halkın batı tarzında eğitim veren kurumlara olan rağbetinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu araştırmanın amacı, müteşebbis bir kişilik ve eğitime gönül vermiş bir şahsiyet olarak temayüz etmiş Ahmet Cevdet Bey’in İstanbul’da açtığı ve zamanla taşraya da yaymak istediği Müslüman hususi mekteplerine bir örnek olan Aşiyân Mekteplerinin kuruluş amacı, okula öğrenci kabul şartları ve ders programını incelemektir. Araştırmada birincil kaynak olarak, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı’nda yapılan arşiv çalışması neticesinde elde edilen belgeler kullanılmıştır. Arşivin Maarif Fonunda yer alan söz konusu belgelerde Aşiyân Mekteplerinin açılmasının sebebi, uygulanacak dersler, okula kabul şartları vs. konusunda ayrıntılı bilgi yer almaktadır. Bu çerçevede gerçekleştirilen araştırma neticesinde Aşiyân Mektebinin ilk olarak 1919-1920 ders yılında İstanbul’da Fazlı Paşa’da kurulduğu, daha sonra Kadıköy’de ikinci şubesini açtığı anlaşılmıştır. Aşiyân mektebi başlangıçta iptidai ve tali sınıfları bünyesinde barındıran bir idadi mektebi olarak kurulmuştur. Aşiyân mekteplerinde, Galatasaray Sultanisi ders programları uygulanmış ve bazı derslerde Fransızca eğitim verilmiştir. Bir süre aktif olarak faaliyet gösteren Aşiyân mektepleri, İstanbul’daki birçok hususi okul gibi açıldığı dönemin zorlu ekonomik şartlarına dayanamayarak kapatılmak zorunda kalmıştır.

Anahtar kelimeler: Aşiyân Mektepleri, Ahmet Cevdet Bey, Kadıköy, Türk Eğitim Tarihi.

Abstract

Education was attempted to be shaped in a central structure in the Ottoman Empire with the establishment of the Ministry of Education in 1857. In this way, a new impetus was gained in the modernization movement in education. In most parts of the country, some schools which would provide education in a new way were built in this process. First of all, Muslim private schools opened after 1873 emerged because the schools established in the western style could not meet the need and there was a public interest in the schools of the western style. The purpose of this research was to examine the establishment purpose, student admission criteria and the curricula of Aşiyân Schools which were an example for Muslim private schools that Ahmet Cevdet Bey, an entrepreneur devoted himself to education, opened in Istanbul and aimed at diffusing them across the country over time. Primary data in the research comprised the documents obtained from the archive study conducted at Republic of Turkey Prime Ministry General Directorate of State Archives Department of Ottoman Archives. There is comprehensive information about the reason behind the establishment of Aşiyân Schools, the courses provided, admission criteria etc. in the documents accessed in archives of the Education Fund. The review of the archives revealed that Aşiyân Schools were firstly opened in the academic year of 1919-1920 in Fazlı Paşa, and then the second branch of the schools was opened in Kadıköy. Aşiyân Schools were initially opened as high schools containing within themselves primary and middle classes. The curricula of the Galatasaray Imperial High School were used, and some courses were offered in French. Aşiyân Schools functioned for some time; however, they were closed due to harsh economic conditions of the period like many other private schools in Istanbul.

Key words: Aşiyân Schools, Ahmet Cevdet Bey, Kadıköy, History of Turkish Education.

Giriş

Osmanlı Devleti’nde dini özgürlüklere paralel olarak cemaatlerin eğitim faaliyetlerine de izin verilmiştir. Özellikle, İstanbul’un fethi sonrasında Fatih Sultan Mehmet’in vermiş olduğu fermanlarla dini özgürlüklerini yaşayan gayr-i müslim ahali mabetlerinin hemen

* Bu çalışma Uluslararası I. Al-Farabi Sosyal Bilimler Kongresi’nde (11-14 Mayıs 2017 Gaziantep) sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, ayhandogan@gantep.edu.tr

*** Doktora öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, sdkctn2@gmail.com

yanında açmış oldukları okullarla kendi cemaatlerinin eğitimini üstlenmişlerdir. Müslim ahali ise camilerin yanında açtıkları mekteplerle eğitim faaliyetlerini devam ettirmişlerdir (Güçtekin, 2013, s.12). Zaman içinde gayr-i müslim ahalinin dini eğilimlerine ek olarak milliyetçilik düşüncesinin de etkisiyle gayr-i müslimlerin eğitim alanındaki faaliyetleri hız kazanmıştır (Güçtekin, 2013, s.12). Tanzimat döneminde gayr-i müslimler kendilerine tanınan ayrıcalıkları kullanmak suretiyle çok sayıda okul açmışlardır (Akyüz, 2007, s.174). Türk olsun veya olmasın Osmanlı tebaasının ve yabancıların özel okul açmaları konusu 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129. ve 130. maddelerinde düzenlenmiştir. Bu maddelere göre özel okul açılabilmesi için öğretmenlerinin Maarif Nezareti veya mahalli idarenin verdiği şehadetnâmelerinin bulunması, okullarda devlet politikasına uygun eğitim verilmesi ve okulların resmi izinli olması gerekmektedir. Ayrıca okullarda eğitim gören çocukların dövülmesi yasaklanmıştı (Akyüz, 2007, s.173).

XIX. Yüzyılın ortalarında eğitimin öneminin iyiden iyiye anlaşılmasıyla her cemaat ve millet okullarını geliştirmeye çalışmıştır (Kurt, 2012, s.108). Azınlık okullarının yanında yabancılara ait birçok okulun da bu dönemde açıldığı görülmektedir. Örneğin sadece İstanbul'da bulunan Amerikan Protestan okulları 1845'te 7 iken 1855'de 38'e, 1875'te 244'e yükselmiştir. Bu sayının 1900 yılında 425'e çıktığı görülmektedir. Bu okullarda 23040 öğrenci eğitim almaktadır. Aynı şekilde azınlık okulları da bu süreçte artış göstermiştir (Güçtekin, 2013, s.13). Yapılan yasal düzenlemelerin yanında, eğitimde modernleşmeyi gerçekleştirmek amacıyla devlet tarafından çeşitli seviyelerde okullar açılmıştır. Tanzimat ve II. Abdülhamit zamanlarında okulların sayısı artmakla birlikte istenen kalite yakalanamamıştır. Bu nedenle başta İstanbul'da olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinde müslim hususi mektepleri açılmaya başlamıştır (Kurt, 2012, s.110). Bu okullar zengin müslümanların oturduğu yerlerde yirmi otuz odalı konaklar kiralanmak suretiyle faaliyete başlamışlardır. Söz konusu Mektepler çoğu kere bir kişinin girişimiyle vücuda getirilmiş teşebbüsler olmaktan uzaktı. Mektebin kimi ortakları parasal destek verirken, kimi ilmi ehliyeti ile diğeri ise okulun herhangi bir memuriyeti ile ilgilenmek suretiyle katkı sağlamaktaydı (Ergin, 1977, s.937).

1873'te Darüşşafaka'nın açılmasına kadar müslim hususi bir mektebin varlığına rastlanmamaktadır (Güçtekin, 2013, s.31). Bu durumun nedeni olarak müslim ahalinin para kazanma gayesiyle eğitim kurumları açma düşüncesini yadırgamaları gösterilmektedir (Akyüz, 2007, s.173). Ancak 1883-1903 arasında İstanbul'da birçok hususi mektep açılmıştır. (Ergin, 1977, s.940) Darüşşafaka'nın hususi mektepler arasında önemli bir mevki işgal etmesinin en önemli yanlarından biri bu tür teşebbüslere örnek teşkil etmesidir. (Ergin, 1977, s.947). Nitekim Darüşşafaka Muallimlerinden Hacı İbrahim Efendi, Darü'ttâlim'i, Mehmet Nadir Bey Numune-i Terakki Mektebi'ni, Hüseyin Avni Bey Mekteb-i Osmani'yi açmasının yanında Darüşşafakalılarının da Hadikatü'l-Maarif ve Rehber-i Marifet Mekteplerini açtıkları görülmektedir (Ergin, 1977, s.948).

Halkın eğitime rağbet gösterdiği bu dönemde devlet imkânları ile açılan okulların sayıca yetersizliğinin yanında verdiği eğitimin niteliği de halkın hususi mekteplere olan ilgisini artırmıştır. Böylece eğitim işinin sadece devletin görevi olmadığı fikri kuvvet kazanmaya başlamıştır (Güçtekin, 2013, s.32). Bu suretle kurulmaya başlayan müslim hususi mektepleri başkentte 1893'te 21'e, 1901 yılında 34'e yükselirken bu sayı 1908'de 49'a ulaşmıştır (Güçtekin, 2013, s.362). 1873-1908 yılları arasında İstanbul'da 66 müslim hususi mektep açılmıştır. Bunlardan 13'ü aynı dönem içinde kapanmıştır. 1908 yılından sonra 25 okul daha açılmıştır. (Güçtekin, 2013, s.364). Ancak söz konusu süreçte yaşanan savaşlar ve beraberinde getirdiği ekonomik sorunlar nedeniyle bunların birçoğu kapanmıştır. İşte bu okullardan biri de 1919-1920 ders yılında eğitime başlayan Aşiyân Mektepleridir.

Aşiyan Mektepleri

Açılma Sebepleri

Aşiyan Mektepleri 1919-1920 ders yılında merkez şubesi Belediye civarında Fazlı Paşa'da, daha sonra ikinci şubesi Kadıköy'de olmak üzere kurulmuştur (BOA.MF.HTF.9-82, s.25). Ahmet Cevdet Bey, Bestekâr Dilhayat Kalfa Sokağı ile Kazasker Sokak arasında kalan iki katlı ahşap evi okula çevirmek suretiyle Kadıköy şubesini açmıştır (Kütükçü, 2014, s.s.65-66). Aşiyan Mektepleri İstanbul'un işgal edildiği bir dönemde açılmıştır. Bu noktada Ahmet Cevdet Bey'in izahnâmede (Heyet-i teftişîye'den yazılan 5 Kanun-i sâni 337 tarihli yazıda Aşiyan Mektepleri hakkında bilgi veren kitapçık İzahnâme olarak tanımlanmaktadır. BOA.MF.HTF.9-82, s.25) ifade ettiği on bin liralık bir sermaye ile okulun açılması ve sermayesini yirmi bin liraya çıkararak kısa bir süre sonra ikinci şubesinin eğitime başlaması itibariyle dikkat çekici bir eğitim yatırımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu cümleden olmak üzere Ahmet Cevdet Bey'in bu teşebbüsünün sebepleri üzerinde önemle durulması gerekmektedir. Acaba bu okullar sadece ticari bir kaygı ile mi açılmıştır? Yoksa bunun ötesinde çökmeye yüz tutmuş bir sistemde yeni bir tasavvurun gayreti midir? Herhalde bu sorunun cevabını yine Aşiyan Mektepleri izahnâmesinde bulmak mümkündür.

Bilindiği üzere XIX. Asır dünyada milliyetçilik fikrinin geliştiği bir dönem olmuştur. Bu fikrin etkisi Osmanlı Devleti'nde derinden hissedilmiştir. Ancak Ahmet Cevdet Bey milliyet fikrinin Türkler arasında yeterince değerlendirilemediği görüşündedir. Nitekim izahnâmede Osmanlı Devletindeki unsurların doğal bir milliyet hissiyle kendi milli iktisadi hareketini canlandırma gayreti içinde olduğunu ifade etmektedir. Ancak Türklerin bu konuda yeterince gayretli olmadığını belirtmektedir. Ahmet Cevdet Bey, bu durumun nedenini cehalette görmektedir. Ayrıca bu ifadeyi kullanırken "*kemal-i hicab* " duyduğunu belirtmektedir (BOA.MF.HTF.9-82, s.4).

1914-1918 arasında devam eden I. Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılan Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesini imzalamak zorunda kalmıştır. Mütareke sonrasında Anadolu'nun birçok yerinde işgaller başlamış ve 13 Kasım 1918'de devletin başkenti İstanbul itilaf devletleri tarafından işgal edilmiştir. Bu durum İstanbul ahali için alışık olunmadık bir durumdur. Ne gariptir ki Ahmet Cevdet Bey bu durumun bile ahalinin ceahlını ortadan kaldırmak için bir etkisinin olmadığını belirtmektedir. İzahnâmede "*Mütarekeden beri her gün bizim için kıymetli iken zamanlarımızı boş geçiren, her unsur azami faaliyette bulunurken bizi asgari miktarda çalışdırmayan yine ceahlımızdır. Evet, her sebebi kendimizde yalnız kendi ceahlımızda aramalıyız. Bunda ne dostların, ne de düşmanların kabahati yok!*" (BOA.MF.HTF.9-82, s.4) şeklinde ifade etmektedir. Ahmet Cevdet Bey'in bu görüşleri günümüzde de sosyal ve siyasi sorunları ifade ederken genel bir kabul olan sorunların kaynağını dış güçlerde arama alışkanlığının ötesinde sorunlara ne derece gerçekçi bir gözle bakılması gerektiğine dikkat çekmektedir.

Ahmet Cevdet Bey'e göre cehalet en önemli sorundur. Türk milleti, kalbinde vatan muhabbeti ile dolu bir millet olmasına rağmen yine memleket işlerinde halkı lakayt bırakan temel unsur cehalettir. Kalkınmak için ihtiyaç duyulan her şey mevcut iken geri kalmamıza neden olan esas unsurun yine cehalet olduğunu ifade etmektedir. O, bu durumu veciz bir ifade ile dile getirmektedir. "*el-hasıl ceahlımız yüzündendir ki çeşme başında susuz ve büyük bir konak içinde bî huzur kalan insanlar gibi cennet kadar güzel vatanımızda maalesef bir cehennem ve bir mezar hayatı yaşıyoruz*" (BOA.MF.HTF.9-82, s.4).

Netice olarak Ahmet Cevdet Bey, mütareke sonrası yaşananlardan derin bir üzüntü duymaktadır. Sorunların çözümü ve Türk Milletinin medeni milletler arasında hak ettiği yeri almasındaki tek yolun eğitimden geçtiğini savunmaktadır. Bunu savunurken Hz. Peygamber'in

hadislerine de atıf yapmakta ve dini bir referans kullanmaktadır. Örneğin, “*Alimin uykusu cahilin ibadetinden hayırlıdır*” ve “*İlim kadın ve erkek her Müslümana farzdır*” hadislerine özellikle yer vermektedir. (BOA.MF.HTF.9-82, s.4). Son söz olarak, “*tarih-i alem şimdiye kadar cahil bir milletin beka bulduğunu söylemiyor*” ifadesiyle genelleyici bir üslup kullanmaktadır.

Ahmet Cevdet Bey’in ifadelerinde Çanakkale Savaşı’nın haklı gururunu görmenin yanında yaşanan işgallerin getirdiği teessürü de görmek mümkündür. Zira cehalet, eğitim ve aydınlanma üçgeninde sorunları değerlendirirken verdiği Çanakkale Savaşı örneği dikkat çekicidir. Nitekim Çanakkale’de insanüstü bir gayretle kazanılan zaferin bile eğitimsiz bir toplumun medeni milletler arasında mühim bir mevki işgal etmeye yetmeyeceğini acı bir dille ifade etmektedir (BOA.MF.HTF.9-82, s.5).

Bu ifadelerden hareketle Ahmet Cevdet Bey’in ümitsiz ve karamsar bir kişilik olduğunu düşünmemek gerekir. Zira izahnâmede “*milletimiz bir kere okusun, tenevvür etsin, garbın ulum ve fûnununa vakıf olsun görülecektir ki dünyanın en şayan-ı hürmet ve muhabbet bir milleti, sulh ve salah-ı alemin en kıymetli bir unsuru Türkler olacaktır*” (BOA.MF.HTF.9-82, s.5) diyerek ümidini dile getirmektedir.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi tüm sorunların kaynağı eğitimsizlikte ve cehalette görülmektedir. Öyle ise yapılması gereken nedir sorusunun cevabı gene Aşiyân Mektepleri izahnâmesinde açıkça belirtilmiştir. Zira 1919-1920 senesi gibi buhranlı bir zamanda ciddi bir sermaye ile açılan Aşiyân Mekteplerinin temel gayesi, içinde bulunulan zorlu sürecin temel sebebi olan cehaleti ortadan kaldırmaktır. Bu ifadeler dikkate alındığında Aşiyân Mektebi kurucularının ne derece milli ve vatani hislerle dolu oldukları kanaati hasıl olmaktadır. Bu suretle konu özetlenmekte ve sonuç şu şekilde ifade edilmektedir. “*Bütün şu temhîdâtımızı hülâsa etmek icap ederse tecelli eden hakikat şudur: mamur bir vatan mı istiyorsunuz? Milleti okutunuz. Vatanperver bir millet mi istiyorsunuz? Memlekette mektep açınız. Türk için hürriyet ve istiklal mi istiyorsunuz? Türkleri okutunuz*” (BOA.MF.HTF.9-82, s.5)

Aşiyân Mektebi logosu. (BOA.MF.HTF.9-82, s.25)

Aşiyân Mekteplerinin logosu yukarıda ifade elen cehaletle mücadelenin bir yansıması gibidir. Nitekim logoda masada çalışan bir öğrenci görülmektedir. Hemen yanı başında kitaplar bulunmakta ve öğrencinin bulunduğu masanın ardından bir güneşin doğmakta olduğu görülüyor. Öğrenci Masasının alt tarafında ise yuvasının başında nöbet tutan bir kırlangıç bulunduğu görülmektedir. Bu durumda okul “Aşiyân” isminin anlamına uygun bir şekilde

yuvaya benzetilmiştir. Yani, izahnâmede ifade edilen tüm gayeler, cehaletle mücadele, terakki ve gelişimin ancak eğitimle gerçekleşeceği vurgulanmıştır.

Aşiyan Mekteplerinin Ders Programı

Ahmet Cevdet Bey, milletlerin tekâmül etmesinin yegâne yolunun kültürünün gelişmesinden geçtiğini düşünmektedir. O'na göre bir milletin kültürü, dinî, ahlakî, hukukî ve nezih müesseseleri anlamına gelmektedir. Bu müesseselerin düzenlenmesi sayesinde fertler şuurlanacaklardır. Medeniyet ise ilim ve fen ile vücut bulmaktadır. Bu ise ancak talim ile temin edilebilir. Bu gayenin gerçekleştirilmesi için aile terbiyesinin sağlanmasının yanında fertleri ilim yoluyla medeni bir hale getirmek gerekmektedir. Acaba, devlet okulları bu gayenin gerçekleştirilmesi için yeterli midir? Ahmet Cevdet Bey, bu konuda devlet okullarını eleştirmekte ve yeterli görmemektedir. Nitekim devlet okulları yeterli olmamasının yanında bu gayenin öneminin de farkında değildir (BOA.MF.HTF.9-82, s.6). Bu noktada Aşiyan Mektepleri iki gaye üzerine eğitim faaliyetlerini yürütecektir. “*Terbiye ile milli harsımızı, talim ile medeniyeti telkine çalışmaktır*” (BOA.MF.HTF.9-82, s.7).

Ahmet Cevdet Bey'e göre terbiye öncelikle dini olmak zorundadır. Her ne kadar mevcut okullarda dini eğitim yapılmakta ise de yapılan eğitim çocukların dini hislerini geliştirmek yerine zayıflatmaktadır. Bu nedenle yeni bir anlayışla dini eğitim vermek gerekmektedir. (BOA.MF.HTF.9-82, s.7). Ayrıca terbiyeyi ahlaki bir mesele olarak değerlendirmektedir. Türk milletinin sahip olduğu ahlaki değerlerin istenilen neticeyi verebilecek seviyede olduğu ve okullara emanet edecek çocukların bu ahlaki kurallarla eğitileceği ifade edilmektedir (BOA.MF.HTF.9-82, s.8).

Ahmet Cevdet Bey'e göre, terbiyenin hukuki ve bedii yönleri de bulunmaktadır. Aşiyan Mekteplerinde verilecek bedii terbiyede Türk usulünün sanat derslerinde uygulanmasına ağırlık verileceği ifade edilmektedir. Yani, müzik, resim, heykeltıraş, edebiyat gibi derslerde Türk tarzının rehber alınacağı vurgulanmaktadır (BOA.MF.HTF.9-82, s.8). Ancak bu usulden yabancı sanat dallarına kapalı olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Bu suretle Aşiyan Mekteplerinin milli hisleri önelemekle birlikte evrensel bir eğitim tarzı tatbik etme gayreti içinde olduğu ifade edilebilir.

Söz konusu amaçların gerçekleşmesi için öncelikle yabancı eğitimin yeterince verilmesi gerekmektedir. Bu nedenle Aşiyan Mekteplerinde Fransızca başta olmak üzere İngilizce ve Almanca eğitim verileceği ifade edilmiştir (BOA.MF.HTF.9-82, s.8). Bu amaç doğrultusunda iptidai ve tali sınıflarda hesap, hendese, cebir gibi birçok dersin Fransızca okutulacağı belirtilmiştir (BOA.MF.HTF.9-82, s.9).

Aşiyan mekteplerinin eğitim programında yabancı dil eğitimine ne derece önem verildiği açıkça görülmektedir. Nitekim okula kayıt olan öğrenciler on sene Fransızca eğitim almakla birlikte dördüncü sınıftan itibaren İngilizce veya Almanca derslerinden birini seçmek zorundadır (BOA.MF.HTF.9-82, s.9).

Aşiyan Mekteplerinde, iptidai üç, tâli dört ve âli kısmı üç sene olmak üzere on senelik bir eğitim süresi vardır. Okul hem leyli (yatılı) hem de nehari (yatsız) olarak açılmıştır (BOA.MF.HTF.9-82, s.10).

Tablo 1: Ders Programı (BOA.MF.HTF.9-82, s.s.11-14)

İbtidâi Sınıflar Türkçe Kısmı

Dersler	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf
Kuran-ı Kerim	1	1	1
Ulum-ı Edebiye	1	1	1
Lisan-ı Osmanî	8	7	7
Hüsn-i hat		2	2
Toplam	10	11	11

İbtidâî Sınıflar Fransızca Kısmı

Dersler	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf
Fransızca	12	12	12
Muhataba			1
Hesap	4	4	3
Hüsn-i hat	1	1	1
Resim	1	1	1
Toplam	18	18	18

Tâli Sınıflar Türkçe Kısmı

Dersler	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf	Dördüncü Sınıf
Kuran-ı Kerim	1	1	1	1
Ulûm-ı diniye	1	1	1	1
Lisân-ı Osmâni	8	6	6	4
Arabî		2	2	2
Farisî			2	2
Tarih-i İslam				1
Malûmat-ı medeniye				1
Hüsn-i hat	2	1		
Toplam	12	11	12	12

Tâli Sınıflar Fransızca Kısmı

Dersler	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf	Dördüncü Sınıf
Fransızca	6	6	6	6
Muhataba	1	1		
Hesap	4	4	3	
Hendese				2
Cebir				2
Tarih	2	2	2	2
Coğrafya	2	2	2	2
Resm-i hendesi			1	1
Resm-i taklidi			1	1
Eşya	1			
Hat	1			
Resim	1	1	1	1
Mebâdi-i ulûm		2		
Ulûm-ı tabiiyye		2	3	3
Toplam	18	20	19	20

Âli Sınıflar Türkçe Kısmı

Dersler	Beşinci Sınıf	Altıncı Sınıf	Yedinci Sınıf
Ulûm-ı diniye	1		
Akaid		1	1
Edebiyat-ı Osmâni	4	3	3
Arabî	2	1	1
Farisî	1	1	1
Tarih-i Osmâni	1	1	1
Malûmat-ı Medineye	1		
Tercüme ve kitâbet-i resmiye	1	2	2
Kavânin		1	1
İktisad		1	2
Toplam	11	11	12

Âli Sınıflar Fransızca Kısmı

Dersler	Beşinci Sınıf	Altıncı Sınıf	Yedinci Sınıf
Fransızca	5	5	3
Tarih	2	2	2
Coğrafya	2	1	2
Cebir ve müselselât	2	2	2
Hendese	2	2	2

Hikmet	2	2	2
Kimya	2	2	2
Tarih-i tabii	1	1	
Usûl-i muhasebe	1	1	
Hıfzıssihha		1	1
Felsefe			2
Kozmoğrafya			1
İlmü'l-arz			1
Resm-i hattı			1
Toplam	19	19	21

Ticaret Şubesi

Dersler	Dördüncü Sene	Beşinci Sene	Altıncı Sene	Yedinci Sene
Coğrafya-i İktisâdi			1	1
Malûmat-ı Ticariye	2	1		
Emtia-i Ticariye	2	1		
Usûl-i Muhasebe		2	2	2
Daktilografi			1	1
Toplam	4	4	4	4

Fen Şubesi

Dersler	Dördüncü Sene	Beşinci Sene	Altıncı Sene	Yedinci Sene
Tabâkatü'l-arz	1			
Nebâtat	2			
Hayvanat	2			
Fizik		3	2	1
Mevâlid-i selâse tatbikatı		2		
Kimya			4	2
Kimya tatbikatı			3	2
Fizik tatbikatı			2	2
Kimya-i sînâi ve zirâi				2
Elektrik-i sînâi			5	
Toplam	5	5	16	9

Aşiyân Mekteplerinin bazı bölümlerinde, 1920-1921 eğitim öğretim yılından itibaren Galatasaray Sultanisinin müfredatı takip edilmiştir (BOA.MF.HTF.9-82, s.26). İstanbul'da, Galatasaray Sultanisinden sonra Fransızca eğitim veren ikinci okul olarak dikkat çekmektedir. Galatasaray Sultanisinin programına ek olarak zamanın şartlarına göre Ticaret Bilgisi, Emtia-i Ticariye, Usul-i Muhasebe, Daktilografi dersleri de konulmuştur (BOA.MF.HTF.9-82, s.9).

Aşiyân Mekteplerinden mezun olanlardan Avrupa'da tahsillerine devam etmek isteyenlerle ilgili özel bir birim kurulacağı belirtilmektedir. Bu birim öğrencilerin ilgi, istek ve kabiliyetlerine göre Avrupa'da hangi okulda eğitim görmeleri konusunda aileleri ile görüşerek en doğru tercihin yapılmasını sağlamayı çalışacaktır (BOA.MF.HTF.9-82, s.14). Aşiyân Mekteplerinin izahnâmesindeki bilgiler, ders programı ve mezuniyet sonrası uygulanacak program dikkate alındığında ne denli çağdaş bir eğitim anlayışının benimsendiği anlaşılmaktadır.

Aşiyân Mekteplerine Dair Diğer Konular

Okula kayıtları yapılan öğrencilerin durumları hakkında her ayın sonunda öğretmenlerin verecekleri raporlar aileleriyle paylaşılmaktadır. Öğrencilerin devam ve devamsızlıkları okul idaresinin önemle üzerinde durduğu konular arasındadır. Nitekim üç gün okula devam etmeyen öğrencilerin devamsızlıkları ailelerine tebliğ edilmekte ve on beş gün içinde cevap verilmediği takdirde öğrencinin kayıtları silinmektedir. Ailelerinin sunduğu mazeret idare tarafından ikna

edici bulunmadığı durumlarda öğrencinin kaydının silinmesi idareye bırakılmıştır (BOA.MF.HTF.9-82, s.s.15-16).

Aşiyen Mekteplerinde gündüzlü eğitim verilmekle birlikte İstanbul'un uzak semtinden gelen öğrencilerin eğitimlerine devam edebilmeleri amacıyla yatılı bölüm de mevcuttur. Yatılı bölümde her öğrenci için bir karyola, masa, dolap, sürahi ve bardak tahsis edilmiştir. Küçük çocukların aile özlemi çekmemeleri için özel ilgi gösterilmektedir. Bu çocuklardan yeme alışkanlığı olmayanlar hakkında zorlayıcı tedbirlerle beslenmelerini temin edecekleri belirtilmiştir (BOA.MF.HTF.9-82, s.16). Aileleri İstanbul'da olan öğrencilerden yatılı kalanlar için perşembe akşamları ailelerinin yanına gitmelerine müsaade edilmektedir. Sürekli olarak yatılı okulda kalanlardan 15 yaşından büyük olanlar için Cuma günü çarşı izni verilmektedir. 15 yaşından küçükler ise bir memurun nezaretinde izne çıkarılmaktadır. (BOA.MF.HTF.9-82, s.16).

Öğrencilerin kabulü için öncelikle sağlık ve aşı raporları ibraz edilmelidir. Ayrıca, nüfus tezkeresi veya pasaport talep edilmektedir. Başka okullardan naklen gelenler içinse bir belgenin verilmesi ve senelik ücretin ödenmiş olması gerekmektedir (BOA.MF.HTF.9-82, s.17).

Senelik Okul Ücretleri (BOA.MF.HTF.9-82, s.17)

Ana ve İhtiyat sınıfları	30 lira
İptidâi 1. ve 2. Sınıflar	35 lira
İptidâi 3. Sınıf	40 lira
Tâli sınıflar 1. ve 2. Sınıflar	45 lira
Tâli sınıflar 3. ve 4. Sınıflar	50 lira
Âli sınıflar 5. ve 6. Sınıflar	55 lira

Yatılı kalan öğrencilerin yemek ve giyim masrafları 200 lira olup dört taksitle ödenmesi öngörülmüştür.

Öğretim Kadrosu: (Heyet-i Talimiye) (BOA.MF.HTF.9-82)

Müdür: Ahmet Cevdet Bey

Muavin: İbrahim Hakkı Bey

Agah Bey	Darülfünun Edebiyat Şubesi
İbrahim Hakkı Bey	Kalarmon Ferran Darülfünun Riyaziyat Şubesi
Ahmet Haşim Bey	Maruf Üdebâmızdan
Aksekili Ahmet Hamdi Efendi	Darü'l-hilâfetü'l-aliyye medreseleri Felsefe Müderrisi
Pakize Hanım	Darülmuallimât mezunlarından
Hamit Nafiz bey	Cenevre Darülfünûndan mezun Darülfunun tabakâtü'l-arz muallim-i sâbıkı
Haydar Niyazi Bey	Paris Darülmuallimîn tâliye mezunlarından
Hatice Hanım	Fransızca kısmı muallimelerinden
Hayrettin Bey	Galatasaray mektebi mezunlarından ve sabık Fererler mektebi muallimlerinden
Rüşdi Bey	Kalarmon Darülfünun Kimya şubesinden mezun Darülmuallimîn-i âliye Kimya muallimi
Zehra Hanım	Türkçe kısmı muallimlerinden
Server Cemal Bey	Paris ulum-i siyasiye mektebi mezunlarından
Doktor Sait Cemal Bey	Etıbbâ-yı marûfeden
Tahir Nadi Bey	İstanbul ve Kadıköy sultanisi muallimlerinden
Ziya Bey	Nişantaşı sultanisi muallimlerinden
Aişe Sıdika Hanım	Darülmuallimât mezunlarından
Abid Bedreddin Bey	Darülmuallimîn mezunlarından
Osman Nuri Bey	Mekteb-i Bahriye-i Şahane muallimlerinden ve İngiltere Portsnot mektebinden mezun
Adile Hanım	Darülmürebbiyât mezunlarından
Kemal Bey	Cenevre Darülfünûnundan mezun
Müeyyed Hanım	Fransızca kısmı muallimlerinden
Mediha Hanım	Fransızca kısmı muallimlerinden

Mehmet Ali bey	İstanbul sultanisi Fransızca muallimlerinden
Müfit Bey	Darüşşafaka Mekteb-i Sultanisi Fransızca muallimlerinden
Makbule Hanım	Türkçe kısmı muallimlerinden
Nedime Hanım	Surlar Mektebi mezunlarından
Nihat Bey	Harbiye Mektebi tarih muallimi
Naciye Hanım	Türkçe kısmı muallimlerinden
Niyazi Tevfik Bey	Kadıköy Sultanisi müdiri
Harun Reşit Bey	Darülmualimîn-i âliye hikmet-i tabiiye muallimi

Okulda iki idareci ve otuz öğretmen görev yapmaktadır. Öğretim kadrosunun üçte biri bayanlardan oluşmaktadır. Bu durum eğitim hayatı içinde bayanların önemli bir mevkiye sahip olduğunu göstermektedir. Eğitim kadrosunda Paris ve Cenevre gibi yurtdışında eğitim almış öğretmenlerin de bulunduğu görülmektedir.

İzahnâmede öğrencilere gösterilecek özel ilgiden bahsedilmektedir. Bu ifadeler sadece sözde mi kalmıştır? Bu konuda zamanında Kadıköy’de yaşamış ve ilerleyen yaşlarında hatıralarını kitaplaştıran Adnan Giz (1914-1989) bize yardımcı olmaktadır. Nitekim “*Bir Zamanlar Kadıköy*” adlı kitabında Aşiyân Mektepleri hakkında övgü dolu ifadeler yer vermiştir. Kitabın ilk kısımlarında yer verdiği “*Kadıköy’ün Okulları*” bölümünde altı yaşındayken Aşiyân Mekteplerine kaydedildiğini belirtmekte ve okulun Kadıköy’ün en meşhur özel Türk okulu olduğunu söylemektedir. Ana Sınıf öğretmenini Fransızca bilen melek yüzlü bir hanım olarak tarif etmektedir. Ayrıca yabancı dile önem veren bir okul olarak nitelediği Aşiyân Mekteplerinde devrin şartlarına göre yenilikçi sayılacak uygulamaların varlığını da belirtmektedir. Eğitimin öğretici oyunlarla desteklenmesi, batıdan getirilmiş araç ve oyuncakların kullanılması bu uygulamaların örneklerindedir. Tüm bu yenilikçi uygulamalara rağmen okul ekonomik zorluklar ve devrin şartlarına dayanamayacak ve kapanacaktır (Giz, 1998, s.s.15-16). Okulun ne zaman kapandığına dair bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Sonuç

Devlet okullarının ihtiyaca cevap verememesi ve halkın daha kaliteli eğitim talebinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olan müslim hususi mekteplerinin ilk örneği İstanbul’da açılan Darüşşafakadır. Bu okulun ardından müslüman toplum içinde birçok hususi mektep açılmıştır. Bunlardan biri de çalışmamıza konu olan Aşiyân Mektepleridir. Aşiyân Mektepleri hem müfredatı ve eğitim anlayışıyla hem de açıldığı zaman açısından önem arz eden bir okul olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 1920 senesi Osmanlı Devleti ve İstanbul açısından çok kritik bir yıldır. İtilaf devletlerinin İstanbul’u işgal ettiği bir zamanda büyük bir sermaye gerektiren bir yatırım olan Aşiyân Mekteplerinin açılması ciddi bir ticari cesaretin yanında büyük bir ideale bağlılığın da göstergesidir. İzahnâmede bu ideal açık bir şekilde görülmektedir. Bu idealin en kısa ifadesi Türk Milletini medeni milletler seviyesine çıkarmak ve cehaleti yok etmektir.

İzahnâmeden anlaşıldığı kadarıyla Aşiyân Mekteplerinin kurucuları yüzyıllardan beri devam eden eğitim hayatının sorunlarını derinlemesine analiz etmişler ve gereken çözüm yollarını tek tek ifade etmişlerdir. Özellikle milli ve manevi değerleri benimsemekle birlikte evrenselliğe sırt çevirmeyen bir eğitim anlayışı benimsemişlerdir. Aşiyân Mektebi kurucularının amacı okulu taşraya da yaymaktır. Ancak gerek içinde buldukları dönem gerekse ekonomik koşullar buna imkan vermemiştir. Aşiyân Mektepleri ekonomik sıkıntılar sebebiyle eğitim hayatına devam edememiş ve kapanmıştır.

Kaynakça

- Akyüz, Y. (2007). Türk Eğitim Tarihi, *Pegem A Yay.* Ankara.
BOA. MF. HTF.9-82
Erdoğan, T. Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-1
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/476/5511.pdf>. 31.03.2017
Ergin, O. (1977). Türkiye Maarif Tarihi, C.3-4, Eser Matbaası, İstanbul.

- ۱۵ -

بولدقاری مدخه جائلری تنظیم و تحصیل رسک درجه سنی قیامش ایلک ، مکتب
اجرتلری بوراجه اخذ ایلدیک بولمجه جائلری مکتبلره کوردمک ، الحاصل نامین
مقصد ایچون ایجاب ایلدیک و معنوی خصوصاتی ایضا ایلک اوزره کله جک سه دن
اعتبارا اداره مرکزیه برقم مخصوص و وجود کتیره جکدر .

مکتبه عاید بعض معلومات

اولیای اطفال ، باخجه امور و خصوصاً مکتبته خارجه ایلر . اولیای اطفالک
مکتبک ندرسه اته ، مخروم رسک احوال و حرکاته و سایر خصوصاته نایم مطالعه لری
مکتب اداره سی مؤینته نظر اعتباره آله حتی کبی وقوع بوله حتی استیضا جلیبینه
دخی دحل جواب اعطا ایلر .

اداره ، هر آی نهایتده طلبه تک درجه تحصیله دار معلولک و بر دکتری نوطلری
کرک ایلدیک و کرکسه عیبت لعلیه تک طلبه تک تزییه و تعلیم نده کی قطعاً نظری اولیای
اطفال ایلر . بوندن مایه نایم هر اوج ایلر . برونه طلبه تک حتی حیده . مکتب طلبه تک
مطالعاتی ده آبرجه ایلر و بوسوزله جو جک تزییه و تعلیمی ایلر محافظه حتی خصوصنده
اولیای اطفال ایلر مشترکاً ایجاب ایلر ندره ای ایلر .

دوام مسئله سی :

۱- آشیان ، مکتبی طلبه تک دوامی مسئله سی باطرحه اهمیت عطف ایتکده در .
اوج کون کلوبده بش کون کلیم طلبه سهر که نه برشی اوکرده بیلر و نه ده
تزییه لایبیلر . بنا علیه فوق العاده معذرتلره مستند اولمادن دوام ایچین ایلدیلر
حشده متیادی تمیضانده بولومینی و تکرری حالده بو کی ایلدیلر کیدلری تزیین
ایچینی آشیان اداره سی کیدبسه اک مهم وظیفه عد ایلر .

اوج کون صبره ایلر مکتبه دوام ایچین طلبه تک وایسته اداره بر ورده
کوندره تک عدم دوامی اسبابی سوزار . بو ورده به اون بش کون طرفه قده جواب
ورلمدیک کیدرده او طلبه تک قیدی تزیین اولتور . فوق العاده معذرت ظهورله
مکتبندن مأذونیت طلب ایلر طلبه تک بولمده کی طلبلری مسوع اولاییلدیک ایچون
ولیلرسک انضاسنی محتوی بر ورده کتیره سی ایجاب ایلر . مع مابقه اداره هر

- ۱۴ -

تجارت شعبه سی

دردخی سه	بشهی سه	التبی سه	بدخی سه
۱	۱	۱	۱
۲	۱	۱	۲
۲	۱	۲	۲
۱	۱	۱	۱

جغرافیای اقتصادی
معلومات تجاریه
امته تجاریه
اصول حسابیه
دایلمغرافی

فن شعبه سی

دردخی سه	بشهی سه	التبی سه	بدخی سه
۱	۱	۱	۱
۲	۱	۱	۲
۲	۱	۲	۲
۱	۱	۱	۱

طبقات الارض
نباتات
حیوانات
فیزیق
موالذته طبیعیاتی
کییا
کییا طبیعیاتی
فیزیق طبیعیاتی
کییای صناعی و زراعی
آلکترونیک صناعی

ایشته آشیان مؤسسه علمیه سی یاریسکی تورتک و اسلام دنسانک - ایشاله -
قیملی ، اخلاقی ، فعال و کار ایشا السالترنی تشکیل ایلدیک اولان نسل آتیزی
سریع و مفید بر سوزنده بشد برمک ایچون بو کونکی جائده ایجاب ایلر معلوماتی
محتوی و دماغلری تحریب ایلر زوالده و حشو یاندن عاری ، ژومسیر نظر یاندن اوزاق
جانی و عملی پروگراملر تنظیم ایتشدر .

مؤسسه من مکتبلر مژدن نشئت ایلدیک ایلر ایلر ایچون اوروپا کیده جک
طلبه تک و لیلریه - بللدا کره - هانکی مکتبلره دوام ایلری کیدیلریه قانده بخش
اوله جتی تعیین و تدقیق ایلک ، اوروپا مکتبلرله خارجه بولمده کی مأمورلری
و داعیبه طلبه تک اعز ایلر اوراده برلشد برمک ، وسائط و تدابیر مخصوصه ایلر اوروپا ده

T.C. BASKENT ÜNİVERSİTESİ
DİJİTAL KÜTÜPHANE
1970-2020

XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi

The Place and Importance of India under British Rule in the Nineteenth Century

Orhan DOĞAN*
Aysel ERDOĞAN**

Öz

Geniş bir coğrafyada oldukça kalabalık bir nüfusa sahip olan Hindistan, gerek coğrafi konumu gerekse sahip olduğu zenginliklerle doğulu ve batılı ülkelerin ilgisini çekmiştir. Nitekim başta Fransa olmak üzere İngiltere ve Rusya gibi önemli güçler bölgeye hâkim olmak için mücadele etmişler ve Hindistan'a sahip olmanın maddi kazanımların yanı sıra itibar açısından da önemli olduğunu hesap etmişlerdir. Öyle ki XIX. yüzyılda Türkistan hanlıklarında Hindistan'a sahip olmanın Dünyaya hâkim olmak olacağı şeklinde bir düşünce hâkim olmuştur. Fransa, Hindistan'da hâkimiyet kurma çabasında önemli güçlerden biri olmuştur. Fransa'nın Hindistan'a hâkim olma çabası Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) ile sonlandırılıp Fransızlar Hindistan'dan tamamen çıkarıldıktan sonra İngiltere'nin bölgedeki en önemli rakibi Rusya olmuştur. Bu doğrultuda Rusya, Hindistan'a sahip olabilmek adına İran ve Afganistan'a yönelik yeni stratejiler geliştirirken İngiltere de bu ülkeler ile olan ilişkilerini Hindistan'daki çıkarları doğrultusunda şekillendirmiştir. İngiltere, XVII. yüzyılın başlarında kurmuş olduğu şirket ile Hindistan'da etkinlik kazanmaya başlamıştır. Zaman içerisinde hammadde kaynağının yanı sıra İngiliz ürünleri için önemli bir Pazar haline de gelen Hindistan, XIX. yüzyılda İngiliz siyasetinde öncelikli bir yer edinmiştir. Bu dönemde Rusya'nın Türkistan doğrultusunda ilerleyişi, Fransa ve Osmanlı devleti ile olan münasebetleri, İran ve Afganistan'daki askeri ve siyasi faaliyetleri Hindistan'daki İngiliz sömürgelerini tehlikeye sokmuştur. Bunun sonucunda da iki devlet arasında uzun süren bir diplomatik çekişme yaşanmıştır. Çalışmamızda XVII. yüzyıldan itibaren Hindistan'ın İngiltere açısından önem kazanma süreci ve XIX. yüzyılda İngiltere'nin bölgedeki durumu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Sömürgecilik, Hindistan, Fransa, Rusya.

Abstract

Having a very large population in a wide geographical area, India attracted the attention of the Eastern and Western countries with its crucial geographical position and material wealth. Indeed, in particular, important imperial powers such as France and Britain and Russia, struggled to dominate the region and have assumed that possessing India is important in terms of reputation as well as financial gains. So much so that in the 19th century the idea of having India in the Turkestan khanates became an exceptional mechanism of control over the world. France has been one of the major forces in the struggle to dominate India. After France's endeavor to dominate India was ended with seven-year wars and the French were completely removed from India, Britain became Russia's most important rival in the region. In this direction, Russia has developed new strategies for Iran and Afghanistan in order to have India, while Britain has shaped its relations with these countries in line with its interests in India. Britain began to gain influence in India with the company it founded in the early 17th century. Over time, India has become a major market for British products as well as a source of raw materials, and it has become a priority in British politics in the 19th century. In this period, Russia's progress in the direction of Turkestan, its relations with France and the Ottoman state, and its military and political activities in Iran and Afghanistan put the British colonies in India at risk. As a result, there has been a long diplomatic rivalry between the two states. In our study, were discussed from the 17th century onwards, the process of gaining importance from the point of view of Britain in India and the situation in the region of England in the nineteenth century.

Keywords: Britain, Colonialism, India, France, Russia.

Giriş

Hindistan, tarih boyunca sahip olduğu zenginliklerle gerek insanlık tarihinin eski uygarlıklarının gerekse de modern dönemin Batılı sömürge imparatorluklarının dikkatini çeken oldukça önemli bir merkez olmuştur. Dünya tarihinde yaşanan birçok siyasi, iktisadi ve askeri

* Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, orhandogankusu@hotmail.com

**Araş. Gör., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, aysel88aysel@hotmail.com

olayın temelinde Hindistan'a sahip olma isteği yer almıştır (Bulut, 2003, s. 71- 72). Coğrafi olarak; Umman denizi ile Bengal körfezi arasında, kuzeyde Himalaya sıradağlarından güneyde Hint Okyanusuna doğru giderek daralan bir üçgen şeklinde uzanan Hindistan, oldukça büyük bir yarımadadır. Büyük bir dini merkez olan Hindistan, bu coğrafi konumu ve iklimi itibari ile de dikkat çekmiştir. Ülkede çeşitlilik gösteren bir iklim tipi söz konusudur. Güney kesimi sıcak iklim kuşağında yer almakta olup, yağış miktarı ve türü muson rüzgârlarının durumuna göre değişiklik göstermektedir. Ülkenin iklim çeşitliliği; her mevsim yağışlı tropikal iklim, yazı yağışlı sıcak muson iklimi, yazı yağışlı ılıman muson iklimi, kurak step iklimi ve çöl iklimi şeklinde sınıflandırılabilir (Ahmad, 1998, s. 73- 75; Erinç, 1998- 69-70).

Hindistan'da tarih, kültür ve medeniyet İndus ve Ganj olmak üzere iki büyük akarsu boyunca meydana gelmiştir: Bu iki akarsuyun ana kolları üst ve aşağı bölgelerde, denize ulaştıkları yerlerde, dünyanın birçok yerindeki gibi büyük deltalar oluşturmuştur. (Konukçu, 2008, s.131). Ülke, coğrafi özelliklerinin yanı sıra baharat türü maddeleri, kıymetli madenleri, insanları, gelenekleri ve coğrafi özellikleri ile dikkat çekmiş olup bu özellikleri sık sık dış tehditlere maruz kalmasına ve yeni siyasi kuruluşların ortaya çıkmasına yol açmıştır (Konukçu, 2001, s.23).

Hindistan'ın zenginliğinin bilinmesi, Yunan ve Romalılar devrine kadar dayanmaktadır. Bu dönemde Hindistan'ın batı kısmındaki deniz limanları ile Avrupa arasında doğrudan ticaret gelişmiştir. Ancak Roma İmparatorluğu'nun zayıflaması ve İslamiyet'in yükselişi ile Avrupalı milletlerin Hindistan ile olan doğrudan münasebetleri kesilmiştir. Orta Çağlar boyunca Asya ve Avrupa arasındaki ticaret, başta Baharat ve İpek yolları olmak üzere birçok güzergâh üzerinde gelişmiştir. Bu güzergâhlar boyunca gelişen ticaretten herkes önemli kazançlar elde etmiştir (Bulut, 2003, s. 72).

Doğu Hindistan Şirketi'nin Kurulması ve Hindistan'ın İngiltere Tarafından Sömürgeleştirilmesi

XVI. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere, Rusya yoluyla Hindistan'a açılan bir karayolu bulma olasılığını düşünerek Rusya-Hindistan Şirketini kurmuştur. Ancak bu program, 1599 yılında Queen Elizabeth'in döneminin sonlarında terk edilmiş, Ümit Burnu'ndan Macellan Boğazına kadar uzanan alandaki bütün denizlerde on beş yıllık bir sürede ticari bir üstünlük sağlayacak olan ünlü Doğu Hindistan Şirketi kurulmuştur (Terentyef, 1876, s. 1-4). Şirkete 15 yıllık süre için Ümit Burnu ile Güney Amerika'nın Güneyindeki Macellan Boğazı arasındaki ülkeler, yani bütün Hind ve Çin denizlerinde ve Pasifikte ticaret yapma ve denizcilik hakkı tanınmıştır (Bayur, 1950, s. 82).

1600 yılında resmi olarak kurulan İngiliz Doğu Hindistan şirketi, sadece dış ticarete faaliyet gösteren anonim şirketlerin en büyüğü olması açısından değil aynı zamanda İngiliz sömürge ve imparatorluk sisteminin kurulması noktasında etkili olması açısından da büyük önem taşımıştır. 1613 yılına kadar şirket, doğrudan ticaret ağı oluşturmak amacıyla Kuzeybatı Hindistan için Surat, Güney Doğu Asya ve Uzakdoğu için Bantam olmak üzere doğrudan iki ticaret istasyonu oluşturmuştur. Uygun ticaret koşulları oluşturulması için çeşitli düzenlemeler yapılmıştır (Chaudhuri, 1999, s.3-4; Dawies, 1952, s. 296- 297). İngiliz Doğu Hindistan Şirketi için, fabrika sisteminin etkinliği konusunda bir şüphe olmayıp şirketin limandan limana ticaret, doğrudan ticaret ihtiyacının yanısıra ticari organizasyonlar için de gerekli görülmüştür (Foster, 1896, s. 78).

İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin kurulması, İngiliz sömürgeciliğinin ciddi anlamda ilk adımı olmuştur. Doğu Hint adalarında Hollanda ile rekabet edemeyen şirket, Hindistan alt kıtasına yönelerek önce ticaret üsleri kurmaya başlamış daha sonra da Masulipatam, Madras ve Bombay'ı ele geçirmiştir. Ancak başta Fransa olmak üzere başka Avrupa devletlerinin de bölgeye yerleşme çabaları üzerine İngiltere, fetih hareketlerine yeniden başlamış bölgede

hâkimiyetini kurma çabasına girmiştir. Bu arada Singapur, Penang ve Malaka gibi yerler de ele geçirilmiştir. Batıda ise aynı dönemde önce Antigua, St. Christopher, Nevis, Barbados ve Honduras adaları ele geçirilmiş; daha sonra Kuzey Amerika'da Virginia, Plymouth, Maryland ve New England kolonileri kurulmuştur (Özcan, 2000, s. 229- 230).

Yeniçağ'da Hindistan, yalnızca İngiltere tarafından değil diğer Batılı güçler tarafından da sömürgeleştirilmeye çalışılmıştır. İngiltere, diğer sömürge imparatorluklarına göre bölgede daha kalıcı olmuştur. Daha XV. yüzyılın sonlarında Portekizliler, ardından da Hollanda, doğu ticaretini ele geçirmek ve bunu korumak için Hint okyanusunda gemilerini dolaştırmaya başlamışlardır. Bu rekabete sonradan İngiltere ve Fransa da dâhil olmuşlardır. (Bulut, 2003, s. 72; Nolan, 1858, s.3). Nitekim İngiltere de XVIII. yüzyılın sonlarında; tüm tarih boyunca dünya uluslarının dikkatini çekmiş olan Hindistan'ı Doğu Hindistan şirketi aracılığı ile sömürgeleştirmeye çalışmıştır (Bulut, 2003, s. 71- 72). Bu rekabette İngilizler üstün gelerek bölgedeki Fransız varlığını büyük ölçüde ortadan kaldırmışlardır. XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise ülkenin siyasi ve idari yönetiminde söz sahibi olmuşlardır (Özcan, 1998, s. 78).

İngilizlerin XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Amerika ve Asya'da yoğunlaştırdıkları sömürge faaliyetlerinin öncelikli amacı ticari ve ekonomik olmuştur. Nitekim 1600 yılında Doğu Hindistan Şirketinin kurulmasını takiben yüzyılın ilk ve ikinci yarısında İngiltere'nin Asya'daki varlığı öncelikle ticari olmuştur. Zaman içinde stratejik, ideolojik ve dini (misyonerlik) faktörler de etkili olmaya başlamıştır. Dönemin merkantilist anlayışının bir yansıması olarak sömürge toprakları, İngiltere pazarının ihtiyacı olan ham maddelerin kaynağı olmasının yanı sıra İngiliz ürünlerinin de pazarı olarak değerlendirilmiştir. Devletin koyduğu kanunlara göre İngiltere ve sömürgeler arasındaki bütün taşımacılık, İngiliz gemileri ile yapılmış ve her türlü iş İngilizler tarafından yürütülmüştür. XVIII. yüzyıldan itibaren ise İngiltere'nin bölgeye yönelik faaliyetleri daha karmaşık bir hal almıştır. Hindistan'daki imparatorluğun güçlenmesi ile birlikte İngiltere'nin önceliği ticaretin dışında ayrıca Hindistan ve çevresindeki jeopolitik alanlarla diplomatik ve stratejik bağlantılar kurulması ve sürdürülmesine doğru kaymıştır (Guide to India Office, 1998, s.4; Özcan, 2000, s.300; Nolan, 1858, s.48-62).

Doğu Hindistan Şirketi yalnızca birkaç yıl içerisinde ticari bir güçten politik bir güce dönüşmüştür. XIX. yüzyılın başlarında Doğu Hindistan Şirketi vasıtasıyla İngiltere, kıtanın büyük bir kısmında hâkim politik ve ekonomik güç haline gelmiştir (Siegel, 2002, s. 1). Şirketin, diğer çağdaş ticari örgütlenmelere göre XVII. yüzyıldaki önemi, daha çok İngiltere'nin deniz aşırı ülkelerdeki ticari yapısında yer alan değişikliklerin arkasında yer almasından kaynaklanmıştır. Bu dönemde İngiliz ticari düzenlemeleri ile ilgili gelişmelerde bir dönüm noktası haline gelen şirket, İngiliz ticari yapısı ve çeşitliliğini belirleyecek olan gelecekte ticari yapıdaki değişiklikleri etkileyecek önemli bir güç haline gelmiştir. Şirket, bu değişikliklerde hem gerçek hem de sembolik açıdan büyük önem taşımıştır (Chaudhuri, s. 3; Scott, 1910, s.138).

XVIII. ve XIX. yüzyıllar arasındaki dönemde İngiliz İmparatorluğunun Hindistan'daki genişlemesi hız kazanmıştır. İmparatorluk, bunu en azından dönemin başlarında planlı olarak yapmamıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere İngilizler bölgeye ilk olarak yerleşme amaçlı değil ticaret yapma amaçlı gelmişlerdir. Nitekim Hintliler tarafından bir tehdit olarak da görülmemişlerdir (Blackwell, 2008, s.34).

İngiltere'ye karşı Hindistan'da rekabeti amaçlayan Avrupalı sömürge güçlerinden ilki Fransa olmuştur. Napolyon, İngiliz bölgesi olan Hindistan'ı en savunmasız bölge olarak düşünmüş ve ciddi olarak burayı düşürmeyi planlamıştır (Tealakh, 1991, s. 132; Karadeniz, 2011, s.249). Nitekim İngiltere açısından son derece kârlı olan Hindistan ticareti özellikle Fransa ile yaşanan gerginlikler yüzünden zaman zaman kesintiye uğramıştır. İngiltere ve Fransa

arasında XVIII. yüzyıl boyunca birkaç kez savaş yaşanmış olup bunların en önemlisi 1756-1763 yılları arasında yaşanan Yedi Yıl savaşları olmuştur. Bu savaşlarda İngiltere, Fransa'ya karşı kesin bir üstünlük sağlamış, Fransa, Hindistan'dan tamamen çıkarılmıştır. Fransa'nın iki önemli toprağı olan Kanada ve Hindistan ele geçirilmiştir. Fransızların elinde bulunan Frontenac, Duguesne, Louisbourg, Quebec ve Montreal alınmıştır. Böylece İngilizlerin doğuda ve batıda önu açılmıştır (Armaoğlu, 2004, s.26; Özcan, 2000, s.300).

İngiltere'nin ada pozisyonu ve güçlü konumu işgallere karşı güvenliğini sağlamıştır. Aynı durum Avrupa askeri güçlerinin yalnızca deniz yoluyla ulaşabildiğı kolonilerin büyük çoğunluğu için de geçerli olmuştur. Nitekim bu bakımdan İngiltere açısından Hindistan büyük önem taşımakta olup Rusya'nın Türkistan'daki ilerleyişi İngiltere'nin Hindistan'daki varlığını tehlikeye sokmuştur (Popowski, 1893, s. 79). Rusya'nın Hindistan stratejisini devralmasıyla Fransız tehdidi azalmıştır. Rusya, Avrupa'daki olaylar üzerine politik bir baskı uygulanması vasıtasıyla ve İngiltere'nin Doğu sorunu ile ilgili tutumunu etkileyerek bir strateji yürütmüştür. Uzun süreli devam eden bu politik ve stratejik plana Rusya'nın Türkistan'da yeni pazar kazanma girişimleri eşlik etmiştir (Tealakh, 1991, s. 132; Karadeniz, 2011, s. 249).

İngiltere'nin Yedi Yıl Savaşları sonrasında tamamen ele geçirdiğı Hindistan'ın, ekonomik açıdan büyük önemi bulunmaktaydı. Bu sebeple İngiltere, "İmparatorluk Yolu" adı verilen Hindistan ile Britanya adaları arasındaki deniz yolunun güvenliğine büyük önem vermiştir. Bu yolun Mısır'dan geçmesi Mısır'ın, ya İngiltere'nin elinde olması veya başka güçlü bir devletin elinde olmamasını gerekli kılmıştır. Bu sebeple 1798 yılında Napolyon'un Mısır seferi İngiltere'yi oldukça rahatsız etmiştir (Armaoğlu, 2004, s. 26). Napolyon'un Mısır'a yönelik ilgisinin artmasında özellikle Yedi Yıl Savaşları sonucunda Amerika ve Uzak Doğu'daki birçok sömürgesini İngiltere'ye kaptırması etkili olmuştur. Bu kayıpları telafi edecek yeni sömürgeler bulmanın önem taşıdığı bu dönemde Napolyon'un Mısır seferinin başarılı olması durumunda Fransa'ya önemli ticari potansiyeli olan bir bölgeye sahip olma fırsatının yanında İngiltere'yle mücadelesinde büyük bir avantaj sağlayacağı düşünülmüştür. Fransa'nın en büyük rakibi olarak İngiltere'yi gören Napolyon, Hindistan'a giden yolların en kısası olan Mısır'ın alınması gerektiğini düşünmüştür. Mısır'ın ele geçirilmesi Fransa'ya Akdeniz hâkimiyetini ve burası üzerinden İngiltere'nin Hindistan'daki varlığını tehdit etme hatta ortadan kaldırmak için bir fırsat olarak görülmüştür. Kuşatma, İngiltere ve Rusya'nın desteğı ile Osmanlı Devleti tarafından etkisiz hale getirilmiştir. (Karal, 1938, s.57; Gümüş, 2013, s.253, Çolak, 2008, 146- 156).

Napolyon'un Mısır seferi, Akdeniz'de Rus çıkarlarını tehdit etmesi sebebi ile Osmanlı-Rus ittifakını sağlamıştır. İki devlet arasında 23 Aralık 1798'de 14 maddeden oluşan 8 yıllık bir ittifak antlaşması imzalanarak Rusya ve Osmanlı Devletleri, birbirlerinin toprak bütünlüğünü koruyacaklarını vaat etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Rusya'nın ardından 5 Ocak 1799'da İngiltere ile de 8 yıl süre ile geçerli bir ittifak anlaşması imzalamış, böylece Osmanlı- Rus ittifakına İngiltere de dâhil olmuştur (Bağçeci, s. 71).

Yukarıda da belirtildiğı üzere Napolyon'un Mısır seferi İngiltere ve Rusya'nın menfaatlerinde rahatsızlık uyandırmış olduğundan iki gücün ayrı ayrı Osmanlı devleti ile işbirliği yapmasını sağlamıştır. Ancak bu durumun İngiliz sömürgeleri açısından büyük önem taşıyan Hindistan'ı tehdit etmesi İngiltere'nin bu konuda ayrıca endişelenmesine sebep olmuştur. Nitekim İngiltere, Fransızların öncelikle Mısır, Suriye ve İran, sonrasında ise Kafkasya, İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'ı tehdit etmesi ve bu bağlamda Rusya ile ittifak yapmasından büyük rahatsızlık duymuştur. Diğer yandan Hindistan'a yönelik Afgan saldırılarının da artması İngiltere'yi İran ile ittifaka teşvik etmiştir. Neticede İngiliz Hükümeti Tahran'a elçi olarak John Malcolm'u göndermiş, 1801 yılında Kaçar Hanedanı ile bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma ile İngiltere, Afgan saldırılarına karşı İran'a yardım sağlamayı kabul

ederken İran da görüşme ve ticari faaliyetler için dahi olsa herhangi bir Fransız'ı topraklarına sokmamayı kabul etmiştir. İngiltere ise benzer bir yükümlülük altına girmemiştir. Böylece İngiltere, Rusya ve Afganistan arasında tampon bir devlet olarak İran'ı yerleştirerek Afganistan'ı güvence altına alırken diğer yandan Rusya'nın İran üzerinden sıcak denizlere inmesini engellemeyi amaçlamıştır (Yazıcı, 2001, s. 106- 107).

Fransa'nın Napolyon ile bu rekabette yerini alması ve İngiltere'yi Hindistan güzergâhında yenme girişimi, 1798 yılındaki Mısır Seferi'nden sonra başarısız olmuştur. Fransa'nın Mısır'daki başarısızlığı İngiltere'yi bir süreliğine sakinleştirmiştir (Popowski, 1893, s. 79- 81). Napolyon, Fransız kuvvetleri ile Hindistan'ı işgal etme planlarının başarısızlığa uğramasının ardından İngiliz Hindistanı'na karşı bir Fransız-Rus seferi düzenlemeyi planlamıştır. Bu amaçla I. Paul (1796-1801) ile dostane ilişkiler geliştirmiş, 6,800 Rus esirini serbest bırakmıştır. (Lansdell, 1885, 244). 1800 yılında Hindistan'a karşı bir sefer düzenlemeyi planlayan Çar I. Paul ve bu sefere katılması için General Bonaparte'yi davet etmiştir. 1801 yılında İmparator Paul, Hindistan'ın Fransa ve Rusya tarafından istilası konusunda bir proje üzerinde Napolyon ile anlaşma sağlamıştır (Colquhoun, 1901,s.6- 9). Buna göre Rusya ve Fransa'nın her birinin 35,000 kişi temin etmesi ve onları Hazar denizinden Astarabad'a geçirmesi planlanmıştır. Otuz beş bin Rus kuvveti bir o kadar da Fransız kuvvetinin Astarabad'da toplanarak Herat ve Kandahar yoluyla Hindistan üzerine yürümesi planlanmıştır. Bu şekilde birleşen ordular; İran, Afganistan ve Pencap boyunca ilerleyerek Hindistan'da İngiltere'nin varlığına saldırıda bulunmak üzere harekete geçmişlerdir. Ancak Çar'ın ölümü ile bu girişim başarılı olmamıştır. (Russia's March Towards..., 1894, s.52).

Çar I. Paul'un Hindistan'a yönelik planları sonucunda 1804- 1806 yıllarında Rusya ile yapılan savaşın neticesinde İngiltere ile İran arasında anlaşma sağlanmıştır. Bu anlaşmaya rağmen Bakü'nün de yer aldığı bazı İran vilayetlerinin Rusya'ya bırakılması İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Sonrasında I. Napolyon'un Çar I. Alexander ve İran Şah'ı ile Hindistan'a yönelik ortak bir sefere ilişkin görüşmeleri, İngiltere açısından ciddi endişelere yol açmıştır. Bunun üzerine Hindistan Genel Valisi Lord Minto'un kendi temsilcisi Tümgeneral Malcolm'u İran'a gönderdiği sırada İngiliz Bakan, temsilci olarak Sir Harford Jones'i göndermiştir. İngiliz subaylarının İran ordusunda yer almaları sağlanmıştır. Bölgeye önce ulaşmış olan General Malcolm altın dağıtmış, bu durum İranlıları oldukça etkilemesine rağmen, Napolyon'un müdahalesi sayesinde Ruslar tarafından en son ele geçirilen İran vilayetlerini elinde bulunduran General Gardanne'nin etkisini yok etme konusunda başarısız olmuştur. General Malcolm'un görüşmelerinin sonuçlarını bekleyen Sir Harford Jones, kısa bir süre sonra Bushie'ye varmıştır. Jones, İngiliz kralının elçisi olarak Şah'a, İngiltere'nin İran'ı Rusya'ya karşı koruma ve desteklemesini önermiştir. Bu döneme kadar Fransa'nın İran'a yardım edemeyeceği görüşü Tahran'da yerleşmiş olduğundan Jones'in bu önerisi memnuniyetle kabul edilmiştir. 12 Mart 1809'a kadar görüşmeler hızlı bir şekilde yürütülmüş ve bir ön anlaşma ile sonuçlanmıştır. Bu anlaşma, İran'ın herhangi bir yabancı ordunun Hindistan'ı geçmesine karşı çıkması ve Hindistan'ı savunmasını, buna karşılık olarak da İngiltere'nin İran'ı herhangi bir Avrupa gücüne karşı desteklemesini içermiştir (Popowski, 1893, s.79- 81; Urquhart, s.8; Karadeniz, 2006, s. 55).

Mısır seferinin ardından 1809 yılında yapılan İngiliz-İran ön anlaşmasından kısa bir süre sonra Rusya ile İran arasında bir savaş patlak vermiş olup İngiliz subaylar, İran askeri birliklerinin birçok başarısına öncülük etmişler ancak nihayetinde savaş İran'ın lehine sonuçlanmamıştır. 1812'de İngiltere, Rusya ile uzlaşarak subaylarını geri çağırarak, 12 Ekim 1813'te İngiltere'nin arabuluculuğu ile Rusya ve İran arasında Seiwa nehri üzerinde Rus kampında Gülistan antlaşması imzalanmıştır. İran; Grusya, İmereti, Megrelya, Abhazya ve Karabağ, Şirvan, Derbend hanlıklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bu ülkeler arasında yeni sınır Aras ile belirlenmiştir. Son olarak da İran, Hazar denizinde savaş gemisi bulundurma

hakkından vazgeçmiştir. Bu durum, İran- İngiltere arasındaki saldırı ve savunma konusundaki işbirliği anlaşmasından sonraki on iki yıl içerisinde ikinci kez İngiltere'nin İran'ı Rusya'ya karşı koruma konusundaki yardımının nafile olduğu anlaşılmasına sebep olmuştur. Ancak Şah, hiçbir zaman Gülistan Anlaşmasını nihai olarak görmemiş, birçok vilayetini kaybetme fikrini kabul etmemiştir. Gülistan Anlaşmasının sonuçlanmasından kısa bir süre sonra 25 Kasım 1814'te Tahran'da Henry Ellis tarafından bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma ile İran, herhangi bir Avrupa ordusunun kendi bölgesi vasıtasıyla Hindistan'ı işgal için ilerlemesini engellemek, Hive, Buhara ve Hokand'ın idarecilerinin de benzer şekilde bir işgal ordusunun kendi bölgelerinden Hindistan'a ilerlemesini önlemesi için teşvik etme sözü vermiştir. Bundan sonra Rusya ve İran arasındaki sınırın İngiltere, İran ve Rusya'nın onayladığı şekilde belirlenmesi kabul edilmiştir. İngiltere ve İran'ın karşılıklı olarak birbirine yardım etmesi, İngiltere'nin ordu desteği sağlamak yerine yıllık 83,000 sterling devlet desteği sağlaması kararlaştırılmıştır. Afganistan ve İngiltere arasında bir savaş olması durumunda Şah, İran ordusunu İngiltere'nin emrine verecektir. Diğer yandan İran- Afgan savaşı durumunda ise İngiltere, müdahil olmama yalnızca her iki taraftan da ricada bulunması durumunda arabuluculuk etme sözü vermiştir (Popowski, 1893, s. 81- 82).

Avrupa'da sanayi devriminin başlamasıyla birlikte İngiliz sömürgeciliği, serbest ticaret emperyalizmi denilen ikinci bir döneme başlamıştır. İngiltere, bu aşamada hâkim olduğu toprakları daha çok ürettiği sanayi mamullerine bir pazar olarak kullanmaya başlamıştır. Yerli sanayinin gelişmesi önlenerek İngiliz mamullerinin tüketilmesi teşvik edilmiştir. Ancak İngiltere, bu uygulamasını daha çok doğu topraklarında gerçekleştirebilmiş, Amerika ve Kanada'da bir direnişle karşılaşmış ve 1815'e kadar kısa sürede batıdaki bu kolonilerini kaybetmiştir. İngiliz imparatorluğu bu tarihten sonra yönünü doğuya çevirmek zorunda kalmıştır (Özcan, 2000, s. 300).

Hindistan'daki Babür İmparatorluğu varlığını 1857 yılına kadar ismen sürdürmüş, Avrupa güç dengesinde yaşanan değişiklikler de imparatorluğun yok olmasına engel olamamıştır. Hindistan'da ticaret ve etki alanını genişletmeye yönelik yaşanan mücadelede denge 1763'ten sonra kesin bir şekilde İngilizlerin lehine değişmeye başlamıştır. Bu tarihten sonra Hindistan'ın iç mücadeleleri ülkeyi dış müdahalelere karşı savunmasız bir hale sokmuş olup bu müdahale dönem dönem kendi istekleri ile gerçekleşmiştir. Öyle ki 1818 yılına kadar yalnızca uzak kuzeybatı sınır bölgelerinin kabileleri ve Pencap'taki Sihler, İngiliz idaresinden bağımsız kalmışlardır (McNeill, 1989, 616). Nitekim Babür yönetimi, 1857 yılında Delhi'deki ayaklanmaya öncülük eden Babürlülerin son idarecisi Bahadır Şah'ın İngilizler tarafından cezalandırılması ile son bulmuştur. (Konukçu, 1991, s. 403).

Hindistan, XIX. yüzyılda İngiltere'nin politik, ticari ve endüstriyel güçlerinin en önemli kurumlarından birisi olmuştur. İngiltere, Hindistan'daki kurumlarını modern esaslara göre düzenlemeye çalışmıştır. İngiltere'nin Hindistan çevresinde bir ya da daha fazla bağımsız imparatorlukla olan ticari ilişkileri zaman içerisinde oldukça ilerlemiştir. Öyle ki İngilizler, bu koloniyi kaybetmelerinin felakete yol açacağını düşünmeye başlamışlardır. Bu nedenle Rusya'nın Türkistan'daki istikrarlı ilerleyişi İngiltere için büyük bir önem taşımıştır (Hellwald, 1974, s. 253- 255).

Rusya'ya karşı savunma konusunda Afganistan'ın iç gücü, Hindistan'ın güvenliğini etkileyen önemli bir unsur olmuştur. Indus düzlüklerinin yeterli düzeyde savunmasını sağlayabilmek için bu konu önem taşımaktadır. Afgan tepelerinin yakınlığı göz önünde bulundurularak, bu tepelerin ötesini görme imkânı bulunmadığından geçitlerin kapatılarak tepelerde savunma kaleleri ve konumu elde etmek, böylece bu taraftan olabilecek girişleri engellemenin mümkün olacağı düşünülmüştür. Afganistan'ın dağlık ve yüksek bir ülke olması, aşılabilir olmasını sağlamış, Güney Afrika'daki deneyimden sonra bunun savunma için oldukça

önemli bir avantaj olduğu görülmüştür. Bölge hakkında iyi bir bilgiye sahip olunarak İngiliz memurların idaresinde düzensiz birliklerin dahi bölgeyi saldırılara karşı koruyabileceği, İngiliz-Hindistan ordusu gibi düzenli ve eğitilmiş bir ordunun ise gerekli olduğunda düşmanla mücadele edebilecek savunma gücü konusunda bir şüphe bulunmadığı belirtilmiştir (Colquhoun, 1901, s. 216- 217). Nitekim Rusların kuzeyde Kafkaslar, İran ve Türkistan'ı tehdit ederek Hindistan'a ulaşmaya çalıştığı bir dönemde ortaya çıkan Milli Afgan Devleti, Hindistan yarımadasının anahtarı konumuna gelmiştir. Bu durum gerek Rusya'nın gerekse Hindistan'da hüküm süren Babürlüler ve onlarla ticari ilişkiler vasıtasıyla bu ülkeyi kontrol etmek isteyen İngilizlerin dikkatini Kandahar merkezli Afganistan Devletine yöneltmiştir. Hindistan'a yönelik tehditler İngiltere'nin kuzeye doğru yönelmesini zorunlu kılmış; Maratha, Gurkha, Burmaseliler ve Sihlerle mücadele ederek onları hâkimiyet altına alan İngilizler, kısa sürede Afganistan sınırına ulaşmışlardır. Bu süreçten sonra İngiltere, Hindistan'daki varlığını güvence altına almak amacıyla XIX. yüzyılın başlarına kadar burada tamamen hâkim olabilecekleri bir sistem oluşturmaya yönelmişlerdir. (Yazıcı, 2001, s. 103- 104).

XIX. yüzyıl boyunca Hindistan'ın kuzeybatı ve kuzey sınırının korunması, sınır ötesi ticaret ve sınır ötesindeki politik durum İngiltere'nin dış politikasında hâkim unsur haline gelmiştir. Uzun bir süre önce Doğu Hindistan Şirketi, Hindistan'a yönelik Rus tehdidi ile karşılaşmıştı. Şirket, kendisine karşı düşmanca tutum sergileyen etrafındaki devletlere karşı kendini korumak için bir ordu yetiştirmek zorunda kalmıştır. 1804 yılında Şirket, kendi inceleme ofisinin politik birimini oluşturmuş, 1807 yılında ise Yönetim Kurulu, Şirketin bu alandaki faaliyetlerini incelemek için gizli ve politik bir birim oluşturmuştur. Bu birim öncelikle İngiliz Hindistan Hükümetinin komşu ülkelerle ve Hindistan Prenslükleri ile olan ilişkileri ile yakından ilgilenmiştir (Guide to India..., 1998, s.4).

Bölge hakkında çalışmaları bulunan Hellwald, Hindistan'daki İngiliz idaresinin daima tehlike altında olduğunu, buradaki yönetimin askeri gücün yanı sıra İngiliz İmparatorluğunun prestijinin devamlılığına da bağlı olduğunu, bu durumun yerli halkın gözünde önem taşıdığını belirtmiştir. Hindistan'ın bir koloni olmadığını, hiçbir İngiliz'in daimi olarak burada yerleşmeyeceğini belirten yazar, İngilizlerin Hindistan'da ordu veya sivil hizmette zenginlik veya saygınlık kazanabileceklerini, gelecekte ticari bağlantılar kurabileceklerini, daha sonra bu kazançlarla kendi ülkelerine döneceklerini belirtmiştir. Hellwald, Hindistan'daki İngilizlerin yalnızca idareci olduklarını, bu ülkenin vatandaşı olmadıklarını belirtmiştir (Hellwald, 1974, s. 249- 250). Bu noktada Rusya'nın Türkistan'daki işgal ve iskân politikası ile İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesi arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Rusya, işgal ettiği topraklara kendi halkını yerleştirerek buradaki hâkimiyetini etnik açıdan da güçlendirirken İngilizlerin Hindistan'daki varlıkları idari anlamda olmuştur. Nitekim bölgede idareci konumunda olan İngilizlerin, Hindistan'ın yerli halkı üzerinde otorite kurması ve hâkimiyetini sağlamlaştırması zorunlu olmuştur. İngiltere, bu noktada Hindistan'da çıkan ayaklanmaları bastırmak ve bölgede askeri ve siyasi güvenliğini sağlamak adına askeri ve diplomatik stratejiler geliştirmiştir.

XIX. yüzyılda yeni sömürgecilik anlayışı, genel olarak sanayileşmiş ülkeler üzerinde hak iddia edilen toprakları ele geçirme şeklinde uygulanmıştır. İngiltere, bu dönemde Osmanlı Devleti, Çin gibi ülkelere baskı uygulayarak siyasi ve ekonomik anlaşmalar yapmış, bu topraklarda ticaret tekeli elde etmiştir (Özcan, 2000, s. 300). 2 Ağustos 1858'de İngiliz Parlamentosu'nda çıkarılan Hindistan idare kanunu ile İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin yetkileri ortadan kaldırılarak ülke yönetimi doğrudan Londra'ya bağlanmış ve bu işle sorumlu bir bakanlık kurulmuştur (Özcan, 1998, s.78). Böylelikle Hindistan, önce Doğu Hindistan Şirketi'nin hâkimiyetine girmiş, sonrasında İngiliz hükümeti şirketi lağvederek 1858 yılında ülkeye doğrudan hâkim olmuştur (Özcan, 2000, s.300). 1858 yılında Sepoy ayaklanmasının

ardından Şirket, Hindistan'ın büyük bir çoğunluğunu kendi idaresi altında birleştirmiştir. (Siegel, 2002, s.1).

1868 yılına kadar Hollandalı ve Portekizlilere ait olan askeri yerleşim kurma hakkı İngilizlere tanınmamıştır. Ancak 1868 yılında II. James döneminde kurulan Fransız Şirketi ile yaşanan rekabet sonucunda Doğu Hindistan Şirketi asker yetiştirme, barış yapma ve Hindistan'da Hristiyan olmayan herhangi bir halkla savaş yapma hakkına sahip olmuştur (Terentyef, 1876, s. 1-4).

Sonuç

XVII. yüzyılın başlarında Doğu Hindistan Şirketi aracılığı ile bölgede idareci konumunda olan İngilizler XIX. yüzyıla gelindiğinde hâkim güç konumuna ulaşmışlardır. Hindistan, İngiliz sömürgelerinde öncelikli bir yer edinmiş ve bu dönemde diğer devletlerle olan münasebetlerini bu doğrultuda şekillendirmiştir. 1880 yılına kadar Hindistan'da yabancı yatırımlarının yaklaşık %13'ü İngiliz ihracatı ile sağlanmış olup bu durum Hindistan'ı İngiliz ürünleri için en önemli pazar haline getirmiştir. XIX. yüzyılın büyük bir kısmında Hindistan, askeri bir noktadan bakıldığında bir insan kaynağı olarak görülmüştür. Hindistan ordusu Hindistan'ın kendi vergi gelirleri ile finanse edilmesine rağmen çoğunlukla Hindistan savunmasıyla doğrudan ilgisi olmayan metropol güçlerle savaşmak için birlikler göndermiştir. Emperyal bir güç olarak İngiltere'nin statüsü açısından Hindistan'daki hâkimiyeti büyük önem taşımıştır. Bu noktada Rusya'nın Türkistan'da kesintisiz bir şekilde güneye doğru ilerleyişi İngiltere'yi oldukça tedirgin etmiştir (Siegel, 2002, s.1-2). Bu durum XIX. yüzyılın iki güçlü devleti olan Rusya ve İngiltere arasında yaklaşık bir yüzyıl sürecek olan diplomatik rekabetin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu rekabette İngiltere, Hindistan'daki sömürgelerini korumak adına Rusların Türkistan'da gerçekleştirdiği işgaller sırasında kısmen pasif bir tutum takınmıştır.

Kaynakça

- AHMAD, S. Maqbul, "Hindistan", DİA, C.18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 73-75.
- ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914- 1995*, Alkım Yayınevi, 2004.
- BAĞÇECİ, Yahya, "Osmanlı Belgelerine Göre Napolyon Bonapart'ın İmparator Ünvanının Osmanlı Devleti Tarafından Tanınması Meselesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7/ S.29, s. 70- 83.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi, Nadir Şah Avşar'ın Akınından Bağımsızlık ve Cumhuriyete Kadar (1737- 1949)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1950.
- BLACKWELL, Fritz, "The British Impact on India, 1700-1900", *Education About Asia*, C. 13/S. 2, 2008, s.34-37.
- BULUT, Yücel, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, S.6, 2003, s. 71-106.
- CHAUDHURİ, K.N., *The English East India Company, The Study of an Early Joint- Stock Company 1600- 1640*, The Emergence of International Business 1200- 1800, Routledge/ Thoemmes Press, London and New York 1999.
- COLQUHOUN, Archibald R., *Russia Against India The Struggle for Asia*, London, Harper, 1901.
- ÇOLAK, Kamil, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798- 1801)", *SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.II, 2008, s. 141- 183.
- DAWIES, K.G., "Joint- Stock Investment in the Latter Seventeenth Century", *The Economic History Review*, Second Series, C. IV/ S. 3, 1952, s. 283- 301.
- Guide to India Office Records relating to Central Asia*, The British Library Asia Pacific Africa Collection, 1998.

- GÜMÜŞ, Şenay Özdemir, “Napolyon’un Mısır’ı İşgali Sırasında Osmanlı Topraklarındaki Fransızlar”, *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 9, 2013, s. 249- 278.
- HELLWALD, Friedrich Von, *The Russians in Central Asia; a critical examination down to the present time of the geography and history of Central Asia*, Çev. Theodore Wirgman, London 1974.
- KARADENİZ, Yılmaz, “İngiltere’nin İran Afganistan Politikası (1848- 1870)”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)*, S.11, Diyarbakır, 2008, s.119- 135.
- , Yılmaz, “İran ve Türkistan’da İngiliz Rus Mücadelesi (1856- 1869)”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, S.20, 2009, s.53- 68.
- , Yılmaz, “İran’ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere’nin Rusya’ya Karşı Diplomatik Manevraları” , *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4/ S. 18, 2011, s. 248- 263.
- KARAL, Enver Ziya, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul 1938.
- KONUĞU, Enver, “Hindistan’daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları”, *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)*, Sakarya, 2008, s. 131- 152.
- , Enver, “Hindistan’daki Türkler”, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, S.1., 2001, s. 23- 31.
- LANSDELL, Henry, *Russian Central Asia: Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, London: Sampson Low, 1885.
- Letters received by the East India Company from its Servants in the East*, Vol.I., Ed. William Foster, London 1896.
- MCNEİLL, William H., *Dünya Tarihi*, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabı, 1989.
- NOLAN, Edward Henry, *The Illustrated History of the British Empire in India and the East from the Earliest Times to the Suppression of the Sepoy Mutiny in 1859*, C.II, London 1858.
- ÖZCAN, Azmi, “Hindistan”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 18, 1998, s. 75- 81.
- , Azmi, “İngiliz Sömürgeçiliği”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.22, 2000, s. 299-302.
- POPOWSKI, Josef, *The Rival Powers in Central Asia or Struggle between England and Russia in the East*, Çev. Arthur Baring Brabant, India Office, 1893.
- Russia's March Towards India*, By an Indian Officer, c.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894.
- SIEGEL, Jennifer, *Endgame Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia*, I.B. Tauris Publishers, London&New York 2002.
- TEALAKH, Gali Oda, “*Russian Advance in Central Asia and British Response 1834-1884*”, The University of Durham Department of History, Doctorate Thesis, 1991.
- TERENTYEF, M. A., *Russia and England in Central Asia*, Translator, F.C. Daukes, Vol: 2, Calcutta, Foreign Department Press, 1876.
- URQUHART D.- PALMERSTON, Henry J. T., *Diplomatic Transactions In Central Asia, From 1834 to 1839*, Printed by T. Brettell, London.
- YAZICI, Orhan, “Rusların Sıcak Denizlere İnme Çabaları I: Afganistan’ın Uluslararası Politik Alanda Yerini Alışı”, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*,2001, S.I, ss. 95- 112.

İngiliz Konsolos Raporlarına Göre Musul Vilayetinin Ekonomik ve Ticari Durumu (1896-1912)

Economic and Commercial Situation of Mosul Province According to the British Consulate Reports (1896-1912)

Ahmet GÜNDÜZ*

Öz

Bu çalışmada, Musul'da görev yapan İngiliz konsolosların hazırladıkları raporlardaki veriler dikkate alınarak Musul Vilâyetinin 1896-1912 yılları arasındaki ekonomik ve ticarî durumu ele alınmıştır. Bu raporlardaki veriler çerçevesinde Musul Vilayetinin ticarî kapasitesi, ulaşım ve güzergâhlar, İhraç ve ithal edilen emtianın çeşitleri ve tutarları, katır ve deve taşımacılığı için yapılan paketlemeler hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Musul, Ticaret, İhracat, İthalat, Konsolos.

Abstract

In this study, the economic and the commercial state of the city of Mosul between 1896-1912 depending on the reports prepared by British consulate operating in Mosul. In the addition to the data collected from the reports, the information on the commercial capacity of the province of Mosul, transportation and the routes, the types and the cost of imported and exported goods as well as the packaging done for the transportation by mules and camels are given in the study.

Keywords: Mosul, Trade, Export, Imports, Consul.

Giriş

Musul, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra 1517-1586 tarihleri arasında *sancak* statüsü ile idare edilmiştir. Bu süreçte siyasi ve ekonomik şartlara göre bazen Diyarbekir, bazen de Bağdat ve Şehrîzor eyaletlerine bağlanmış ve 1586 tarihinden itibaren *eyalet* dönüştürülerek merkezden atanan *beylerbeyi* tarafından yönetilmiştir. Daha sonra 18. yüzyıldan itibaren (1726) Musul'un idaresinde Celîlî ailesi söz sahibi olmuşsa da, ailenin nüfuzu II. Mahmut tarafından 1834 yılında ortadan kaldırılmış ve merkezî idare tekrar hâkim kılınmıştır. 1848 tarihinden itibaren de Tanzimat reformları Musul eyaletinde uygulanmaya başlanmıştır.

Tanzimat'ın bölgede uygulanmaya başlanmasından sonra Irak topraklarında önemli idarî düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre 1850'de Kerkük, Süleymaniye ve Revandiz Sancaklarını ihtiva eden *Şehrîzor Eyâleti* kurulmuştur. Musul Eyâleti ise doğu ve batı şeklinde ikiye ayrılarak; dağlık ve doğu kısımlarının (*Akra, Dohuk, Zaho* kazaları ile *Zibar* ve *Aşâir-i Erbaâ* taifeleri) mülkî ve asayiş işleri Hakkâri valisinin uhdesine, batı ve çöl tarafları (Musul köyleri ile *Tel'afer* ve *Şeyhan* kazaları) ise Bağdat ve Şehrîzor valilerinin uhdesine verilmiştir(Hut, 2006, s. 24-26).

1855 tarihinde mutasarrıflığa dönüştürülen Musul, Van Eyaletine bağlandı. Ancak kısa bir süre sonra Kasım 1861 tarihinde mutasarrıflıktan kaymakamlığa dönüştürülerek Bağdat'a bağlandı. 1879 yılında Bağdat'tan ayrılarak ayrı bir vilayete dönüştürüldü(Hut, 2006, s. 47-54) ve 1918 tarihine kadar bu şekilde idare edildi.

91000 km²'lik bir sahayı kaplayan Musul vilâyetinin sınırları, kuzeybatıda Diyarbekir ve kuzeyde Van vilâyeti, doğuda İran, güneyde Bağdat vilâyeti ve batıda Zor mutasarrıflığı ile çevriliydi. Vilâyet; Musul, Kerkük (Şehrîzor) ve Süleymaniye sancaklarından müteşekkildi. Ayrıca, 17 kaza, 43 nahiye ve 4392 köyü vardı (Gündüz, 2006, s. 320).

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, agunduz@gantep.edu.tr

Vilayetin idare merkezi olan Musul şehri, 1890 tarihinde 30 mahalleden oluşmaktaydı. Şehrin gelişmesine paralel olarak bu sayı 1907'de 34 ve 1912'de de 38'e yükselmiştir (*MVS, 1308*, s. 161; *MVS, 1325*, s. 130; *MVS, 1330*, s. 139)

Konsolosluk Raporları

Osmanlı Devleti topraklarında yabancı tüccarlara ticaret yapma imkânı veren ahidnâmeler aynı zamanda bu tüccarların mensubu oldukları devletlere konsolosluklar açarak vatandaşlarının işlerini yürütmeleri hakkını doğurmuştur. Bunun neticesinde imparatorluğun önemli merkezlerinde konsolosluklar açılmıştır. Buralarda görev yapan konsoloslara vatandaşlarının işlerini yürütmeleri görevi verilmiştir. Ayrıca, buldukları bölgelerdeki her türlü haberi, özellikle de iktisadi durumu düzenli olarak Dışişlerine bildirmeleri vazifesi yüklenmiştir (Mübahat, 1983, s. 151). Bu anlayışla Osmanlı ülkesinin değişik bölgelerinde açılan konsolosluklarda görev yapan konsoloslar ayrıntılı olarak düzenledikleri raporları ülkelerine göndermişlerdir.

Musul'da görev yapan İngiliz konsoloslar 1896-1912 yılları arasında dört rapor hazırlamışlardır. Bunlardan ilki 1896-1897 yılları arasındaki verileri ihtiva etmekte olup, 6 Ekim 1898 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na ulaşmıştır (Diplomatic And Consular, 1898). Rapor, Konsolosluk temsilcisi Bay Rasan (*MVS, 1312*, s. 140; *MVS, 1325*, s. 166) tarafından düzenlenmiş ve on sahifeden ibarettir. İkinci rapor, Vis Konsolos Bay Wilkie Young tarafından düzenlenmiş olup, 1907 yılı verilerini ihtiva etmektedir. Sekiz sahifeden oluşan rapor 1908 yılının Eylül ayında Dışişleri Bakanlığı'na ulaşmıştır (Diplomatic And Consular, 1907; *MVS, 1330*, s. 131). Üçüncü rapor 1911 yılı bilgilerini ihtiva etmektedir. Vis Konsolos Hony tarafından hazırlanmıştır. 1912 yılının Haziran ayında Dışişleri Bakanlığı'na ulaşmıştır ve sekiz sahifeden ibarettir (Diplomatic And Consular, 1911). Dördüncü ve son raporumuz da Hony tarafından hazırlanmış olup, 1912 yılı verilerini ihtiva etmektedir. 1913 yılı Nisan ayında Dışişleri Bakanlığı'na ulaşan bu rapor da sekiz sahifeden ibarettir (Diplomatic And Consular, 1912).

Musul Vilâyeti'nin Ekonomik ve Ticarî Durum

Musul Vilâyeti'nde ekonomik hayat büyük oranda tarım ve hayvancılığa dayanmakla beraber ticaret de önemli bir yer tutmaktaydı. Bölgenin tarihî kervan yolu üzerinde yer alması bunda etkin rol oynamıştır. Zira, Üsküdar'dan başlayıp Gebze, İzmit, Bolu, Tosya, Merzifon, Tokat, Sivas, Malatya, Harput, Diyarbakır, Nusaybin, Musul, Kerkük üzerinden Bağdat ve Basra'ya ulaşan ticaret yolu sayesinde Musul canlı bir ticarî potansiyel imkânına kavuşmuştu. Bu güzergâhta yapılan ticarî faaliyetlerde satılan her türlü ticarî emtiyadan *bâc*, *bâc-ı ubûr* ve *tamga* adları altında muhtelif vergiler alınmaktaydı (Hut, 2006, s. 12).

Ticarî canlılıkta önemli rol oynayan güzergâhlar sayesinde vilayetin ihtiyaç duyduğu ürünler dışarıdan alınmakta ve ihtiyaç fazlası mamuller de ihraç edilmekteydi. Bu ticarî güzergâhlar ve ulaşım vasıtaları aşağıda verildiği gibidir.

İlk güzergâh, deniz yoluyla Basra'ya, oradan buharlı gemilerle Bağdat'a ve oradan da katır veya deve aracılığıyla Musul'a ulaşmaktaydı. Bu güzergâh, İngiliz buharlı gemilerinin Bağdat'a kadar gitmesi avantajına sahipti. İkinci güzergâh, deniz yoluyla Beyrut'a, oradan demir yoluyla Halep'e ve oradan da katır, deve veya vagon aracılığıyla Musul'a ulaşmaktaydı.

Üçüncü güzergâh, deniz yoluyla Samsun'a, oradan katır ya da vagon yoluyla Diyarbakır'a ve oradan da sal ile Dicle'den Musul'a ulaşmaktaydı. Bu güzergâhın Diyarbakır'a kadar taşıt yolu olması bazen önemli maddelerin (örneğin Musul'daki Osmanlı Bankasının (Diplomatic And Consular, 1908, s. 4) güvenlik gerektiren işlerinde olduğu gibi) taşınmasında önemli bir avantaj sağlamaktaydı. Ancak, bu yol kışın üç ay boyunca kapalı kalmaktaydı (Diplomatic And Consular, 1908, s. 3). Dicle nehri üzerinden gerçekleşen bu ulaşım

yolu kuzeyde Diyarbakır ve Urfa'ya, güneyde ise Bağdat ve Basra'ya kadar uzanmaktaydı. Bu güzergâhtan pek çok iskeleye yolcu ve malların ulaşması sağlanıyordu. Geniş çapta ticarî mübadelenin yapıldığı nehir ulaşımı, geleneksel sallar(Keskin,2012, s. 33) (kelek) ile yerli ve yabancı şirketler tarafından işletilen buharlı gemiler vasıtasıyla sağlanıyordu(Hut, 2006, s. 239).

Karayolu taşımacılığında deve ve katır kullanılmaktaydı. Taşınacak emtia öncelikle paketlenir daha sonra develer veya katırlarla istenilen bölgeye götürülürdü. Bu paketler, katır taşımacılığı için 150 veya en fazla 170 libre (68 ve 77 kg), deve taşımacılığı için ise en fazla 230 libre (104 kg) olmalıydı. Paketlemeye üst düzeyde önem verilmekteydi(Diplomatic And Consular, 1908, s. 3-4).

Musul ve çevresinde iki tür ağırlık birimi kullanılmaktaydı: Bunlardan biri *kantar* olup, 216 İstanbul okkasına (yaklaşık 594 libre) karşılık gelmekte ve demir, bakır, çivit, kahve, şeker, sabun vb. şeylerin tartılmasında kullanılmaktaydı. Diğeri ise *tagar* olup 208 İstanbul okkasına (yaklaşık 572 libre) denkti ve tahıl, sebze, kuru veya yaş meyve, yün, tiftik, mazı ve saf yağ için kullanılmaktaydı (Diplomatic And Consular, 1898, s. 3).

İhracat ve İthalat

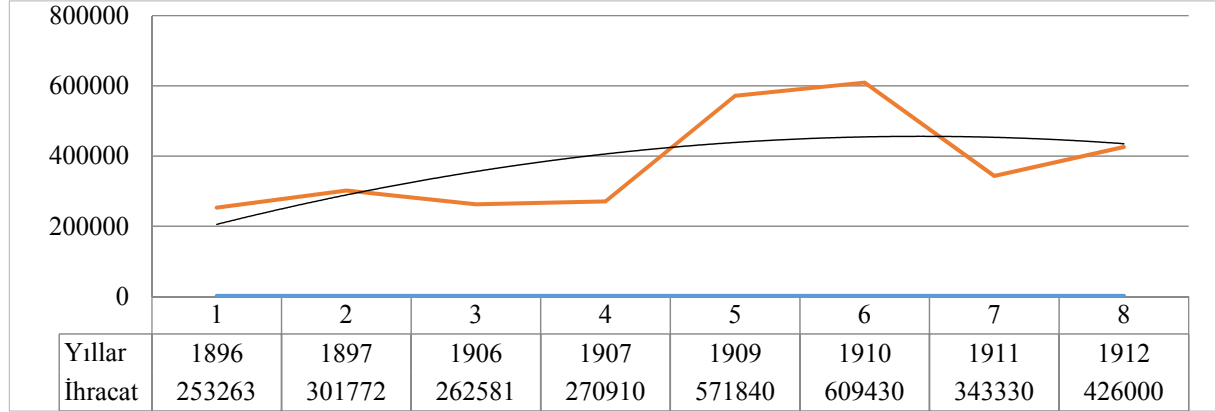
Musul vilayeti, emtia üretim ve dağıtım merkezi konumundaydı. Bundan dolayı, hem mahallî ve bölgesel ticarete hem de dış ticarete önemli rol oynamaktaydı. Musul ve çevresinde istihsal edilen ihtiyaç fazlası ürünler öncelikle Türkiye'nin değişik bölgelerinde satılmak üzere gönderilmekte, diğer kısmı ise farklı ülkelere ihraç edilmekteydi. Ayrıca, ihtiyaç duyulan ürünler de yurt dışından ve Türkiye'nin değişik bölgelerinden ithal edilmekteydi.

Vilayetin ticarî mübadelesinde, Musul'a bağlı sancak ve kazalar öncelikliydi. Bunu Halep, Suriye, Trabzon, Diyarbakır, Bağdat, Siirt, Bitlis, Süleymaniye ve Revandiz gibi yakın çevre ve vilayetler takip etmekteydi. Dış ticarete ise başta İngiltere olmak üzere, Hindistan, diğer Avrupa ülkeleri, İran ve Rusya yer almaktaydı. İhraç ürünleri; *Bağdat-Basra* yoluyla Bombay'a (Hindistan), *Revandiz-Süleymaniye* yoluyla Hemedan ve Kirman'a (İran), *Zaho-Cizre* yoluyla Siirt, Bitlis, Trabzon, Halep ve İskenderun ile nahiyelerine ulaşmaktaydı(Gündüz, 2006, s. 334).

Hububat ihracatı vilayetin ticaretinde önemli bir yere sahipti. Öyle ki, çevre bölge ve vilayetlerin tahıl ve yiyecek ihtiyaçları büyük oranda Musul vilayeti üzerinden karşılanmaktaydı. Mesela, Bağdat'a önemli miktarda buğday, mercimek, bakliyat, fasulye, soğan, susam, üzüm, bal, ceviz, badem, kuru incir ve fındık gibi ürünler ihraç edilmekteydi. Buna karşın, Diyarbakır'dan ise buğday, arpa, mercimek, darı, yaş ve kuru bakliyat gibi hububat ile badem ve kuru kaysı gibi gıdalar satın alınmaktaydı. Dolayısıyla, ihraç edilen ürünlerin tamamı Musul'da istihsal edilmeyip, çevre vilayet veya bölgelerden alınarak ihtiyaç duyulan yerlere ihraç edilmekteydi.

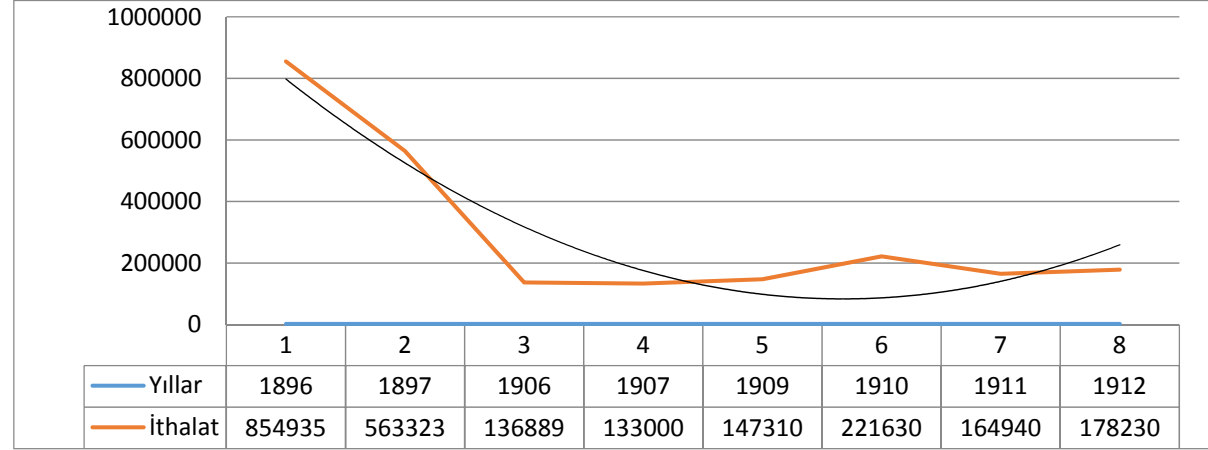
Musul'un bölgesel ihracatında, hayvansal ürünler ilk sırada yer almaktaydı. Büyük ve küçükbaş hayvan derileri, yün, koyun ve atlar önemli ihraç ürünleri arasında yer almaktaydı. İngiltere'ye; yün, tiftik, keçi, koyun ve deri; Hindistan'a at; Marsilya'ya at, yün, tiftik, koyun, keçi ve deri; Trieste 'ye bağırsak, koyun, deri; İran'a sansar ve tilki kürkü ile koyun derisi ihraç edilmekteydi.

Osmanlı ülkesinin değişik bölgelerine ise koyun, keçi, deve, deri, tilki ve sansar kürkü, tiftik ve ipek gibi hayvansal ürünler; bakliyat, buğday, mercimek, fasulye, soğan, susam, üzüm, bal, ceviz, badem, kuru incir ve fındık gibi gıda ürünleri satılmaktaydı. Bunların dışında meşe palamudu, çam sakızı, çiriş otu, yün ürünler, pamuk ve pamuklu ürünler, kumaş çarşaf, sigara kâğıdı, ayakkabı, sabun, yerel giysiler, ceket, kemer, kadın eşarbi ve Arap başörtüsü gibi ürünler satılmaktaydı.

Grafik:1 Musul Vilâyeti İhracatı (1896-1912)

Grafiğe göre, vilayetin *ihracat eğilim çizgisi* genelde yükselme eğilimindedir. 1911 yılı ihracat tutarında önemli bir azalma meydana gelmesine karşın, sonraki dönemde yükselme eğilimi sürmüştür.

İthalata gelince, Musul vilayetinde ihtiyaç duyulan ürünlerin büyük bir kısmı 20. yüzyıl başlarına kadar Türkiye'nin muhtelif bölgelerinden karşılanmaktaydı. 1896 tarihli verilere göre Musul vilayeti ithalatının % 6,69'u İngiltere'den yapılmakta iken, % 89 civarındaki büyük bir oran ise Musul'un çevresindeki yerlerden ve diğer bölgelerden sağlanmaktaydı. Bu oranlar 1897 tarihinde de aşağı yukarı aynı olup değişmemiştir. Ancak, 1900'lü yılların başlarında bu oranların bir hayli değiştiği görülmektedir. Zira, 1909 yılında ithal edilen 147.310 sterlin tutarındaki ürünlerin % 29'u İngiltere'den, % 31'i diğer Avrupa ülkelerinden, % 22'si Hindistan'dan karşılanmış, Türkiye'den alınan ürünlerin oranı ise % 18'e gerilemiştir. Bu oranlar 1910-1912 yılları arasında da pek fazla değişmemiştir.

Grafik:2 Musul Vilâyeti İthalatı (1896-1912)

Grafikte görüleceği üzere vilâyetin *ithalat eğilim çizgisi* 1896-1907 yılları arasında büyük bir düşüş göstermiştir. Zira, 1896 yılında ithal edilen ürünlerin tutarı 854.935 sterlin iken, bu miktar 1907'de 133.000 sterline kadar gerilemiştir. Daha sonraki yıllarda artış olmakla beraber 1896 yılı verilerininin çok gerisinde kalmıştır.

Musul Vilayeti, coğrafi konumu ve önemli ticarî güzergâhların üzerinde yer almasından dolayı ithal malların rekabet alanı olmuştur. Bu rekabette yer alan ülkelerin başında ise İngiltere, Hindistan, Fransa (Marsilya), Rusya ve İran gelmekteydi. Nitekim, pamuk ipliği, pamuklu kumaşlar, manifatura eşyası, çuha, kadife, saten, şal, kimyasal ürünler, hırdavat, züccaciye, mum, petrol, boya, bakır, saç teneke, çinko, şeker, kahve, çikolata, tıbbi malzemeler, demir-çelik, fes ve kırtasiye malzemeleri gibi ürünler İngiltere, Fransa, Avusturya, İsveç, Belçika, İran ve Rusya'dan ithal edilmekte ve Bağdat, İstanbul ve Halep üzerinden Musul'a

ulaşmaktaydı (Hut, 2006 s. 251). Ayrıca, İran'dan halı, kilim, seccade ve Hindistan'dan Hint kumaşları (akmişe-i nefise) ve manifatura ithal edilmekteydi (Gündüz, 2006, s. 335). Avrupa'dan ithalata konu olan ürünler içerisinde endüstriyel malzemeler (kimyasal ve madeni ürünler), bazı hammaddeler (iplik vb.) ve tüketim maddeleri (tekstil ürünleri, kâğıt, ilaç ve şeker) ilk sırada yer almaktaydı.

İthal Avrupa mallarının büyük bir kısmı, İstanbul, Bağdat ve en çok da Halep pazarlarından gelmekteydi. Halep ve Bağdat'tan yapılan ithalat doğrudan İngiltere'den yapılan ithalattan daha ucuz kurlarla yapıldığı için tercih sebebi olmuştur. Ayrıca, emniyetli, hızlı ve uygun maliyetli ulaşım kanallarının olmaması ve İngiliz mallarını tanıtmak için yeterli ve iyi tesislerin bulunmaması doğrudan bağlantı kurulamamasında önemli etken olmuştur. Musul tüccarının ilgisiz ve şüpheli olmaları, görmedikleri bir mal (özellikle de tarım makineleri) için sipariş vermemeleri de bir diğer faktördür. Bütün bu sebeplerden dolayı, zengin tüccarlar Bağdat ve Halep'i yılda bir veya birkaç kez ziyaret ederek stokları için gerekli olan malları temin ediyorlardı. Avrupa'dan doğrudan yapılan ithalatın miktarı ise, Bağdat ve Halep şehirlerinden yapılan dolaylı ithalatın % 8'i civarındaydı (Diplomatic And Consular, 1898, s. 4; Diplomatic And Consular, 1908, s. 5).

Musul Vilayetinin ticarî potansiyeli 1896 tarihinde 1.108.198 sterlinden ibaretti. Bir yıl sonra bu ticarî hacim 865.095 sterline gerilemiş olup, toplamda 243.103 sterlin bir azalma meydana gelmiştir. Bu düşüşün temel nedeni ise süne böceğidir. Zira, *soon* adı verilen süne, çiftçilerin temel gıda ürünü olan buğday mahsulüne büyük zarar veriyordu. Konsolos raporlarındaki kayıtlara göre, süne böceği o kadar etkili oluyordu ki, çiftçilere sadece hayvan yemi olarak kullanabilecekleri küçük bir miktar arpayı bırakıyor ve kendilerinin tüketebileceği, diğer gıdalarla takas edebilecekleri veya tohum satın alabilmek için kullanacakları ek bir miktar kalıyordu. Dolayısıyla, çiftçilerin çoğu kısmen muhtaç durumda oldukları için, kısmen de Arapların sürekli saldırı ve yağmalarından dolayı topraklarını nadasa bırakıyorlardı. Yetkililere bildirdikleri şikâyetleri de sonuçsuz kalınca çoğu köy tamamen boşaltılmıştır (Diplomatic And Consular, 1898, s. 3).

Gerek süne istilası, gerekse yolların güvensiz olmasının tabii bir sonucu olarak ihracat ve ithalat hacminde önemli bir azalma olmuştur. Mesela 1896 yılında Musul'dan Bağdat'a ihraç edilen buğdayın değeri 60 bin Sterlin iken bu tutar 1897 yılında 10 bin Sterline gerilemiştir.

İngiltere'den daha çok mamul ürünler (basma, beyaz gömleklik kumaş, patiska, pamuklu basma, tülbent, yazma, iplik vb.) ile demir çubuk, demir levhalar, demir çember, cezve, çivi, çelik, bakır, lehim, kurşun, sülfat, alüminyum, kibrit, şeker ve çeşitli ürünler alınmıştır. Hindistan'dan çivitotu, kahve, baharat, iplik, şekerlemeler ve çuval; Avrupa ülkelerinden ise kalıp şeker, sigara kâğıdı, kırtasiye, fes, şal, Arap başörtüsü, pazen, yünlü ürünler, keten, deri, porselen, bardak, kibrit, hırdavat, saat vb. gibi ürünler ithal edilmiştir.

Konsolos raporlarındaki verilere bakıldığında Musul vilayetinin ihracat ve ithalat oranlarında dikkat çekici hususlar görülmektedir. Mesela 1896 yılı verilerine göre ihraç edilen ürünlerin % 52'si başta İngiltere olmak üzere yabancı devletlere, % 37'si vilayet civarındaki bölgelere ve % 11'i ise Musul vilayetine bağlı diğer yerlere satılmaktaydı. Buna mukabil, dışarıdan alınan ürünlerin ise büyük bir kısmı Türkiye'den (Musul'a yakın vilayetlerde) temin edilmekteydi.

Tablo:1 Musul Vilâyeti İhracat ve İthalatı (1896-1897)

İhracat (sterlin olarak)				
İhracatın Yapıldığı Yer	1896	%	1897	%
İngiltere	79267	31,30	86864	28,78
Hindistan	11366	4,49	86865	28,78
Marsilya	32139	12,69	28323	9,39

Trieste	5840	2,31	5833	1,93
İran	3262	1,29	2026	0,67
Halep, Suriye	16213	6,40	40647	13,47
Trabzon	646	0,26	1576	0,52
Diyarbakır	693	0,27	1170	0,39
Bağdat	73663	29,09	21895	7,26
Siirt ve Bitlis	2156	0,85	2553	0,85
Süleymaniye	2226	0,88	2546	0,84
Musul'a Bağlı Bölgeler	22596	8,92	18503	6,13
Şehriyar	3196	1,26	2971	0,98
Toplam	253263	100	301772	100
İthalat (sterlin olarak)				
İthalatın Yapıldığı Yer	1896	%	1897	%
İngiltere	57169	6,69	47889	8,50
Hindistan	19815	2,32	14346	2,55
Marsilya vd.	12273	1,44	10156	1,80
Rusya	1600	0,19	1733	0,31
İran	3442	0,40	2722	0,48
Halep	10583	1,24	7858	1,39
Trabzon	1199	0,14	1261	0,22
Diyarbakır	7900	0,92	43595	7,74
Bağdat	16053	1,88	12557	2,23
Siirt	900	0,11	1472	0,26
Urfa	493	0,06	708	0,13
Musul'a Bağlı Bölgeler	723508	84,63	419026	74,38
Toplam	854935	100	563323	100
İhracat-İthalat Toplamı	1108198	-	865095	-

Tabloda görüleceği üzere, 1896 yılında ihrac edilen ürünlerin % 52'si yurt dışına, % 48'i ise Musul'a bağlı bölgeler ile mücavir yerlere yapılmıştır. Bu oranların bir yıl sonra bir hayli değiştiği, yurt dışına ihracatın % 70'e yükseldiği, ülke içerisindeki oranın ise % 30'a gerilediği görülmektedir. 1896 yılında ihracatın en fazla yapıldığı ülkelerin başında % 31,30 ile İngiltere, ikinci sırada ise % 12,69'luk oranla Marsilya gelmekteydi. 1897 tarihinde bu sıralama değişmiş; İngiltere ve Hindistan % 28,78'lik oranla ilk sırayı paylaşmışlardır. Marsilya'ya yapılan ihracat ise üç puanlık azalma ile % 9,39'a gerilemiştir.

Tabloda verilen ithalat oranlarına bakıldığında; Musul Vilâyetinde ihtiyaç duyulan ürünlerin büyük oranda vilâyete bağlı bölgelerden temin edildiği görülmektedir. 1896 yılında ihtiyaç duyulan emtianın % 89'i Musul'a bağlı bölgelerden, % 11'i yurt dışından ve % 4'ü ise mücavir bölgelerden sağlanmıştır. 1897'de bu oranlarda değişimler yaşanmış ve Musul'a bağlı bölgelerden temin edilen ürünlerin oranı % 74, yurt dışından alınanların oranı % 14 ve mücavir bölgelerden temin edilenlerin oranı ise % 12 olmuştur. Dolayısıyla, ihtiyaç duyulan ürünlerin büyük bir ekseriyeti vilâyete bağlı bölgelerden temin edilmekteydi.

Musul Vilâyetinin 1896-1912 yılları arasındaki ihracat ve ithalat tutarlarını konsolos raporlarındaki verilerden tespit etmek mümkündür. Bu tutarlar aşağıdaki tabloda verildiği gibidir.

Tablo: 2 Musul Vilayeti İhracat ve İthalatı (1896-1912)

Yıllar	İhracat (sterlin)					İthalat (sterlin)					Genel Toplam
	Yurt Dışı	%	Türkiye	%	Toplam	Yurt Dışı	%	Türkiye	%	Toplam	

1896	131874	52	121389	48	253263	94299	11	760636	89	854935	1108198
1897	209911	70	91861	30	301772	76846	14	486477	86	563323	865095
1906	51103	19	211478	81	262581	110364	81	26525	19	136889	399470
1907	52690	19	218220	81	270910	108110	81	24890	19	133000	403910
1909	249340	44	322500	56	571840	120760	82	26550	18	147310	719150
1910	256480	42	352950	58	609430	197230	89	24400	11	221630	831060
1911	231980	68	111350	32	343330	135690	82	29250	18	164940	508270
1912	237650	56	188350	44	426000	148080	83	30150	17	178230	604230

Tablo 2’de verilen sekiz yılın ihracat toplamı 3.039.126 sterlin, ithalatı ise 2.400.257 sterlin olup, ihracat-ithalat toplamı 5.439.383 sterlin değerindeydi. Bu ticarî hacimde ihracatın oranı % 56, ithalatın oranı ise % 44’ten ibaretti. Ayrıca, yurt dışına yapılan ihracatın sekiz yıllık ortalaması % 46 iken, Türkiye’ye ise % 54’tür. Buna mukabil sekiz yıllık ithalatın % 65’i yurt dışından, % 35’i Türkiye’den yapılmıştır.

Tablodaki verilere göre vilayetin 1896 yılındaki ticarî hacmi 1.108.198 sterlin olup, bunun 253.263 sterlini ihracat ve 854.935 sterlini de ithalattan oluşmaktaydı. İhraç edilen ürünlerin % 52’si yurt dışına, % 48’i ise başta Bağdat olmak üzere yakın vilayet veya bölgelere satılmaktaydı. Buna mukabil ithal edilen ürünlerin ancak % 11’i yurt dışından temin edilirken geriye kalan kısmı başta Musul’a bağlı bölgeler olmak üzere yakın vilayet veya yerlerden temin edilmekteydi. 1897 yılında ihracat oranının bir hayli artmasına karşın, ithal edilen ürünlerin tutarı önemli miktarda düşmüştür.

Musul vilâyetinde 1896-1897 yıllarında satışı yapılan ticarî emtianın % 61’i yurt dışına, % 39’u ise Türkiye’ye ihraç edilmiştir. Ancak 20. yüzyıl başlarında (1906) bu oranlarda önemli değişiklikler olmuş ve ihracatın % 19’u yurt dışına, % 81’i ise Türkiye’nin değişik bölgelerine yapılmıştır. Bununla beraber, 1909 yılından itibaren yurt dışına yapılan ihracat miktarı yeniden artış göstererek % 44’e, 1911’de ise % 68’e yükselmiştir. İthalatta da tersi bir durum söz konusudur. 1896 tarihinde yurt dışından yapılan ithalat oranı % 11 iken, bu oran 1906 yılında % 81’e ve 1912 yılına gelindiğinde % 83’e yükselmiştir.

Konsoloslara göre, yurt dışına yapılan ihracatın 1900’lü yılların başlarında düşüş göstermesinin temelinde Türkiye-İran arasındaki sınır tartışmaları etkili olmuştur. Ayrıca, otoritelerin katırlar ve atlara hükümet ihtiyaçları için zaman zaman el koyması da ticaretin zarar görmesinde etkili olmuştur. Çünkü, katırcıların büyük bir çoğunluğu hayvanlarını Musul’un belli bölümlerinde riske atmaktan çekinmişlerdir. Riske girenler ise doğal olarak ücretlerini yüksek ölçüde artırmışlardır. Bu da ticareti olumsuz etkilemiştir(Diplomatic And Consular, 1908, s. 4).

Ayrıca, 1910-1911 yılı kışı çok şiddetli geçtiği için hububat hasılatında önemli düşüş meydana gelmiştir. Bu da fiyatların yükselmesine neden olduğu gibi, hububat ihracatını da olumsuz etkilemiştir. Şiddetli soğuklar çok sayıda koyun ve sığırın telef olmasına yol açmış ve yünün kalitesi de düşmüştür. Bununla beraber 1911’de mazı hasadı ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir. Hiç meyankökü ihraç edilmemiş, ancak bir Amerikan firması meyankökü şirketi açarak büyük çapta işlemlere başlamıştır. Trablusgarp ve I. Balkan savaşlarının 1912 yılı boyunca Musul ticareti üzerinde pratikte olumsuz bir etkisi olmamakla beraber, artan vergiler ve yarı-zorunlu katkılar halkın harcama gücünü düşürmüştür(Diplomatic And Consular, 1912, s. 3).

Konsolos raporlarına göre, 1912 yılında büyük bir arpa kıtlığı yaşanmış ve çok az bir kısmı ihraç edilmiştir. Yılsonuna doğru fiyatlar bir hayli yükselmiştir. Koyun ve sığır ihracatı 1911 yılına göre biraz daha iyi olmakla beraber, henüz 1910-1911 kışının felaketinin

etkilerinden kurtulamamıştır. Bölgede kurulan meyankökü şirketi oldukça başarılı bir yıl geçirmiştir. Tarımsal makinelerin kullanımı artmakla birlikte daha büyük bir tecrübeyle uyumlu sonuçlar göstermelidir(Diplomatic And Consular, 1912, s. 3).

Bu olumsuz şartlara rağmen 1912 yılında Avrupa ülkelerine önemli miktarda ticari emtia ihraç edilmiştir. Bu ticari ürünler arasında 2 milyon kıyye yapağı, 1,5 milyon kıyye mazı, palamut, meyan kökü, pamuk ve deri yer almaktaydı. Ayrıca, *Aneze*, *Şammar* ve diğer aşiretlerden toplanan 4000 deve ile 1500 camus Anadolu'ya; 2000 civarında at, bargir ve bazı dokuma ürünleri ile hurma, nohut, pirinç ve pamuk gibi erzak ve eşya Diyarbakir, Bitlis ve Erzurum'a gönderilmiştir. Urfa, Halep, Şam ve Beyrut bölgelerine sarı ve kırmızı sahtiyan ve kösele gibi ürünlerin yanı sıra 250 bin koyun satılmıştır. Bağdat-Basra taraflarına 10 bin tagar (çuval, harar) buğday, 6 bin tagar arpa vb. hububat ile yağ, tütün, kuzu, tilki ve sansar derileri; Hindistan'a 2000 Arap atı; Süleymaniye ve Revandiz'den mazı, tütün kökü, kuzu postu ve bazı kürklü hayvanlar İran'a sevk ve ihraç edilmiştir(MVS, 1330, s. 90-91; Gündüz, 2006, s. 335).

Sonuç

İncelenen dönemde Musul vilâyeti, Musul, Kerkük (Şehrizer) ve Süleymaniye sancaklarından oluşmaktaydı. Vilayete bağlı 17 kaza, 43 nahiye ve 4392 köy mevcuttu. Vilayetin idare merkezi olan Musul şehri, 1890 tarihinde 30 mahalleden oluşmaktaydı. Şehrin gelişmesine paralel olarak mahalle sayısı 1907'de 34'e, 1912'de de 38'e yükselmiştir.

Vilâyetin ekonomik hayatında tarım ve hayvancılık önemli yer tutmaktaydı. Bununla beraber, bölgenin tarihi kervan yolu üzerinde yer alması ticarî potansiyelini bir hayli arttırmıştır. Keza, İngiliz konsolosların raporlarından bu hareketli ve canlı ticari potansiyel açıkça görülmektedir. Ticarî mübadelede Musul'a bağlı sancak ve kazalar öncelikli idi. Bunu Halep, Suriye, Trabzon, Diyarbakır, Bağdat, Siirt, Bitlis, Süleymaniye ve Revandiz gibi yakın çevre ve vilayetler takip etmekteydi. Dış ticarete ise başta İngiltere olmak üzere, Hindistan, diğer Avrupa ülkeleri, İran ve Rusya yer almaktaydı.

Hayvansal ürünlerin ihracı vilayetin ticaretinde önemli bir yer tutmaktaydı. Yurt dışına at, deri, post, kürk, tiftik ve yün, Türkiye'nin değişik bölgelerine ise büyük ve küçükbaş hayvanlar, kürk, post ve deri ihraç edilmekteydi. Hububat ihracatı daha çok mücavir bölgelere yapılmaktaydı. Öyle ki, Musul vilâyeti, çevre vilayetlerin ve bölgelerin tahıl ve yiyecek ihtiyaçlarını büyük oranda karşılamaktaydı.

Vilayette ihtiyaç duyulan ürünlerin büyük bir oranı (% 89) 20. yüzyıl başlarına kadar Türkiye'den karşılanmaktaydı. Ancak, yüzyılın başlarından itibaren bu oranlar tersine dönmüş ve 1906-1912 yılları arasında ithal edilen ürünlerin % 81-83'ü yurt dışından, % 17-19'u ise Türkiye'den karşılanmıştır.

Vilayet aynı zamanda ithal mallarının rekabet alanı konumundaydı. Bu rekabette İngiltere, Hindistan, Marsilya, Rusya ve İran gibi ülkeler yer almaktaydı. Avrupa ülkelerinden ithalata konu olan ürünler arasında endüstriyel malzemeler, hammaddeler, tekstil ürünleri, kâğıt, ilaç ve şeker ilk sırada bulunmaktaydı. Ayrıca, İran'dan halı, kilim, seccade ve Hindistan'dan Hint kumaşları ve manifatura ithal edilmekteydi. Avrupa'dan ithal edilen ürünlerin büyük bir kısmı, İstanbul, Bağdat ve Halep pazarları üzerinden alınmaktaydı.

Kaynakça

Konsolosluk Raporları

Diplomatic And Consular Reports TURKEY, Report For The Year 1897 On The Trade Of Mosul, London 1898.

Diplomatic And Consular Reports TURKEY, Report For The Year 1907 On The Trade Of Mosul, London 1908.

Diplomatic And Consular Reports, Turkey, Report For The Year 1911 On The Trade Of Mosul,

London 1912.

Diplomatic And Consular Reports, Turkey, Report For The Year 1912 On The Trade Of Mosul, London 1913.

Salnameler

Musul Vilayeti Salnamesi, 1308, 1325, 1330.

Tetkik Eserler

Gündüz, A., (2006). “Salnâmelere Göre Musul Vilâyeti (1890-1912)”, *İkinci Ortadoğu Semineri Düünden Bugüne Irak*, C. I, Elâzığ.

Hut, D., (2006). *Musul Vilayetinin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Karpat, Kemal H., (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Keskin, T.,(2012). *Dicle ve Fırat Üzerinde Yapılan Ticaret (1838-1914)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı’nda Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Kütükoğlu, M., (1983). “Osmanlı İktisat Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11-12, İstanbul.

Ek-1

Musul Vilâyetinin İhracat ve İthalatı (1896-1897)

İhraç Edilen Yer	İhraç Edilen Ürünler	1896	1897
		Sterlin	Sterlin
İngiltere	Yün	48000	48332
	Tiftik	5000	3733
	Meşe Palamutu	14000	24333
	Ağaç Sakızı	7333	5333
	Deri, keçi ve koyun	4934	5133
	Toplam	79267	86864
Hindistan	Atlar	11366	8250
Marsilya	Yün	24000	20166
	Tiftik	4800	6300
	Ağaç Sakızı	667	666
	Balmumu	606	458,00
	Deri, keçi ve koyun	2066	733,00
	Toplam	32139	28323
Trieste	Deri, koyun	5000	5133
	Bağırsak	340	700
	Toplam	5840	5833
İran	Parça Mal (Kumaş)	400	800
	Ayakkabı ve Bot	603	644
	Sansar Kürkü	47	70
	Tilki Kürkü	416	320
	Çakmak Taşı	100	126
	İncir	96	66
	Koyun Derisi	1600	-
	Toplam	3262	2026
Halep ve Suriye	Koyun	4666	30000
	Büyükbaş	6667	6000
	Deve	3000	2800
	Kandura	334	653
	İpek	280	173

	Tiftik	266	213
	Meşe Palamutu	400	216
	Çam Sakızı	200	200
	Çirişotu	334	320
	Yün ürünler	66	72
	Toplam	16213	40647
Trabzon	Kadın kumaş çarşaf	400	1200
	Deri, keçi ve koyun	246	376
	Toplam	646	1576
Diyarbakır	Tilki Kürkü	250	480
	Sansar Kürkü	187	233
	İpek	-	43
	Çam Sakızı	140	100
	Alkali	16	48
	Pamuk ürünler	100	266
	Toplam	693	1170
Bağdat	Buğday	60000	10000
	Mercimek	1083	900
	Bakliyat	2100	2000
	Fasulye	400	300
	Soğan	340	233
	Susam	563	400
	Üzüm	4800	4000
	Bal	267	200
	Ceviz	384	456
	Badem	587	380
	Kuru incir	180	160
	Meşe Palamutu	480	1083
	Çirişotu	229	133
	Sigara kâğıdı	1750	1650
	Fındık	500	-
	Toplam	73663	21895
	Siirt ve Bitlis	İplik	1350
Pamuk		440	600
Parça ürünler-Musul yapımı		250	140
Eşarp		116	80
Toplam		2156	2553
Süleymaniye	Parça ürünler-Musul yapımı	2026	2306
	Ayakkabı	180	240
	Toplam	2226	2546
Revandiz	Parça ürünler-Musul yapımı	56	80
	Ayakkabı ve botlar	54	66
	Sabun	25	32
	Toplam	135	178
Musul'a Bağlı Bölgeler	Parça ürünler-Musul yapımı	15523	11706
	Yerel giysiler, ceketler ve kemerler	4233	3988
	Kandura	272	456
	Yün ürünler	300	233
	Yün şapkalar	834	760
	Ayakkabılar	1400	1360
	Banyo kumaşı	34	-

	Toplam	22596	18503
Şehriyar	Parça ürünler-Musul yapımı	1656	1386
	Deri, koyun ve keçi	534	501
	Ayakkabı ve botlar	856	879
	Banyo kumaşı	150	64
	Kadın Eşarbi	-	88
	Arap başörtüsü	-	53
	Toplam	3196	2971
	Genel Toplam	253398	223335
İthal Edilen Ürünler			
İngiltere'den	Pamuklu basma, düz kumaş, yünlü vb.	49397	42121
	Pamuk ip	1766	1477
	Demir	1584	780
	Hırdavat	3395	1036
	Amonyum Klorid	66	58
	Kurşun	96	64
	Kalay	234	198
	Bakır	-	1844
	Klor	30	23
	Alüminyum	80	106
	Demir sülfat	48	60
	Pirinç ve metal plaka	92	69
	Mum	51	53
	Toz şeker	330	-
	Toplam	57169	47889
Hindistan'dan	Rafine edilmemiş şeker	120	500
	Çivit	2600	3220
	Kahve	3480	2166
	Karabiber	112	105
	Kına yaprağı	100	100
	İlaçlar ve haplar	2000	1666
	Pamuk ip	9208	5172
	İpek ürünler	793	278
	Çuval	1402	1139
	Toplam	19815	14346
Marsilya, Viyana ve Avrupa'nın Diğer Bölgelerinden	İpek ürünler	128	94
	Keten	104	66
	Fes	1440	1062
	Şeker çuvalı	784	810
	Mum	110	84
	Kâğıt	393	304
	Baharatlar	108	82
	Kimyasal boyalar	380	359
	Soda	32	24
	Kibrit	795	617
	Deri	884	732
	Tabak-Bardak	1440	1200
	Sigara kâğıdı	2200	1333
	Pamuklu ürünler, başörtüsü, düz kumaş ve yünlü	3475	3389
Toplam	12273	10156	

İran'dan	Halılar	1800	1560
	Saatler	167	133
	Şallar	35	50
	İpek ürünler ve altın zincir	899	663
	Tarak	83	50
	Çirişotu	458	266
	Toplam	3442	2722
Rusya'dan	Gazyağı	1600	1733
Halep'ten	İpekli ürünler	7400	3961
	Pamuklu ürünler	684	1800
	Altın zincir ve kordonlar	273	196
	Halat ve ipler	306	348
	Sabun	1920	1833
	Fıstık	..	220
	Toplam	10583	7858
Bağdad'dan	Kuru ve yaş hurma	5340	4626
	Kadın başörtüsü	2073	1720
	Kadın kumaşı, ipek ve altın	550	440
	Siyah boyalı kumaş ve ipek	2000	1533
	Bufalo derileri	1600	2200
	Kandura	3050	935
	Arap başörtüsü	40	53
	Parça ürünler ipek karışımı	800	600
	İpek karışımı türbanlar	600	450
	Toplam	16053	12557
Diyarbakır'dan	Buğday	-	36666
	Arpa	-	1800
	Mercimek	900	600
	Badem	733	475
	İpek başörtüsü	2000	1066
	İpek kadın başörtüsü	200	175
	Yaş bakliyat	2400	1333
	Kuru bakliyat	467	350
	Kuru kaysı	1200	1066
	Darı	-	64
	Toplam	7900	43595
	Urfa'dan	Beyaz çakmak taşı	133
Kırmızı çakmak taşı		120	220
Soğan tohumu		180	210
Halat		60	68
Toplam		493	708
Trabzon'dan	Keten	1199	1261
Siirt'ten	Fındık	640	580
	Ceviz	-	600
	Yenebilen tohumlar	150	192
	Tohumlar	-	100
	Boya kökü	110	-
	Toplam	900	1472
Musul'a Bağlı Bölgeler	Koyun	48000	43750
	Sansar kürkü	350	303
	Tilki kürkü	750	800
	İpek	280	216

	Tütün	44000	50000
	Arap ve Kürt yünü	72000	68499
	Tiftik	5000	3973
	Tiftik ipi	267	-
	Meşe Palamutu	20000	33666
	Sumak	53	316
	Sabun	633	800
	Kitre	8058	6048
	Çam sakızı	360	320
	Pamuk	4500	4666
	Aritılmış yağ, Margarin	8500	7800
	Peynir	334	360
	Bal	1700	1646
	Pirinç	2800	2666
	Susam	693	600
	Üzüm	9000	9600
	İncir	420	383
	Ceviz	640	360
	Badem	293	300
	Balmumu	693	550
	Çirişotu	334	320
	Buğday	350000	120000
	Arpa	100000	24000
	Mercimek	1517	16000
	Bakliyat	373	340
	Fasulye	640	750
	Soğan	600	560
	Tuz	40000	33333
	Alkali	600	426
	Gazyağı	120	126
	Toplam	723508	419026
	Genel Toplam	854935	563323

Ek:2

Musul Vilâyetinin İthalat ve İhracatı (1909-1912)

	İthal Ürünler	1909	1910	1911	1912
		Sterlin	Sterlin	Sterlin	Sterlin
Birleşik Krallıktan yapılan ithalat	Basma	4200	4000	4400	3600
	Beyaz gömleklik kumaş	1050	1000	1500	1800
	Gri uzun kumaş	2500	2000	2100	2500
	Patiska	200	100	250	400
	Pamuklu basma	6500	6000	6000	6500
	Türk kırmızısı	250	150	150	150
	Diğer çeşitler	3800	3200	4000	4800
	Tülbent (Muslin)	2100	1800	2200	1800
	Diğer ürünler	800	500	600	600
	Türban (hukra)	7000	6000	5700	5200
	Türban (küçük)	1200	1000	850	1000
	Yazma	250	180	180	250
	Kadın başörtüsü Shawata	120	120	150	150
	İplik	2000	2000	2000	2500
	Demir çubuk	1500	1250	2500	2500

	Demir levhalar	400	480	600	1000
	Demir çember	130	130	130	500
	Cezve	200	200	250	400
	Çivi	450	400	500	700
	Çelik	80	80	100	150
	Bakır	2500	2500	3200	4500
	Lehim	1200	1200	1200	1200
	Kurşun	600	600	650	800
	Antimon cevheri	40	40	50	50
	Sülfat	60	60	80	100
	Alüminyum	80	80	100	100
	Teneke	180	180	200	300
	Şeker	2000	2000	2000	2500
	Sığır derisi	500	400	500	800
	Orak makinesi	-	-	75	2925
	Motor yağ	-	-	550	800
	Çeşitli ürünler	250	200	250	300
	Toplam	42140	37850	43015	50875
Hindistan'dan yapılan ithalat	Çivitotu	4500	5000	4500	4000
	Kahve	2000	2000	3500	4500
	Bengal Şekeri	300	300	250	400
	Baharatlar	2100	2200	2200	2200
	İplik	15000	17000	19000	20000
	Parça ürünler	500	500	500	500
	Şekerlemeler	500	800	900	900
	Çuval	8000	8000	8500	8500
	Toplam	32900	35800	38850	41000

Diğer ülkelerden (Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan) yapılan ithalat	Kalıp şekeri	4000	4000	5000	5800
	Sigara kâğıdı	5000	5500	7000	7000
	Kırtasiye	300	340	600	600
	Fes	1000	1000	800	700
	Şal	300	380	400	500
	Arap başörtüsü	120	120	150	150
	Charkands	800	600	600	500
	Pazen	2500	2000	3000	3200
	Basılmış parça ürünler	900	600	700	600
	Gri gömleklik kumaş	4000	3500	4000	4000
	Kadife ve tafta	1000	800	1200	1200
	Yünlü ürünler	1100	900	1000	1200
	Keten	700	550	800	800
	Analin boyası	600	600	800	800
	Deri	3500	3000	3500	4000
	İsveç demiri	500	400	500	500
	Boyalı Alman ipliği	1200	1200	1400	1300
	Porselen ve bardak	2000	1800	2300	2300
	Kibrit	3500	4000	4500	4800
	Petrol yağı	4500	4500	6000	7000

	Halı (İrandan)	5000	5000	5000	4500
	Hırdavat	800	800	800	700
	Saat	600	600	650	500
	Çeşitli içki	700	800	1200	1800
	Gramofon	200	-	-	-
	Orak makinesi	-	-	625	375
	İrandan çeşitli ürünler	500	500	800	500
	Avrupa'dan çeşitli ürünler	400	400	500	400
	Atlı un değirmeni	-	-	-	80
	Toplam	45720	43890	53825	56205
Türkiye'nin diğer bölgelerinden yapılan ithalat	Sabun (Halep'ten)	4000	4000	4000	4500
	Halat (Halep'ten)	400	500	600	800
	Parça ürünler	4600	4000	6000	6000
	Başörtüsü (Diyarbakır, Bağdat ve Halep)	2500	2500	2800	2500
	İpek şal (Bağdat ve Diyarbakır)	1000	1000	1200	1300
	Pamuklu örtüler	800	800	900	500
	Yünlü pelerinler	1400	1400	1550	1600
	Hurma (Bağdat'tan)	5000	3450	4500	4500
	Keten(Rize'den)	900	900	1000	1200
	Sığır derisi	1500	1200	1500	1400
	Altın ve gümüş zincir	500	500	500	800
	Kuru kayısı	900	900	950	850
	Nohut	1000	1000	1200	1300
	Fındık ve diğer ürünler	1000	1200	1400	2600
	Buttum ve menengiç çekirdeği	800	800	900	
Çeşitli ürünler	250	250	250	300	
Toplam	26550	24400	29250	30150	
İhraç Ürünleri					
Birleşik Krallık'a yapılan ihracat	Yün	60000	65000	60000	57000
	Tiftik	10000	12000	11000	11500
	Meşe palamutu	75000	80000	75000	75000
	Deri ve post	18000	18000	16000	18000
	Kürkler	1300	1500	1500	1500
	Toplam	164300	176500	163500	163000
Hindistan'a yapılan ihracat					
	Atlar	35000	30000	25000	22000
Diğer ülkelere yapılan ihracat	Yün	20000	20000	18000	22000
	Likör	3000	3000	..	3600
	Post ve deri	20000	20000	18000	19000
	Bağırsak	3500	3000	4000	4000
	Yumurta sarısı ve beyazı	600	600	500	250
	Ayakkabı ve botlar (İran'a)	1300	1500	1300	1400
	İncir	400	400	50	150
	Parça ürünler	600	800	800	1100
	Hantif	150	180	180	200
	Tilki derisi	300	300	350	500
	Çeşitli ürünler	190	200	300	450
Toplam	50040	49980	43480	52650	

Türkiye'nin diğer bölgelerine yapılan ihracat	Koyun (Suriye'ye)	60000	80000	30000	35000
	Büyükbaş	25000	30000	25000	27000
	Buğday (Bağdat'a)	200000	200000	30000	95000
	Arpa	10000	10000	2000	5000
	Meşe palamutu	5000	5500	5000	5000
	Post ve deri	4000	5000	4000	4400
	Mermer	6000	8000	1000	800
	Kürkler	2500	3000	2600	2800
	Yün örtü	500	600	600	500
	İpek	600	600	300	300
	Bal	700	800	500	700
	İncir	700	750	50	250
	Susam	600	800	1500	1500
	Yerel kadın örtüsü	1800	2000	2000	2000
	Sigara	1600	1800	2000	2300
	Badem, üzüm, mercimek vb.	3000	3500	4000	5000
	Çeşitli ürünler	500	600	800	800
	Toplam	322500	352950	111350	188350

Bulgaristan'da Türk Azınlığa Yönelik Unutulmuş Üç Büyük Siyasî Suikast Forgotten Three Great Political Assassinations Towards Turkish Minority in Bulgaria

Bülent YILDIRIM*

Öz

Osmanlı Devleti'nin idaresinden çıktıktan sonra Bulgaristan'da kalan Türk nüfus gerek 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı esnasındaki ayrılma sürecinde gerekse daha sonraki devirlerde çok çeşitli baskı, sindirme ve göç ettirme metotlarıyla karşılaşmışlardır. I. Dünya savaşıdan sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yılların başlarında nispeten iyi olan Türklerin durumu 1920'lerin sonlarından itibaren özellikle aşırı milliyetçi Bulgar örgütlerinin düşmanca ve saldırgan tutumları nedeniyle bozulmaya başlamıştır. Bu dönemde özellikle Türk azınlığın liderleri hedef alınmış ve çok sayıda suikast gerçekleşmiştir. Ancak bu cinayetlerin büyük bölümü ile ilgili günümüze yeterli ölçüde bilgi ulaşmamıştır. Çalışmamızda incelediğimiz üç suikast hakkında, arşiv malzemesi bulunması ve kısmen de basına yansımış olmaları sebebiyle araştırma yapmak mümkün olmuştur. Ayrıca bu suikastlar Türk nüfusun büyük bir çoğunluk oluşturduğu güney Bulgaristan'da Rodoplar bölgesinde gerçekleştirilmiştir. Nahiye müdürü konumunda bulunan Hasan ve Feyzi Beyler ile dönemin Bulgar parlamentosunda milletvekili olan Hüseyin Galibov cinayetleri döneme ait ulaşabildiğimiz kaynaklar doğrultusunda aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Suikast, Bulgaristan'daki Türk Azınlığı, Hasan Efendi, Feyzi Efendi, Hüseyin Galibov, Trakya Komitesi

Abstract

After leaving the administration of the Ottoman Empire, the Turkish population in Bulgaria had encountered a variety of oppression, intimidation and displacement methods during the separation process during the Ottoman Russian War of 1877- 1878 and later on. The situation of Turkey, which was relatively good in the early years of the Republic of Turkey after World War I, began to deteriorate from the late 1920s on account of the hostile aggressive attitudes of the ultra- nationalist Bulgarian organizations. In this period, especially the leaders of the Turkish minority were targeted and numerous assassinations took place. However, when we look at today, about most of these murders have not received enough information. It was possible to conduct research about three assassinations we investigated in our work, because of the presence of archival materials and, in part, their reflection on the press. In addition, these assassinations took place in the Rhodopes region in southern Bulgaria, where the majority of the Turkish population is located. Hasan and Fevzi Beyler, who are in the position of the head of the township, and Hüseyin Galibov a deputy in the Bulgarian parliament of the time, were tried to be illuminated in the direction of the sources of return.

Key Words: Assassination, Turkish Minority in Bulgaria, Hasan Efendi, Feyzi Efendi, Hüseyin Galibov, Thracian Organization

Giriş

Anadolu Türklüğünün bir uzantısı olarak sınırlarımız dışında günümüzde en fazla Müslüman Türk azınlığın yaşadığı ülke olması bakımından Bulgaristan, Türkiye Cumhuriyeti açısından ayrı bir öneme sahiptir. Osmanlı Devleti döneminde de Balkanlarda en fazla Türk nüfusun yaşadığı bölge Bulgaristan olmuştur. Hatta Osmanlı idaresinden çıkmasından kısa bir süre öncesine kadar, 19. yüzyılın başlarında Bulgaristan'daki Müslüman Türk nüfus, Bulgar nüfus bilimci G. Th. Danailov'ın tespitlerine göre de çoğunluğu oluşturmaktaydı (Danailov, 1937,s. 26). Bulgaristan'ın fiilen Türk idaresinden çıktığı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının hemen öncesinde ise Türk ve Bulgar nüfus oranları yaklaşık olarak aynıydı¹. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'yla birlikte Bulgaristan'da Türk idaresinin sona ermesiyle demografik durum sürekli Türklerin aleyhine gelişmiştir. Berlin Antlaşması (1878) ile Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk bir prenslik konumuna getirilen ve Osmanlı bürokrasisinde "Bulgaristan Emareti"

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, yildirim.b77@hotmail.com

¹ 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı öncesi bölgedeki İngiliz ve Fransız diplomatların raporlarına göre Tuna Vilayetindeki nüfus durumu hakkında bkz (Turan, 1998, ss. 88-89).

olarak adlandırılan ülkede Doğu Rumeli Vilayeti ile birleşmeden sonra yayınlanan ilk resmî nüfus sayımlarına göre, 1887'de nüfusun %76.86'sını Ortodokslar, % 21.44'ünü Müslümanlar, % 0.59'unu Katolikler, % 0.04'ünü Protestanlar, % 0.77'sini Yahudiler, % 0.30'unu ise Ermeni ve diğerleri oluşturmaktadır. Toplam nüfus ise 3.154.375'tir (Glavna Direktsiya Na Statistkata, 1911, s. 46). Dolayısıyla savaş öncesi % 45'e yakın olan Türk ve Müslüman oranı 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı esnasında uğradıkları katliamlar ve göçler sebebiyle yarı yarıya azalmıştır. Bulgaristan'da kalan Müslüman Türk nüfusu ise başta can ve mal güvenliği olmak üzere eğitim, kültürel ve dinî haklarıyla ilgili birçok sorunla boğuşmak zorunda kalmıştır. Çeşitli dönemlerde kısmî rahatlamalar olduysa da bahsi geçen sorunlar nedeniyle Türkiye'ye göç dönem dönem değişen yoğunluklarla sürekli devam etmiştir.

Balkan savaşları esnasında Müslüman ve Türk nüfusun büyük çoğunluğu oluşturduğu, günümüzde Güney Bulgaristan'da kalan Rodoplar bölgesinin ve Yunanistan sınırları içinde kalan Batı Trakya'nın Bulgar işgaline uğraması bu bölgelerde kitlesel katliamlara ve göçlere neden olmuştur². Balkan savaşlarından kısa bir süre sonra I. Dünya Savaşı sürecinde Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri safında müttefik olmaları, bu savaştan her iki devletin de yenik olarak çıkmaları, I. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'de Milli Mücadele sürecinde de iki ülkenin nispeten dayanışma içinde olması Bulgaristan'daki Türk azınlığı için kısmen olumlu bir atmosfer yaratmıştır. Bulgaristan'da I. Dünya Savaşı sonrası iktidara gelen ve 1923 yılına kadar hükümette kalan Aleksandr Stamboliyski başbakanlığındaki Çiftçi Partisi iktidarında Bulgaristan'daki Müslüman Türk azınlığa baskılar biraz azalmıştır (Şimşir, 2012, s. 65). Ancak bu dönemde de Türklerin dinî kurumlarıyla ilgili aleyhte düzenlemeler olmuştur³.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra 18 Ekim 1925 tarihinde imzalanan Türk-Bulgar Dostluk Antlaşması ve İkamet Sözleşmesi Bulgaristan'daki Müslüman Türk azınlığın hakları ve Türkiye'ye göçleri ile alakalı ilk anlaşmadır. Türkiye ve Bulgaristan arasında yapılan İkamet Sözleşmesi'nin ikinci maddesi Bulgaristan'daki Türklerin Türkiye'ye göçü ve bu göçle ilişkili olarak taşınır ve taşınmaz mallarının durumu ile ilgilidir. Bu maddeye göre:

Taraflar Bulgaristan Türklerinin ve Türkiye Bulgarlarının isteğe bağlı göçlerine hiçbir engel çıkarılmamasını kabul ederler. Göçmenler yanlarında taşınır mallarını ve hayvanlarını götürmek ve taşınmaz mallarını serbestçe tasfiye etme hakkına sahip olacaklardır. Taşınmaz mallarını kesin gidişlerinden önce tasfiye etmemiş olanlar göç gününden başlamak üzere iki yıllık bir süre içinde bu tasfiyeyi yapmak zorundadırlar. Malların tasfiyesinden elde edilen paraları ilgililerin dışarı çıkarma biçimi konusunda iki hükümet arasında bir anlaşma yapılacaktır (Soysal, 1983, ss. 260-263).

Bulgaristan'ın Türk idaresinden çıkışından sonra Türk-Bulgar İkamet Sözleşmesi ile Bulgaristan'da yaşayan Türklerin anavatanına göçleri ilk defa bir düzene bağlanmıştır. Atatürk'ün hayatta olduğu dönemde bu anlaşma sağlıklı bir biçimde uygulanmış, Türkiye'ye 1930'lu yıllarda Bulgaristan'dan her yıl ortalama 17 bin göçmen gelmiştir (Şimşir, 2012, s. 229). 1925 tarihli İkamet Sözleşmesi'nin hükümleri 1944 yılında Bulgaristan'daki rejim değişikliği sebebiyle askıya alınmış ve bu tarihten itibaren Bulgar makamları sağlıklı bir göç anlayışını terk etmişlerdir (Kâmil, 1989, s. 28).

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında daha iyi olan ilişkilerde bir müddet sonra çeşitli sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır (Değerli, 2006; Bıçaklı, 2016). Bu sorunlardan birisi de

² Balkan Savaşları sırasında katliam, göç ve bulaşıcı hastalıklar yüzünden 500 binden fazla Müslüman Türk hayatını kaybetmiştir. Balkan savaşlarında Müslüman Türk halkına yapılan zulüm, katliam ve zorunlu göçte tabi tutma olayları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Halaçoğlu, 1995; McCarthy, 1998).

³ Aslında yapılan bazı düzenlemelerle Müslümanların dinî hakları zarar görmüştür. 1919 yılında yürürlüğe giren "Bulgaristan Müslümanları Müessesat-ı Diniyye İdare ve Teşkilatı Nizamnamesi'nde kulağa hoş gelen ifadeler kullanılmasına karşın Bulgaristan Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığı denetimi ele geçirmiş oldu. Nizamnamede Başmüftünün, atanmış müftüler tarafından seçileceği öngörüldüğünden seçim gerçek manada işlevini yitirmiştir (Bayraktarova, 2009, ss. 163-165).

Bulgaristan'daki Türk azınlığın maruz kaldığı baskılar ve saldırılardır. Bu baskı ve saldırılar doğrudan doğruya devlet eliyle olmasa da Bulgaristan'da özellikle Türklere karşı faaliyet gösteren bazı örgütler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bunlar arasında, Rodna Zaşıtita (Müdafı Vatan Cemiyeti), Dobruca Komitası ve Trakya Komitası⁴ Türklere karşı baskı ve saldırılarıyla ön plana çıkan örgütlerdir. Rodna Zaşıtita, aşırı milliyetçi ve faşist eğilimli bir yapıda olup başta Türkler olmak üzere Bulgaristan'daki bütün azınlıklara karşı faaliyet gösteren örgütlerin başında gelmekteydi. Örgütün idarecileri emekli generaller gibi genellikle asker kökenli kişilerdir (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030-0-010-000-000-243-646-19 lef 13.). Romanya tarafından ilhak edilen Dobruca'nın geri alınması ve orada yaşayan Bulgarların göç etmesini engellemek için çalışan Dobruca teşkilatı özellikle Deliorman ve kuzey Bulgaristan'daki Türklere baskılarıyla dikkat çekmektedir (B.C.A., 030-0-010-000-000-243-646-19 lef 12.).

Güney Bulgaristan'da Türklerin çoğunluğu oluşturduğu Rodoplar bölgesinde faaliyet gösteren ve çalışmamızda işlenen suikastların da faili olarak görülen Trakya Komitası Türklere karşı en çok can yakan örgütlerin başında gelir. Görünüşte Batı ve Doğu Trakya'dan göç eden Bulgar muhacirlere sosyal yardım amaçlı 1918 yılının sonlarında kurulan Trakya Komitesi gerçekte Trakya coğrafi bölgesini⁵ Türk ve Yunan idarelerinden kopararak Bulgaristan'a ilhak için çalışmıştır (B.C.A., 030-0-010-000-000-243-646-19 lef 9.).

Bulgaristan'da Türklere yönelik baskı ve sindirme metotlarından bir tanesi de Türk azınlığın ileri gelenleri ve aydınlarına yönelik suikastlardır. Her dönemde bu metoda başvurulduğu görülmektedir. Bu yöntemle Türk azınlığı infiale kapılmakta, can ve mal güvenliklerinin olmadığını görerek Türkiye'ye göç etmekten başka çare olmadığına inandırılmaktaydılar. Özellikle Türk nüfusun yoğunluğunun azaltılmak istendiği bölgelerde bu yönteme başvurulduğu görülmektedir. Ayrıca bu durum Türk azınlığın kendilerine önderlik edebilecek aydın ve tahsilli kişilerden mahrum kalmasına ve geride kalanların asimilasyon politikalarına karşı daha savunmasız hale gelmelerine sebep olmaktadır.

Türklere karşı saldırıların yoğunlaştığı 1930'lu yıllarda⁶ çok sayıdaki suikasttan üç tanesi saldırıya uğrayanların konumları ve özellikleri itibariyle dikkat çekicidir. Ne Türk ne de Bulgar literatüründe yer almayan adeta unutulmuş cinayetler Kırcaali Koşukavak kazası "Geran Ada"⁷ nahiyesi müdürü Hacı Hüseyin oğlu Feyzi Efendi, Kırcaali kazasının Cebiroğulları⁸ nahiyesi müdürü Hasan Efendi ve dönemin Bulgar Parlamentosunda bulunan Türk Mebus Hacı Galip Oğlu Hüseyin Efendi'ye karşı düzenlenmiştir. Bu cinayetlerin tamamı Türklerin Bulgarlara göre büyük bir çoğunluk oluşturduğu Kırcaali Rodoplar bölgesinde gerçekleştirilmiştir.

Cebiroğulları Nahiyesi Müdürü Hasan Efendi Cinayeti

Araştırmamıza konu olan ilk cinayet 25 Ocak 1930 tarihinde Kırcaali Kazası Cebiroğulları Nahiyesi Müdürü Hasan Efendi'ye karşı işlenmiştir. Hasan Efendi 25 Ocak 1930 Cumartesi günü öğleden sonra Kırcaali Mestanlı yolu üzerinde üç meçhul Bulgar tarafından katledilmiştir. Olayın duyulması ile galeyana gelen Türk halkı katillerin bir an önce yakalanarak

⁴ Trakya Komitası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Çanlı, 2011. ss. 277-292).

⁵ Trakya olarak adlandırılan coğrafi bölge günümüzde, Türkiye Trakya'sı, Bulgaristan Trakya'sı ve Yunanistan Trakya'sı olmak üzere üç farklı siyasi üniteye ayrılmıştır. Türkiye Trakya'sına Doğu Trakya, Bulgaristan Trakya'sı ve Yunanistan Trakya'sına Batı Trakya adı verilir. Bulgaristan'ın Filibe, Hasköy, Kırcaali şehirleri ve doğuda Burgaz'a kadar uzanan toprakları coğrafi olarak Trakya bölgesi içine girer. (Özey, 2002, s. 229).

⁶ Bu dönemde çeşitli saldırı ve baskıların yanında Keserova katliamı ve Razgrad olayları gibi çok üzücü olaylar da yaşanmıştır. Bu hadiselerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Deliorman, 1955; Uzun, 2009; Bolat, 2013).

⁷ Günümüzde Kırcaali ili Krumovgrad (Koşukavak) ilçesine bağlı olup 1934'te köyün adı Bulgarca Potoçnitsa olarak değiştirilmiştir.

⁸ Günümüzdeki adı Gledka olup Bulgaristan'ın Kırcaali şehri il merkezinde bulunan bir mahalledir.

şiddetle cezalandırılması hususunu Kırcaali Mutasarrıflığından ısrarlı bir şekilde talep etmişlerdir. Mutasarrıf meseleyi dikkate alarak gereğinin yapılacağını vaat etmiştir. Ayrıca katillerin Trakya komitesine mensup kişiler olduğu ve bu işe kalkışanların henüz yakalanmadıkları da gelen bilgiler arasındaydı (B.C.A., 030-0-010-000-000-240-618-4 lef 2.).

Cinayet Kırcaali ve çevresinde büyük bir korkuya sebep olmuş, yöredeki Türklerin önemli bir bölümü malını mülkünü satarak Türkiye'ye göç etmek üzere harekete geçmiştir. Hadisenin Türk halkı üzerinde yarattığı tesiri anlayan Bulgar Hükümeti harekete geçerek bazı Bulgarları gözaltına almış, katillerin isim ve hüviyetlerinin tespit edildiği, tutuklandıkları Kırcaali Emniyet Müdürlüğü tarafından beyan edilmiştir. Ancak yapılan bu açıklamalar ve alınan tedbirler halkı teskin etmemiştir. Çünkü daha önceki olaylarda olduğu gibi Trakya Komitasının nüfuz ve tesiri ile bir takım yalancı şahitlerin bulunup katillerin kurtarılacağı düşünülmekteydi. Halk arasında cinayetin adı geçen komitaya mensup kişiler tarafından işlendiğine dair kesin belirtiler ve kanaat da mevcuttu. Trakya Komitasının kararıyla ara sıra köy ve kasabalarda mevki ve nüfuz sahibi Türklere karşı gerçekleştirilen suikastlar Türk halkına korku salmakta, ayrıca katillerin yakalanıp cezalandırılmaması da halkın hükümete olan güvenini sarsmakta ve son çare olarak da Türkiye'ye bir an önce göç etme düşüncesine sebep olmaktadır. Gelen bilgilerden Trakya Komitasının Türklere karşı suikastlar icra etmek için gizli bir teşkilat oluşturduğu da anlaşılmaktaydı. Bu suretle, kasaba ve köylerde Türklerin ileri gelenleri katledilerek halk korku ve paniğe kapılacak, mal ve mülklerini terk ederek göç edeceklerdi. Böylece Türklerin mallarına bedelsiz bir şekilde sahip olunacaktı. Kırcaali ve çevresindeki Türklerin katli ve tehdit suretiyle kaçırılıp bunların emlak ve arazilerine bedelsiz bir şekilde sahip olmak örgütün ana hedeflerindendi (B.C.A., 030-0-010-000-000-240-618-4 lef 7.).

Hasan Efendi suikastı Mestanlı bölgesinin resmî yayın organı olan "Mestanlı Bölge Gazetesi"nde de yer bulmuştur. Gazetede habere göre 25 Ocak 1930 cumartesi günü öğleden sonra saat 3'te Cebiroğulları Muhtarı Hasan Hacı Mehmetoğlu Kırcaali'den köyüne doğru at ile yola çıkmış, Arda Nehri'ni geçtikten 100 metre sonra iki bilinmeyen şahıs tarafından kendisine yedi el ateş edilmiş ve bu kurşunlardan bir tanesi Hasan Efendi'nin bedenine isabet etmiştir. Ağır yaralanan Hasan Efendi o dönemdeki askerî hastaneye getirilerek gece yarısı ameliyata alınmış ancak tüm çabalara rağmen kurtarılamayarak sabah saatlerinde hayatını kaybetmiştir. Gazetede ayrıca muhtarın cenazesine çok sayıda Türk'ün katıldığı ve cenazede yapılan konuşmalarda polisin cinayeti işleyenleri bir an önce açığa çıkararak olayı aydınlatmasının talep edildiği bildirilmektedir. Olay Mestanlı'da ikamet eden Türkler ve Bulgarlar üzerinde derin tesir yaratmıştır. Mestanlı, Eğridere, Kırcaali bölgelerinden Türklerin temsilcileri ve ileri gelenleri bölge valisini ziyaret etmişler, vali kendilerine cinayetin aydınlatılacağı yönünde söz vermiştir. Gazetenin verdiği bilgilere göre hemen ertesi gün cinayetle ilgili birkaç kişi gözaltına alınmış, polis yetkilileri de en kısa sürede cinayeti işleyenleri ve arkasındaki güçleri ortaya çıkaracaklarını beyan etmiştir. Ayrıca gazetede cinayetin bir an önce aydınlatılması gerektiği, çünkü olayın barbar ve haince bir cinayet olduğu vurgulanmıştır (Mastanliyski Okrijen Vestnik, 1930, s. 8). Mestanlı bölgesinin resmî yayın organı olan bu gazetede yer alan bilgiler Türk konsolosluk ve elçilik makamlarının verdiği bilgilerle de örtüşmektedir.

Bölgedeki Türk azınlığın çıkardığı gazetelerden biri olan Rodop Gazetesinde⁹ de olay derin bir teessürle karşılanmıştır. Aynı zamanda gazetenin sahibi olan Takanoğlu Mehmet Lütfü Bey'in yazısı buradaki Türklerin hissiyatını ve Bulgar Devleti'ne karşı nasıl bir vatandaşlık duygusu içerisinde olduklarını göstermesi bakımından dikkate şayandır. Mehmet

⁹ Rodop Gazetesi 1929-1934 yılları arasında Bulgaristan'da yayınlanan Türkçe gazetelerdendir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Deliorman A., 2010).

Lütfü Bey gazetede ki 2 Şubat 1930 tarihli yazısında cinayetin nasıl gerçekleştiğini ve Hasan Efendi'nin vefatını anlattıktan sonra Hasan ne için öldürülmüştü? Hasan'ın şahsi düşmanları var mıydı? Sorularına cevap aramıştır. Mehmet Lütfü Bey'e göre Hasan'ın tek kabahati aşırı derecede kanuna riayetkârlığı ve idaresi altındaki bölgede Türk ve Bulgar bütün vatandaşlara eşit muamele yapmasıdır. Daha önceden tamamen Türklerden oluşan Cebiroğulları nahiyesine sonradan yerleştirilen Trakya Bulgarlarının Türk halkını sindirmek için yaptığı türlü türlü eza ve işkencelere karşı "Çorbacılar patagonyada yaşamıyoruz meşruti bir hükümetin siyaseti altında bulunuyoruz, benim idarem altında hiçbir zümrenin kanun aşırı hareketine meydan veremem" diyerek haksızlıklara meydan okuması ve kanunları çiğneyenleri adalete teslim etmek için ilgili makamlara ihbar etmesi Hasan Bey'in Trakya Komitasının düşmanlığını kazanmasına sebep olmuştur. Bu nedenle de Mehmet Lütfü, Hasan Bey'in katlinin tamamen siyasî olduğunu ve her namuslu Türk'ü düşündürecek, her namuskârane hareket edenlerin akıbetlerini hatırlatacak nefret uyandıran bir zulüm olayı olduğunu da ifade etmiştir. Hasan'ın hiçbir şahsi düşmanı olmadığını ve olamayacağını, asil ve civanmert bir adam olduğunu, haksızlıklara boyun eğmeyen, adaleti seven, zulme karşı arslan gibi kükreyen, namuslu, emsalsiz bir Türk genci olduğunu belirttiikten sonra herhangi namuslu bir vatandaşın, hakiki bir vatanseverin Bulgaristan'ın menfaatlerini düşünen namuslu bir elin ona kurşun sıkamayacağını, zaten bölge mutasarrıfı muhterem Gospedin Çapkinov ve kasabada yaşayan hakikî Bulgar münevverleri ve vatanseverlerinin bu hadiseden Türkler kadar elem ve üzüntü duyduklarını da ifade etmiştir¹⁰. Bu bilgilerden Bulgar halkının önemli bir kesiminin de Trakya komitacılarının eylemlerinden memnun olmadıklarını anlamaktayız.

Mehmet Lütfü Bey yazısında Türkleri de sakin olmaya eski zamanlardan kalan kin ve intikam duygularından uzak durmaya davet etmiştir. Aşağıdaki ifadeleri Hem Türklerin hem de Bulgarların menfaatlerini nasıl korumaya çalıştığının çok açık bir göstergesidir:

Her vatandaş iyi bilmelidir ki Bulgar vatanının ellerine ve ayaklarına vurulan 'tâmirat zinciri' arasında birde ekalliyetler hukukû vardır. Fakat biz namuslu Türkler hiçbir vakit düşmanlarımız tarafından biz ekalliyetlere verilen hakka dayanarak bir talepte bulunmuyoruz ve bulunmayacağız; çünkü devletimizin kânûnları bize lazım gelen hakk-ı hayatı bahşetmiştir. Âyârın lütfuna hiç ihtiyacımız yoktur. Şu kadar var ki bizim bu hakiki vatanperverliğimize karşıda vatandaşlarımızdan iyi ve dürüst mukabele görmek, beklemek elbette hakkımızdır. Elhasıl Hasan Efendi'nin hâdise-i katli alelâde bir cinayet değil, siyasî bir cinayettir. Gazetemizin 19. sayısında evvelce Hasan'a karşı yapıldığını yazdığımız gayri muvaffak mükerrer suikastları kari'lerimize hatırlatmakla beraber tekrar edelim ki Türk efkâr-ı umûmiyesi bundan çok müteallimdir. Mamâfîğ hükümet-i hâziranın biz Türkler hakkında takîp eylediği politika ile de taban tabana zıt olduğu kanâatindedir. Binaenaleyh gerek zâbitamızın ve gerek adliyemizin bu elim hâdise etrafında azami faâliyet ve takîbâtta bulunacağına emin olmak isteriz. Hâdisenin en ince noktalarına varıncaya kadar yapılacak takîbât ve bil netice verilecek cezâdır ki devlet ve kânûn mefhûmlarını herkese anlatacaktır. Biz şimdilik kemâl-i vakâr ve sükûn ile hükümetimizin icrââtına intizar edeceğiz. (Lütfü, 1930, s. 1).

Mehmet Lütfü Bey Bulgaristan'a I. Dünya Savaşı sonucunda Neuilly Antlaşması ile dayatılan azınlıklarla ilgili hükümleri (Şimşir, 2012, ss. 488-490) bile talep etmediklerini hatta Bulgaristan'ın düşmanlarından da "düşmanlarımız" diye bahsederek onların zorlamasıyla hiçbir talepte bulunmadıklarını ve bulunmayacaklarını, Bulgar Devleti'nin kanunlarının kendilerine lazım gelen hakları verdiğini belirtmiştir. Ancak Türk azınlığın da Bulgar Devleti'nin menfaatlerini kollayan bu tutumuna karşı Bulgar vatandaşlardan iyi ve dürüst bir muamele ve karşılık beklemelerinin hakları olduğunu vurgulamıştır. Türk azınlığa yönelik bu saldırıların Bulgar hükümetinin politikalarına da ters olduğunu, suçluların yakalanıp adil bir ceza verilmesinin, bir daha böyle saldırıların yapılmasını engelleyeceğini, Türk azınlığı olarak olgun ve ağırbaşlı bir şekilde hükümetin icraatını gözlemleyeceklerini bildirmiştir. Ancak Türk

¹⁰ B.C.A., 030-0-010-000-000-240-618-4 lef 3'ten naklen: (Lütfü, 1930, s. 1).

azınlığın gayet medenî, ağırbaşlı, tutum ve davranışlarına rağmen sağlıklı bir soruşturma ve kovuşturma yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Hasan Efendi cinayeti Türkiye’de de Edirne Milli gazetesinde “Bulgaristan Türklerinin Feryadı” “Mektepleri Kapatılıyor – Türkler Hayatlarından da Emin Değil – Nazarı Dikkati Celbederiz” başlığı altında yer bulmuştur. Edirne’nin coğrafi olarak bölgeye yakınlığı ve cinayetin işlendiği bölgenin Balkan Savaşlarına kadar Edirne Vilayeti’ne bağlı kaza sınırları içinde olması (Kayıcı, 2013), bölgeden gelen haberlerin Edirne’ye daha kolay ulaşmasına sebep olmaktadır. Gazetede yazıda cinayet hakkında bilgi verildikten sonra Hasan Efendi ve bölge hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Milli Kongre’de¹¹ Cebiroğulları nahiyesi temsilcisi olan Hasan Efendi “32 yaşlarında, yakışıklı, güçlü kuvvetli, kanuna riayetkârlığı ile tanınmış ateşli bir Türk genci idi”. İdarecisi olduğu Cebiroğulları nahiyesi dört beş sene öncesine kadar tamamen Türklerin meskûn olduğu bir yerleşim yeri iken daha sonra bölgeye Trakyalı Bulgar muhacirler yerleştirilmiş ve epeyce Türk’te Türkiye’ye göç etmişti. Buraya yerleştirilen muhacirler Türk halkını kaçırtmak için türlü işkenceler yapmakta iseler de çok milliyetperver ve cesur olan Hasan Efendi ne pahasına olursa olsun kanun kuvvetiyle fenalıkların önüne durmaktaydı. Hasan Efendi kanunperestliği yüzünden birkaç defa suikasta uğramışsa da kendisine bir zarar gelmemişti. Hatta cinayetten üç ay evvel gündüz vakti Mestanlı şosesi üzerine kendisine kurulan bir pusuya uğramış fakat o sırada başka yolcuların yetişmesi üzerine suikastçılar bir şey yapmağa muvaffak olamamışlardı. Hasan Efendi şimdiye kadar Trakya Komitacıları tarafından aleyhinde yapılan faaliyetleri vaktiyle mutasarrıflığa ve emniyete de bildirmişti. Bu nedenlerden ötürü Hasan Efendinin şehadeti tam manasıyla siyasî bir olaydı. Gazetede yazıya göre Hasan Efendi yakınlarda yapılacak seçimleri büyük bir farkla kazanarak tekrar nahiye müdürü olacağı bilindiği için ortadan kaldırılmıştı. Habere göre bu kahraman şehidin cenaze alayı da emsalsiz olmuş, Kırcaali’nin hassas halkı yedisinden yetmişine kadar bu muazzez şehidi ellerinin üstünde mezarına kadar taşımışlardı. Hasan Efendi’den geriye biri altı yaşında diğeri üç yaşında iki çocuk ile genç bir eş kalmıştı. Bu hadise bütün Mestanlı Müslümanlarının neşesini kaçırmıştı. Ayrıca namuslu insanların hayatları gayri kanuni teşekküllerin ellerinde taşıdıkları tabancaların tetiğine her an maruz kaldıkça ve bu gayri kanuni teşekküller ulu orta rahatça adam öldürdükçe Rodop Türkleri için Bulgaristan’da yaşamanın imkânı olmadığı da yazının sonunda vurgulanmıştır (Edirne Milli Gazete, 1930, s. 2). Hasan Efendi cinayetinde gerek Türk konsolosluk raporlarında gerekse basında aynı endişelerin hâkim olduğu ve olayla ilgili benzer yorumların yapıldığı görülmektedir.

Geran Ada Nahiyesi Müdürü Hacı Hüseyin Oğlu Feyzi Efendi Cinayeti

Hariciye Vekâleti 2. Daire Umum Müdürlüğü I. Şube tarafından Başbakanlığa gönderilen 23.05.1933 tarih ve 426/338 sayılı yazıda (B.C.A., 030-0-010-000-000-241-628-17 lef 1.). Bulgaristan’da Türk azınlığa mensup önemli bir kişinin uğradığı suikast rapor edilmiştir. Sofya Büyükelçiliği’nden gelen 04.05.1933 tarihli bir tahrirata göre Kırcaali’nin Koşukavak kazası “Geran Ada” nahiyesi müdürü Hacı Hüseyin oğlu Feyzi Efendi bilinmeyen üç dört kişi tarafından nahiye merkezine yarım saat mesafede, at üstünde tabanca ile öldürülmüştür. Mahallinden gelen bilgilere göre maktulün cesedi başı kesik olarak bulunmuştur. Sofya Elçiliği, ahalisi tamamen Türklerden oluşan bu bölgede yerli ahali üzerinde yapılan cinayetlerin bu vaka ile ikiye çıktığını da belirtmektedir. Yine bu olayla ilgili yapılacak tahkikatın da daha öncekiler gibi neticesiz kalacağı ve işin örtbas edileceği, hatta Bulgaristan’da Türk nüfusun çok yoğun olduğu bu bölgede Türkler aleyhine işlenen suçların cezasız kalmasının bir gelenek haline geldiği ifade edilmiştir. Elçilik tarafından verilen bu bilgilerden Bulgaristan yönetiminin Türklere karşı saldırı olaylarını ciddi şekilde ele almadığı, adli soruşturmaların bilerek sağlıklı

¹¹ Milli Kongre Bulgaristan Türk Azınlığının 31 Ekim-3 Kasım 1929 tarihlerinde Sofya’da gerçekleştirdiği ve Bulgaristan’ın her yöresinden temsilcilerin katıldığı ilk kongredir. Kongre ve burada alınan kararlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Şimşir, 2012, ss. 120-142).

bir biçimde yürütülmediği, olayların üstünün kapatıldığı anlaşılmaktadır. Dönemin Bulgar yetkililerinin bazı siyasî amaçlar için bu olaylara bilerek göz yumdukları da çıkarılabilecek değerlendirmeler arasındadır.

Cinayetle alakalı olarak Koşukavak kazası Türklerinden bir kişinin Türkiye'nin Filibe Konsolosluğu'na gönderdiği mektup olayla ilgili verdiği malumat ve bölgede yaşayan Türklerin hissiyatını yansıtmaları bakımından oldukça dikkat çekicidir (B.C.A., 030-0-010-000-000-241-628-17 lef 3.):

Sancağımızda yeni ve herkesleri acılara boğan bir vaka olmuştur. Koşukavak kazasının Geran Ada nahiyesi Müdürü Hacı Hüseyin oğlu Feyzi Efendi köyüne giderken üç dört bilinmeyen kimse tarafından öldürülmüştür. Ölü katıra bağlanarak salıverilmiştir. Bu suretle Feyzi Efendi'nin vücudu perişan edilmiştir. Öldürenlerin Trakyalılar olduğundan katiyen şüphe yoktur. Feyzi Efendi ise gayet mert tabiatlı ve müdürü bulunduğu nahiye halkınca çok sevilen bir adamdır. Kendisinin öldürülmesi ile bütün sancak halkı pek fazla korkuya düşmüştür. Herkesin konuştuğu artık buralarda yaşayamayacağız sözleridir. Kasaba içerisinde de geceleri bazı kimselerin önüne çıkılmakta kendilerine hakaret yapılmaktadır. Bir kaç gece evvel Hafız Emin adındaki ihtiyarın önüne çıkararak sakallarını çekmişlerdir. Selâm ve saygılar...

Görüldüğü gibi mektupta cinayetin nasıl pusu kurulmak suretiyle işlendiği ve cinayetten sonra da cesede dahi işkence yapıldığı anlatılmaktadır. Suikast yapılan kişinin konumu ve cinayetten sonra da acımasızca cesede iğrenç metotlarla zarar verilmesi, cinayeti gerçekleştirenlerin amacının sadece Feyzi Efendi'yi öldürmek değil, bölgede yaşayan Türklerle büyük bir korku ve panik havası vermek olduğu anlaşılmaktadır. Feyzi Efendi'nin bölge halkınca sevilen mert ve maddi durumu güçlü bir kişi olması hedef seçilmesinde etkili olmuş gibi görünmektedir. Onun gibi bir kişiye yapılan cinayet ve işkencenin bölgedeki Türkleri yıldırarak Türkiye'ye göç etmelerini sağlamak için oldukça etkili olacağı düşünülmüş olmalıdır.

Filibe Konsolosluğu'ndan gelen 25.4.1933 tarihli tahriratta da konsolosluğa gelen bu mektuba dayanılarak Feyzi Efendi'nin gayet mert tabiatlı ve müdürü bulunduğu nahiye halkınca çok sevilen bir adam olduğu belirtildikten sonra yöredeki Türklerin bu olay ile nasıl bir hissiyata kapıldığı bildirilmiştir. Feyzi Efendi'nin öldürülmesi ile bütün sancak halkının büyük bir korkuya düştüğü ve herkesin dilinde “artık buralarda yaşamayacağız” sözlerinin duyulduğu zikredilmektedir. Ayrıca kasaba içerisinde de geceleri bazı kimselerin önüne çıkılarak kendilerine hakaret edildiği, bir kaç gece evvel Hafız Emin adındaki bir ihtiyarın yolu kesilerek sakallarının çekildiği nakledilmiştir (B.C.A., 030-0-010-000-000-241-628-17 lef 2.). Verilen bu bilgilerden Filibe Konsolosluğu'nun bölgede Türklerle ilgili gelişmeleri yakından takip ettiği, yöredeki Türk azınlık ile irtibat halinde olduğu da anlaşılmaktadır.

Feyzi Efendi cinayeti de Hasan Efendi cinayetinde olduğu gibi Türkiye'de Edirne yerel basınında Edirne Postası gazetesinde “Son Telgraflar” bölümünde verilen haberler arasında yer almıştır. Haber gazetede “Bulgaristan'da Bir Hadise Daha! Bir Türk Baskına Uğratılarak Öldürüldü” başlığı altında verilmiştir. Bu haberde yer alan bilgilere göre Ada nahiyesi müdürü Feyzi Ağa birkaç gün evvel bir iş için kaza merkezine davet edilmiş, Feyzi Ağa nahiyeden ayrılıp yarım saat kadar yol aldıktan sonra Babalar köyü deresinde farklı noktalardan silahla açılan ateş sonucu dört beş yerinden yaralanarak hayata veda etmiştir. Gazete yer alan bilgiye göre bir önceki nahiye müdürü Apti Ağa da benzer şekilde şehit edilmiştir (Edirne Postası, 1933, s. 1).

Geran Ada köyünün hemen karşısında yer alan günümüzde Hasköy'e (Haskova) bağlı olan Hocaköy'de 1936 tarihinde dünyaya gelen Durhan Hatipoğlu kendisiyle yaptığımız görüşmede bizzat babasından ve dedesinden dinlediği olayları anlattı. Ada köyün o dönemde beş yüz, altı yüz hanelik büyük bir Türk köyü olduğunu belirten Durhan Bey, Feyzi Bey'den önceki nahiye müdürü Apti Ağa'nın da Koşukavak'tan dönerken Babalar deresinin üzerindeki köprüde öldürüldüğünü aile büyüklerinden dinlediğini ifade etti. Durhan Bey başka bir

hadisede de, Arda boyu Türk köylerinden biri olan Alemdar köyünde, Arda nehri kıyısında binlerce dönüm arazisi bulunan ve zengin bir kişi olan dedesinin asker arkadaşı Sadullah Ağa'yı Trakya çetecilerinin boynuna kızgın sacayağı geçirerek tehdit ettiklerini, bunun üzerine Sadullah Ağanın bir gecede her şeyini geride bırakıp ailesini faytonla Edirne'ye kaçırıldığını ve halen bu kişinin torunlarının Edirne İpsala'da yaşadığını açıkladı. Yine anlattığı olaylardan bir tanesi de dayısının köyü ile ilgilidir. Arda boyu köylerinden, tamamı Türklerden oluşan seksen hanelik Nebî köy (Tursko Pole) 1935 yılında her gece Trakya çetelerinin baskınlarına uğramakta ve bütün köy göçe zorlanmaktadır. Can ve mal güvenliğinin kalmadığını gören köyün tamamı 1936 tarihinde Türkiye'ye göç etmiş ve Durhan Bey'in dayısı da Keşan'ın Doğanca köyüne yerleşmiştir. Durhan Bey'in anlattığı bu olaylar da o tarihlerde bölgede yaşanan gelişmeleri ve Trakya komitacılarının amaçlarını doğrular niteliktedir (Durhan HATİPOĞLU ile yapılan mülakat, dijital ses kaydı 17 Mart 2017¹²).

Feyzi Efendi cinayeti de Hasan Efendi cinayetinde olduğu gibi aydınlatılamamıştır. Gerçek suçlular yakalanıp sağlıklı bir soruşturma ve kovuşturma yapılamamış, olay adeta örtbas edilmiştir.

Türk Mebus Hacı Galip Oğlu Hüseyin Efendi Cinayeti

Bulgar parlamentosunda milletvekili olması dolayısıyla işlenen cinayetler içerisinde en çok yankı uyandıranı Hüseyin Galibov'un katlidir. Ayrıca bu suikast, Bulgar hükümetlerinin Trakya Komitasının diğer cinayetlerine doğru dürüst soruşturma ve kovuşturma yapmaması sonucu örgütün nelere cüret edebileceğinin de somut bir göstergesi olmuştur.

Sobranya olarak adlandırılan Bulgar Parlamentosu'nun o dönemdeki üç Türk milletvekilinden biri olan Koşukavak mebusu Hacı Galip oğlu Hüseyin Efendi Demokratiçeski Sgovor (Demokratlar Birliği) zamanında milletvekili seçilmiş ve daha sonra Çiftçi Partisi'ne girmişti. Hüseyin Galibov 21 Temmuz 1933 Cuma günü kendi köyü olan Horozlar köyünden Kırcaali'ye giderken kasabaya bir buçuk saat mesafede Sürmenler istasyonuna yakın bir yerde kurşunla öldürülmüştür. Hacı Galip oğlu Hüseyin Efendi'ye bir aydır mebusluktan çekilmezse öldürüleceğini bildiren tehdit mektuplarının gönderilmekte olduğu da dönemin gazetelerinde yer almıştır. Cinayet üzerine Bulgar Hükümeti'nin, Trakya komitacılarından yedi kişiyi o bölgeden uzaklaştırdığı ancak katilleri yakalamak ve cezalandırmak için ciddi bir çaba sarf etmediği anlaşılmaktaydı. Sofya Elçiliğinden gönderilen tahrirata göre bu cinayetten kısa bir süre önce gerçekleştirilen Feyzi Efendi'nin katlinde olduğu gibi, bu vakada da katiller Türkler arasında aranmak suretiyle gösteriş yapılmaktadır. Elçiliğin bildirdiğine göre Türklere karşı işlenen son üç cinayetten hiç birinin faili bulunamamıştır. Olaylardan duyulan endişe ve çaresizlik Sofya Elçiliğinden gelen yazıda şu ifadelerle yer bulmuştur:

Artık mebuslarına hayat hakkını temin edemeyen hükümet ataleti ve aczi karşısında buradaki ırkdaşların can emniyeti noktasından fazla bir şey yapmak kabil değilse cenûbî Bulgaristan Türklerinin hicretlerinin kabul edilmesini ehemmiyetle arzu teklif eylerim Efendim. (B.C.A., 030-0-010-000-000-241-630-25 lef 1-2.).

Bütün girişimlere rağmen Bulgaristan'daki Türk azınlığın can ve mal güvenliklerinin sağlanamadığını gören Sofya Elçiliği, Bulgar Hükümeti'nin de kayıtsızlığı ve yetersizliği sebebiyle Türklerin can güvenliklerinin sağlanması da mümkün değilse Kırcaali ve çevresinde büyük çoğunluğu oluşturan Türklerin Türkiye'ye göçlerinin kabul edilmesini Ankara'ya tavsiye etmektedir. Kendi milletvekillerinin bile can güvenliğini sağlayamayan Bulgar Hükümeti'ne güvenin de ciddi şekilde sarsıldığı anlaşılmaktadır. Türklere karşı işlenen

¹² Durhan Hatipoğlu ile mülakat yapmamı sağlayan sahanın en önemli uzmanlarından kıymetli dostum Yrd. Doç. Dr. Mümin İSOV'a en kalbî teşekkürlerimi bir borç bilirim.

cinayetlerde samimiyetsiz bir şekilde soruşturma ve kovuşturma yapıldığı bu cinayette de bir kez daha anlaşılmaktadır.

Kırcaali ile Ortaarda yolu üzerinde gerçekleştirilen suikasttan sonra olay yerine savcı, sorgu hâkimi, Türk milletvekillerinden Kara Ali, encümen reisi Şükrü Mehmet ve çok sayıda Türk genci gitmiştir. Kadın ve erkeklerden oluşan beş yüz kişilik bir kalabalık merhumun naaşı üzerine kapanarak ağlamıştır (Deliorman N., 1955, s. 14).

Milletvekili olması sebebiyle Hüseyin Galibov cinayeti Bulgar ulusal basınında da yer bulmuştur. Vreme Gazetesi¹³'nin 24 Temmuz 1933 tarihli sayısında "Lekeyi Temizleyin" başlığı altında verilen suikast haberi dikkat çekicidir. Yazıda seçmenleri tarafından sevilen sayılan Çiftçi Partisi milletvekili Galibov'un güpegündüz başından vurularak öldürüldüğü belirtilmiş; gazete, seçmenlerinin üzüntüsünü paylaştığını ve gösterilen tepkileri de desteklediklerini belirtmiştir. Ayrıca kişilerin güvenlik ve bireysel özgürlük gibi konulardaki sorunlarının bir an önce çözülmesi gerektiği, suçluların hangi kesimden ve kimlerden olursa olsun bir an önce bulunup cezalandırılmaları ve lekenin temizlenmesi gerektiği vurgulanmıştır (Vreme, 1933, s.1). Gazetenin aynı tarihli sayısında "Hacı Galibov'un Öldürülmesi" başlığı altında ise cinayet ve bölgenin durumu hakkında oldukça önemli bilgiler yer almaktadır. Polis teşkilatının hâlâ sustuğu, meydana gelen hadisenin bir çete organizasyonu olduğu, olayı incelemek için Polis kriminal bölümünün müdürü H. Manolov, kriminal uzmanı D. Kolarov'un ve kriminalde görevli polislerin Kırcaali'ye gittikleri belirtilmiştir. Bakan Girginov'un, katillere, onları cesaretlendirenlere ve faaliyette buldukları ortamlara karşı sıkı tedbirler almasının umulduğu dile getirilmiştir. Bölgede rütbeli ve rütbesiz bazı polislerin halka zulüm ettiği, halkın ileri gelenlerine de rahat vermedikleri bunlardan birinin de Galibov olduğu söylenmiştir. Gazeteye gelen bilgilere göre merkez polis teşkilatından tecrübeli polislerin gönderilmesi, yerel polis teşkilatının olayın üstünü örtme çabalarına bir yere kadar engel olacaktır. Ayrıca "Eğer polis bu nefret uyandırıcı cinayetle ilgili gerçeğe ulaşmaz ise biz teşkilatının tepesindeki isimle ilgili birçok yazı yazmak ve yorum yapmak zorunda kalacağız" cümlesiyle adeta polis teşkilatına gözdağı verilmiştir. Vreme gazetesi bu yazıda aşağıdaki ifadelerle doğrudan doğruya cinayetle ilgili Trakya Komitasını adres göstermiştir:

Cinayetle ilgili dünkü habere yönelik Trakya Organizasyonunun yönetimi bizi iftirayla suçladı, Biz bu bölgede polise sığınan ondan güç alan bir çetenin bulunduğunu yazdık, bu çetenin adı Trakya Organizasyonudur, buna "Trakya" da demek yanlıştır çünkü ülke sevgisiyle hiç alakası yok sadece cinayet işlemekle ilgileniyor (Vreme, 1933, s.1).

Son olarak gazetede Milletvekili Enyu Popov Tonkov'un ve Şehir Birlik Başkanı Kolev'in olayı şiddetle protesto eden ve taziyelerini bildiren telgrafları yer almıştır. Görüldüğü gibi Çiftçi Partisi'nin bir kolunun gayr-ı resmî yayın organı olan Vreme gazetesi kendi milletvekilleri Galibov'un cinayetini çok cesur bir biçimde ele almış hatta olayın faili olarak da Trakya Komitasını göstermiştir. Dikkat çeken noktalardan bir tanesi de bu komitanın bölgedeki yerel polis teşkilatından destek gördüğünün hatta himaye edildiğinin düşünülmesidir. Bu sebeple de olayın aydınlatılması için merkez polis teşkilatından uzmanlar gönderilmesinin önemine vurgu yapılmış ve yerel polis birimlerinin olayı örtbas etmeye çalışacaklarından endişe edildiği dile getirilmiştir.

Vreme Gazetesi'nin bu objektif tutumuna rağmen dönemin ulusal Bulgar basınının diğer temsilcileri gerçeklerden uzak bir şekilde hadiseyi ele almışlardır. Dönemin en yüksek tirajlı gazetelerinden Utro Gazetesi 24 Temmuz 1933 tarihli sayısında "Vekil Hacı Galibov Cinayeti" (Utro, 1933) başlığı ile okuyucularına bu olayı duyurmuştur. Cinayetin yeri ve zamanı hakkında aynı bilgiler verildikten sonra iki katilin mavzer tüfeği taşıdıkları, üzerlerinde

¹³ Vreme Gazetesi dönemin Bulgar siyasetinin önemli partilerinden Çiftçi Partisi'nin Vratça 1 fraksiyonunun gayr-ı resmî yayın organıdır.

palto, pantolon, kara kalpak, ayaklarında lastik ayakkabı bulunduğu belirtilmiştir. Katillerin suikasttan sonra Büyükdere istikametine kaçtıkları, istasyonda bulunan jandarmalar tarafından beş kilometre kovalandıkları fakat Kuşköy yönünde izlerini kaybettirdikleri zikredilmiştir. Haberi alan Kırcaali Valisi Kaikov bütün Kırcaali emniyet birimlerini teyakkuza geçirmiş ve kontroller sırasında Köprülü ve Yahali köyleri arasında, Türkiyeli, silahlı, iki Türk pasaportsuz olarak yakalanmıştır. Yazının devamında cinayetin siyasî olduğu ancak katillerin kimin adına çalıştığı belli olmadığı Hacı Galibov'un kendi soydaşları tarafından öldürüldüğüne inanıldığı, Galibov'un çok sevilen bir kişi olmakla birlikte düşmanlarının da bulunduğu ve bu düşmanları arasında Kemalistlerin¹⁴ de olduğu iddia edilmiştir. Görüldüğü gibi Utro gazetesi cinayeti Türkiye'ye ve Türklere mal etmeye çalışmıştır. Ancak yine aynı gazetenin iki gün sonraki sayısında ise cinayetle ilgili önceki iddialarıyla çelişen başka bir haber yer almıştır. "Galibov'un Katili Yakalandı" (Utro, 1933) başlığı ile verilen yazıda, cinayeti Koşukavak ilçesi Horozlar köyü doğumlu ve Haskova'da bir otelde çalışan 22 yaşındaki Ali Veliev'in işlediği öne sürülmüştür. Habere göre Ali Veliev cinayeti itiraf etmiş, Galibov'un kendisine elli bin leva borcu olduğunu ve bu borcu ödemeyeceğini söylediği için Galibov'u öldürdüğünü açıklamıştır. Daha önce cinayetle ilgili farklı bir algı yaratmaya çalışan Utro gazetesi bu sefer olayı basit bir alacak meselesi yüzünden işlenmiş adı bir vaka gibi sunmaya çalışmıştır. Yazının sonunda ayrıca İçişleri Bakanı Girginov'un beyanatı verilmiştir. Bakan buradaki açıklamasında bazı gazetelerde Galibov cinayetinde polis de parmağı olduğu yönündeki haberler üzerine bunun bir iftira olduğunu, bu durumun hem kendisinin kişiliğine yönelik bir suçlama olduğunu hem de Bulgaristan'ın çıkarlarına zarar verdiğini, böyle bir bakış açısını şiddetle protesto ettiğini beyan etmiştir. Diğer cinayetlerden farklı olarak milletvekili olan Galibov'un cinayetiyle ilgili ulusal basında gerçekleri yansıtan haberlerin çıkması o zamanki Bulgar yönetimini rahatsız etmiş ve en yüksek tirajlı gazeteler vasıtasıyla olay farklı şekilde kapatılmaya çalışılmıştır. Utro gazetesini bu son haberi iki gün önceki kendi haberlerini de yalanlar niteliktedir.

Dönemin yüksek tirajlı gazetelerinden Dnevnik gazetesi de 23 Temmuz 1933 tarihli sayısında "Vekil Galibov Cinayeti" başlığıyla cinayet haberini vermiştir (Dnevnik, 1933, s. 2). Çiftçi Partisi milletvekili olan Horozlar köyü doğumlu 45 yaşındaki Hüseyin Hacı Galibov'un iki kişi tarafından pusu kurulmak suretiyle öldürüldüğü, katillerin kaçtığı, bölgeye cinayet masası müdürü H. Manolov ve müfettiş Danail Kolarov'un gönderildiği, hükümetin susmasına rağmen cinayetin siyasî olduğu, Kırcaali Valisi Lev Kaikov'un cinayetle ilgili iki kişinin tutuklandığını açıkladığı gibi bilgilere yer verilmiştir. Bu haberin sonunda da Trakya Komitasının bazı basın organlarında olayla ilgili kendilerinin suçlanmasıyla ilgili yaptığı açıklama yayınlanmıştır. Bu açıklamada; Trakya organizasyonunun vatansever bir teşkilat olduğu, amaçlarının barış yoluyla Trakya'nın kurtarılmasını sağlamak ve önceliklerinin devlete ve halka hizmet etmek olduğu, Rahmetli Galibov'un Trakyalılarla arasının iyi olduğu, hiçbir zaman cinayet işlemedikleri ve işlemeyecekleri gibi inandırıcı olmayan bir savunma yapılmıştır. Basında çıkan ilk haberlerin tamamında cinayetin iki kişi tarafından pusu kurulmak suretiyle işlendiği ve cinayetin siyasî olduğu bilgileri verilirken, iki gün sonraki bir haberde

¹⁴ Özellikle Türkiye'de Cumhuriyetin ilanından sonra yapılan inkıpların Bulgaristan'daki Türklerinde benimsemesine Bulgar yönetimleri başlangıçta pek sıcak bakmamışlar bu durumu Türkleri ikiye bölmek için bir vasıta olarak kullanmışlardır. Bulgar hükümeti tarafından tavin edilen ve bir kaymakam tarafından idare edilen Sofya'daki Başmüftülüğün yayın organlarında Türkiye Cumhuriyeti aleyhinde yazıların yer almasını da sağlamışlardır. Böylece Bulgaristan'daki Müslüman Türk azınlığı Türkiye'deki Cumhuriyet rejimine karşı olanlar ve olmayanlar diğer bir tanımlamayla tutucular ve Kemalistler şeklinde ikiye bölünmüş birbirlerine düşmeleri sağlanmıştır. Özellikle Türkiye'de harf inkılabı olduktan sonra aynı dönemde Bulgaristan Türkleri de yeni alfabeğe geçmek istemiş buna izin vermekte nazlanan Bulgar yönetimleri daha sonra dönem dönem tekrar eski yazıya dönülmesine uğraşmıştır. Eski yazıya geçiş daha çok köylerde uygulanabilmiş, şehirlerde ve kasabalarda Latin harfleriyle eğitim devam etmiştir. Böylece bir ülkede yaşayan aynı milletin mensupları iki farklı alfabe ile yazıp okuması gibi örneği görülmemiş bir tezat yaşanmıştır. Bu nedenle Müslüman Türk azınlığı arasında bir ihtilaf vesilesi daha ortaya çıkarılmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Nabi, 1936; Memişoğlu, 2002).

Galibov'un kendi köylüsü olan 22 yaşında bir Türk'ün, alacak verecek meselesinden cinayeti işlediği ve katilin tutuklandığı yönünde haber yapılması da Türkiye'nin Sofya elçiliğinin tahminlerini haklı çıkarır niteliktedir. Önceki cinayetlerde olduğu gibi bu cinayette de olay objektif bir şekilde araştırılmamış, Türkler arasında gerçekleşmiş basit bir mesele gibi gösterilmeye çalışılmıştır.

Sonuç

Türlere karşı gerçekleştirilen bu suikastların gerçek katilleri ve arkasındaki güçler ne o dönemde ne de daha sonra tam manasıyla ortaya çıkarılamamıştır. Herkes tarafından olayların failinin Trakya Komitası olduğu bilinmesine rağmen, o yıllarda komitanın devlet içerisindeki ve bölgedeki memurlar üzerindeki nüfuzu sebebiyle adli olarak ispatlanamamıştır. Suikastlar Türk azınlığının ve Türkiye Cumhuriyeti'nin verdiği tepkilere rağmen artarak devam etmiş, bu durumda, bölgedeki Türklerin can ve mal güvenliklerinin kalmadığı düşüncesiyle göç etmelerini arttıran bir sebep olmuştur. Genellikle gerçek katiller ve arkasındaki güçler değil toplumu yanıltmak amacıyla yine Türklerden bir takım kişiler zanlı olarak öne sürülmeye çalışılmıştır. Ortaya çıkan önemli sonuçlardan bir diğeri de gerçekleştirilen suikastlar ve yaşanan göçler sebebiyle Türk azınlığın kendilerine önderlik edebilecek aydın ve tahsilli kişilerden mahrum kalarak, geride kalanların asimilasyon politikalarına karşı daha savunmasız hale gelmeleridir.

Bulgaristan'daki Türk azınlığı, ne bu suikastların yaşandığı dönemde ne daha önce ve ne de daha sonra yaşanan her türlü haksızlık, zulüm, zorunlu göç ettirme ve asimilasyon politikalarına karşı hiçbir zaman silaha sarılmamış, kanun dışı yöntemlerle haklarını müdafaa etme yoluna girmemişlerdir. Mehmet Lütfü Bey'in yazısında olduğu gibi daima medeni yollardan haklarını korumaya ve kendilerine yapılan haksızlıklara hukuk dairesinde karşılık vermeye gayret etmişlerdir. Bulgaristan Türklerinin bu tutumu dünyadaki diğer azınlıklarla mukayese edildiğinde eşine az rastlanır örneklerdendir. Bu durumun sebebi Türklerin binlerce yıldır devam eden bir devlet geleneğine sahip olması, Türk Devletinin sınırları dışında azınlık olarak kalan Türklerin kendilerini azınlık gibi değil o toprakların eski sahipleri olarak görmeleri, Balkan Türkleri ve onun en büyük bölümü olan Bulgaristan Türkleri özelinde de Osmanlı Devleti gibi bir cihan devletinin mirasını taşımalarıdır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* (B.C.A.)

Gazeteler

Dnevnik. (1933). "Ubiystvoto na Deputata Galibov". Temmuz 23, s. 2.

Edirne Milli Gazete. (1930). Bulgaristan Türklerinin Feryadı; Mektepleri Kapatılıyor – Türkler Hayatlarından da Emin Değil – Nazarı Dikkati Celbederiz. Şubat 23, s. 2.

Edirne Postası. (1933). "Bulgaristan'da Bir Hadise Daha! Bir Türk Baskına Uğratarak Öldürüldü. Mayıs 8, s. 1.

Mastanliyski Okrijen Vestnik. (1930). "Ubiystvoto na Djebiroglarskiya Kmet", Şubat 1, s. 8.

Utro. (1933). "Ubietsıt na Galibov Zaloven" Temmuz 6, s. 5.

Utro. (1933). "Ubiystvoto na Deputata Hadji Galibov" Temmuz 24, s. 1.

Vreme. (1933). "İzmiyte Petnoto" Temmuz 24, s. 1.

Vreme. (1933). "Ubiystvoto na Hadji Galibov" Temmuz 24, s. 1.

* Belge numaraları metin içerisinde dipnotlarda gösterilmiştir.

Mülakat

Durhan Hatipoğlu (17. Mart. 2017). Edirne.

İnceleme Eserler

- BAYRAKTAROVA, E. (2009). *Bulgaristan'daki Müslüman Azınlıkların Statüsü (1908-1919)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- BIÇAKLI, H. A. (2016). *Türkiye Bulgaristan İlişkileri (1878-2008)*. Ankara: İmge.
- BOLAT, B. (2013). 1932 "Kessarevo/ Kesarevo/ Kesenova Olayı/ Faciası/ Hadisesi". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XIII(26)*, ss.87-103.
- ÇANLI, M. (2011). "Bulgar Trakya Komitesi (1918-1934)". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XI(2)*, ss. 277-292.
- DANAİLOF, G. T. (1937). *Bulgaristan Nüfus İstatistiklerine Ait Tetkikler*. (İ. Darcan, Çev.) Ankara: Başvekâlet Matbaası.
- DEĞERLİ, E. S. (2006). *Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya Askerî Ataşeliğinin Türk Bulgar İlişkilerine Yansımaları (1913-1938)*. Ankara: ATASE.
- DELİORMAN, A. (2010). *Bulgaristan'da Türk Basını*. İstanbul: İBB Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü.
- DELİORMAN, N. (1955). *Razgrad Mezarlık Hadisesinde Çanlar Benim İçin Çaldı*. İstanbul: Türkiye Ticaret Matbaası.
- Glavna Direktsiya Na Statistkata. (1911). *Statistiçeski Godişnik Na Bulgarskoto Tsarstvo 1910 Godina Vtora, (1911), (Bulgar Çarlığı'nın Yıllık İstatistiği 1910 İkinci Yıl)*. Sofya: Dirjavna Peçatnitsa.
- HALAÇOĞLU, A. (1995). *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*. Ankara: TTK.
- KÂMİL, İ. (1989). *Bulgaristan'daki Türklerin Hakları*. Ankara: YÖK.
- KAYICI, H. (2013). *Salnamelere Göre İdârî, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*. Edirne: Edirne Valiliği.
- LÜTFÜ, M. (1930, Şubat 2). "Son Cinayet Dolayısıyla". *Rodop Gazetesi*, s. 1.
- MCCARTHY, J. (1998). *Ölüm ve Sürgün*. (B. Umar, Çev.) İstanbul: İnkılâp.
- MEMİŞOĞLU, H. (2002). *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- NABİ, Y. (1936). *Balkanlar ve Türklük*. Ankara: Ulus.
- ÖZEY, R. (2002). "Türk Yurdu Balkanların Coğrafyası" *Yeni Türkiye, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I (43)*, Ankara. ss. 226-243
- SOYSAL, İ. (1983). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945) (Cilt I)*. Ankara: TTK.
- ŞİMŞİR, B. (2012). *Bulgaristan Türkleri (3. b.)*. İstanbul: Bilgi.
- TURAN, Ö. (1998). *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*. Ankara: TTK.
- UZUN, H. (2009). "Cumhuriyet Gençliğinin Misyonu Çerçevesinde 1933 Yılı Vagon-Li ve Razgrad Olayları". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 6(3)*, ss.57-81.
- YILDIRIM, B. (2015). "Bulgaristan'daki Müslüman Türk Azınlığa Yönelik Baskılar ve Göçler" (1934-1939). *Yeni Türkiye, Rumeli Balkanlar Özel Sayısı-IV(69)*, ss.4095-4102.

Ekler

Ek: 1 Feyzi Efendi Cinayeti İle İlgili Koşukavak Kazası Türklerinden Bir kişinin Türkiye'nin Filibe Konsolosluğu'na Gönderdiği Mektup*

Filibe Konsolosluğunun 25/4/933 tarih
tahrirati merbutudur .

S U R E T

Sancağımızda yeni ve herkesei acılara boğan bir vaka olmuştur . Koşukavak kazasının "Geran ada" nahiyesi Müdürü Hacı Hüseyin oğlu Feyzi efendi köyüne giderken 3-4 bilinmeyen kimse tarafından öldürülmüştür . Ölü Katıra bağlanarak salı verilmiştir . Bu suretle Feyzi efendinin vücudu perişan edilmiştir . Öldürenlerin Trakyalılar olduğunda kat'iyen şüphe yoktur Feyzi efendi ise gayet mert tabiatlı ve müdürü bulunduğu nahiye halkınca çok sevilen bir adamdır . Kendinin öldürülmesi le bütün sancak halkı pek fazla korkuya düşmüştür . Herkesin konuştuğu artık buralarda yaşamayacağız sözleridir . Kasaba içerisinde de geceleri bazı kimselerin önüne çıkılmakta kendilerine hakaret yapılmaktadır . Bir kaç gece evvel Hafız Emin adındaki ihtiyarın önüne çıkarak sakallarını çakmışlardır . Selâm ve saygılar .

M R.

030	10			24	628	19
-----	----	--	--	----	-----	----

Ek:2 Milletvekili Hüseyin GALİBOV'un Cinayeti İle İlgili Vreme Gazetesinde Çıkan

Haberler*

Гол. II. София, 24 юлий 1933 г. Бр. 528

Време

Всѣхдневен вестникъ за политика, стопанство и култура
ВИНАГИ СЪ НАРОДА
 РЕДАКЦИЯ И АДМИНИСТРАЦИЯ: ВРАБЧА 1.
 Редакторъ Асенъ Лешовъ Тел. 47-53

Измийте петното!

Вчера, посрѣдъ бѣлъ денъ, е билъ застрѣлянъ нѣкъде на земледѣлския народенъ изборокъ — депутата Галибовъ. Приседящият се къмъ възмущението и протеститъ на възмутенитъ му и озорни изборокчии, на които почтенъ народенъ труженикъ е служилъ предано, ние не можемъ да не кохнемъ въ погледъ сѣ отъ лекомислено, съ което нѣкои хора хвърлятъ петна върху управата и демократичната система на управлението.

Подлото убийство на Галибовъ, въ което имаме основани да търсимъ проява на несбудна партизанска мѣстна, е петно върху демокрацията.

Демокрацията нѣма нужда отъ крѣпки разпръ, отъ по-

макитъ на парабела. Демокрацията — това е политика — казва Масарикъ. Въ нея нѣма мѣсто оскѣна на аргумента на словото, на вѣрбата, на убеждението.

Кому съ нужна смъртѣта на единъ скроменъ труженикъ на демокрацията, на народовластиеето?

Делъ се налага на отговорнитъ фактори — на стражницѣт на лѣкчката сигурност и граждански съветъ да отговорятъ на този въпросъ чѣкъ по-скоро!

Винажитъ, които да сѣкъ, отъ кѣдето и да изхождатъ, трѣба да бѣжатъ издѣргени и най-строго наказани.

Петното трѣба да бѣде измито!

Убийството на Хаджи Галибовъ

Поанната още мѣлѣкъ. Злодеянието е отъ партизански характеръ. Диверсиятъ на мѣстната полиция. Убийството е стѣпнатъ срещу депутатската неприкосновеност.

Като съобщиме вчера, макаръ отъ д и р е к т о р а на полицията да не се съобщава нищо, убийството на народния представител Юсеинъ Хаджи Галибовъ е на партизански почва. Вчера за Кържалския замъкъ началникът на криминалния отделъ г. Н. Маноловъ, криминаленъ инспекторъ г. Д. Коларовъ и криминални агенти, за да разследватъ на самото мѣсто убийството.

Преступани били две лица, заподозрѣни нато убийци.

Обществото е възмущено отъ това дръско злодеяние. Убитъ е единъ членъ отъ парламента, изхождащъ отъ болшинство. Хаджи Галибовъ е полувиденъ въ чѣлия Кържалския край съ мѣсто на единъ чѣстпенъ и смѣлъ борецъ. Неговото влияние между мѣстното население бѣше громадно. Това влияние причинило много чужди домошани.

Ние се надѣваме, че г-нъ м-ръ Гиргиновъ ще вземе отъговоръ нѣрѣки срещу убийците, тѣхнитъ вѣднхонители и ерѣдитъ, отъ които изхождатъ. Не е тайна, че малки и голѣми полицианъ упражняватъ торомъ на кѣтъ върху мѣстното население, така и върху по-събуденитъ неговин водчии, на кѣвто бѣше Хаджи Галибовъ.

Съ изпащането на онити полицианъ отъ Дир, на полицията ние се парализиратъ до нѣколко дни, нито сподѣтъ получени отъ нѣкъде сведения се мѣки да омѣглатъ то-

ва срамно партизанско дѣло. Ако полицията не се добре по истинствението, щѣ е бѣдемъ приудени да изнесемъ маса факти, които компрометиратъ нѣколко орѣли на мѣрѣта на полицията, спонзи доста високо въ неговата партия.

Б. Р. По поводъ вчерашното съобщение за убийството, въхващаватъ комитетъ на Тракийската организация е напечаталъ едно опровержение, съ което съвсемъ неоснователно ни обвинява въ клеветѣ. Ние писанѣме, че въ този край подъ покровителството на полицията вързува една шайка, наричана се „тракийска“, като съвсемъ недвусмислено поддържаеме съ кавѣнитъ, че тя не може да се смѣта за Тракийската организация, която действително е една родолюбива организация, и която не сме имчили да обвиняваме, че се занимава съ убийства.

По поводъ убийството на депутата Галибовъ получихме маса телеграми отъ които даваме мѣсто на следнитъ протестни телеграми отъ Пловдивъ и К-Кавкъ.

Убийството на депутата Галибовъ буди основателно подозрение. Дълбоко възмущени енергично протестираме. Настояваме немедленото залавяне физическитъ и интелектуални убийци.

Пловдивска селска околъ дружка. Народни представители Елю Поповъ, Тонковъ.

Вчера отивахъ за Кържалския народенъ представител Юсеинъ х. Галибовъ е убитъ отъ засада. Високо протестираме за това посетателство искаме откриване и извън-строго наказание убийцитъ — председ. градската дружка Колевъ.

М-ръ Вергилий Димовъ на инспекция нѣтъ Софийско

Вчера, м-рътъ на благоустройството на г. Вергилий Димовъ, придруженъ отъ началника на Софийското окръжно трудово бюро г. Бадаровъ, заминахъ Софийско да инспектира трудовитъ групи.

Министерски криза въ Римъ

Риме, 22 юлий (Стефани). — Министерствъ на войната г. Гадзера подаде оставка. Кралятъ назначи г. Мусолини за министъръ на войната. Подсекретарѣтъ г-нъ Манарелли е зѣвѣствитъ отъ генералъ Банстрони, началникъ на армейски корпусъ въ Верона.

Нови репресии въ Германия

За нападки срещу хитлеризма — смъртъ

Берлинъ, 21 юлий (Волфбор). Приемникъ представителитъ на печата пруска м-ръ председателитъ г. Горингъ заяви, че който опсега нападне на национал-социалистическото дѣжжение ще изгуби въ най-кѣско време живота си. Министерска съветъ ще представи на кабинета на Рихта единъ законопроектъ предвиждащъ осждането на смъртъ отъ специални съдилища за онези, които нападатъ отъ ерѣдни роль, а също за накрѣпяване на държавния престижъ чрезъ разпространяването на съобщения за жестокости.

Изплащането на заплатитъ

Срещата на м-ръ Стефановъ съ г. Вато. Майската и априлската заплати, Нови инструкции до Лондонъ. Очаква се благоприятно приключване на преговоритъ съ портюрнитъ

Юнци въ разговоръ съ журналиститъ м-ръ Стефановъ заяви:

— Централното бюро на Демократическата партия днесъ заседава по рѣдния организационни въпроси. Особено важни рѣшения не взехме.

— Имате срѣща съ г. Вато?

— Посети ме въ министерството въ връзка съ нѣкои чисто технически въпроси по смѣнитъ на държавата съ Б. Н. Банка, по специално по въпросъ за гарантирано сръдствата за редовното изплащане на чиновническитъ заплати.

Вротно въ понедѣльникъ ще дадемъ нареждане да започне изплащането на майската заплата въ Со-

ДНЕСЪ ВЪКЪ „ВРЕМЕ“ СЪ ХУМОРИСТИЧНА СТРАНИЦА ПОУЧНИ И ЗАБАВНИ ЧЕТИВА ДНЕСЪ ВЪ „ВРЕМЕ“ ВЪ ШЕСТЬ СТРАНИЦИ

Всички на работа

М-ръ Гичевъ за въпроситъ на деня

Доставката на петролъ. Ревизиата на мини „Перникъ“. Земледѣлската бѣсна нѣма да понесе никаква загуба. Контрола при извѣрне хранитъ по горитъ. Помалене цената на хартията.

Мра на търговията г. Димъ Гичевъ засадо съ семейството на хартията произведена у насъ. Прѣси се намалене на всички качества хартия.

Въ връзка съ съобщението на нѣкои вестници, че доставката на петролъ отъ БЗБанка ще причини голѣми загуби на банката, м-ръ Гичевъ заяви:

— Всички писания, че Земледѣлската банка ще понесе загуба отъ доставянето на 6 мил. литри петролъ за земледѣлския машинъ сѣ неоснователни и невярни.

Банката нѣма да понесе никакви загуби при определенето отъ Министерския Съветъ цена. Не е истина, че Б. З. Банка купува петрола по 3.90 лв. кр., а че го продава по 3.20 лв. Доставката се стане отъ кооперация „Загорець“ по 1.85 лв. литъра. Пасирането ние се извършва отъ Союзъ на земледѣлскитъ кооперации. Ако не бѣше намѣстата на Б. З. Банка, взрѣшващиятъ щѣа да купуватъ петрола съ

М-ръ Гичевъ за въпроситъ на деня

Мра на търговията г. Димъ Гичевъ засадо съ семейството на хартията произведена у насъ. Прѣси се намалене на всички качества хартия.

Въ връзка съ съобщението на нѣкои вестници, че доставката на петролъ отъ БЗБанка ще причини голѣми загуби на банката, м-ръ Гичевъ заяви:

— Всички писания, че Земледѣлската банка ще понесе загуба отъ доставянето на 6 мил. литри петролъ за земледѣлския машинъ сѣ неоснователни и невярни.

Банката нѣма да понесе никакви загуби при определенето отъ Министерския Съветъ цена. Не е истина, че Б. З. Банка купува петрола по 3.90 лв. кр., а че го продава по 3.20 лв. Доставката се стане отъ кооперация „Загорець“ по 1.85 лв. литъра. Пасирането ние се извършва отъ Союзъ на земледѣлскитъ кооперации. Ако не бѣше намѣстата на Б. З. Банка, взрѣшващиятъ щѣа да купуватъ петрола съ

М-ръ Гичевъ за въпроситъ на деня

Мра на търговията г. Димъ Гичевъ засадо съ семейството на хартията произведена у насъ. Прѣси се намалене на всички качества хартия.

Въ връзка съ съобщението на нѣкои вестници, че доставката на петролъ отъ БЗБанка ще причини голѣми загуби на банката, м-ръ Гичевъ заяви:

— Всички писания, че Земледѣлската банка ще понесе загуба отъ доставянето на 6 мил. литри петролъ за земледѣлския машинъ сѣ неоснователни и невярни.

Банката нѣма да понесе никакви загуби при определенето отъ Министерския Съветъ цена. Не е истина, че Б. З. Банка купува петрола по 3.90 лв. кр., а че го продава по 3.20 лв. Доставката се стане отъ кооперация „Загорець“ по 1.85 лв. литъра. Пасирането ние се извършва отъ Союзъ на земледѣлскитъ кооперации. Ако не бѣше намѣстата на Б. З. Банка, взрѣшващиятъ щѣа да купуватъ петрола съ

М-ръ Гичевъ за въпроситъ на деня

Мра на търговията г. Димъ Гичевъ засадо съ семейството на хартията произведена у насъ. Прѣси се намалене на всички качества хартия.

Въ връзка съ съобщението на нѣкои вестници, че доставката на петролъ отъ БЗБанка ще причини голѣми загуби на банката, м-ръ Гичевъ заяви:

— Всички писания, че Земледѣлската банка ще понесе загуба отъ доставянето на 6 мил. литри петролъ за земледѣлския машинъ сѣ неоснователни и невярни.

Банката нѣма да понесе никакви загуби при определенето отъ Министерския Съветъ цена. Не е истина, че Б. З. Банка купува петрола по 3.90 лв. кр., а че го продава по 3.20 лв. Доставката се стане отъ кооперация „Загорець“ по 1.85 лв. литъра. Пасирането ние се извършва отъ Союзъ на земледѣлскитъ кооперации. Ако не бѣше намѣстата на Б. З. Банка, взрѣшващиятъ щѣа да купуватъ петрола съ

М-ръ Гичевъ за въпроситъ на деня

Мра на търговията г. Димъ Гичевъ засадо съ семейството на хартията произведена у насъ. Прѣси се намалене на всички качества хартия.

Въ връзка съ съобщението на нѣкои вестници, че доставката на петролъ отъ БЗБанка ще причини голѣми загуби на банката, м-ръ Гичевъ заяви:

— Всички писания, че Земледѣлската банка ще понесе загуба отъ доставянето на 6 мил. литри петролъ за земледѣлския машинъ сѣ неоснователни и невярни.

Банката нѣма да понесе никакви загуби при определенето отъ Министерския Съветъ цена. Не е истина, че Б. З. Банка купува петрола по 3.90 лв. кр., а че го продава по 3.20 лв. Доставката се стане отъ кооперация „Загорець“ по 1.85 лв. литъра. Пасирането ние се извършва отъ Союзъ на земледѣлскитъ кооперации. Ако не бѣше намѣстата на Б. З. Банка, взрѣшващиятъ щѣа да купуватъ петрола съ

М-ръ Гичевъ за въпроситъ на деня

Мра на търговията г. Димъ Гичевъ засадо съ семейството на хартията произведена у насъ. Прѣси се намалене на всички качества хартия.

Въ връзка съ съобщението на нѣкои вестници, че доставката на петролъ отъ БЗБанка ще причини голѣми загуби на банката, м-ръ Гичевъ заяви:

— Всички писания, че Земледѣлската банка ще понесе загуба отъ доставянето на 6 мил. литри петролъ за земледѣлския машинъ сѣ неоснователни и невярни.

Банката нѣма да понесе никакви загуби при определенето отъ Министерския Съветъ цена. Не е истина, че Б. З. Банка купува петрола по 3.90 лв. кр., а че го продава по 3.20 лв. Доставката се стане отъ кооперация „Загорець“ по 1.85 лв. литъра. Пасирането ние се извършва отъ Союзъ на земледѣлскитъ кооперации. Ако не бѣше намѣстата на Б. З. Банка, взрѣшващиятъ щѣа да купуватъ петрола съ

М-ръ Гичевъ за въпроситъ на деня

Мра на търговията г. Димъ Гичевъ засадо съ семейството на хартията произведена у насъ. Прѣси се намалене на всички качества хартия.

Въ връзка съ съобщението на нѣкои вестници, че доставката на петролъ отъ БЗБанка ще причини голѣми загуби на банката, м-ръ Гичевъ заяви:

— Всички писания, че Земледѣлската банка ще понесе загуба отъ доставянето на 6 мил. литри петролъ за земледѣлския машинъ сѣ неоснователни и невярни.

Банката нѣма да понесе никакви загуби при определенето отъ Министерския Съветъ цена. Не е истина, че Б. З. Банка купува петрола по 3.90 лв. кр., а че го продава по 3.20 лв. Доставката се стане отъ кооперация „Загорець“ по 1.85 лв. литъра. Пасирането ние се извършва отъ Союзъ на земледѣлскитъ кооперации. Ако не бѣше намѣстата на Б. З. Банка, взрѣшващиятъ щѣа да купуватъ петрола съ

М-ръ Гичевъ за въпроситъ на деня

Мра на търговията г. Димъ Гичевъ засадо съ семейството на хартията произведена у насъ. Прѣси се намалене на всички качества хартия.

Въ връзка съ съобщението на нѣкои вестници, че доставката на петролъ отъ БЗБанка ще причини голѣми загуби на банката, м-ръ Гичевъ заяви:

— Всички писания, че Земледѣлската банка ще понесе загуба отъ доставянето на 6 мил. литри петролъ за земледѣлския машинъ сѣ неоснователни и невярни.

Банката нѣма да понесе никакви загуби при определенето отъ Министерския Съветъ цена. Не е истина, че Б. З. Банка купува петрола по 3.90 лв. кр., а че го продава по 3.20 лв. Доставката се стане отъ кооперация „Загорець“ по 1.85 лв. литъра. Пасирането ние се извършва отъ Союзъ на земледѣлскитъ кооперации. Ако не бѣше намѣстата на Б. З. Банка, взрѣшващиятъ щѣа да купуватъ петрола съ

* Vreme, 24 Temmuz 1933, s. 1

LINGUISTICS

A Comparison of Communication Verbs Used by Turkish EFL Learners and English Native Speakers: A Corpus Based Study

Yabancı Dil Olarak İngilizce Öğrenen Türk Öğrenciler ve Anadil Olarak İngilizce Konuşanlar Tarafından Kullanılan İletişim Eylemlerinin Bir Karşılaştırması: Derlem Tabanlı Bir Çalışma

Fatih Ünal BOZDAĞ*
Nebahat BADEM**

Abstract

This study investigates a certain set of semantically categorized verbs, namely Communication Verbs (CV) (Biber, 2006) in learner language. Communication verbs are “a special subcategory of activity verbs that involve communication activities” (2006, p. 247) and they are relatively common both in written and spoken discourse. Two corpora, LOCNESS and TICLE, were analysed to reveal frequencies of these verbs in both corpora and the findings showed that though priming of most frequent verbs in each corpus are identical, Turkish EFL learners significantly underused such verbs in their argumentative essays. In-depth analysis additionally signified distinctive grammatical patterns as well as various semantic frames of nouns collocated with verbs selected in TICLE. Finally, based on the findings, usage based differences were examined and the reasons why learners might have used particular patterns in comparison to the ones used by NSs, were suggested by making references to Hunston and Francis’s Pattern Grammar (2000).

Keywords: Communication Verbs, Learner Corpus, Interlanguage, Pattern Grammar

Öz

Bu çalışma, anlamsal olarak sınıflandırılmış eylemleri, özellikle İletişim Eylemlerini (Communication Verbs) (Biber, 2006) öğrenci dilinde incelemektedir. İletişim eylemleri, "iletişim etkinliklerini içeren etkinlik eylemlerinin özel bir alt sınıfıdır" (2006, s.247) ve hem yazılı hem de sözlü söylemde nispeten yaygındır. İki derlem, LOCNESS ve TICLE, bu eylemlerin iki derlemdeki sıklıklarını ortaya koymak için incelendi ve bulgular her bir derlemdeki en sık eylemlerin öne çıkartılma durumları benzer olmasına rağmen, yabancı dil olarak İngilizce öğrenen Türk öğrencilerin, bu eylemleri kompozisyonlarında önemli ölçüde daha az kullandığını gösterdi. Derinlemesine inceleme sonuçları ek olarak, TICLE'da seçilen eylemlerin ad eşdizimliliklerinin, çeşitli anlamsal çerçevelerin yanı sıra, ayırt edici dilbilgisel örüntüleri belirtilmiştir. Son olarak, elde edilen bulgulara dayanarak, kullanıma dayalı farklılıklar incelendi ve öğrencilerin anadil olarak İngilizce konuşan kişilere kıyasla, belirli örüntüleri neden kullanmış olabileceklerine dair nedenler Hunston ve Francis'in Örüntü Dil Bilgisi yaklaşımına (2000) göndermeler yaparak önerildi.

Anahtar Kelimeler: İletişim Eylemleri, Öğrenci Derlemi, Aradil, Örüntü Dilbilgisi

Introduction

Interlanguage (IL), which was first developed by Selinker (1972), is a continuous development in language learner’s linguistic system. The term is to be defined as the progressive linguistic system that is produced by the language learner with the influence of his/her native language and the target language. Hence, learners are expected to rely on both the dynamics of their first language and of their second language during the process as well. Namely, interlanguage is a system which has a status between the native and target languages having its own rules, system and structure. Argued by Selinker (1972), “the existence of a separate linguistic system based on the observable output which results from a learner’s attempted production of a TL norm” (p. 214) forms the backbone of the theory of interlanguage. Productions by a second language learner will always be distinguishable since they will lack the capacity to reach the native-like level. Investigating those productions, particularly with the

* Okutman, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Kadirli MYO, fatihbozdog@osmaniye.edu.tr

** Okutman, Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, YDYO, nebahatbadem@gmail.com

---

aid of corpus linguistics, may reveal valuable insight about variables of the EFL learners of a particular language. Besides, regarding those structures produced by EFL learners, particularly in their writing systems, plenty of research may help us to examine lexical and functional categories and the features attributed to them, their semantic dimensions, pragmatics extensions and such.

It is possible to observe the peculiarities of the productions by non-native speakers (henceforth NNSs) by investigating lexical classes used by these learners. One of the many ways which help researchers to elicit these interlanguage features is to examine the verbs used by learners. Being an important lexical class in terms of conveying meaning, verbs so far have been studied from different aspects (Meunier, 2002; Tono, 2003; Housen, 2002; Ringbom, 1998; Paquot, 2010). Another aspect of these studies is to analyze verbs in learner productions according to semantic classes of these verbs suggested by Biber (2006). One of these semantic classes given by Biber is *communication verbs* in both spoken and written registers.

The study of communication verbs is a relatively new area since few studies have been encountered (Partridge, 2011; Boas, 2010). While Partridge (2011) investigated the communication verbs used by native English speakers and speakers of Setswana English, Boas (2010) conducted a study on analysis of communication verbs appearing in the ditransitive constructions in terms of Goldberg's construction grammar (1995). Briefly, communication verbs are the kind of verbs that the writer or speaker uses to present his stance by distancing himself from the truth of the proposition in order to display it as something someone else says (Biber, 2006). Additionally, these verbs "... seem to virtually quote the "original" utterance and are just like direct reporting ..." (Tirumalesh, 1999, p. 150). Thus, it is important for researchers to investigate the use of these verbs and their pattern structures as used by NSs in order to provide implications for NNSs.

Although grammar and vocabulary are thought as separate areas of language studies in traditional sense, lexical aspects to study of grammar suggest they can combine usefully. Utilizing corpus linguistics as a method of conducting linguistics research, there have been various studies investigating lexis-grammar interrelationship. Following Firth's notion of form meaning relationship in a text, Sinclair (2000), Halliday (2013), and Hoey (2005) approached their studies assuming the lexis is the pivot of grammatical descriptions. Relatively a new study to the field, pattern grammar (Hunston and Francis, 2000) in the same sense of Sinclair's (1996) studies, sets forth connection between vocabulary and grammar, form and meaning. Hunston and Francis (2000) explain as follows: "The patterns of a word can be defined as all the words and structures which are regularly associated with the word and which contribute to its meaning." (p. 37) Relying on the authentic data observed in large corpora, they propose that a pattern can be defined under the circumstances of particular words co-occurring frequently besides having a clear meaning in terms of their word choices (Hunston and Francis, 2000). Thus, patterns of a word can be explored and identified as recurrent combinations which carry their specific meanings shaped by their constructions. Additionally, unlike other lexical approaches to grammar that mostly analyze collocational nature of lexical items, pattern grammar covers wide range of other structures, specific expression and abstract syntactic frames.

Analysis of those patterns which also forms the basis ground of the current study, is handled by investigating authentic language in use. Large archive of texts in a language is able to provide typical pattern structures attributed by native speakers to an individual lexical item. Hence, corpus studies are undoubtedly utilized to define natural co-occurrence of recurrent words. Native corpora, therefore, provide a wide range of utterances from which these patterns can be recognized and exemplified while these word patterns can also be found in some learner

---

dictionaries (Collins Cobuild Learner Dictionary, Oxford Advanced Dictionary of Learners etc.). As stated by Hunston and Francis (2000, p. 265) “a reference grammar of patterns, then, is a resource which can be used in conjunction with other materials to increase learners’ ability to recognise and use the lexicon of English.” By making use of these tools, researchers can provide a solid base formed by authentic language use for language teaching. Also, language teachers can incorporate patterns into their language teaching which in turn may help learners to acquire the language in a way that they can use patterns as NSs do. Thus, this paper aims to investigate these verb patterns as used by both NSs and NNSs (Turkish EFL learners in particular) while also to provide reasons in general as to why NNSs have problems with the correct usage of these verb patterns. Finally, it will conclude by giving implications for language teaching.

Research Questions

This paper focuses on verb pattern use by Turkish EFL learners and native American university students by seeking for the answers of the following questions:

1. What communication verbs do Turkish EFL learners use in their argumentative essays?
2. To what extent are these verbs covered in the argumentative essays of Turkish EFL learners when compared to native American university students?
3. Do Turkish EFL learners show a tendency to use communication verb patterns as NSs do? If so, are the similarities/differences statistically significant?
4. Do the semantic frames of these pattern structures primed by NSs and NNSs have common/distinctive features?

Methodology

Data used in the current study were extracted from two comparable corpora; ICLEv2 and LOCNESS (Granger, Dagneaux, Meunier, Paquot, 2009). Turkish subcorpus of ICLEv2 (Kilimci, Can, 2008) is to provide learner data which covers 192,350 words token gathered from 280 argumentative essays of Turkish EFL learners whose levels vary from upper-intermediate to advanced. Argumentative essays consisting of TICLE corpus include topics such as education, environment and society. Each essay approximately covers 712 words. This corpus henceforth will be referred as TICLE, Turkish sub-corpus of ICLEv2.

As native comparable English corpus, a subcorpus of LOCNESS, consisted of argumentative essays of American university (17-23 years old) students, was selected for the sake of the study. This corpus was used as control corpus which includes 148,516 words token gathered from 175 essays written on the same topic available in ICLEv2.

Data Analysis

Corpus pattern analysis in the same fashion of Hunston and Francis (2000) was applied in this study. The focus of the investigation is on the typical syntagmatic patterns of communication verbs and on nouns with which are in use. Patterns were manually extracted from concordance lines for each top ten verbs. Additionally, grammatical correctness of patterns found in both corpora was checked from Collins Cobuild Online Learner Dictionary*. Finally, the same set of codes adopted from Hunston and Francis (2000) was used to codify pattern structures.

This study investigated 63 verbs of communication (see Appendix) listed by Biber (2006) on his list of *communication verbs*. First of all, all verbs on the list were searched in both

---

* (<http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english-cobuild-learners>)

corpora and overall frequencies of verbs used in those corpora were extracted. Then raw frequencies were normalized per 1 million due to significant differences in number of token of both corpora. Based on those variables, overall coverage of those verbs was estimated along with type/token ratios and overall usage profile. Then top ten verbs in both corpora were listed as well as ranks of individual verbs in other corpus.

Additionally, pattern analysis was applied to those selected two of top ten verbs used in TICLE in comparison of their frequencies to LOCNESS. Due to limitation of placement in the study, this paper handles analysis of two out of top ten communication verbs. Those two verbs *mention* and *offer* were selected because of their significant usage profile outlined by Turkish EFL learners. In addition to investigating relative uses and pattern structures, semantic frames of nouns collocated with the two selected verbs regardless of their pattern structures were analyzed in both corpora. Loglikelihood (henceforth LL) calculations were also conducted to define significance values of over and under uses.

For the purpose of this study, Sketchengine (Kilgarriff, Rychly, Smrz and Tugwell, 2004, p.105-116) (www.sketchengine.com) was utilized to elicit frequencies and patterns while Wmatrix (Rayson, 2008) to extract semantic frames of nouns included in the patterns of the verbs selected.

Overall Frequency Analysis

Table 1 below shows overall raw frequency of communication verbs used in both corpora, numbers of verbs used and type / token ratios for both corpora.

Table 1: Overall type / token frequencies and ratios across both corpora

	TICLE	LOCNESS
Number of word tokens	199,350	148,516
Number of com-verbs used	54	55
Overall frequency of com-verbs used	1124	1122
Ratio of com-verbs to total number of tokens	%0.56	%0.75
Ratio of com-verbs to overall verbs used	%4.79	%6.11
Type / token ratio	0.48	0.49

Number of communication verbs used in TICLE is 54 out of 63 while it is 55 in LOCNESS, and overall frequency of communication verbs in TICLE is 1124 and in LOCNESS 1122. Additionally, 3 levels of statistics were applied for the sake of analysis. First of all, as seen on Table 1 above overall ratio of communication verbs to total number of tokens (%0.56 TICLE, %0.75 LOCNESS) was calculated. Secondly, ratio of communication verbs to overall number of token of all verbs (%4.79 TICLE, %6.11 LOCNESS) was calculated. Finally type /

token ratios calculated are (TICLE = 0.048) and (LOCNESS = 0.049). Data analysis shows that American university students use communication verbs in their argumentative essays more than Turkish EFL learners. Furthermore, ratio value for overall coverage of communication verbs to total token of verbs used is higher in LOCNESS verifying previous result. Lastly, difference in TTR values, though it is not significant, show that Turkish EFL learners rely on more repetitive use of communication verbs.

Table 2: Loglikelihood result for frequencies on Table 1

	TICLE (O1)	%1	LOCNESS (O2)	%2	LL
Overall verbs	1124	0.56	1122	0.76	-47.89

Legend: O1 is observed frequency in TICLE, O2 is observed frequency in LOCNESS, %1 and %2 values show relative frequencies in the texts. + indicates overuse in O1 relative to O2, - indicates underuse in O1 relative to O2.

Though TTR calculations report close values when two corpora compared, LL result calculated for those frequencies ($p = -47.89$, $p < 0.05$) displays significance underuse of communication verbs by Turkish EFL learners compared to native speakers of English. Thus, it is to be assumed that although their significant underuse in TICLE compared to LOCNESS, number of types of communication verbs in both corpora is close in numbers. Turkish EFL learners display almost similar range of choices in numbers to American university students in their use of communication verbs. Also, those findings are verified by the analysis of top ten communication verbs used in both corpora.

Table 3: Top ten communication verbs in both corpora

TICLE	n	%	Rank	LOCNESS	n	%	Rank
teach	152	13.52	(3)	state	120	10.69	(13)
ask	99	8.80	(7)	argue	90	8.02	(11)
talk	79	7.02	(11)	teach	75	6.68	(1)
mention	79	7.02	(21)	tell	65	5.79	(5)
tell	64	5.69	(4)	write	62	5.52	(6)
write	61	5.42	(5)	call	56	4.99	(10)
discuss	61	5.42	(10)	ask	56	4.99	(2)
speak	59	5.24	(8)	speak	45	4.01	(8)

claim	54	4.80	(12)	offer	41	3.65	(22)
call	52	4.62	(6)	discuss	41	3.65	(7)

Legend: n: raw frequency count of verbs, %: ratio of frequency count of an individual communication verb to overall frequency of those verbs used, ( ) the bracketed number: the verb's rank in the other corpus

Table 3 shows top ten communication verbs used in both corpora, their distributional percentages and their ranks in opposite corpora as well. As shown on Table 3, despite their ranks, seven out of top ten communication verbs are identical in both corpora. Hence it can be concluded that Turkish EFL learners almost rely on the same verbs of communication in their argumentative essays. Those finding also show consistency to type / token ratios.

Based on the data represented on Table 3, Turkish EFL learners stated overuse of communication verb *mention* which is ranked 3rd in TICLE while it is ranked 21st in LOCNESS. Also LL results ($p = 29.06$, $p < 0.05$) verify significance of overuse.

Table 4: Loglikelihood result of the communication verb *mention*

	TICLE (O1)	%1	LOCNESS(O2)	%2	LL
mention	79	0.04	16	0.01	+ 29.06

Legend: O1 is observed frequency in TICLE, O2 is observed frequency in LOCNESS, %1 and %2 values show relative frequencies in the texts. + indicates overuse in O1 relative to O2, - indicates underuse in O1 relative to O2.

Table 3 indicates underuse of communication verb *offer* by Turkish EFL learners. Communication verb *offer* is ranked 9th in LOCNESS while it is ranked 22nd in TICLE. LL result ($p=30.45$, $p<0.05$) was calculated to display significance of underuse.

Table 5: Loglikelihood result of the communication verb *offer*

	TICLE (O1)	%1	LOCNESS(O2)	%2	LL
offer	10	0.01	41	0.03	- 30.45

Legend: O1 is observed frequency in TICLE, O2 is observed frequency in LOCNESS, %1 and %2 values show relative frequencies in the texts. + indicates overuse in O1 relative to O2, - indicates underuse in O1 relative to O2.

Further analysis was applied to investigate similarities / differences in patterns structures of the two selected communication verbs; *mention* which is significantly overused and *offer* which significantly underused in TICLE compared to LOCNESS. Additionally, regardless of patterns they participated in, semantic frames of nouns collocated with those two verbs were examined.

Analysis of Pattern Structures

This section includes the analysis of pattern structures of verbs on Table 3. Patterns of two verbs, namely *mention* and *offer*, out of top ten verbs in TICLE were selected in order to

elicit similarities and differences of patterns as used by both Turkish EFL learners and American university students. Additional data were supplied to support findings.

The Verb “Mention” and Its Patterns

The verb *mention* is ranked third in TICLE while it is ranked twenty first in LOCNESS. LL result ($p = +29.06$, $p < 0.05$) calculated for frequencies on Table 4 indicates overall significant overuse of the verb *mention* by Turkish EFL learners. However, apart from significant overuse by Turkish EFL learners, pattern analysis indicates distinctive use of patterns of the verb *mention* in TICLE and LOCNESS.

Table 6: Patterns of the verb *mention* found in TICLE, their raw frequencies and ratio in both corpora

Patterns	TICLE n	%	LOCNESS n	%
be V-ed	16	%20.51	6	%42.85
V n/V-ing	6	%7.69	2	%14.28
V that	1	%1.28	2	%14.28
be V-ed as	1	%1.28	-	-
*V ungrammatical patterns	54	%69.23	4	%28.57

Legend: The upper-case V (verb group) indicates that this is the word-class whose patterns we are focusing on. v: verb group, n: noun group, adj: adjective group, adv: adverb group, that: clause introduced by that (realised or not), -ing: clause introduced by an ‘-ing’ form, to-inf: clause introduced, by a to-infinitive form, wh: clause introduced by a wh-word (including how), pp: clause introduced by a preposition, v-ed: passive structures. Asterisk *: ungrammatical pattern structures. % ratio of frequency count of an individual pattern to overall frequency of patterns used.

Detailed analysis of significantly overused communication verb *mention* reveals interesting results. As it can be seen on Table 6, *be V-ed* structure is the most frequent pattern in both corpora. Additionally, using verbal item alone as a pattern does not exist in LOCNESS. Secondly, pattern *V n/V-ing* is preferred by Turkish EFL learners. Finally other grammatical patterns found in TICLE are *V that* and *be V-ed as* structures.

However most interesting fact in the analysis is, as indicated by frequency analysis and % ratio result ($n=54$, %69.23), the use of the verb selected in marked pattern constructions. Marked patterns by Turkish EFL learners include particularly *V about*, *V* and *V to* which are also according to Collins Cobuild Dictionary are all ungrammatical patterns of the verb *mention*. Hence it can be assumed that Turkish EFL learners incline heavily towards using those marked patterns of the verb *mention* in their argumentative essays which is presumably due to Turkish EFL learners' transfer syntactic constrains of the verb *mention* from L1 lexicon to L2 lexicon or incorrect overgeneralization of shared semantic and syntactic attributes of

synonymous verbs. Additionally, another distinctive use of the communication verb *mention* in TICLE is as discourse marker that consists of *As pronoun V* construction.

Semantic Frames of Nouns Collocated with the Communication Verb “Mention”

Apart from overall frequency and patterns analysis, this section reports semantic frames of nouns as direct object of the verb. Due to main purpose of the study and limitation of placement, individual analysis of nouns within patterns are disregarded and instead, overall nouns “in brackets” and their semantic frames “in bold” were investigated to analyze semantic preferences in both corpora.

List 1 below shows common semantic frames and nouns within these frames in both corpora:

Shared nouns and their semantic frames in TICLE as follows: **Cause&Effect/Connection** (reason, effect, factor), **Difficult** (problem), **General appearance and physical properties** (balance, feature), **Education in general** (study).

Shared nouns and their semantic frames in LOCNESS as follows: **Cause&Effect/Connection** (consequence, reason), **Difficult** (problem), **General appearance and physical properties** (circumstance), **Education in general** (education).

Hearst (1992) states that surface patterns can signify clue to consistent semantic relations among co-occurrence in authentic text. Furthermore, indicating each word is introspectively primed, Hoey (2005, p.8) asserts that “a word is acquired through encounters with it in speech and writing ... and our knowledge of it includes the fact that it co-occurs with certain other words in certain kind of texts.”

Presumably due to variations in essay topics covered in both corpora, shared lexical semantic frames of the communication verb *mention* across corpora are low in number. Hoey (2005, p. 186) points that “priming come not from frequent, necessarily unordered encounters but from a single focused and generalizing encounter”. Regardless of their frequencies, List 1 shows identical and synonymous common nouns primed with the verb in both corpora. Despite low frequency counts of individual nouns and shared semantic frames, List 1 displays resemblance across TICLE and LOCNESS.

Following List 2 displays distinctive nouns “in brackets” primed with the communication verb *mention* and their semantic frames “in bold” in both corpora.

Distinctive nouns and their semantic frames used in TICLE as follows; **Work and employment: Generally** (worker), **Trying hard** (struggle), **Time: Period** (day), **Thought, belief** (invention), **Sports and games generally** (score), **Probability** (probability), **People** (person), **Money and pay** (payment), **Hindering** (obstacle), **Generally kinds, groups, examples** (case), **Expected** (expectation), **Constraint** (limitation), **Comparing: Different** (inequality), **Anatomy and physiology** (cell).

Distinctive nouns and their semantic frames used in LOCNESS as follows; **Time** (time), **The Media: Newspapers etc** (article), **Mental object: Means, method** (style), **Information technology and computing** (program), **General actions / making** (cut), **Distance: Near** (neighbourhood), **Architecture, houses and buildings** (architect).

Though they are small in number due to Turkish EFL learners’ peculiar tendency to use the verb in discourse marker constructions, list of extracted nouns and their semantic frames provide relevant result. Hoey (2005, p. 81) states referring to Sinclair (1987) “a distinctive

collocational or collocational pattern indicates a separate use of the word.” In this sense, though majority of patterns of this verb as used by Turkish EFL learners share an ungrammatical structure, influenced by interlanguage development, their common use of distinctive ungrammatical patterns and primed nouns with those pattern may carry peculiar sense. A detailed contrastive analysis is therefore crucial to describe developmental interlanguage features and deviations which exceeds the scope of the current study.

The Verb "Offer" and Its Patterns

As seen on Table 3, based on raw frequency count of individual verbs, the communication verb *offer* is ranked 9th in LOCNESS, however it is ranked 22nd reporting underuse profile. Furthermore, LL result ($p = -30.45$, $p < 0.05$) as seen on Table 5 argues overall underuse of verb by Turkish EFL learners. Due to low frequency count, pattern structures of the verb do not reveal variation density, however it is crucial to express preferred patterns used in TICLE.

Table 7: Patterns of the verb *offer* found in TICLE, their raw frequencies and ratio in both corpora

Patterns	TICLE n	%	LOCNESS n	%
V n	3	%30	13	%81.25
V n n	3	%30	1	%6.25
V n pp(to)	2	%20	2	%12.5
Ungrammatical	2	%20	-	

Legend: The upper-case V (verb group) indicates that this is the word-class whose patterns we are focusing on. v: verb group, n: noun group, adj: adjective group, adv: adverb group, that: clause introduced by that (realised or not), -ing: clause introduced by an ‘-ing’ form, to-inf: clause introduced, by a to-infinitive form, wh: clause introduced by a wh-word (including how), pp: clause introduced by a preposition, v-ed: passive structures. Asterisk *: ungrammatical pattern structures. % ratio of frequency count of an individual pattern to overall frequency of patterns used.

As it can be seen on Table 7 communication verb *offer* is used with patterns *V n*, *V n n* and *V n to(pp)*. Despite their low frequencies, primed patterns are consistent with the patterns used in LOCNESS. These patterns are verb followed by a noun group.

As stated earlier, as a result of low frequency count of the verb in TICLE, pattern analysis of the communication verb *offer* shows only limited sense to outline generalizations. However, detailed search in corpus TICLE revealed that, instead of communication verb *offer* Turkish EFL learners prefer using synonymous non-communication verbs with identical patterns such as *suggest* (n=22), *afford* (n=18), *present* (n=22) and with almost similar patterns with a few additions *provide* (n=115). Furthermore, same analysis in LOCNESS display similar results. American university students use synonymous non-communication verbs with identical patterns *provide* (n=81) and *suggest* (n=20). These findings show consistency with the basic implication of pattern grammar approach. Verbs or patterns that share similar or identical semantic constraints also show consistency in their syntactic structures. Thus, it can be

concluded that though communication verb *offer* was significantly underused by Turkish EFL learners, they are able to use non-communication verbs with common semantic sense and syntactic constraints with grammatical pattern.

Semantic Frames of Nouns Collocated with the Communication Verb “Offer”

Across both corpora there is only one shared semantic frame *Helping* with nouns in LOCNESS (*support, counselling*) and with noun (*aid*) in TICLE. List 3 which shows distinctive nouns and semantic frames below:

Distinctive nouns and their semantic frames used in LOCNESS as follows: **Cause&effect/Connection** (reason,excuse), **Work and employment: Generally** (job), **Thought, belief** (opinion), **Sports** (sport), **Speech: Communicative** (argument), **Money generally** (money), **Money and pay** (pay), **Mental object: Means, method** (method), **Medicines and medical treatment** (abortion), **Measurement: General** (statistics), **Lawful** (justice), **Language, speech and grammar** (word), **Knowledgeable** (experience), **Kin** (divorce), **Food** (food), **Evaluation: True** (fact), **Evaluation: Good** (advantage), **Entertainment generally** (entertainment), **Alive** (life).

Distinctive nouns and their semantic frames used in TICLE as follows: **Wanted** (choice,strategies), **Speech acts** (suggestion), **Politics** (demonstration), **People: Female** (women), **Location and direction** (centre), **Education in general** (education), **Belonging to a group** (community).

As it can be seen on List 3, set of semantic frames primed by American university students and Turkish EFL learners are quite varied when they are compared. This may be due to Turkish EFL learners encountering selected verbs collocated with a limited set of nouns of nouns within limited semantic frames. Additionally, it may be claimed that Turkish EFL learners lack of exposure to authentic language resulted in marked interlanguage feature, producing non-native like structures.

Nevertheless, according to pattern grammar, nouns or semantic frames primed with patterns which are common in both corpora are expected to show consistency. However, as indicated by results, particularly neither nouns nor their semantic frames state resemblance. Hence it can be concluded that, Turkish EFL learners within the given context, prefer priming nouns with verbs of communication as quite diverse compared to American university students.

Hoey (2005) states priming of lexical items as a result of an individual's personal experiences. In this sense, priming effects in language learning settings are to be assumed due to learners encounter of an individual word with an other item within a specific register or genre. Hence comparing primed lexical items, nouns for the current study, is expected to give clues about learner's lexical variation or their encounters to authentic data. As they are exposed to authentic utterances of second language thus, they are to prime similar lexical item or lexical items with similar semantic frames. Additionally, Francis and Hunston (2000) claim that use of patterns by second language learners are to indicate state of nativelikeness of those learners. When both approaches were taken into consideration with the results given in the study, supposedly it is claimed that Turkish EFL learners do not resemble native-like status in their use of communication verbs.

Discussion and Conclusions

First of all, this study confirms that Turkish EFL learners use the communication verbs suggested by Biber (2006) in their argumentative essays. Analysis results show that argumentative essays written by Turkish EFL learners do not include as many communication verbs as essays written by American university students. Moreover, the statistical data also

shows that the underuse of these verbs presents significance when compared. However, numbers of types and type token ratio results are close in number across both corpora. 7 out of 10 most frequently used communication verbs are the same in both corpora. Thus, it is concluded that Turkish EFL learners rely on identical communication verbs in their essays to most extent. In addition, when analyzed in terms of overuse and underuse phenomenon, data shows that the verb *mention* is overused while the verb *offer* is underused in TICLE. In depth analysis signifies that differences between use of those verbs in terms of patterns structures and primed nouns within them, as stated above, primarily may result from the transfer effect from L1 as well as the overgeneralization of the patterns of synonyms verbs. This also indicate interlanguage markedness relying on using peculiar patterns. In the case of interlanguage development, Selinker (1972) also suggest (a) language transfer, (b) transfer of training, (c) strategies of second language learning, (d) strategies of second language communication and (e) overgeneralization of TL linguistic material as reasons for this potential failure. As for the underuse verb *offer*, it is suggested that Turkish EFL learners have a tendency to use the verbs sharing a similar meaning instead of *offer*. Despite of not being communication verbs, these synonyms verbs may have been used for compensatory purposes.

The implications of this study for second language teaching can be summarised as follows; First, it can be seen that the conscious knowledge of the pattern use can contribute enormously to a learner's interlanguage development. As stated also by Willis (2003, p. 149), "in order to use language fluently and quickly learners need to assimilate not just words but patterns...". Secondly, it is assumed that each lexical item carries its syntactic, semantic and pragmatic information on it. Thus, it is important for the learner to know which verb as well as other lexical items co-occur with that verb, to be used in which context Language teachers can make use of awareness raising in order to help their students to acquire the structures in a native like fashion during their acquisition so that they can use these appropriately later on. Secondly, being an invaluable resource for both language teachers and learners, corpus can be incorporated into language teaching classes to present authentic language use to learners instead of providing them with made-up, repetitive exercises.

Finally, limitations of the study are as follows; Though topics covered in both corpora are alike, both learners and native speakers choice of lexical items and patterns as both primings and use of patterns are assumed to be idiosyncratic and context depended. TICLE is the largest learner corpus of Turkish EFL learners available. However a larger corpus may provide detailed data for lexical range and pattern variations thus, aiding detailed analysis of each pattern individually. Therefore providing more data to foreground claims about interlanguage of Turkish EFL learners.

References

- Babanoğlu, M. P. (2012). A corpus-based study on Turkish EFL learners' written English: The use of adverbial connectors by Turkish learners. *Unpublished doctoral thesis. Çukurova University, Adana-Turkey.*
- Biber, D. (2006). *University language: A corpus-based study of spoken and written registers* (Vol. 23). John Benjamins Publishing. doi:10.1075/scl.23
- Boas, H. C. (2010). The syntax–lexicon continuum in Construction Grammar: A case study of English communication verbs. *Belgian Journal of Linguistics*, 24(1), 54-82.
- Dictionary, C. E. (2009). London: Collins, 2000. Credo Reference [online][retrieved on Jul. 30, 2009], available at.
- Dictionary, O. E. (2007). Oxford English dictionary online.

- Goldberg, A. E. (1995). *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. University of Chicago Press.
- Granger, S., Dagneaux, E., Meunier, F., & Paquot, M. (Eds.). (2009). *International corpus of learner English*.
- Halliday, M. A. (1994). *Functional grammar*. London: Edward Arnold.
- Hearst, M. A. (1992, August). Automatic acquisition of hyponyms from large text corpora. In *Proceedings of the 14th conference on Computational linguistics-Volume 2* (pp. 539-545). Association for Computational Linguistics. doi:10.3115/992133.992154
- Hoey, M. (2005). *Lexical priming: A new theory of words and language*. Psychology Press. doi:10.1057/9781137440037.0008
- Holtz, M. (2011). *Lexico-grammatical properties of abstracts and research articles. A corpus-based study of scientific discourse from multiple disciplines* (Doctoral dissertation, Technische Universität).
- Hornby, A. S. (1975). *Guide to patterns and usage in English*. Oxford Univ Pr.
- Housen, A. (2002). A corpus-based study of the L2-acquisition of the English verb system. *Computer learner corpora, second language acquisition and foreign language teaching*, 6, 2002-77. doi:10.1075/llt.6.08hou
- Hunston, S., & Francis, G. (2000). Pattern Grammar: A Corpus-Driven Approach to the Lexical Grammar of English. *Computational Linguistics*, 27(2). doi:10.1075/scl.4
- Kilgarriff, A., Rychly, P., Smrz, P., & Tugwell, D. (2004). Itri-04-08 the sketch engine. *Information Technology*, 105, 116.
- Kilimci, A., Can, C. (2008). TICLE: Uluslararası Türk Öğrenci İngilizcesi Derlemi. In M. Sarıca, N. Sarıca, A. Karaca, (Eds.), XXIIInd Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri. Paper presented at the XXIIInd Ulusal Dilbilim Kurultayı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 8-9 May (pp 1-11). Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Louw, B. (1993). Irony in the text or insincerity in the writer? The diagnostic potential of semantic prosodies. *Text and technology: In honour of John Sinclair*, 240, 251.
- Luna, R. M. (2010). Interlanguage in Undergraduates' Academic English: Preliminary Results from Written Script Analysis. *Online Submission*, 19, 60-73.
- Meunier, F. (2002). The pedagogical value of native and learner corpora in EFL grammar teaching. *Computer learner corpora, second language acquisition and foreign language teaching*, 6, 119. doi:10.1075/llt.6.10meu
- Paquot, M. (2010). *Academic vocabulary in learner writing: From extraction to analysis*. Bloomsbury Publishing.
- Partridge, M. (2011). A comparison of lexical specificity in the communication verbs of L1 English and TE student writing 1. *Southern African Linguistics and Applied Language Studies*, 29(2), 135-147.
- Rayson, P. (2008). Wmatrix: a web-based corpus processing environment: Computing Department. *Lancaster University*.
- Ringbom, H. (1998). High-frequency verbs in the ICLE corpus. *LANGUAGE AND COMPUTERS*, 23, 191-200.
- Selinker, L. (1972). Interlanguage. *IRAL-International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 10(1-4), 209-232.
- Sinclair, J. (1996). The search for units of meaning. *Textus online only*. 9 (1996), N. 1, 1996, 9(1), 1000-1032.
- Sinclair, J. (2000). Lexical grammar. *Naujoji Metodologija*, 24, 191-203.
- Tirumalesh, K. V. (1999). *Grammar and communication: Essays on the form and function of language* (Vol. 6). Allied Publishers.
- Tono, Y. (2003). Corpus wo Eigo Kyoiku ni Ikasu [What corpora can do for language teaching]. *English Corpus Studies*, 10, 249-264.

Willis, D. (2003). Rules, patterns and words: Grammar and lexis in English language teaching. Ernst Klett Sprachen.

Appendix

The list of communication verbs as extracted from Biber (2006, p. 247):

Communication verbs: ‘a special subcategory of activity verbs that involve communication activities (speaking, writing)’ (LGSWE, pp. 362, 368, 370):

say, tell, call, ask, write, talk, speak, thank, describe, claim, offer, admit, announce, answer, argue, deny, discuss, encourage, explain, express, insist, mention, offer, propose, quote, reply, shout, sign, sing, state, teach, warn, accuse, acknowledge, address, advise, appeal, assure, challenge, complain, consult, convince, declare, demand, emphasize, excuse, inform, invite, persuade, phone, pray, promise, question, recommend, remark, respond, specify, swear, threaten, urge, welcome, whisper, suggest

---

SOCIOLOGY

Kamu Şeker Fabrikalarında Esnek İstihdam ve Taşeron İşgücü Kullanımı* Flexible Employment and Subcontracted Labour Usage in State-Run Sugar Factories

Bahadır NUROL**
Bayram ÜNAL***

Özet

Bu çalışmanın amacı, kamuya ait şeker fabrikalarında esnek istihdam modelinin sürdürülebilirliğini sorgulamaktır. Çalışma, Bor ve Ereğli şeker fabrikalarındaki esnek istihdam uygulamalarını kapsamaktadır. Bu çalışmayı ortaya çıkaran araştırmanın verileri, derinlemesine mülakat yöntemiyle 2015 yılında toplanmıştır. Çalışmanın ilk kısmında, esnek istihdam modeline yönelik farklı kuramsal yaklaşımlara dair kısa bir değerlendirme yer almaktadır. İkinci kısım, araştırmanın bulgularının sunulduğu çalışmanın ana kısmıdır. Bu kısımda Ereğli ve Bor şeker fabrikalarındaki esnek istihdam uygulamaları taşeronluk sistemi üzerinden dört alt başlık altında incelenmektedir: (1) ücretler, (2) iş güvencesi, (3) işçi sağlığı ve iş güvenliği ve (4) çalışma zamanı ve yoğunluğu. Çalışmanın sonuçları, söz konusu modelin pratikte, işçi sınıfının geniş kesimleri açısından güvencesizliği kalıcı hale getirdiğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Esnek İstihdam, Güvencesizlik, Taşeron Sistemi, Paternalizm, Emek Piyasası

Abstract

The purpose of this paper is to question the sustainability of flexible labour usage at state run sugar factories. The study covers the flexible employment practices at Bor and Ereğli sugar factories. The data were gathered through in-depth interviews. In the first part of our paper, there has been short evaluation about different theoretical frameworks accompanying with the expansion of flexible employment model in subcontracting. In the following part, the findings have been presented and discussed. Here flexible employment models in two sugar factories in line with subcontracting system have been examined under four titles (1) Wages, (2) Job Security, (3) Labour Health and Safety, and (4) Working Hours and Work Intensity. The results of the study emphasizes that the model in question makes precariousness perpetual for the large segments of working class.

Keywords: Flexible Employment, Precarity, Subcontracting, Paternalism, Labour Market

Giriş

Michael J. Piore ve Charles F. Sabel, 1984 yılında “esnek uzmanlaşma” tezini ortaya atarlarken, çalışma olgusunun geleceğine dair hayli iyimser bir yaklaşım sergiliyorlardı. Yazarlara göre, insanlık artık ikinci sanayi ayrımının eşliğindeydi. Standart ürünlerin vasıfsız işgücü ve özel amaçlı makineler kullanılarak kitlesel ölçekte üretimine geçildiği dönemi simgeleyen birinci sanayi ayrımının aksine bu ayrım, farklılaşan ürünlerin vasıflı işgücü ve genel amaçlı makineler aracılığıyla küçük ölçekte üretildiği yeni bir dönemi müjdeliyordu. Esnek uzmanlaşma, dinamik ve kalıcı bir süreçti. Öncelikle, bilgisayar teknolojisi ve esneklik arasında güçlü bir ilişki vardı. Bilgisayarın sanayide kullanılması, esnek sistemlerin lehineydi. Fakat sistemin başarısı, esnekliğe prim tanıyan, rekabetçi bir ekonomiye geçilmesiyle mümkündü (Piore ve Sabel, 1984, s. 261). Öte yandan, dönemin öne çıkan firmalarının hemen hepsinin de ortak özelliği, esneklik ve uzmanlaşmayı bir araya getirmeleriydi. Bu firmalar esneklikler çünkü bileşenlerinin yeniden düzenlenmesi yoluyla üretici süreçleri sürekli yeniden biçimlendirme kapasitesine sahiptiler Uzmanlaşmışlardı çünkü mümkün olan düzenlemelerin sınırları belliydi ve yayılma kapasiteleri kısıtlıydı (Piore ve Sabel, 1984, s. 269). Piore ve

---

* Bu çalışma SOB2015–10 no’lu proje kapsamında Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, bahadirnuro@gmail.com

*** Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, bayram@binghamton.edu

Sabel'a göre, bu firmalar, kitlesele üretimde işin kavrayış ve uygulaması arasındaki derin işbölümünden doğan ayrımın alt etmeyi başarmışlardır. Kitlesele üretimde, mesleki eğitim işçilere işin yalnızca soyut bilgisini kazandırırken, pratik eksikliği işbaşında verilen eğitimle giderilmektedir. Oysa esnek uzmanlaşma, çalışanlardan son derece yüksek vasıflar talep ediyordu. "Çalışanlar öylesine geniş kapsamlı vasıflara sahip olmalı ki" diyorlardı, "bir işten diğerine hızla geçebilsinler; hatta daha da önemlisi, uygulama sırasında kaçınılmaz olarak ortaya çıkan problemleri çözmek için tasarımcılarla işbirliği yapabilsinler" (Piore ve Sabel, 1984, s.273). Piore ve Sabel'in tezlerini mantıksal sonucuna götüren John Urry (1995, s.100), geleneksel işçi sınıfını modası geçmiş sanayi, teknoloji ve değer kalıplarını korumaya çalışmakla itham ederken, işverenlerin giderek "ilerici, yeninin yanında, status quo'nun karşısında, geleneklerden uzaklaşan ve gelecek açısından modernleşme yanlısı" bir tutum sergilediklerini öne sürüyordu. Nitekim bu süreçte esneklik, firmaların rekabet gücünü artıracak, yeni iş imkânları yaratacak, atıl işgücünü üretim sahasına yeniden dâhil edecek, etkinlik ve verimliliği artıracak, toplumsal refahı yaygınlaştıracak bir sihirli anahtar olarak kabul gördü ve dünya çapında yaygınlık kazandı (Berg ve Kucera, 2010; Fevre, 2007; Holtgrewe, Flecker ve Schönauer, 2009; OECD, 2002; Purcell ve Cam, 2002; Standing, 2014). Ancak vazedilen uzmanlaşma, esneklik uygulamalarıyla kıyaslandığında, beklenen kitleseleliğe ulaşamamıştır. Çünkü sosyolog Richard Sennet'in (2009, s. 60-61) ileri sürdüğü gibi, uzmanlık gerektiren teknolojilere yönlenecek yatırımlar ancak, işveren için yatırımın maliyeti emek gücünün maliyetinden düşükse kabul görmüştür. Bir diğer ifadeyle, eğer ki belli bir bölgede ve belli bir sanayide düşük ücretli ve iş güvencesinden yoksun kesimleri düşük maliyetle işe koşma imkânı olduğu takdirde, işverenler sınırlı bir teknolojik donanımla iş görmeye devam etmişlerdir. Dolayısıyla bu çalışmada esnekliğin, toplumsal hayatta karşılaşılan pek çok pratik durumda ve bilhassa Türkiye'nin de dâhil olduğu pek çok gelişmekte olan ülkede, kolaylıkla birbirinin yerine ikame edilebilen, düşük vasıflı taşeron işçilerinin istihdamıyla özdeşleştiği öne sürülecektir.

Açıktır ki Türkiye 1980'lerden bu yana, esnek istihdam uygulamasında hatırı sayılır bir yol almıştır. Ancak uygulamanın toplumsal bakımdan dikkat çekici yönü, kamu bünyesinde yer alan kimi stratejik sektörlerde esnek istihdam modelinin Fordist döneme ait güvenceli istihdam modeliyle halen bir arada iş görüyor olmasıdır. Bu birliktelik, güncel istihdam dinamiklerini konu edinen araştırmacılar için, kayda değer bir karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Türkiye'de kamu tarafından işletilen şeker fabrikaları, söz konusu birlikteliğin hayat bulduğu kurumlar arasında çarpıcı bir örnektir. Özellikle taşeronluk uygulamasının şeker fabrikalarında uygulamaya sokulması, birbirinden çalışma koşulları ve kullanılan haklar temelinde hatırı sayılır ölçüde farklılaşan işçi kesimlerinin bir arada iş görmesine imkân sağlamıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, şeker fabrikaları örneği özelinde, güncel esnek istihdam dinamiklerini taşeronluk sistemi özelinde açığa çıkarmak ve sisteminin sürdürülebilirliğini sorgulamaktır.

Çalışma, özelleştirme uygulamaları kapsamında aynı portföy grubunda yer alan Bor ve Ereğli şeker fabrikalarındaki esnek istihdam uygulamalarını kapsamaktadır. Bu fabrikalar, 1980'li yıllarda faaliyete geçmeleri nedeniyle, belli sınırlar dâhilinde kalan kurumsal rotasyona rağmen, henüz ilk kuşak işçileri de bünyesinde barındıran nispeten yeni ve zarar etmeyen kamu kuruluşlardır. Dolayısıyla bu fabrikalarda çalışma koşullarındaki değişimi birinci elden deneyimlemiş tanıklar bulmak mümkün olmuştur. Söz konusu fabrikalar öte yandan, buldukları yörelerde sınıai üretimin can damarı konumundadır ve bölgelerin zirai üretim ve hizmetler alanında iş gören geniş bir kesimi harekete geçirmektedirler. Dolayısıyla bu fabrikaların örgütlenme yapısındaki değişiklikler, buldukları yörenin istihdam kalıplarını derinden etkilemektedir. Son olarak, bu fabrikalarda farklı statülerde aynı işi gören işçilerin birlikteliği, bu kesimler arasında haklar ve çalışma koşulları temelinde karşılaştırmalı bir

araştırma yürütme imkânı sunmaktadır. Araştırmanın her iki fabrikada birden gerçekleştirilmiş olması, uygulamanın farklı yerelliklerde karşılaştırabilmesi imkânı sunmuştur.

Bu çalışmada veriler, öncelikle fabrika yöneticileri, taşeronlar, daimi ve geçici statüdeki işçilerle ve taşeron firma çalışanlarıyla yürütülen derinlemesine mülakatlarla 2015 yılının ikinci yarısında toplanmıştır. “İşyeri etnografisi” olarak adlandırılabilir bu alanda derinlemesine mülakat teknikleri yoğunlukla uygulanmaktadır. Çalışanların deneyimleri ve bu deneyimleri mümkün kılan toplumsal bağlamı araştırmak için, etnografik araştırma uygun bir yöntemdir (Davies, 2008). Bu yöntem ilk bakışta ampirik veriye ulaşmak bakımından sorunlu görünmektedir fakat araştırmanın nesnesini kendi doğal bağlamında inceleyeceği için pozitivist metodolojinin sağlayamayacağı derindeki anlamları ortaya koyması mümkündür. Bu saptamalar ışığında görüşmeler, taşerona bağlı işçilerin işe koşulduğu şeker üretim kampanyası sürecinde gerçekleştirilmiştir.

Araştırma tarihi itibarıyla, Bor Şeker Fabrikası’nda yetmiş dördü taşeronda olmak üzere toplamda dört yüz on bir işçi ve Ereğli Şeker Fabrikası’nda yüz kırk beşi taşeronda olmak üzere toplamda dört yüz altmış bir işçi çalışmaktadır. Bunlardan Bor’da altmış bir, Ereğli’de otuz yedi kişi olmak üzere toplam doksan sekiz işçi mülakatlara katılmıştır. Bu kişilerin kırk dördü taşeron firma çalışanıyken, on sekizi geçici, otuz altı kişi ise daimi işçi statüsünde iş görmektedir. Öte yandan altı kısım amiri, iki taşeron sorumlusu ve söz konusu fabrikalarla iş gören üç taşeronla da görüşülmüştür. Bu aşamadaki mülakatlardan, işçi görüşmelerinden elde edilen bulguların değerlendirilmesi ve bilgilerin doğrulanması hususlarında istifade edilmiştir. İşçilerle görüşmeler, gerek fabrika sahasında mesai içerisinde gerekse boş zamanlarında işçiler için uygun olan koşul ve zamanlarda yürütülmüştür. Kampanya döneminde şeker fabrikalarında uygulanan vardiya sistemini göz önüne alarak gece vardiyasındaki işçilerle görüşebilmek ve koşulları birinci elden gözlemleyebilmek için gündüz mülakatlarına ilaveten Bor fabrikasında yaklaşık üç gün süren bir gece çalışması yürütülmüştür. Kampanya döneminde şeker fabrikalarında çalışmanın yoğunluğu göz önüne alınarak işyerindeki mülakatlar ağırlıklı olarak vardiya değişim saatlerinde, yemek ve çay molalarında gerçekleştirilmiştir. Öte yandan üretim bandı sistemiyle çalışan kısımlarda bandın akışında oluşan teknik aksaklıklar ve ürün yükleme anları mülakatları yürütmek için ilave fırsatlar yaratmıştır. Ancak, özellikle geçici ve taşeron işçi statüsündeki kişilerin fabrikada amirlerinin gözü önünde onların beklentilerine hitap edecek ifadeler kullanmaları ve kendi görüşlerini gizlemeleri nedeniyle, kimi işçilerle mülakatlar çalışma saatleri dışında, parklarda, kahvehanelerde ve evlerde yürütülmüştür. Çalışmadan elde edilen veriler, görüşme yapılan kişilerin talepleri üzerine ses kayıt cihazı aracılığıyla kayıt altına alınmamış ancak görüşme boyunca görüşmeciler tarafından kapsamlı biçimde not edilmiştir.

Bu makalenin ilk bölümünde esnek istihdam modelinin doğuş sürecine dair tartışmalar ele alınmaktadır. İkinci bölümde, kamuya bağlı Bor ve Ereğli şeker fabrikalarındaki esnek istihdam ve taşeronluk uygulamaları dört alt başlık altında incelenmektedir: (1) ücretler, (2) iş güvencesi, (3) işçi sağlığı ve iş güvenliği ve (4) çalışma zamanı ve yoğunluğu. Son kısım, araştırmanın bulgularının genel bir değerlendirmesini kapsamaktadır.

Esnek İstihdam Tartışmaları

Fordist üretimin sürekliliği talep istikrarıyla yakından ilişkiliydi. Büyük ölçekli sabit sermaye yatırımları, uzun dönemli ve istikrarlı büyüme koşullarında iş görecektir biçimde tasarlanmıştır. Dolayısıyla 1973 ve 1979’un petrol krizleri, kitlesel üretimin bu temel girdisine güçlü bir bağımlılık duyan sanayiler için esaslı bir şok oldu (Armstrong, Glyn et al. 1991). Büyüme oranları düşerken, Keynesyen politikaların başarısıyla çözülmeye yüz tuttuğu düşünülen yapısal işsizlik yeniden baş gösterdi (Freeman ve Louçã, 2013, s. 385-386). Çözüm arayışları içinde öne çıkan formül, sistemden kaynaklanan kitlesel seri üretim, atıl stoklar,

yalıtık uzmanlaşmış emek süreçleri, eğitim sürelerinin uzunluğu gibi katılıkların daha fazla sürdürülemeyeceğini vurguluyordu (Gorz, 2001, s. 44-45).

Ancak katılıkları bertaraf etmek üretimin yalnızca kurumsal çerçevesini değiştirmekle mümkün değildi, bütün bir toplumsal çerçevenin yeniden kurgulanması gerekiyordu. Bu kurgunun en önemli adımı, emek piyasalarının esnekleştirilmesi idi. Bu argüman bir dizi gerekçeye dayanarak inandırıcılık kazandı: (1) İstihdam güvencesi, firmaların üretim maliyetlerini artırarak, rekabet güçlerini aşındıran bir unsur haline gelmiştir. Bu koşullar altında sermayenin maliyetlerin düşük olduğu ülkelere yönelmesi kaçınılmazdır. (2) İstihdam güvencesi, yüksek tazminatlar, yüksek istihdam vergisi ve sınırlı çalışma süresi gibi yönleriyle yeni yatırımları, dolayısıyla yeni iş imkânlarını engellemektedir. (3) Güncel teknoloji çoğu işi daha az sayıda kişiyle yerine getirmeyi mümkün kılmaktadır, o halde giderek büyüyen bir atıl işgücüne iş görmeye devam etmek rasyonel değildir. (4) İşgücünün mesleki eğitimi için harcanan zaman ve kaynak, söz konusu işgücünün dış kaynak kullanarak kısa süreliğine piyasadan temin edilmesiyle doğrudan yatırıma yönlendirilebilir. (5) Fordist modelin ürünü olan yüksek emekli aylığı ile konut ve diğer sosyal harcamalar ekonominin sırtında ağır bir yük oluşturmaktadır. Bu harcamalar refahın yaygınlaştırılmasına engel teşkil etmektedir (Berg ve Kucera, 2010; Fevre, 2007; Holtgrewe, Flecker ve Schönauer, 2009; OECD, 2002; Purcell ve Cam, 2002; Standing, 2014). Açıktır ki, esnek istihdamı tarihsel bir zorunluluk olarak sunan bu gerekçeler uygulamaya maliyet odaklı yaklaşmaktadır. Böylece firmalar kitlesel üretimin katılıklarını aşarak, değişen talebe kendilerini kolaylıkla uyarlayabilecek, farklı sınıf, yaş, eğitim düzeyi, meslek ve cinsiyete sahip kesimlere hitap eden ürünler ortaya çıkarıp, bunları dünya pazarlarına sunabilecektir (Ansal, 1999, s. 13).

Teorik boyutta esnek istihdamı cazip kılan bu bakışa karşın, uygulamada esneklik olgusu farklı kavramsallaştırmalardan yola çıkarak ele alınmaktadır. Sözelimi Danièle Meulders ve Luc Wilkin'in (1991) tipolojisi, farklı esneklik türlerini bir arada ele almaya imkân tanıyan hayli kullanışlı ve kabul görmüş bir bakış açısı sunmaktadır. Meulders ve Wilkin esnekliğin dört farklı biçimi arasında bir ayrıma gitmeyi önerir. Bunlar ücret esnekliği, sayısal esneklik, teknik-örgütsel esneklik ve emek zamanında esnekliktir (Meulder ve Wilkin, 1991, s. 4-6). Esnek firma modeli öte yandan işgücünün iki temel kategoriye ayrıştırılmasını öngörür. John Atkinson'ın (1987) içsel ve dışsal esneklikle özdeşleştirdiği bu iki kategoriden ilkinde, merkezdeki sınırlı sayıda çalışan söz konusu onların etrafında geniş bir periferik işçi ağı yer almaktadır. Bu uygulamanın meşruiyeti, 1980'li yıllarla birlikte Batı'ya ithal edilen ve sistemin katılıklarına cazip bir çözüm olduğu varsayılan Japon taşeronluk sisteminin başarısına dayanır (Friedman, 1987, s. 360-362). Taşeron sistemi ilk bakışta, ana şirketin kimi uzmanlaşmış görevleri en az kendisi kadar büyük bir yeterlilikle üstelik daha ucuza yerine getirecek şirketlere havale etmesinden ibaret görünmektedir. Böylece ana şirket, aynı zamanda, piyasadaki dalgalanmalardan kaynaklanan fiyat düşüşlerinin yükünü taşeron şirkete yüklemiş olmaktadır. Richard Sennet bu süreci, "emek gücünün geçicileşmesi" olarak tanımlar. Geçicileşme sözcüğü, Sennet'a göre, taşeron kullanımından daha ötesini ifade etmektedir: "Çalışanlar üç ya da altı aylık sözleşmelerle bağlanabilir ve bu sözleşmeler çoğu zaman yıllar sonra yenilenir; böylelikle işveren sağlık ya da emeklilik sigortası primlerini ödemekten kaçınabilir. Dahası, kısa vadeli sözleşmelerle çalışan işçiler görevden göreve kolaylıkla hareket ettirilebilir, sözleşmeler firmanın değişen etkinliklerine uyacak şekilde değiştirilir" (Sennet, 2009, s. 40). Böylece şirket gerektiğinde yeni çalışanlar alarak gerektiğindeyse onlardan sıyrılarak piyasanın gereklerine göre hızla daralıp genişleyebilir.

2000'li yıllarla birlikte esnek istihdam uygulamasının vaat edilen sonuçları doğurup doğurmadığı sorusu etrafında dönen ateşli bir tartışma başlamıştır. Kabul etmek gerekir ki, esnek istihdam üretim maliyetlerini düşürmeyi başarmış, yeni yatırımlara kapı aralamış, kayda değer bir sermaye birikimi yaratılmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, yenilenen teknoloji

ve organizasyon biçimleri üretimi daha etkin ve verimli kılmıştır. Ancak, esnek çalışma olgusuna maliyet odaklı yaklaşımın, meselenin sosyal boyutunu ihmal ettiği ve işgücünün toplumsal bütünün parçası olduğu gerçeğini göz ardı ettiğini vurgulayan kapsamlı eleştiriler söz konusudur. Bu eleştiriler basitçe yedi ana kısımda özetlenebilir: (1) Esnek istihdam pek çok hanehalkı için uzun vadeli tüketim döngüsünde kayda değer bir düşüş anlamına gelmektedir (Esping-Andersen and Sarasa 2002). (2) Güvencesiz çalışma, kişiyi gerekli vasıfları edinecek kaynak ve zamandan mahrum bırakmakta bu da güvencesizliğin bir kısır döngü haline almasına yol açmaktadır (Kahn, 2007'den aktaran Scherer, 2009; OECD, 2006). (3) Çalışma saatlerinin esnekliği ve sınırlı süreli sözleşmelere tabi kılınması, bireyin emeği üzerindeki kontrolünün ortadan kalkması anlamına gelmektedir. Bu süreçte bireyin bir kariyer inşa etmesi giderek zorlaşmaktadır (Barbieri ve Scherer, 2009; Booth ve Frank 2002; Diprete, 2005; OECD, 2003). (4) Esnek çalışma, çocuklar ve yaşlılar gibi işçilerin bakımından sorumlu oldukları kişileri de etkilemekte, işsizlik süresinin uzaması bu kesimleri cezalandırmak anlamına gelmektedir (Scherer, 2009). (5) Çalışma saatlerindeki değişiklikler işçilerin sağlıklı ailevi ve sosyal ilişkiler geliştirmesini engellemektedir (Crompton, 2002; EU Foundation for the Improvement of Living, 2001, 2008; OECD, 2002, 2006). (6) Taşeronluk sistemi “bazı durumlarda fason, zanaatkârlık, aileye dayalı (patriarkal), paternalist (“himayeci”, “baba”, mafya türü) eski çalışma sistemlerini, üretim sisteminin eklentileri değil ana direkleri niteliğiyle” canlanmıştır (Harvey, 1997, s. 176). (7) Kimi zaman aynı işi görüyor olsalar da işgücü kendi içinde farklılaşmıştır: “Sürekli ve tam gün istihdam edilen, profesyonel çok değerlilik ve hareketlilik yeteneğine sahip ücretli işçilerden oluşan merkezi küçük bir grup; ve bu küçük grubun çevresinde, değişen çalışma saatlerine sahip ve farklı ücretler alan, önemli bir bölümü geçici işsizlerden ve başkalarının yerine belli bir süre çalışanlardan oluşan, çok sayıdaki periferik işçiler kitlesi” (Gorz, 2001, s. 7). Bu esnada işçiler arasında kurulan hiyerarşiler üç temel boyutta kendilerini gösterirler: ücretler, ödül sistemi ve istihdam süresi (Gutelius, 2015, s. 58). Aşağıdaki kısımda sunulan araştırma bulguları, söz konusu endişelerin Türkiye’ye özgü yansımalarını gözler önüne sermektedir.

Türkiye’de Esnek İstihdam ve Taşeronluk: Ereğli ve Bor Şeker Fabrikaları Örneği

Türkiye’de esnek istihdam uygulaması toplam istihdam içinde ücretlilerin artan payıyla bir arada ilerlemektedir. 1988 itibariyle ücretlilerin toplam istihdam içindeki payı % 40.4 iken, 2016 yılı Mayıs ayı verilerine göre bu oran % 67.6’ya yükselmiştir. Yine aynı süre içinde kendi hesabına çalışanların toplam istihdam içindeki payı % 25.9’dan % 16.4’e gerilemiştir (Bağımsız Sosyal Bilimciler [BSB], 2011:99–100; TÜİK, 2016). Öte yandan toplam ücretlilerin yaklaşık üçte birine karşılık gelen ilkökul mezunları çalışan kesimlerin eğitim durumu bakımından en kalabalık kategorisini oluşturmaktadır (TÜİK, 2016). Formel eğitimle elde edilen mesleki vasıflardan yoksun böylesine yüksek oranda bir kitle aynı zamanda kolaylıkla birbirinin yerine ikame edilebilecek ve güvencesiz koşullarda çalışmaya hazır bir yedek işgücü ordusunun varlığına işaret etmektedir. Bu kesimin maruz kaldığı koşulların başlıca gerekçeleri arasında kayıt dışı istihdam, sigortasızlık ve sendikal hareketin zayıflığı gösterilmektedir. (Erdoğan, 2011; Kalaycıoğlu, Rittersberger-Tılıç ve Çelik 2008; Yeldan, 2012; Yücesan-Özdemir, 2009). Söz konusu kesim, Türkiye’de taşeronluk sisteminin başlıca emek havuzunu oluşturmaktadır.

2012 yılı ÇSGB verilerine göre kamuda istihdam edilen taşeron işçi sayısı 585 bin 788 iken, özel sektörde bu rakam 419 bin 466’ya düşmektedir. Uygulamanın yaygın biçimde hayat bulduğu sektörler ve meslekler göz önüne alındığında, taşeronluk sisteminde genellikle hayli sınırlı bir vasıf düzeyine sahip bir işgücünün ana istihdam aracı haline geldiğini öne sürmek mümkündür. Türkiye’de taşeron işçiliğin en yaygın olduğu sektörler kamuda 417 bin 442 kişi ile temizlik işleriyken, özel sektörde 318 bin 87 kişi ile inşaat işleridir (ÇSGB, 2012). Ancak dışarıdan hizmet alımında öncelik yüzde 36 ile belediyeler, yüzde 14 ile KİT’ler ve yüzde 4 ile yükseköğretim kurumları gibi kamu işletmelerindedir.

Yukarıdaki satırlarda sözü edilen kuruluşlar arasında ileri (endüstriyel) ve geri (tarımsal) bağlantılara sahip şeker fabrikaları bir araştırma gündemi olarak ön plana çıkmaktadır. Süregelen özelleştirme uygulamalarıyla büyük ölçekli sınai üretim gerçekleştiren pek çok kamu kuruluşu özel sektöre devredilmiş olmasına karşın, şeker fabrikaları halen üretime devam eden sayılı kamu kuruluşları arasında ilk sıralarda yer almaktadır. Bu fabrikalarda 2016 yılı itibariyle toplam 15.868 işçi çalışmaktayken, taşeron işçilerinin sayısı 8.602'yi bulmaktadır. Aşağıdaki tabloda söz konusu fabrikalarda, statülerine göre, toplam işçi sayısındaki değişimin niteliğini gözlemek mümkündür.

Tablo 1: Şeker Fabrikalarında İşçi Sayıları

	Daimi	Geçici	Taşeron İşçisi	Daimi+Geçici	Toplam
1996	7.145	6.937		14.082	14.082
2000	7.864	7.377		15.241	15.241
2005	5.719	5.911	2.426	11.630	14.056
2010	8.273	2.207	5.526	10.480	16.006
2016	5.708	1.558	8.602	7.266	15.868

Kaynak: Türkşeker 2016.

Bu tablonun ilk sütununda yer alan daimi işçiler, ücret artışlarının iki yılda bir yapılan toplu iş sözleşmeleriyle belirlendiği, ikramiye, giyim ve beslenme yardımlarından faydalanan, sendikal güvence, sabit çalışma saatleri, ücretli yıllık izin hakları ve belirsiz süreli iş sözleşmesine sahip olan işçilerdir. Geçici işçiler (muvakkat işçi olarak da adlandırılırlar) kampanya dönemlerinde kimi büro ve idari hizmet işleri, arıtım ve tahliye, yükleme, boşaltma ve temizlik gibi hayli geniş bir aralığa yayılan mevsimlik işleri görmek amacıyla 5620 sayılı kanunun 3. maddesine göre istihdam edilmek üzere bireysel olarak davet edilen kesimdir (Türkşeker, 2015, s. 2-3). Geçici işçilerin alt kademesini kanunen, bir işin esas bölümünde değil de, işin asıl yürütmesine yardımcı olan yan kollarda taşerona bağlı olarak görevlendirilen taşeron işçi oluşturmaktadır (Okcan ve Bakır, 2010, s. 57).

Tabloya göre, 1990'lı yılların ortalarından itibaren daimi ve geçici statüde, devletin işverenliğinde çalışan kesimlerin toplam sayısında düzenli bir azalış gözlenirken, 2000'li yılların başında işe koşulan taşerona bağlı işçilerin sayısının giderek arttığı görülmektedir. Daimi işçi sayılarında 2000 ve 2010 yıllarında gözlemlenen artışın 2002 ve 2011 yıllarında gerçekleştirilen seçimlerin hemen öncesinde gerçekleşmesi anlamlıdır. Dolayısıyla bu artışların arızı bir nitelik sergilediği, seçimler öncesi siyasi partilerin oy devşirme stratejilerinin ürünü olduğu ileri sürülebilir.

Bor ve Ereğli Şeker Fabrikalarında her üç kesim arasındaki ayrımlar, yukarıdaki satırlarda ele alınan eleştirel yaklaşımlarda dile getirilen hususlar arasından, güvencesizliğin dört göstergesi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu göstergeler sırasıyla (1) ücretler, (2) iş güvencesi, (3) işçi sağlığı ve güvenliği ve (4) çalışma zamanı ve yoğunluğudur.

Ücretler

Ücretler konusundaki en önemli ayrıştırıcı pratik, ücretlerin belirlenmesinin fabrikalarda istihdam edilen tüm işçileri kapsayan bir uygulama olmaması ile başlamaktadır. Toplu-İş Sözleşmeleri daimi işçiler ile "kampanya ve mevsimlik işçiler" başlığı altında ele alınan geçici işçileri kapsamaktadır. Buna karşı taşeron işçileri, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın tespit edeceği üyelerden birisinin başkanlığında toplanan Asgari Ücret Tespit

Komisyonu'nun belirlediği ücrete tabidir. Ancak her üç kesimin ücret düzeyleri arasında büyük farklılık söz konusudur. Daimi işçiler gün itibariyle, kampanya döneminde hak kazandıkları ikramiyeler hariç kıdem yılına göre kendi içinde farklılaşan yaklaşık 3 bin TL düzeyinde bir ücret alırken, geçici işçiler bu meblağa yakın miktarda bir ücret almalarına karşın çalışmadıkları dönemlerde herhangi bir ücret alamamaktadır.

Geçici işçilerin uzun işsizlik dönemine karşın şeker fabrikasında çalışmaya devam etmelerinin başlıca nedeni daimi kadroya geçecekleri umududur. Geçici işçiler bu süre zarfında ağırlıklı olarak tarım sektöründe küçük üreticilikle ya da kentte kayıt dışı alanlardaki işler sayesinde geçimlerini sağlamaktadır. Ancak önceleri geçici işçilik tarım faaliyetlerinin atıl olduğu dönemlerde bir ek gelir mekanizması olarak görülürken, tarımın makineleşmesiyle küçük üreticilik geri plana düşmüş, geçici de olsa sınıai işçilik pek çok kişi için esas gelir kaynağı haline dönüşmüştür. Nitekim Ereğli fabrikasında geçici işçi olarak çalışan Ali İhsan, köyde ailesine ait arazide yürüttükleri tarım faaliyetlerinin hanelerini geçindirmeye yetmediği için, geçici işçiliğin bir anlamda zorunlu olduğundan söz etmektedir:

İki ay çıkış veriliyordu yılda. Ama iki ay da beleşe fiilen çalışmaya devam ediyorduk. Çekip gitsem, 'kadro umudum' vardı. Alırım kadroyu diye umutla çalıştım. Köyde arazimiz var ama eskisi gibi çok insanı geçindiremiyor. Köyde kalsam da aç kalacaktım.

Ancak pek çok işçi için, Ali İhsan örneğindeki gibi kırsal alanda geçimlik üretim gerçekleştirecek bir arazinin yokluğunda, sanayi işçiliğinin yerine ikame edecekleri işler herhangi bir vasıf gerektirmeyen işlerden ibarettir. Bor fabrikasında taşeron işçisi olarak çalışan Veli bu seçenekleri şöyle sıralıyor:

Bekâr olanlar, bekâr evinde diğer işçi arkadaşlarıyla yaşıyor ya da ailesinin yanında kalıyor. Bu işten önce yaptığım işler şunlar: seyyar satıcılık, tarım işçiliği, hamallık, kuryelik, inşaat işçiliği. Kampanya sonrası bu işlere geri döneceğim. Kampanyanın sona ermesine doğru rüyamda iş arıyorum hep.

Asgari ücretin en azından faal olarak çalıştıkları dönem için işçilere bir ücret zemini sunduğu ve bu kesimin alabilecekleri maaşın en alt düzeyinin güvencesine sahip olduğu söylenebilir. Ancak Bor ve Ereğli'de söz konusu sınırın hem geçici hem de taşeron işçiler açısından bir hayli esnek olduğu tespit edilmiştir. Bu fabrikalarda ücret esnekliği kimisi yasadışı yollardan gerçekleştirilmekle birlikte, en az beş farklı biçim almaktadır.

İlk olarak, taşeron işçi ücretlerinin kendi içinde farklılaştığı tespit edilmiştir. Söz konusu esneklik, patronun takdir hakkından kaynaklanmaktadır. Bor fabrikasında çalışan bir taşeron işçisi olan Ferruh bu farklılaşmayı şu sözlerle ifade etmektedir:

Sözleşmede işin tanımı var ama ücreti yok. Aynı işte tüm işçilerde eşit ücret uygulanıyor. Sözleşme taşerondaki tüm işçileri kapsıyor. Ama bölüm bölüm değişiyor. Taşerona yakınlık durumuna göre bu değişiyor. Patronun adamı olma durumu burada çok etkin.

Ereğli Şeker fabrikasına işçi temin eden ve yerel ölçekli çalışan bir taşeron olan Cevdet'in anlatısı yukarıdaki ifadeyi doğrular niteliktedir:

Aynı işi yapan iki insana farklı ödeme yapılabilirim. Birisi daha vasıflıysa ona daha çok. Resmi ücretin ötesindeki parayı elden veririm. Yirmi beş yıldır çalışan elemanım var. Telefon kartına varana kadar ben alıyorum. Makinem zarar görürse büyük zarar ederim. O işte çalışan adam kaliteli ve güvenilir olmalı. Ona çok para veririm.

İkinci olarak, taşeron işçi ücretlerini esneten bir diğer uygulama, ücretlerin zamanında ödenmemesidir. Bor fabrikasında idari kısımda hizmet işlerini gören Seyfi'nin anlatısı şöyledir:

Maaşların zamanında ödenmediği oluyor tabii. Ne yaptım...sordum işyerinin sekreterine. Bir keresinde, 'bir yere ödeme yapmamız gerekiyordu oraya yatırdık parayı en kısa surede ödeyeceğiz' dediler. Genelde 'Türkşeker de bize ödemedi' diyorlar. Sözleşmemize maaş ödemesi ayın biri ile yirmisi arası diye bir madde koymuşlar zaten... 'Sıkıntımız var, biraz idare edin' diyorlar çoğunda... Bir şey yapamıyorsun, bekliyorsun böyle durumlarda, tek başınasın çünkü. Zaten her sene işten çıkarıp yeniden alıyorlar, her

sene yeniden bir yıllık çalışanı oluyorsun işyerinin, bu kırıyor kolunu kanadını... Bir de biz hak arama yollarını bilmiyoruz ki.

Bu çalışma kapsamında görüşülen bir taşeron, ücretlerin ödenmesinde kimi aksamalar olduğunu doğrularken, yine de bunun istisnai bir uygulama olduğunu, asıl tehlikenin bu durumun süreklilik kazanması olduğunu belirtiyor:

Riskli bir sigorta borcum varsa mesela, parayı birkaç gün geç yatırabiliyorum. Bende ama beş günü geçmedi hiç. İşçi seni para diye aramaya başlarsa ilerde sıkıntıya işaretler, bilirim.

Ancak Ereğlililer bir işçi olan Rıza, söz konusu gecikme müddetince taşeronların parayı borç ödemelerinde kullanmaktansa borsada işlettikleri yönünde işçiler arasında güçlü şüpheler olduğunu ifade ediyor:

Geç maaş ödemesinde idare giriyor devreye ama yasal bir durum değil bizim açımızdan. Sözleşmede bu yok. Taşeronla işçi arasında bir sözleşme bu. Orada maaş ödemeleri takvimi geniş tutuluyor. Ayın beşi ile yirmi beşi arası gibi. Parayı işletiyor bir süre, bu da bir kazanç kapısı.

Bir diğer taşeronun sözleri ise, kimi taşeronlar açısından söz konusu gecikmenin küçük aksaklıklardan ibaret olmayıp, adeta bir norm haline aldığını düşündürmektedir. Ona göre ücretlerin geç ödenmesi olağan bir uygulamadır ve işçiler açısından esas önemli olan husus, ücretlerin geç de olsa ödeneceğini bilmeleridir:

İhalelere katılmak için iş bitirme belgesi lazım. Dışarıdan gelen müteahhitlerin belgeleri çok dolu. Bu nedenle yerel müteahhitler ihale almakta zorlanıyor. İhaleye katılan ve aynı teklifi veren iki müteahhitten yüksek iş bitirme belgesine sahip olan alıyor ihaleyi. İhalede puanlama şöyle oluyor: Mesela bana Ereğli’de olduğum için bir puan fazla veriliyor fakat yeterli değil. Taşeronun yerli olmasının avantajı işçiye şu: Taşeron tanıdıkça, hemşeriyse, para gecikince işçi daha uzun süre bekleyebiliyor. Taşeron nasıl olsa hemşerimiz, kaçıp gitmez diyor. Zaten taahhüt gecikince müdür ceza kesebiliyor.

Üçüncü olarak, kimi zaman ücretler eksik ödenmekte kimi zamansa ücretlerden yasadışı kesintiler yapılmaktadır. Bor ve Ereğli’de sendika ve toplu sözleşme hakkından yararlanamayan taşeron işçiler, ödemelerde yasal prosedürlere riayet edilmediğinden yakınmaktadır. Bunun bir örneği, işçilerin aczinden istifade eden taşeronların ücret ödemesinde ileride karşılaşılabileceği olası bir güçlüğü gözeterek onlara işe başlarken imzalattıkları senetlerdir. Ereğlililer bir taşeron işçisi olan Seyit’in sözleriyle bu süreç şöyle gerçekleşmektedir:

Eski taşeron, işçilere henüz işe başlamadan önce iş bitince kullanmak üzere “herhangi bir alacağım yoktur” yazılı bir belge, ibraname, imzalatmış. Müdür, ‘verin gitsin ibranameyi’ demiş. Bir yandan da işi bırakıp gitmesinler diye on beş milyarlık bir senet imzalatmış. Çünkü iş aksadığı zaman usta tutanak tutuyor ve müteahhit ceza yiyormuş. Ancak iş bitince senedi geri vermemiş. İşçiler savcılığa gitmişler. Savcı, ‘bu senetler kullanılmadığı için bir işlem yapamayız’ demiş.

Bor fabrikasında iş gören bir taşeron temsilcisi (ki bu görevi üstlenen kişiler tüm vardiyalarda belirli bir müddet -yaklaşık iki ya da üç saat civarında- işçilere nezaret eden, olası bir aksamadan veya huzursuzluktan taşeronu haberdar etmekle yükümlü kişilerdir) ücret ödemelerinde kimi zaman yasal prosedürlerin ihlal edildiğini doğrulamakla birlikte, bunun işçileri gözeterek gerçekleştirilen bir uygulama olduğunu ileri sürüyor:

Ücretler her ayın beşinde veya altısında işçilerin banka hesabına yatırılmaktadır. Hafta sonları ve resmi tatillerde ücret tatil sonunda ödenmektedir. Kimi işçilerin ücreti elden verilmektedir. Bu da icra borcu olan işçilerin gelirlerine el konulmasını önlemek amacıyla yapılan bir uygulamadır.

Ancak bu araştırma çerçevesinde görüşülen işçi ve taşeronların sözleri, sektörde yasadışı ücret kesintisinin hayli sık karşılaşılan bir durum olduğunu göstermektedir. Bir taşeron, kendisini hariç tutmak kaydıyla, pek çok taşeronun süreci şu şekilde yürüttüğünü ifade etmektedir:

Kimi taşeronların işçi ücretini aksattığı, kimisinin de işçilerin parasına el koyduğu görülmüştür. Kanunla belirlenmiş asgari ücret miktarını zorunlu olarak bankaya yatırıyorlar. Sonra işçinin bu parayı çekip, 50

ya da 100 TL'lik bir kısmını kendisine elden geri ödemesini şart koşuyor. Bu anlaşmanın şahidi olmaz. Bir şikâyet olduğunda kolayca inkâr edilir.

Dördüncü olarak, kimi taşeronların sözleşme gereği karşılamakla yükümlü oldukları kimi masrafları işçiye yükledikleri ifade edilmiştir. Bu uygulamanın bir örneği Borlu taşeron işçisi Sami'nin sözleriyle şu şekilde gerçekleşmiştir:

Bayram ve yılbaşı mesailerinde diğer işçilerin aksine bize ek ödeme yapmıyordu eski taşeron, 'fabrika vermedi ne yapabilirim' diyordu. Yine sözleşme gereği tüm işçilerin belirli aralıklarla akciğer filmi çektirmesi gerekiyor. Bunun sorumluluğu taşeronun üzerinde. Eski taşeron film parasını işçi ücretinden kesiyordu.

Beşinci olarak, bilhassa taşeron işçilerinin işini kaybetme korkusu nedeniyle pratikte karşı çıkamadıkları bağış adı altında gerçekleştirilen ödemeler göze çarpmaktadır. Bor fabrikasında çalışan taşeron işçisi Fikri, kimi zaman kendilerinden gerekçesini açıklama lüzumu dahi görülmezsizin toplanan bağışlardan söz ediyor. Fikri bu bağışların yasadışı olduğu kanaatinde ancak bu sebeple işini kaybetmektense sessiz kalmayı yeğlediğini vurguluyor:

Bir de bağış kesintisi oluyor bazen. Niye kesildi diye nasıl sorayım, soramam. İdari muhasebeye sorduğum oluyor ama taşerona sormadım. İsten atılma korkusu valla. İşten atılırsam mahkemeye giderim tabii ama bu noktaya gelsin istemem.

Yukarıdaki örneklerden açıkça görüleceği üzere taşeronun esas işverenle gerçekleştirdiği sözleşme, ücretlerin en azından kampanya dönemleri için alt sınırını belirlemekte ve piyasa koşullarının zorlaması halinde dahi ücret esnekliğine imkân tanımamaktadır. Ancak bu durumda taşeronlar, ücretleri zımnî biçimde esnetmekte ve böylelikle yasal bariyerleri bertaraf edebilmektedirler. İşçilerin söz konusu duruma dair yasal başvurularının önündeki en büyük engel, iş güvencelerinin olmamasıdır. Literatürde sayısal esneklik olarak da adlandırılan ve patrona işçi sayısını günün koşullarına göre artırıp azaltma imkânı veren bu uygulama, araştırmamızın bir sonraki aşamasında ele alınmaktadır.

İş Güvencesi

Bir kamu kurumunda işçi olmak, yirminci yüzyılın büyük kısmı boyunca, insanlara tutarlı bir yaşam öyküsü vaat ediyordu. Kamu kurumunda işçilik, iş güvencesi, mesleğinde yükselme şansı, kıdem yılına bağlı olarak yükselen ücret düzeyi ve belirli bir çalışma süresinin ardından orta sınıflara özgü bir yaşam tarzına kavuşmak demektir (Nurol, 2015). Kamu kurumlarının taşeron sistemiyle iş görmeye başlaması, yukarıda sözü edilen tutarlı hayat anlatısını ortadan kaldırmaktadır. Çalışanların koşulların iyileştirilmesi yönünde kolektif hareket etme imkânı son derece sınırlıdır. Sistem, düşük ücretle el ele ilerlemekte ve işsiz kalma korkusundan beslenmektedir. Ötesinde, daimi işçilere kıyasla taşeron firma işçileri, konjonktürel iktisadi dalgalanmaların yıpratıcı etkilerine son derece açıktırlar.

Şeker fabrikalarında iş güvencesi konusuna eğilen bir araştırmacının öncelikle işe alım koşullarına eğilmesi gerekmektedir. Resmi prosedürlere göre yürütülen bir işe alım sürecinde göz önüne alınan eğitim, vasıf, işgücü piyasasındaki tecrübe ve sektöre özgü yeteneklerin pek çok hususta iş güvencesinin anahtarı olduğu varsayılır (Belser, 2015, s.91). Nitekim Türkşeker'e bağlı fabrikalarda geçici ve daimi kadrolarda istihdam edilecek işçiler öncelikle bir sınava alınıp liyakat düzeylerine göre sınıflandırılırken, taşeron işçileri için böylesi bir değerlendirme mekanizması mevcut değildir.

Bor ve Ereğli şeker fabrikalarında dışarıdan hizmet alımı için düzenli olarak ihale açılmaktadır. İhaleyi alan taşeronların işçi bulma hususunda uyguladığı yollardan birisi, önceki taşeronla temasa geçip, geçen yıl da aynı işi yapmış işçileri işe almaktır. Böylece bir yandan işçilerin çalışmaya devam edebildiği, öte yandan da taşeronun yeni işçi arama zahmetinden kurtulduğu düşünülebilir. Ancak bu hayli sınırlı bir uygulamadır. Taşeronlara işçi alımında

gözettileri hususlar sorulduğunda siyasi bağlantılar ve paternalist uygulamalar ön plana çıkmaktadır.

Siyasi aracılık sistemi, kamuda yaygın olan eski alışkanlıkların özel sektöre bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Hizmet alımı ihalesini takiben siyasiler doğrudan taşeronlardan kendi siyasi nüfuzları lehine tanıdıklarını işe aldırarak amaçlı talepte bulunmaktadır. Taşeronda çalışacak işçiler için siyasilerin talepleri, fabrika ve sendika yönetimi aracılığıyla taşerona iletilebildiği gibi doğrudan taşerona da yönlenebilir. Ereğli’den bir taşeron, bir tür manevra olarak kurumsallaşmış bu gizli mutabakatı şöyle açıklamaktadır:

Zaten siyasiden liste geliyor. Bunların bazılarını siyasilerle ilişkimi iyi tutmak için mecburen alıyorum. Bana kalsa mümkün olduğunca genç ve sağlıklı insanları alırım. Kendi bölgeden olmasına özen gösteririm.

Hemşerilik ve akrabalık bağları, özellikle başka şehirlerde görülen işlerde çalışanların tek güvence kaynağı olarak gördükleri taşerona koşulsuz bir itaat sergilemesinin yolunu açmaktadır. Yerel halktan devşirilen ve patronla kişisel bir yakınlığı olmayan işçilerin, çalışma koşullarının zorluğu ya da olası bir anlaşmazlık durumunda, diğer hayatta kalma mekanizmalarına güvenerek işten ayrılma olasılığı yüksektir. Bir taşeron, bu tercihin kendisi açısından faydalarını şöyle dile getiriyor:

Bazen Afyon’daki tarım ekibini Ereğli’ye geçiriyorum. Yakınım bu kişiler. Kendi yöresindeki insan zor işe gelemiyor, bırakıp gidiyor. Dışarıdan gelen biraz da yüksek ücret verersen ve de yatakhane ayarlarsan avantajlı bulup kalıyor. Ereğli’de bir dönem yüz on kişi aldım Ereğli’li. Bir ayda sadece iki kişi kaldı.

Yukarıdaki örnekte dile getirilen ilişki, paternalist bir ilişki biçimi olup, Richard Sennet’in ifadesiyle, “patron imgesinin üzerine eklenen, daha müşfik ve istikrarlı bir dönemden kalma baba imgesi”ne dayanmaktadır” (Sennet, 2005, s. 61). Bu işe alma biçiminin, işçinin patrona minnettarlık hislerinden beslenen ve herhangi bir anlaşmazlık söz konusu olduğunda işçiye söz hakkı tanımayan bir ilişki biçimi olduğu görülmektedir. Bu ilişkinin bir örneği, Ereğli’de gerçekleşen bir işe alım pratiğinde görülmektedir:

Karısı ağlayarak geldi, iki çocukla ikisinin de ayakları çıplak. ‘Kocam akşama kadar içiyor, işe al’ dedi. Öteki işçilere ‘bunu çarşıya pazara bırakmayın’ dedim, ‘gidip içmesin oralarda’. İlk böyle yola girdi. Şimdi iyi para kazanıyor. Traktör ve ev aldı. Görünce gelip sarılıyor. ‘Sağ ol abi Allah razı olsun’ diyor. Adamı topluma kazandırdım.

İşverene bağlılığın ve minnettarlığın temel göstergelerinden en önemlisi işçinin çalışma saatleri ve yoğunluğunu işverenin talepleri doğrultusunda artırabilme kapasitesinin yüksekliğidir. Bor fabrikasında çalışan bir taşeron işçisi olan Semih bu süreci şöyle ifade etmektedir:

Burada taşeron işçisi çok ağır koşullarda çalışıyor aslında. Sözleşmesinden çok fazlasını yapıyor, yapmak zorunda. Patron isteyince hemen atılabiliyor işten. Gözünün yaşına bakılmıyor anlayacağın. ‘Sabah gelme!’. İşin feshi bu yani. Fabrika (TSFAŞ) bu şekilde çıkaramıyor. Daimi, sırtını devlete dayamış, Hissiyatına göre çalışıyor.

Taşeron işçisinin patrona tek yönlü bağımlılığını pekiştiren kayda değer bir diğer husus, kampanya sonrası taşeronun kendisini ihalesini aldığı farklı alanlarda istihdam etmesi umududur. Ancak bu umudu canlı tutmanın yolu, özellikle taşeron temsilcisiyle kişisel ilişkilerini kuvvetlendirmekten geçmektedir. Bor fabrikasında çalışan bir taşeron işçisi olan Rıdvan bu süreci şöyle yorumlamaktadır:

Bak, şeker ambarı mesela, kampanya bitiyor, yarın yoklar... Aynı şirket başka bölümlerin de ihalesini almışsa, o bölümde on iki ay iş oluyorsa, işi biten bölümlerden kısmen buralara aktarma yapıyorlar. Park bahçe mesela, ambarlar ve park bahçeler aynı firmada. Ambarlarda iş bitince bazılarını park bahçeye kaydırıyorlar. Kimi mi? Oradaki şirket çavuşuna kim yakınsa onu. Yalakalık da çok önemli elbette, ama çok çalışmış olması da bence önemli. Şikâyet getirtmemiş, iyi iş çıkarmış sorunsuz işçiyi seçer patron. Karşılıksız iş yapanı, hakkını aramayanı yani.

Tek yönlü bağımlılık ilişkileri, gebelik, askerlik ya da uzun süren bir sağlık sorunu gibi belirli bir süre işten ayrı kalmayı gerektiren hallerde kendisini daha da yakından hissettirmektedir. Gebelik ve askerlik durumunda işten ayrılan çalışanın aynı koşullarda çalışmaya devam edebilmesinin başlıca koşulu taşeron sadakatini kanıtlamaktır. Yine de görüşme yürütülen işçiler arasında en sık dile getirilen konu, uzun süren hastalık dönemlerinde öncelikle yevmiyelerini ve hastalığın uzaması durumunda işlerini yitirecekleri korkusudur. Daimi işçiler herhangi bir sağlık sorunu yaşadıklarında “hasta buldukları günler için sigorta tarafından ödenmeyen yevmiyeleri verilir ve sigorta tarafından ödenen eksik yevmiyeleri de tama iblağ edilir” (Türkşeker, 2015). Ancak geçici ve taşeron işçiler için bu ödemelerin üst sınırı sadece beş gündür. Ereğli fabrikasında çalışan bir taşeron işçisi olan Sabri, sağlık güvencesinden mahrumiyetin iş güvencesinden mahrumiyet ile kesiştiği bu aşamayı şöyle dile getirmektedir:

Raporlu olduğun sürece maaş kesiliyor. Rapor bitince işe dönüyoruz. Bu süre içinde taşeron izin günleri ile oynuyor ve bir arkadaş senin yerine işe geliyor. Hastalık uzun sürerse şirket hemen birini buluyor, sana da ‘yarın gelme işe’ diyor. Kısa süreli olduğunda diğer arkadaşlarla idare etme yoluna gidiliyor. Bugün bana yarın ona.

Yukarıdaki açıklamalar ışığında, iş güvencesinden mahrumiyetin en açık biçimde hissedildiği alanlardan birinin işçi sağlığı olduğunu ileri sürebiliriz. Dolayısıyla araştırmamızın bir sonraki kısmında işçi sağlığı ve çalışma güvenliği konularına değinilmektedir.

İşçi Sağlığı ve Güvenliği

Türkşeker’e bağlı şeker fabrikalarında işçi sağlığı ve güvenliğini ilgilendiren konular öncelikle, sendika yetkilileri ve işyeri temsilcilerinin katılımıyla yürütülen toplu sözleşme kapsamında kayıt altına alınmaktadır. Taşeron firmalarla yapılan sözleşmelerde ise temel vurgu, olası kaza ve hastalık hallerinde sorumluluğun taşeronu ait olduğudur. Bu hususta idareye düşen görev, taşeronun bu konudaki uygulamalarını takip etmektir.

Yürürlükteki 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu’nun 10. maddesi 1. bendine göre işveren, işçi sağlığı ve güvenliği yönünden risk değerlendirmesi yapmak veya yaptırmakla yükümlüdür. Oysa taşeronluk sözleşmesi, bu konuyu muğlak bir şekilde genelleştirerek ele almıştır. Bu genellenmenin, işten kaynaklı olumsuz sonuçların ve olası bir kaza halinde sorumluluğun tamamen işçiye yüklenmesinin önünü açtığı ileri sürülebilir. Bor fabrikasında çalışan kısım şefi olan Hakkı söz konusu çelişkiyi şöyle dile getirmektedir:

Mesela burada işitme kaybı oluyor bir müddet sonra. Bunu kimsenin sorun olarak gördüğü yok. Emeğin kullanım hakkı idarede sorumluluğu taşeronda. Yeterli tedbir alınmadığında kaza kaçınılmazdır. Ama zarar gören işçi mahkemeye gidince sorumlu uçuyor, buharlaşıyor.

Şeker fabrikalarında taşeron işçiler açısından risk olarak değerlendirilmesi gereken iş organizasyonsuzluğu, mevzuat eksikliği, iş kazası, meslek hastalığı, işçi sağlığı ve güvenliği gibi hususlarda taşeron işçilerinin yeterli bilgi sahibi olmadıkları, dolayısıyla işvereni gerekli önlemleri almaya zorlayamadıkları görülmektedir (Seber, 2012, s.34). Bor ve Ereğli şeker fabrikalarında risk olgusuna hayli esnek bir yaklaşım sergilenmektedir. Sözelimi bu fabrikaların torbalama ve ambar kısımlarında çuvalların yüklendiği ağır ve sürekli hareket halindeki bantlar, ne çalışanlar ne de idare tarafından kayda değer bir risk unsuru olarak görülmemektedir. Öte yandan, taşeron işçilerin maruz kalacağı muhtemel kazalar değerlendirilirken, işçi sağlığının yanı sıra bu kazaların makinelere zarar verme olasılığı önemle vurgulanmaktadır. Ereğli fabrikasında torbalama kısmında çalışan bir kısım şefinin ifadesi bu tavrın açık bir yansıması olarak görülebilir:

Risk olarak burada çok bir şey yok. Esas risk üretim zincirindeki aksamadır. Taşeron işçisinin fabrikada her bölüme girmeleri yasal değil, riskli de üstelik. Elini ayağını yakabilir. Bir de makinelere zarar verebilir. *Torbalama sistemi* hiç çalışmasa dört ton şekeri *bekletebiliyoruz*. Üretim aksamıyor yani. (İtalikler tarafımızdan eklenmiştir.)

Nitekim Bor fabrikasında işçiler, bu görüşmelerin gerçekleşmesinden henüz bir yıl kadar önce, üretim bandına düşürdüğü cep telefonunu almaya kalkışan ve banttan çuvalı almaya çalışırken dengesini kaybeden bir taşeron işçisinin ağır yaralandığından söz etmektedirler. Burada dikkat çekici olan husus, bilhassa taşeron işçilerinin iş güvenliği konusunda gerekli bilgiden mahrum olması ve dolayısıyla olası riskleri önemsememe eğiliminde olmalarıdır. Bor fabrikasından bir ustabaşı olan Seyit bu konuyu şöyle dile getiriyor:

Bizim kısımda yüz-yüz beş gün ağır iş oluyor. Her yeni gelene işi yeniden öğretme durumu en büyük sorun. İşçilerin sorumsuzluğu ve ast-üst bilmemesi de büyük sorun. Taşeron yoldan geleni alıyor. Her sene farklı birileri geliyor. Bu birçok yerde risk oluşturuyor, ambarlarda mesela, bedenlen zayıf birine elli kiloluk çuvalı gönderiyoruz.

Taşeron işçilerin iş güvenliğini yeteri kadar önemsememelerinin, mevsimlik çalışmada önceliğin işin bir an önce tamamlanmasına ve işçi sağlığı eğitiminin ve güvenlik kurallarının göz ardı edilmesine bağlı olduğu görülmektedir. Ereğli şeker fabrikasında ölümle sonuçlanan ilk kazanın, 1990'lı yıllarda geçici işçilerin işine son verileceği tarih ilan edilirken, o güne dek işçilerden maksimum verim alınması gerektiğini belirten bir tamimin ardından meydana gelmesi dikkat çekicidir. Bu olayda, bilhassa kampanya dönemlerinde artan etkinlik ve verimlilik baskısının, işçi sağlığı ve iş güvenliği yönünden oynadığı olumsuz rolden söz etmek mümkündür.

Taşeron işçileri, riskli durumlar karşısında çoğu zaman bilgisizlikten kaynaklanan bir boş vermişlik içinde olmalarına ve geçmiş kazaları bireysel şanssızlıklar olarak nitelermelerine karşın, çalışma esnasında kullanılması gereken koruyucu malzemelerin niteliği konusunda hayli eleştirel bir tavır geliştirmişlerdir. Bu eleştirinin odağında, daimi işçilerin kullandığı malzemelerde belirli bir kalite standardı tutturulmasına karşın, taşeron işçilerin ağırlıklı olarak kalitesiz malzemeyle iş gördükleri saptaması bulunmaktadır. Bu durumun başlıca nedeni, taşeronluk sözleşmesinde güvenlik için bir malzeme listesi verilmesine karşın malzemelerin kalitesine dair herhangi bir standart belirtilmemiş olmasıdır. Bor fabrikasında çalışan bir taşeron işçisi olan Seyit'in bu konuya değinen anlatısı şu şekildedir:

Eldiven gibi malzemeler çok çabuk yırtılıyordu, kalitesizdi. Elimizi kimyasal maddeler tahriş ediyordu. Biz bu kötü malzemeyi söyleyince, 'tamam değiştireceğiz, almış bulduk bir kere, bitsin bunlar, yeni partiyi kaliteli markadan alırsız' diyorlar. Çizmeler mesela, berbat yırtık pırtık oluyor. Hemen deliniyor. Hep ayağıma o temizlikte kullanılan kimyasal sıvı değişiyor. Islanıyor, vıcık vıcık oluyor ayağım. Şikâyet ediyoruz... diyoruz da ne diyelim. İyi malzeme getirin ne olur, daha iyi olur diyoruz.

Ancak söz konusu fabrikalarla iş gören bir taşeron, kalitesiz malzeme kullanımı hususunda söz konusu yakınmalara hak vermekle birlikte, tüm sorumluluğun kendilerine yüklenmesinin haksızlık olduğunu belirterek, kurumların ihale bedelini düşük tutmak için taşeronların kalitesiz malzeme temin etmesine göz yumduklarını ileri sürmektedir:

Kalitesiz ve ucuz malzeme kullanılması aslında müteahhitten çok kurumun suçu. Müteahhitten numune isteyebilir, istemiyor. Kurum göz yumuyor kalitesiz malzemeye. Çünkü kaliteli malzeme ihalenin masrafını yükseltiyor. Elbise standartlarını belirliyor kurum ama ondan sonra ben onu fiyatlandırıyorum, şu kadar paraya temin edebilirim bunu diye. Kaliteli malzeme kullandığımda ihale bedeli yükseliyor.

Öte yandan Bor ve Ereğli şeker fabrikalarında çalışan taşeron işçilerinin, yaşadıkları kaza veya sağlık sorunlarını maddi boyutuyla değerlendirmeye hayli yatkın olduğu gözlenmektedir. Bir işçi işyerinde meydana gelen kaza nedeniyle altı ay iş göremediğini ancak bu süre boyunca sigortadan iş göremezlik ücreti aldığını belirtirken, bir diğeri kolu kırıldığı için yaklaşık kırk beş gün işe gelemediğini ancak sigorta parasının yatırılmamış olması nedeniyle herhangi bir ücret alamadığını ileri sürmektedir. Bu örnekte sözü edilen iş göremezlik ücreti, üç gün ve daha fazla süren sağlık sorunlarının doktor raporuyla belgelenmesi halinde devreye girmektedir. Ereğli bir taşeron işçisi olan Hicri'nin sözleriyle bu süreç şöyle işlemektedir:

Bir gün rapor aldığımızda yevmiyeden kesiliyor hemen. Üç gün sonrası raporlarda SSK 25 TL iş göremezlik ücreti ödüyor. Doktora gidince rapor alınacaksa taşeron üç gün ve fazlasına zorluyor bizi ki SSK ödesin günlük yevmiyeyi.

Burada işveren tarafından gözetilen esas husus işin aksamamasıdır. Nitekim bir taşeron, kimi dönemlerde raporlu işçi sayısının arttığından, buna karşı bir önlem alınmazsa işin öngörülen sürede tamamlanmasının tehlikeye gireceğinden söz etmektedir.

Sahte rapor alanı çıkarırım diye uyarıyorum. Gündüz çok iyi çalışan iki işçi geceye geçince rapor almaya başladılar. Rapor süresi bitince kovdum. Gece vardiyasında çok fazla rapor alınıyor. Önüne geçemem atmazsam. Her sene bir iki kişiyi ilk başlarda kovuyorum. Ekiplerden beş on kişi değişiyor her sene bu sebepten.

Nitekim kısa süren sağlık sorunlarından dolayı günlük ücreti yitirme tehlikesi ve işverenin güvenini yitirme korkusu, işçilerin kendi aralarında kurdukları dayanışma mekanizması aracılığıyla bertaraf edilmeye çalışılmaktadır:

Hasta olduğumuzda birbirimizi idare ediyoruz. Mesela bizim kısımda on üç günde bir izin hakkımız var. Hasta olunca mesela art arda iki gün izin kullanıyoruz. Bir arkadaşla anlaşıp izin günlerimizi değiştiriyor. Sen benim yerime çalış, iznini kullanma, sıra bana gelince de sen izin yaparsın. Ama sonra izinsiz yirmi gün çalışıyoruz mesela. (Seyit, Bor, taşeron işçisi)

Bu açıklamalar ışığında, taşeron işçilerinin sağlık sorunları ile uzun ve yoğun çalışma saatleri arasında doğrudan ve anlamlı ilişkiler olduğu görülmüştür.

Çalışma Süreleri ve İş Yoğunluğu

Ereğli ve Bor şeker fabrikalarında memurlar haricinde yıllık ücretli izin hakkına sahip olan kesim, sadece daimi statüdeki işçilerdir. Kampanya müddetince çalışan geçici ve taşeron işçilerin yıllık izin hakları yoktur. Ancak taşeronla bağlı olmakla birlikte, fabrikanın idari kısmında tam yıl istihdam edilebildikleri hizmet işleriyle alakadar olan işçiler, çalışma süresi ne kadar olursa olsun en alt sınır olan on yedi günü aşmamak kaydıyla yıllık izin kullanabilmektedir. Bor fabrikasında çalışan bir taşeron işçisi olan Hikmet söz konusu durumunu şöyle ifade etmektedir:

Hizmet elemanı olduğumuz için bütün yıl çalışabiliyoruz biz. Hem işi biliyoruz, hem idare ile bağımız var, hem de senede bir gün çıkışımızı yaptıkları için hep yeni başlamış bir işçi konumunda kalıyoruz kanunen. Asıl olan bu, yoksa taşeron hayatta işe almaz bizi yeniden. İdare de bir yere kadar rica eder, o kadar. Senede bir gün çıkışımızı yapıyorlar. Aslında biz o gün de çalışıyoruz. İşte bu yüzden tazminat düşüyor, yıllık izin hiç yükselmiyor. Senede on yedi gün izin veriliyor bize. İşe yeni girene de bu kadar, kaç yıldır çalışan bize de. İznimi son beş yıldır bölünmeden kullanabiliyorum.

Üretim sahasında çalışan taşeron işçileri ise, eğer taşeron kampanya sonrasında onları işten çıkarmayıp diğer bir alanda değerlendirmeyi seçmişse, koşullarını ve süresini taşeronun belirlediği sınırlı bir süre için izin kullanabilmektedir. Ereğli fabrikasıyla iş gören bir taşeron izinler konusundaki tavrını şöyle dile getirmektedir:

Kampanya döneminde işçiyi diyelim ki 30 gün aralıksız çalıştırıyorum. Kampanya bitiminde o kullanamadığı izni toptan kullanıyorum. Yedek işçim var: 'izin değiştirici'. Otuz kişilik bir iş için otuz iki, otuz üç işçiyle giriyoruz işe. Bu artı üç kişi izin değiştirici. Elinizden geldiğince rapor almamaya çalışın diyorum işçilere. Aksi halde seneye almam.

Kampanya müddetince hafta tatili tüm işçiler için bir gündür ve bu izin haftanın herhangi bir günü kullanılabilir. Günlük çalışma süresi günde 7,5 saat olup haftada toplam 45 saattir. Kampanya boyunca işçiler üç vardiya halinde çalışmaktadırlar. Kampanya harici dönemde daimi işçiler cumartesi ve pazar günleri iki gün hafta tatilinden faydalanırlar. Kampanya müddetince çalışan geçici işçiler ve taşeron işçilerinin günlük çalışma süreleri daimi işçilerle aynıdır. Gün içinde yemek için ayrılan süre kampanya müddetince yarım saat, kampanya harici dönemde bir saattir.

Taşeronların iş sözleşmesinde onlardan genellikle kampanya müddetince hizmet istendiği yazmaktadır ve sözleşme işçi izinlerine dair kapsamlı bir madde barındırmamaktadır. Söz konusu sözleşmede izin konusunu ele alan maddede, işçilerin haftada bir gün dinlenebileceği ve kendi aralarında izin günlerini değiştirebileceği belirtilir. İşin aksamaması için taşeron bu günlerde kullanmak üzere “izin değiştirici” olarak adlandırılan bir veya birkaç işçiyi elinin altında bulundurmaya zorundadır. Ancak uygulamada bu işçi, taşerona bağlı diğer alanlarda çalışmakta olup, gereğinde farklı bir birimde kullanılabilen kişidir. Bor fabrikasında kısım amiri olan Şerif’e göre bu sistem fiiliyatta şu şekilde işlemektedir:

İşçi bir gün işe gelmezse, taşeron onun yerine birini göndermek zorunda. Ama taşeron bunun için ekstra eleman tutmuyor yanında çoğunlukla, izinde olanı, tatilde olanı çağırıyor.

Şeker fabrikalarında işverenin kampanya müddetince, ulusal bayram, hafta tatili ve genel tatil günlerinde bütün işçileri çalıştırma hakkı vardır. Kampanya günleri haricinde ise işçiye önceden haber vermek ve dini bayramlarda bir gün izin kullanılmaması zorundadır. Ancak söz konusu günlerde çalışan daimi işçiler bu çalışmanın karşılığında üç yevmiye bedeli ek ücret almaktadır. Bununla birlikte bu işçiler, hafta tatili günlerinde çalışmalarını halinde bir sonraki hafta içinde iki gün izin kullanabilirler. Taşeron işçiler söz konusu olduğunda, bu ekstra çalışma karşılığı ek ücret almak taşeronun inisiyatifindedir. Her iki fabrikayla da iş gören bir taşeron bu süreci şöyle anlatıyor:

Ekibimi işi çok olan fabrikaya kaydırıyorum. Van’dan gelen ekibim kampanya bitince gider. Büyük kısmı Bodrum’da falan inşaat işinde çalışmaya gider. Eğer işçi eksik kalırsa çalışma süresini uzatıyorum, cumartesi, pazar çalışması vesaire ama ek ücret veriyorum. Servis yoksa o dönemde, çalışılan yere kendi arabamla bırakıyorum evlerinden. İşçiler bunun karşılığını daha fazla çalışarak ödüyor.

Bütün işçilerin iş günü içinde kısa süreli izin ve birkaç güne varan ücretli mazeret izni kullanabilme hakkı bulunmaktadır. İş günü içinde kullanılan izinlerin toplamı ayda altı saati geçemez. Ücretli mazeret izni daimi statüde çalışan işçiler için, eşi, çocuğu, anne, baba veya kardeşin ölümü halinde beş gün, eşinin anne ve babasının ölümü halinde iki gün, eşinin doğum yapması halinde dört gün, evlilik halinde beş gün, bir doğal felaket durumunda on iki gündür. Geçici ve taşeron işçiler ise iş yoğunluğunu gözetmek kaydıyla kullanabilecekleri üç günlük mazeret izni hakkına sahiptir. Yine bir diğer taşeronun sözleriyle mazeret izninde izlenen yöntem şudur:

İzin işini kurum idarecileri belirliyor. Birinin mazereti çıkarsa, işte cenaze, hastalık, düğün gibi, yerine ya izindeki birini çağırıyorum ya da kalanlar daha çok çalışıyor. O kişiye bir günlük ücretsiz izin vermiş oluyoruz. Rapor ya da resmi belge getirirse ama mesela vefat belgesi bir yakınının, o zaman üç güne kadar ücretini alıyor işçi.

Ancak aşağıdaki örnekten de görüleceği gibi, taşeron işçiler, gün içindeki izinleri yasal bir hak olmaktan ziyade, patronun iyi niyetinin bir göstergesi olarak algılama eğilimindedirler. Ereğlili bir taşeron işçisi olan Hicri’nin sözleriyle aslında onlar böylesi durumlarda “idare edilmektedir”.

Gün içinde izin hakkı yok ama almayı istediğimizde patrona haber vermiyoruz, idaredaki amirimize söylüyoruz. İdare ediliyor bu durumda. Yerine birini bul da git nereye istersen deniliyor. Onlar açısından önemli olan işin yapılması. Bu durumda bizim iki kişilik çalışıyoruz, diğeri boşa çıkıyor işte...

Daimi işçiler gün içinde işin yoğunluğunu gözeterek ufak çay molaları verebilmektedir. Ancak taşeron işçileri söz konusu olduğunda bu molalara birer kaçamak gözüyle bakılmaktadır. Oysa söz konusu molalar ambarlar gibi iş yükünün hayli ağır olduğu kısımlarda bir gereklilik halini almaktadır. Ambarların hiçbir ısıtma tertibatı yoktur. Bilhassa gece vardiyaları esnasında ve soğuk günlerde işçiler elektrikle ısıttıkları bir tuğlayı ellerini ısıtmak için kullanılmaktadır. Bu kısımda işçilere nezaret eden daimilerin ise kaloriferli bir odası bulunmaktadır. Bu odada aynı zamanda küçük bir mutfak tertibatı, buzdolabı ve çay demleyecek ocak bulunmaktadır. Bu bölümdeki usta, işçilerin çok üşüdüğünde gelip burada ısındıklarını, oysa eski ustaların

kimseyi bu odaya yanaştırmadığını söylemiştir. Bor fabrikasından bir taşeron işçi olan Hadi içinse bu kaçamaklar ufak soluk alma fırsatları anlamına gelmektedir:

İşten kaytarmak çok zor, zaten bu işi herkes yapamaz ve bir kişinin aksaması tüm sistemi bozar diyorlar. O yüzden iş sırasında mola vermeleri mümkün değil. Ama sıkı iş çıkaran ve çok yorulan işçiler teker teker küçük sigara, çay ve ısınma kaçamakları yapıyor. Zaten bazı birimlerde kamera sistemi de olduğundan bu aralar göze batmamak için mümkün olduğunca kısa tutuluyor.

Yukarıdaki satırlardan da görüleceği üzere Ereğli ve Bor şeker fabrikalarında iş gören taşeron işçilerin günlük çalışma saatleri daimi işçilerle aynıdır ancak izin hakları konusundaki keyfi uygulamalar ve yasal haklarındaki sınırlamalar neticesinde bu kesim, diğer işçilere kıyasla çok daha uzun bir süreyi işyerinde geçirmektedir. Öte yandan işin taahhüt edilen süre içinde ve mümkün olan en düşük maliyetle tamamlanması gerekliliği, aynı işi çok daha az sayıda kişiyle çalışarak tamamlama baskısı getirmektedir. Söz gelimi, Bor şeker fabrikasında taşerona devredilmeden önce ambarlar kısmında yirmi beş işçiyle görülen işin bundan böyle on bir taşeron işçisinin çalışmasıyla ve aynı süre içinde tamamlanması beklenmektedir. Bir diğer ifadeyle, bu araştırmanın yürütüldüğü fabrikalarda, farklı statülerdeki işçilerin çalışma saatleri aynı olmasına karşın, görülen işin birim elemana bölümünde işçiler arasında gözle görülür bir eşitsizliğin ortaya çıktığı görülmektedir. Bor şeker fabrikasında ambarlar sorumlusu, bu etkinlik arayışının zaman içindeki seyrini şöyle özetlemektedir:

Ambarlar 2006-2007 tarihleri arasında taşerona devredildi. Daha önce muvakkat ve daimi toplam altmış iki işçi çalışmaktaydı. Bu sayı sonra kırk beşe, ardından kademeli azalışlarla yedi kişiye dek düşmüştür.

Fabrikaların ambarlar kısmı işin ağırlığı ve yoğunluğu açısından ilgiye değer bir örnektir. Bor fabrikasının ambarlarında iş, işin görülmesine nezaret etmekten sorumlu olan altı daimi, bir geçici ve bir taşeron temsilcisi (çavuş) işçiye ilaveten çalışan on bir taşeron işçisiyle yürütülmektedir. Ambarlarda emek yoğun bir çalışma süreci yürütülmektedir ve işin esas kısmı taşeron işçiler tarafından görülmektedir. Bu kısımda yegâne teknolojik araç işlenmiş ve çuvallanmış şekerlerin istiflenmesinde kullanılan yaklaşık yedi metre boyundaki hareketli bir bant sistemidir. Yedi buçuk saatlik bir vardiya müddetince istiflenmesi gereken yaklaşık dört bin çuval şeker torbalama kısmından ambarlara gönderilmektedir. İstifler yaklaşık kırk beş çuvalın üst üste yığılmasıyla oluşmaktadır. Bir kişi bantlardan akan çuvalların düşmesini ve sarkmasını engellemek için sürekli bantların başında beklemektedir. Hafta tatili sırası her bir işçiye on bir günde bir kez gelmektedir. Geriye kalan dokuz kişi çalışmayı yürütmektedir. Bu kişilerin görevi bir yandan bu çuvalları üst üste istiflerken öte yandan şeker almak için gelen kimselerin arabalarına bu çuvalları yüklemektir. Şeker yüklenen araçlar fabrikaya giriş ve çıkışta tartılmakta böylece olası eksik ya da fazla yüklenen şeker tespit edilmektedir. Böylesi bir durumda işçiler tüm çuvalları boşaltıp tekrar yüklemektedir. Kişi başına günde yaklaşık dört yüz çuval şeker düşmektedir.

Kampanya harici dönemde bu kısımda sözleşme gereği, ambarların arka kapısına yaklaşan kamyonlara şeker yüklemek için beş taşeron işçisi bulundurulmaktadır. Bu kişiler satış olmadığı zamanlarda temizlik ve istiflerin düzenlenmesi işleriyle uğraşmaktadır. Satışların artması halinde telefonla yedek işçi çağrılmaktadır. Ancak Ereğli ve Bor şeker fabrikalarında ambarlar kısmındaki iş yoğunluğuna etki eden bir diğer unsur, bu kısımlarda iş gören aynı taşeronun her iki fabrikada farklı sözleşmelere tabi olmasıdır. Bor fabrikasından taşeron, yedi buçuk saatlik emek zamanı üzerinden hizmet sağlayacağını taahhüt ederken, Ereğli fabrikasında verimlilik, üzerinden taahhütte bağlanmıştır. Süreç taşeronun sözleriyle şu şekilde ilerlemektedir:

Bor'da sözleşmede kişi şartı var. Mesela ambarlarda kampanya da on bir, onun dışında beş işçi. Ereğli'de ise ihale tonaj başı. Ereğli'de ekiplere tonaj bedeli veriyorum. Maaş harici ikramiye. İki fabrikada olay farklı. Ereğli'de ambarcı daha çok çuval atıyor. Aynı sayıda kişi çalışıyor ama. Onun ücreti biraz daha fazla. Ereğli'de tonaj başına, Bor'da sekiz saatlik mesai başına anlaşıyorum.

Taşeron, ortaya konulan birim zamandaki iş miktarı temel alınarak imzalanan sözleşmenin, Ereğli fabrikasında işçi verimliliğini artırdığını öne sürmektedir. Ancak bu durum aynı zamanda, söz konusu fabrikadaki işçilerin daha yoğun çalışması anlamına gelmektedir. Çalışma yoğunluğundaki farklılaşmanın yasal düzenlemelerden kaynaklandığı muhakkaktır. Oysa bu araştırmanın yürütüldüğü şeker fabrikalarında, güvencesiz konumdaki işçilerin çalışma süresi ve yoğunluğunu artıran ancak yasal boyut içermeyen bir uygulamanın varlığı tespit edilmiştir: işçilere yüklenen angaryalar.

Angaryalar kimi zaman yönetim kademesinden kimselerin ya da taşeronun işçileri şahsi işlerinde kullanmasıyla, kimi zamansa daimi statüdeki ya da amir konumundaki diğer işçilerin onları keyfi biçimde fazladan çalıştırmasıyla kendini göstermektedir. Söz konusu durumun bir örneği bir taşeron işçinin ifadesiyle şu şekilde gerçekleşmiştir:

Şimdi bu fabrikada daimi işçilere şeker verilir. Promosyon. Amirlere de verilir. Bir amir kendi payına ayırmış şekerleri. Çağırıldılar bizi. Üçüncü kata taşдық çuvalları.

Ancak taşeron işçilerine yönelik angarya, kimin tarafından uygulandığına bağlı olarak fabrika yöneticileriyle taşeron işçiler husumet konusu olabilmektedir. Böylesi durumlara açık bir örnek Borlu bir taşeron işçisi olan Seyfi'nin anlatımıyla şöyle ifade edilmektedir:

Müdürlerden biri evini taşıtacakmış. Bizim kısımdan işçi istemiş. Altı kişi gittik sabah. Yetiştirememişler işi. Bizi geri gönderdiler. Öğleden sonra tekrar çağırıldık. Bu sefer hiçbirimiz gitmedik. Sonra bizim çavuşa ismimiz gelmiş, atın bunları demişler. İş bırakırız dedik. Hepimiz bırakırız. Öyleyse hiçbirimiz çalışmıyoruz. Bundan sonra bir daha ses etmediler. Çalışmaya devam ettik.

Yukarıdaki satırlarda dile getirilen örnekte taşeron temsilcisi olayı doğrulamakla birlikte, işçilerini bu olayda idareye karşı koruduğundan, kendisine minnet duymaları gerektiğinden söz etmektedir. Öte yandan bir diğer taşeron, bu tür konularda esas olanın "işçinin gönüllülüğü" olduğunu vurgulamaktadır.

İşçi kendisini garantiye almak için angaryaya gönüllü olabilir. İdareden birinin işi ya da benim işim olsun. Zorlamam yap diye. İsterse yapar istemezse yapmaz.

Ancak işçilerin güvencesizlik koşulları düşünüldüğünde buradaki gönüllülük vurgusunun yalnızca uygulamanın gayri resmi yönünü örten bir kılıf olarak kullanıldığı açıktır. Bir diğer angarya uygulaması ise işçilerin kampanya döneminde yarım saat olarak uygulanan yemek arasında, işin yoğunluğuna göre, yemeğe dönüşümlü olarak gitmeleridir. Böylesi durumlarda fazladan çalışılan yaklaşık on beş dakika, ücretlendirilmemiş angarya çalışma olarak görülmelidir.

Angarya çalışmanın bir diğer örneği, usta ve ustabaşılar tarafından güvencesiz işçilerin keyfi biçimde fazla çalışmaya zorlanmasıdır. Nitekim Ereğli fabrikasında bir ustabaşı, bu keyfiyeti şöyle dile getirmektedir:

Kızdım taşeron işçiye geçen. Beni sinir etti. 'Git şu kazanı yıka' dedim. Kazan temizdi de aslında. Gitti uğraştı iki üç saat. Normalde yaptırılmazdım ama kızdırdı beni.

Sonuç olarak, yukarıdaki satırlarda da görüleceği üzere, güvencesiz işçilerin angarya işlere karşı tek güvencesi, farklı otoriteler arasındaki güç dengesinden yararlanmaya çalışmaktır. Angarya uygulamalarına karşı bireysel bir karşı çıkış imkânları yoktur. Bu çaresizlik Ereğli şeker fabrikasından bir taşeron işçisi olan Hicri'nin sözleriyle şöyle açığa vurulmaktadır:

Ne olacak ki karşı çıksak hocam. Çözumsuz yine... Zararı var karı yok... İşten atılma korkusu işte... Buna karşı hiç bir güvencemiz yok. Ne yapabiliriz ki?

Sonuç

Günümüzde esnek ve güvencesiz istihdamın daimi işçileri neredeyse istisnai bir konuma ittiği söylenebilir. Kısa süreli sözleşmeli, geçici ve yarı-zamanlı istihdam biçimleri giderek

yaygınlık kazanmaktadır. Araştırma sonucunda öncelikle, esnek istihdamın hâlihazırdaki sosyal ve ekonomik eşitsizliklerle ve de işgücü piyasasındaki düzenlemelerle yakından ilişkili olduğu söylenilebilir. Ancak işgücü piyasasındaki düzenlemelerin sosyal güvenlik politikalarıyla desteklenmediği koşullarda, bilhassa taşeron işçilerinin bir sonraki gün de aynı verimlilikle çalışmaya devam edebilmesi gitgide güçleşmektedir.

Sistemin sürdürülebilirliğini aşındıran unsurların başında hâlihazırdaki ücret politikaları gelmektedir. Söz konusu politikalar daha açık bir deyişle, işyerindeki toplumsal tabakalaşma örüntülerini ebedi kılarak toplumsal eşitsizlikleri derinleştirme eğilimindedir. Kısacası, bu politikaların devamı halinde, işgücünün farklı kategorileri arasında kayda değer çatışmalar doğması muhtemeldir ki söz konusu huzursuzluğun toplumun geniş kesimlerine yayılması beklenebilir. Bir diğer deyişle, işgücü piyasasındaki eşitsizliklerle toplumsal uzlaşmayı tehdit eden unsurlar arasında güçlü bir korelasyon söz konusudur.

İkinci olarak, iş güvencesinden yoksunluk, içinden çıkılması mümkün olmayan bir kapana kısılmışlık halini beslemektedir. Güvencesiz çalışma, düzenli bir işin sağladığı toplumsal konumdan mahrum kalmış insanların geleceğe dair beklentilerini işverenin keyfi tasarruflarına bağlayarak, paternalist uygulamalara güç kazandırmaktadır.

Üçüncü olarak, güvencesiz işlerde çalışan işçilerin sağlık sorunlarını çözüme kavuşturmakta büyük zorluklarla karşılaştığı tespit edilmiştir. Güvencesiz koşullarda çalışan işçilerin sağlıkları sadece kendi işyerlerine özgü olmayıp, onların sosyal hayatını ve ailevi süreçlerini de aşındıracak biçimde risk altındadır. Yüksek risk düzeyinde çalışmaktadırlar. Üstelik sağlıklarını riske atan koşullar, iş sözleşmesindeki belirsizlikler, sürekli yeni bir iş arayışı ve kimi zaman da geçinebilmek için birkaç işi birden aynı anda yüklenmeye çalışmak neticesinde gittikçe katılaşmaktadır.

Dördüncü ve son olarak, taşeronluk uygulaması dünya çapında, uzmanlık gerektiren ve esas olarak yüksek vasıflı işlere has bir esneklik arayışı sonucu hayat bulmuştur. Günümüzde küresel rekabetin ekonomik başarı için yüksek vasıflı ve çok işlevli bir işgücünün varlığını gerektirdiği muhakkaktır. Ancak taşeronluk sistemi Türkiye’de, yıllık ortalama çalışma saatlerinin artmasına ve daha da önemlisi işgücünün dünya piyasalarında rekabet etmek için gerekli vasıf düzeyini arttırmada kullanması gereken zamanı da üretim sürecinde harcamasına neden olmaktadır.

Bu saptamalar ışığında, esnek istihdamı tarihsel bir zorunluluk ya da Piore ve Sabel örneğinde görüldüğü üzere emek sürecini zenginleştirici bir deneyim olarak ele almaya yatkın çalışmaların öne sürdüğü beklentilerin, en azından çalışan kesimler açısından vaat edilen sonuçları doğurmadığı açıktır. Teorik boyuttaki bu beklentiler, uygulamada meselenin sosyal boyutunu gözden kaçırmış ve güvencesizliği sürekli kılmaya hizmet etmiştir.

Kaynakça

6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu (2012). *T. C. Resmi Gazete*, 28339, 30 Haziran 2012.

Ansal, Hacer (1999). “Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar (Post-Fordizm’de Üretim Esnekleşirken İşçiye Neler Oluyor?)”, http://www.birlesikmetal.org/kitap/kitap_99/1999-3.pdf (5. 10. 2013), s. 1-30.

Atkinson, John (1987). “Flexibility or Fragmentation? The United Kingdom labour market in the Eighties”, *Labour and Society*, Vol. 12, No: 1, s. 87–105.

Bağımsız Sosyal Bilimciler [BSB] (2011). *Ücretli Emek ve Sermaye: Derinleşen Küresel Kriz ve Türkiye’ye Yansımaları*, İstanbul: Yordam Kitap.

Barbieri, Paolo ve Scherer, Stefani (2009), “Labour Market Flexibilisation and its Consequences in Italy”, *European Sociological Review*, Vol. 25, No: 6, s. 677-692.

- Belser, Patrick (2015). "Gelişmekte olan ülkelerde ücretler", S. Casez ve S. Verick (Ed.), *Kalkınma Sürecinde Çalışma Ekonomisi Üzerine Düşünceler*, Çev. P. Y. Güven, Ankara: EfilYayınevi, s. 77-101.
- Berg, Janine ve Kucera, David (Ed.) (2010), *İşgücü Piyasasının Savunusu: Gelişmekte Olan Dünyada Adaleti Sağlamak*, Çev. B. Erişen, Ankara: EfilYayınevi.
- Booth, Alison L., Francesconi, Marco ve Frank, Jeff (2002). "Fixed-term Jobs: Stepping Stones or Dead Ends?", *The Economic Journal*, Vol. 112, No: 480, s. 189-213.
- Bora, Tanıl ve Erdoğan, Necmi (2011). "Cübbenin, Kılıcın ve Kalemin Mahcup Yoksulları", Bora, T., Bora, A., Erdoğan, N. ve Üstün, İ. (Ed.), *Boşuna mı Okuduk? Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 13-44.
- Crompton, Rosemary (2002), "Employment, Flexible Working, and the Family", *British Journal of Sociology*, Vol. 53, No:4, s. 537-558.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı [ÇSGB] (2012). *Alt İşverenlik, Geçici İş İlişkisi ve Uzaktan Çalışma Raporu*, Ankara: ÇSGB.
- Davies, Charlotte Aull (2008). *Reflexive Ethnography*, London and New York: Routledge.
- Diprete, Thomas A. (2005), "Labour Markets Inequality and Change. A European Perspective", *Work and Occupations*, Vol. 32, No:2, s. 119-139.
- Duggal, V. P. (1969). "A Review of the State Economic Enterprises in Turkey", *Annals of Public and Cooperative Economics*, Vol. 40, No:4, s. 469-477.
- Erdoğan, Necmi (2011). "Sancılı Dil, Hadım Edilen Kendilik ve Aşınan Karakter: Beyaz Yakalı İşsizliğine Dair Notlar", Bora, T., Bora, A., Erdoğan, N. ve Üstün, İ. (Ed.), *Boşuna mı Okuduk? Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 75-115.
- Esping-Andersen, Gösta ve Sarasa, Sebastian (2002). "The Generational Conflict Reconsider", *European Social Policy*, Vol. 72, No:1, s. 5-21.
- EU Foundation for the Improvement of Living and Working Condition (2001), *Annual Report 2000*, EU.
- EU Foundation for the Improvement of Living and Working Condition (2008), *Annual Report 2008*, EU.
- Fevre, Ralph (2007). "Employment insecurity and social theory: the power of nightmares", *Work, Employment and Society*, Vol. 21, No: 3, s. 517-535.
- Friedman, Andrew (1987). "Specialist Labour in Japan: Computer Skilled Staff and the Subcontracting System", *British Journal of International Relations*, Vol. 25, No:3, s. 353-369.
- Freeman, Chris ve Louçã, Francisco (2013). *Zaman Akıp Giderken: Sanayi Devriminden Bilgi Devrimine*, Çev. Osman S. Binatlı, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Gorz, André (2001). *Yaşadığımız Sefalet. Kurtuluş Çareleri*, Çev. N. Tural, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gutelius, Beth (2015) "Disarticulating distribution: Labor segmentation and subcontracting in global logistics." *Geoforum* 60: 53-61.
- Harvey, David (1997). *Postmodernliğin Durumu*, Çev. S. Savran, İstanbul: Metis Yayınları.
- Holtgrewe, Ursula, Flecker, Jörg and Schönauer, Annika (2009). "Flexibility and restructuring of value chains: findings from the WORKS project", *International Labour Process Conference*, April, Edinburgh.
- Kahn, Lawrence M. (2007). *Employment Protection Reforms, Employment and the Incidence of Temporary Jobs in Europe: 1995-2001*, IZA.
- Kalaycıoğlu, Sibel, Rittersberger-Tılıç, Helga ve Çelik, Kezban (2008). "Değişen İşçilik ve Sendika", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 25, Sayı 1, s. 75-102.
- Meulders, Danièle ve Wilkin, Luc (1991). "Labour Market Flexibility: Critical Introduction To The Analysis of A Concept", A Discussion Paper On Labour Market Flexibility, Ilo-Iils, Geneva.

- Nurol, Bahadır (2015). “Kayıp Sınıfın Peşinde: Anadolu’da Sınıf Oluşumu ve Modernleşme”, *AÜ SBF Dergisi*, Cilt 70, Sayı 3, s. 541-570.
- OECD (2002). *Employment Outlook*, OECD, Paris.
- OECD. (2003). *Employment Outlook*, OECD, Paris.
- OECD. (2006). *Employment Outlook*, OECD, Paris.
- Okcan, Necdet ve Bakır, Onur (2010). “İşletmenin ve İşin Gereği Taşeronlaştırma’: Taşeron Cumhuriyetine Doğru...”, *Çalışma ve Toplum* Cilt 27, Sayı 4, s. 55-74.
- Piore, M. ve Sabel, C. F. (1984). *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, New York: Basic Books.
- Purcell, Kate ve Cam, Surhan (2002). “Employment Intermediaries in the UK: who uses them?”, *ESRU Working Paper* No.7.
- Seber, Vasfi (2012). “İşçi sağlığı ve güvenliğinde risk analizleri nasıl yapılır?”, *Elektrik Mühendisliği*, Sayı: 445, s. 30-34.
- Scherer, Stefani (2009). “The Social Consequences of Insecure Jobs”, *Social Indicators Research*, Vol. 93, No:3, s. 527-547.
- Sennett, Richard (2005) *Otorite*, Çev. K. Durand, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, Richard (2009). *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, Çev. A. Onacak, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Standing, Guy (2014). *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, Çev. E. Bulut, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Trades Union Congress [TUC] (2008). *Hard work, hidden lives: the full report of the commission on vulnerable employment*, TUC, London.
- Türkiye İstatistik Kurumu [TUİK] (2016). *İstihdam edilenlerin yıllara göre işteki durumu* (<http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>, 09. 06. 2016).
- Türkşeker (2014). *2013/2014 Kampanya Dönemi Personel Bilgileri*. (<http://www.turkseker.gov.tr/PersonelSekersatisEkimUretim.aspx>, 04.03.2015).
- Türkşeker (2015). *Toplu İş Sözleşmesi Metni*. (<http://www.turkseker.gov.tr/dokumanlar/25TopluIsSozlesmesiMetni.pdf>, 06.12. 2015).
- Urry, John (1995). “Örgütlü Kapitalizmin Sonu”, S. Hall ve M. Jacques (Ed.), *Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 95-104.
- Yeldan, Erinç (2012). “Ulusal İstihdam Stratejisi” Belgesi Üzerine Makro Ekonomik Bakış” A. Makal (Ed.), *Ulusal İstihdam Stratejisi: Eleştirel Bir Bakış*, Türk-İş / SBF Sosyal Politika Merkezi Ortak Yayını, Ankara, s. 7-12.
- Yücesan-Özdemir, Gamze (2009). *Emek ve Teknoloji Türkiye’de Sendikalar ve Yeni İletişim Teknolojileri*, Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.

TOURISM

Turist Rehberlerinin Liderlik Yönelimlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma

A Research on Determination of Leadership Orientations of Tourist Guides

Mehmet Teoman TÜRKMEN*

Özet

Turist rehberlerinin, turistlerin yabancı oldukları kültürle temasları sürecinde bilgi verici, yorumcu, tercüman, danışman ve aracı gibi çok sayıda rolleri bulunmaktadır. Bu rolleri ile rehberler, turistik deneyimin olumlu ya da olumsuz neticelenmesinde doğrudan etkilidirler. Rehberlerin tüm rollerinin başarılı bir şekilde ifa edilmesinde kilit öneme sahip rol ise, gruba hâkimiyet süreçlerini içeren liderlik rolüdür. Bu noktada, turist rehberlerinin liderlik rollerinin, turistin kaliteli hizmet almasında ve en nihai sonuç olarak turizmin hedeflenen amaçlarına ulaşmasında önemli bir etken olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmada turist rehberlerinin liderlik yönelimleri ve liderlik yönelimleri ile demografik özellikleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Turist rehberlerine uygulanan anketlerle elde edilen veriler istatistiksel analizler aracılığıyla değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda turist rehberlerinin genel olarak göreve yönelik liderlik davranışlarını benimsediği ortaya çıkmıştır. Ayrıca koşulların gerekliliğine göre görevi ya da ilişkileri ön planda tutmayı gerektiren değişim davranışı, rehberlerin en az tercih ettikleri liderlik davranışı olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rol, liderlik rolü, liderlik, turist rehberi.

Abstract

Tourist guides have a wide variety of roles, such as informants, commentator, interpreters, consultants and intermediaries, in the process of contact with the culture in which the tourists are foreigners. With these roles, guides are directly influential in the positive or negative consequence of the tourist experience. The role of lead roles is key to the success of all roles of the directors. Because leadership involves processes of dominance in groups. At this point, it is possible to say that the leadership roles of tour guides are an important factor in achieving the quality of service of tourists and ultimately reaching the targeted aims of tourism. In this study, the relationship between leadership orientation and demographic characteristics was examined in addition to the determination of leadership orientation of tour guides. The data obtained with the questionnaires applied to tourist guides were evaluated through statistical analyzes. As a result of the research, it has emerged that tourist guides generally adopt the task oriented leadership behaviors. In addition, it has been determined that the change behavior, which requires to keep the task or the relations in the foreground according to the necessity of circumstances, is the least preferred leadership behavior by the guides.

Keywords: Role, leadership role, leadership, tourist guide, demographical characteristics.

Giriş

İş ve gezi gibi çeşitli amaçlarla yabancı bir çevre ve kültüre seyahat eden kişiler, bu yabancı yerde onlara yol gösterecek, yardımcı olacak ve dilini ve kültürünü bilmedikleri çevrede tercümanlık yapacak kişilere her zaman ihtiyaç duymuşlardır. Rehberlik mesleği de bu ihtiyaçtan hâsıl olmuş ve günümüz turizm endüstrisi içinde profesyonel bir boyut kazanmıştır.

WFTGA (Dünya Turist Rehberleri Birlikleri Federasyonu) tarafından yapılan tanımda turist rehberi; turistlerin seçtikleri dilde, bölgede ki doğal ve kültürel mirasları turistlere yorumlayarak ve tercüme ederek, mevcut bölgedeki otoriteler tarafından onaylanan belgelere ve niteliklere haiz kişi olarak tanımlanmaktadır (www.wftga.org). Yenen (2002, s. 257) ise rehberin, gezi süresince turistin karşılaştığı her sorunun çözülmesinde turiste yardımcı olmakla kalmayıp, doğan sorunların hizmetin bütününe verdiği zararı en aza indirmekle görevli, turiste en yakın kişi olduğunu belirtmiştir.

---

* Doktora Öğrencisi, Balıkesir Üniversitesi, teomanturkmen@gmail.com

Turist rehberleri genellikle, tur yöneticileri ve grup liderleri gibi, tur programının ifasında görevli, bir gruba gezi süresince eşlik eden ve yasal ya da rutin işlemleri onlar adına yapan ya da yapmalarına yardımcı olan diğer sektör çalışanları ile karıştırılmaktadır. Tur liderleri, gruba turun işleyişi ile genel bilgiler aktarmakla yükümlü iken, gezilecek yerlerin tarihi, kültürel değerleri ile ilgili detaylı bilgi aktarımını ve anlatımı yapacak olan ise turist rehberidir. WFTGA, bu karışıklığı önlemek adına, tur yöneticisinin tur operatörü adına belli bir güzergâhta tur programını, içeriğine ve satış koşullarına göre yöneten, pratik yerel bilgiler paylaşan kişi olduğunu ve rehberden farklı olduğunu belirtmiştir (www.wftga.org; Tosun ve Temizkan, 2004, s. 353; Ahıpaşaoğlu, 2006, s. 112).

Turist rehberleri ile karıştırılan bir diğer kavram ise alan kılavuzluğudur. 2873 sayılı Milli Parklar Kanunu uyarınca, korunan alanlara gelen ziyaretçilerin doğru bilgilendirilmesi ve korunan alan yönetiminden olumsuz etkilenen yöre halkının kayıplarının en aza indirilmesi amacıyla yürütölen bir uygulamadır. Korunan alanların sınırları içinde, o bölgede yaşıayan ve bölgeyi iyi bilen kişilerden seçilen, gezi süresince ziyaretçilere kılavuzluk eden kişilerdir. Turist rehberliği yetkisine sahip değildirler ve yalnızca belirli bir alan dâhilinde görevlendirilirler.

Turist rehberleri, anlatı yetenekleri ve sundukları hizmet ile turistlerin olumlu bir deneyim yaşamalarını sağlamaktadırlar (Güzel, 2007, s. 8). Yeni ve farklı kültürel deneyimler edinmek amacındaki turistler için rehber, nereye gidecekleri, neleri görecekleri ve yerel halkın kültürünün hangi boyutlarını görecekleri konusunda oynadığı etkileyici rol ile turistlerin tatil deneyimini önemli ölçüde etkilemektedir (Avcıkurt, 2009, s. 76).

Güzel (2007), turistlerin bir turist rehberi ile tura çıkmadan önceki ve sonraki Türkiye algılarının ne derece değiştii inceledii çalışmasında rehberli turdan sonra, Türk halkının sosyal yapısı ve karakteri, kültürü, aile yapısı ile ülkedeki insan hakları, güvenlik gibi çok sayıdaki konuda görüşlerin olumlu yönde değiştiiğini tespit etmiştir. Rehberlerin performansları, turun başarısına önemli bir katkı sağlayıcı olduğundan yine seyahat acentaları için birlikte çalıştığı turist rehberlerinin başarısı oranında başarı sağladıklarını söylemek mümkündür (Ap ve Wong, 2001, s. 551; Temizkan, 2010, s. 46). Çünkü turu acenta adına gerçekleştiren kişi rehberdir. Bu sebeple üst düzey bir hizmet rehber ile daha nitelikli bir hale gelebileceği gibi, çok kalitesiz bir düzeye gelmesi de mümkündür (Batman vd., 2001, s. 3). Yerel kültürün ve doğal çevrenin sürdürülebilirliğinden ödün vermeden turistin ihtiyaçlarını karşılayan, beklentilerinin gerçekleşmesini ve kaliteli tatil deneyimi ile turist memnuniyetinin oluşmasını sağlayan kişi olarak rehber, turistle tur şirketinden daha fazla yakın ilişki içerisindedir. Bu yüzden turistin ülkeyi tekrar tercih etmesinde ve bir sonraki turun satın alınmasında en etkili kişi yine turist rehberidir. Turist rehberi turistlerin beklentilerini karşılamak için liderlik, bilgi sağlayıcılık, yön buluculuk, sağlık ve güvenlik personeli, organizatörlük, arabuluculuk gibi sayısız rolleri gerçekleştirmektedir. Rehberlerin rolleri grubun özelliğine göre değişse de çoğu durumda rehberin birden çok rolü aynı anda üstlenmesi beklenmektedir (Tetik, 2012, s. 207-2013). Bu rollerin yerine getirilmesindeki en kilit rol ise liderliktir. Pond (1993) rehberlerin rollerini lider, eğitici, temsilci, ev sahibi ve arabulucu olarak beş başlıkta ele almış ve liderlik rolünün bilgi ve tecrübenden çok daha önemli olduğunu belirtmiştir. Köroğlu (2013)'nun Türkiye'deki rehberlerin rolleri hakkında gerçekleştirdii bir çalışmada ise rehberlerin çok sayıda farklı sorumluluk ve rol üstlendikleri, çoğunlukla doğaya yönelik faaliyetlerde kaynak yöneticiliği ve liderlik rolünün önem kazandığı ifade edilmiştir. Yine rehberlerin, gurup içinde gerilimi azaltma, dayanışmayı artırma, morali yükseltme ve grubun bütünleşmesini sağlama gibi görevleri liderlik rolünün önemine vurgu yapmaktadır (Arslantürk, 2003, s. 39; Güdü, 2011, s. 58).

Alanyazın

İnsanlar, sosyal varlıklar olarak bir arada yaşamak gereksinimi hissetmektedirler. Bu gereksinimin bir sonucu olarak liderlik, insanların bir arada bulunmaları ile oluşan toplulukların yönlendirilmesi ihtiyacından kaynaklı ortaya çıkmıştır (İbicioğlu vd., 2009, s. 2). Lider kelimesini, Yunanca “hegemon” ve Romalıların kullandıkları dilde “dux” kelimesi karşılamaktadır. Her iki kelime de benzer şekilde “yol” veya “seyahat” anlamına sahiptirler. Lider sözcüğü, ilk kez 1755 yılında İngilizce sözlükte “kaptan, kumandan, önden giden kimse” olarak tanımlanmıştır. Oxford İngilizce Sözlüğü’nde ise ilk kez 1976 yılında, “bir konuda diğerlerini etkilemek” şeklinde tanımlanmıştır. Türkçe’de ise liderlik, “önderlik, yederlik” sözcükleri ile karşılanmış ancak, pratikte bu sözcükler lider kelimesi yerine kullanılmamaktadır (İbicioğlu vd., 2009, s. 3; Şişman, 2011, s. 2-3; Balkar, 2012, s. 114).

Alanyazında, liderlik, genel olarak “diğerlerini etkileme yeteneği” olarak tanımlanmaktadır. Liderlik süreci, bir kişinin, diğerlerini etkileyebilmesi temeline dayalıdır. Liderliği konu edinen çalışmalar çoğunlukla, liderin diğerlerini ne sebeple ve ne şekilde etkilediği; bu etkileme sürecinde hangi araçların rol aldığı ve önemli olduğu ile liderin kullandığı güç kaynaklarının neler olduğu sorularına yanıt aramaktadır (Şimşek, 2006, s. 3; Gürdoğan, 2010, s. 11).

Örgütsel bakış açısından liderlik, gerek bireysel ve gerekse grup davranışlarını etkileme gücü barındırması sebebiyle önem arz etmektedir (Keçecioğlu, 1998, s. 10). Liderliğin konusu insandır (Barutçugil, 2014, s. 73). Liderlik saygınlık, güç veya statü ile ilgili değil; etki ve ikna ile ilgili olduğu için hiyerarşik ilişkileri değil insanlara öncülük etmeyi içermektedir (Balkar, 2012, s. 116).

1950’li yıllara kadar, liderlik çalışmaları, liderliğin yaratılıştaki var olduğu ve doğuştan geldiği düşünülen özellikleri içerdiği üzerine yoğunlaşmıştır. Sonraki dönemde ise liderliği belirleyen faktörün davranışlar olduğu yaklaşımı kabul görmüştür (Begeç, 1999, s. 18). 1960’lı yıllardan itibaren ise liderlerin özellikleri ve davranışlarının tek başına incelenmesinin yeterli olmayacağı düşünülerek farklı durumların liderliğe etkisini araştıran yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Liderlikle ilgili çalışmalar sonraki dönemlerde de devam etmiş ve çeşitli modern yaklaşımlar geliştirilmiştir.

Liderlikle ilgili geliştirilen ilk yaklaşım olan özellikler yaklaşımı sahip olunan çeşitli kişisel ve psikolojik niteliklerin bireyi lider yaptığını ve sahip olunan bu niteliklerin, liderlik sürecini belirleyen en önemli etken olduğunu öne sürmektedir. Liderlerin doğuştan lider olarak doğdukları, onların belirli özellikleri ile seçilmiş kişiler olduğu görüşü teoriye kaynaklık etmektedir. Yaklaşım, liderleri “Büyük Adam” olarak nitelemektedir (Şimşek, 2006, s. 10; İbicioğlu vd., 2009, s. 4; Demir vd., 2010, s. 132; Özkan, 2011, s. 27). Gandhi, Hitler, Martin Luther King, Kennedy ve Atatürk gibi kişilerin liderlik tanımına uyduğu kabul edilmektedir. Fakat bu kişilerin tamamen farklı özellikleri bulunmaktadır. Özellikler yaklaşımına göre; tüm liderlerin sahip olduğu belirli özelliklerin var olması gerekmektedir. Ancak çok sayıda lider özelliğinin evrensel nitelikte olmaması sebebiyle kişilik ve liderlik arasında net bir ilişki kurmak mümkün olmamıştır (Altıntaş, 2009, s. 55). Bu yaklaşım, her koşul ve görev için tespit edilen lider özelliklerinin, liderlik gibi karmaşık bir yapıya sahip süreci açıklamakta yeterli olmadığı ve diğer değişkenlerin göz ardı edildiği gibi sebeplerden eleştiriler almıştır (Çay, 2009, s. 16).

Davranışsal yaklaşım ise, liderin sahip olduğu özelliklerin yeterli olmadığı, bunun yanında liderlerin “nasıl” davrandıkları ve “ne” yaptıkları konusunun da önemli olduğu görüşüyle ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımın temelini; liderleri başarılı ve aktif yapan unsurun liderlerin niteliklerinden çok, liderlik sürecinde göstermiş olduğu tutumlar olarak görülmektedir. (Gürdoğan, 2010, s. 24). Davranışsal yaklaşımda liderin etkin ve başarılı olması,

liderin özelliklerinden ziyade, liderlik sürecinde sergilediği davranışlarla ilgilidir (Altıntaş, 2009, s. 56). Bu yaklaşımda, özellikler yaklaşımındaki insanların lider olarak doğduğu fikrinden farklı olarak insanların lider olmaları için eğitilebilecekleri savunulmuştur. Davranışsal liderlik kuramının gelişmesinde yönetim bilimcilerinin yapmış olduğu çeşitli uygulamalı ve teorik çalışmaların katkıları olmuştur. Bütün bu çalışmaların ortak noktası, liderlerin liderlik davranışını ortaya koyarken iki konuyu önemsemeleridir: Birincisi “işe veya göreve yönelik olma”, ikincisi “kişiye yönelik olma” boyutlarıdır. Bu çalışmaların sonucu olarak çeşitli liderlik/önderlik tarzları belirlenmiş ve bunların etkinlikleri araştırılmıştır. Davranışsal kuramlar liderlik sürecinin anlaşılmasına önemli katkılarda bulunmakla beraber çevreye ve koşullara ağırlık vermemeleri nedeni ile eleştirilmişlerdir (Tengilimoğlu, 2005, s. 4-5).

Durumsallık yaklaşımları ise, liderlikte belirli koşullarda hangi şartların önemli olduğunun tespitine ve bu şartlara uygun liderlik tarzının nasıl olacağı sorularına yanıt aramıştır (Taşdan, 2012: 30). Durumsal liderlik yaklaşımlarının oluşmasına katkı sağlayan araştırmalar, liderliği belirli davranışlar dizisi olarak ele almak yerine, çeşitli durumlarda farklılaşan davranışlar olarak değerlendirmişlerdir (Taşkıran, 2010, s. 60). Liderlik kavramını durumsallık yaklaşımı çerçevesinde ele alan Fiedler yaklaşımı, House ve Evans’ın yol-amaç modeli ve Hersey-Blanchard modelinde genel olarak, görev ve ilişki/kişi yönelimli liderlik davranışı olduğunu görülmektedir.

İlgili alanyazında liderlik davranışlarının incelendiği çeşitli araştırmalara rastlamak mümkündür. Taşkıran (2005) tarafından yöneticilerin göreve yönelik liderlik yönelimlerine ilişkin gerçekleştirilen araştırmada İstanbul ilindeki beş yıldızlı otel işletmeleri yöneticilerinin insana yönelik yönelimlerinin, göreve yönelik liderlik yönelimlerinin gerisinde kaldığı ortaya çıkmıştır.

Aktaş (2006), değişik kültürlerde konaklama işletmeleri yöneticilerinin liderlik tarzları ve mesleki kişilik özellikleri arasındaki ilişkileri ortaya koymak amacıyla gerçekleştirdiği araştırmada Antalya ve Florida’da bulunan beş yıldızlı otel işletmeleri yöneticilerinin kişilik özelliklerine bağlı olarak liderlik özelliklerini kıyaslamıştır. Araştırma sonuçları Türk yöneticilerin “idareci lider” ve “katılımcı lider” tarzlarını, Amerikalı yöneticilerin ise “bireyci lider” ve “pazarlıkçı lider” tarzlarını benimsendiğini göstermiştir. Ayrıca Türk yöneticilerin “insana ilgi” boyutunda düşük olan “idareci lider” ve “bireyci lider” tarzlarında, Amerikalı yöneticilerin ise öncelikle “bireyci lider” ve sonra da hem insana hem de göreve ilginin olduğu “pazarlıkçı lider” tarzlarında daha fazla oranlara sahip oldukları bulgularına rastlanmıştır.

Nigmetullina (2011), İstanbul ve Almatı şehirlerinde faaliyet gösteren uluslararası zincir otel işletmeleri üzerinde gerçekleştirdiği araştırmayla, otel işletmelerinde yönetici olarak görev yapan kişilerin, liderlik yönelimlerini ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Araştırma sonucunda her iki şehirde de otel işletmeleri yöneticilerinin daha çok göreve yönelik bir liderlik yönelimini benimsedikleri, ayrıca İstanbul şehrindeki yöneticilerin Almatı şehrindeki yöneticilere göre daha çok insana yönelik liderlik yönelimi sergiledikleri ortaya çıkmıştır.

Şen (2012) tarafından işgörenlerin algıladıkları liderlik davranışları ile iş doyumları arasındaki ilişkiye yönelik Muğla ilindeki 5 yıldızlı konaklama işletmelerinde çalışan orta kademe yöneticiler üzerinde bir araştırma yapılmış, araştırma sonucunda konaklama işletmelerinde en yüksek oranda algılanan liderlik davranışının görev odaklı liderlik davranışı olduğu, işgörenlerin insan odaklı liderlik davranışını algıladıklarında genel iş doyumlarının arttığı tespit edilmiştir.

Acar (2014), Aydın Turist Rehberleri Odası'na kayıtlı, eylemli turist rehberlerine yönelik bir araştırma ile turist rehberlerinin liderlik özelliklerini "insana yönelik" ve "göreve

yönelik" boyutlar bağlamında incelemiştir. Sonuçlar, turist rehberlerinin göreve yönelik liderlik davranışlarına yönelimlerinin daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır.

Güzel ve Köroğlu (2014), rehberlerin liderlik ve aracılık rollerinin, performans ve tur deneyimine etkisini inceleyen bir araştırma yapmışlardır. Araştırmada, rehberlerin liderlik ve aracılık rollerinin, rehber performansı değerlendirmesinde ve tur deneyimi üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir.

Turizm alanyazınında liderlik üzerine yapılan çalışmaların ortak özelliği büyük çoğunlukla orta ve üst düzey otel yöneticilerini konu almasıdır. İlgili araştırmaların sonuçları, yöneticilerin genel olarak kişileri ön planda tutan ilişki yönelimli liderlik davranışlarına nispeten görev yönelimli liderlik davranışlarını daha sık sergiledikleri yönündedir.

Metodoloji

Bu çalışma Mart 2016 tarihinde eylemli olarak çalışan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığında belgeli ve çalışma kartına sahip 7091 turist rehberini kapsamaktadır. Ancak tüm rehberlere ulaşmanın zaman ve maliyet açısından zor olması nedeniyle bu araştırmada, tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme metodu tercih edilmiştir. Ana kütleyi yansıtır olması için herhangi bir bölge ya da rehber odası örneklem olarak seçilmemiştir. Bu kapsamda 7091 turist rehberinden çoğunluğu İstanbul, İzmir, Çanakkale, Antalya ve Trabzon rehberler odasına bağlı 209 turist rehberine uygulanan anketler aracılığıyla çalışmanın verileri toplanmıştır.

İki bölümden oluşan ve araştırmaya veri sağlayan anket formunun ilk bölümü rehberlerin cinsiyeti, medeni durumu, yaşı, öğrenim durumu, mesleki rehberlik eğitimini nerede aldığı, yabancı dili/dilleri, meslek tecrübesi ve bağlı oldukları oda gibi sosyo-demografik bilgilerin edinilmesi amacıyla oluşturulmuştur. İkinci bölümde ise turist rehberlerinin liderlik davranışlarını tespit etmek amacıyla sorular yer almaktadır. Liderlik araştırma ve teorilerinin en büyük problemi, liderlere uygun davranış kategorileri konusunda bir mutabakattan yoksun oluşlarıdır. Bu sebepten farklı davranış kategorileri kullanan çalışmalardan çıkan sonuçların kıyaslanması veya bütünleştirilmesi oldukça zordur. Araştırmacılar, liderlik çalışmalarında aynı tip davranışlardan farklı terimler kullanarak bahsettikleri gibi, aynı terimleri kullanarak farklı davranışları da ifade edebilmektedirler (Yukl, Gordon ve Taber, 2002, s. 15-16). Bu durum liderlik çalışmalarında karmaşaya yol açmaktadır. Yukl, Gordon ve Taber (2002) daha önce oluşturulmuş liderlik ölçeklerini kullanarak lider davranışlarını sınıflandıran bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Araştırmacılar yaptıkları hiyerarşik sınıflandırma çalışmasında, her bir davranışın gözlemlenebilir olması, organizasyonlarda her çeşit lider tarafından kabul edilebilir olması ve liderlik araştırma ve teorilerine dayandırılmış olması gibi kıstasları göz önünde bulundurmışlardır (Yukl, Gordon ve Taber, 2002, s. 16-17). Lider davranışı hiyerarşik tasnifinin boyutları ve alt boyutları Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Yukl, Gordon ve Taber Lider Davranışları Hiyerarşik Tasnifi

Görev Davranışı
<ul style="list-style-type: none"> • Kısa dönemli planlama • Rollerin açıklanması • Sürecin kontrolü
İlişkiler Davranışı
<ul style="list-style-type: none"> • Destekleme • Tanıma • Geliştirme • Danışma

<ul style="list-style-type: none"> • Güçlendirme
Değişim Davranışı <ul style="list-style-type: none"> • Dış çevre analizi • Yeni görüş ve yenilikçi bir strateji ileri sürme • Yenilikçi düşünceyi cesaretlendirme • Değişim için risk alma

Kaynak: Yukl, G., Gordon, A. ve Taber, T. (2002). Hierarchical Taxonomy of Leadership Behavior: Integrating a Half Century of Behavior Research. *Journal of Leadership and Organizational Studies*, 9(1), 15-29.

Araştırmacılar, “görev”, “ilişki” ve “değişim” yönelimli liderlik davranışları olmak üzere üç ana kategoride 12 davranışı sınıflandırmışlardır. Bu çalışmadan yararlanılarak, uzman görüşleri ile üç ana kategorideki tüm alt davranış boyutlarını kapsayan, turist rehberliği mesleğine uygun 31 ifadeden oluşan bir soru formu hazırlanmıştır. Anket formunun ikinci bölümünde yer alan maddelerin tümü 5’li likert ölçeğine göre ölçeklendirilmiştir.

Anket yanıtlarından elde edilen veriler, araştırma amaçları doğrultusunda analiz edilmiştir. Öncelikle katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin frekans analizi yapılmıştır. Bu takiben liderlik ölçeğinin açıklayıcı faktör analizi yapılmış, ölçeğin faktörlerinin güvenilirlik analizi, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri verilmiştir. Daha sonra ölçeğin parametrik testler için uygunluğu normal dağılım testleri ile test edilmiştir. Liderlik ölçeğinin değişim davranışı faktörünün parametrik testler için uygulanabilir olduğu görülmüştür. *t* testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile bu faktörlerin demografik özelliklerle olan ilişkisi gözlemlenmiştir. Liderlik ölçeğinin görev davranışı ve ilişki davranışı faktörlerinin demografik özelliklerle ilişkisi ise bu faktörlerin normal dağılım göstermemesi sebebiyle, Mann-Whitney U testi ve Kruskal-Wallis H testleri ile tespit edilmiştir. Araştırma hipotezlerinin test edilmesi maksadıyla basit doğrusal regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Araştırmada aşağıda verilen üç hipotezin doğrulukları sınanmıştır.

H_1 = Katılımcıların görev davranışı düzeylerinin, liderlik davranışı düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H_2 = Katılımcıların ilişki davranışı düzeylerinin, liderlik davranışı düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H_3 = Katılımcıların değişim davranışı düzeylerinin, liderlik davranışı düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Bulgular ve Yorum

Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulgulara bakıldığında; erkek katılımcı oranının %68,9 (n=144), kadın katılımcı oranının %31,1 (n=65) olduğu, bekâr katılımcı oranının %50,2 (n=105) ve evli katılımcı oranının %44,5 (n=93) olduğu görülmektedir. Katılımcıların %39,7’si (n=83) 26-35 yaş arası rehberlerden oluşmaktadır. Katılımcıların yaş aralığı oranları sırasıyla, 46-55 yaş arası %22,5 (n=47), 36-45 yaş arası %21,1 (n=44), 18-25 yaş arası %8,1 (n=17), 56-65 yaş arası %7,2 (n=15) ve 66 yaş ve üzeri ise %1,4 (n=3) şeklindedir.

Katılımcıların, %18,22’si (n=38) lisansüstü eğitim, %68,4’ü (n=143) lisans, %12’si (n=25) ön lisans, %1,3’ü (n=3) lise düzeyinde eğitime sahiptir. Ankete katılan rehberlerin %50,7’si (n=106) mesleki eğitimlerini Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın açtığı sertifika programlarında, %30,6’sı (n=64) Turist/Turizm Rehberliği lisans programlarında ve %17,7’si (n=37) ön lisans programlarında almışlardır. Katılımcıların %34,9’unun (n=73) 5-9 yıl arası, %31,1’inin (n=65) 15 yıl ve daha fazla, %16,7’sinin (n=35) 1-4 yıl arası, %12,4’ünün (n=26)

10-14 yıl arası ve %4,8'inin (n=10) 1 yıldan az sürede rehberlik mesleğini icra ettikleri görülmektedir.

Tablo 2'de liderlik ölçeğinin faktör analizi sonuçları yer almaktadır. Liderlik ölçeğinin 24 değişkeninin önemiyle ilgili 3 faktör boyutu belirlenmiştir. Kaiser-Meyer-Olkin örneklem yeterliliği 0,875 olup, bu değer "iyi" düzeyi ifade etmektedir. Barlett's Sphericity testi sonucu da anlamlılık göstermektedir ($p=0,000<0,001$). Bu sonuçlar faktör analizinin uygulanabilir olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 2: Liderlik Ölçeğine İlişkin Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları

	Yük	Öz Değeri	Açıklanan Varyans
GÖREV DAVRANIŞI			
Tur içerisindeki aktiviteleri nasıl planlayacağımı belirlerim.	0,843	9,334	38,893
Turun daha verimli geçmesi için personelin ne şekilde görevlendirileceğini belirlerim.	0,821		
Tur içerisindeki aktiviteleri en uyumlu şekilde nasıl koordine edeceğimi belirlerim.	0,818		
Turun işleyişini denetlerim.	0,802		
Turun kalitesini (hizmet kalitesi vb.) denetlerim.	0,785		
Bireysel performansımı ve tur performansını değerlendiririm.	0,779		
Turun daha verimli geçmesi için gerekli kaynakların (belgesel gösterimi, video vb.) ne şekilde kullanılacağını belirlerim.	0,771		
Daha başarılı bir tur için gerekli fırsatları analiz ederim.	0,700		
Turun gerektirdiği sorumlulukları açıklarım.	0,681		
Turun işleyişine zarar verebilecek tehditleri tanımlamak amacıyla dış çevredeki olayları, eğilimleri ve değişimleri analiz ederim.	0,653		
Turun başarılı geçmesi için gösterilmesi gereken performans hedeflerini açıklarım.	0,626		
Turistlere endişeli ve kaygılı olduğu durumlarda saygılı davranırım.	0,602		
İLİŞKİLER DAVRANIŞI			
Tur performansına katkılarıyla olumlu yönde etki eden turistleri takdir ederim.	0,861	3,334	13,892
Tur sırasında etkili performans gösteren turistleri takdir ederim.	0,852		
Tur sırasında stresli ve zorlu aktiviteler olduğu zaman turistleri cesaretlendirir ve desteklerim.	0,743		
Gerektiği hallerde koçluk ve danışmanlık görevlerimi yerine getiririm.	0,680		
Turistlere yeteneklerini geliştirebilecekleri fırsatlar yaratırım. (Ebru sanatını ya da çömlek yapımını öğrenmek vb.)	0,547		
DEĞİŞİM DAVRANIŞI			
Turistlere problem çözmede güvenirim.	0,870	1,984	8,265
Turistlere gerekli hallerde karar almada güvenirim.	0,832		
Turistleri, tur programı daha iyi nasıl olur diye düşünmeye zorlarım.	0,793		
Tur sırasında turistlere gerektiği hallerde önemli sorumluluklar veririm.	0,767		
Turistleri, tur programı hakkındaki düşüncelerini sorgulamaya teşvik ederim.	0,671		
Tur sırasında turistler tarafından istenilen değişimleri yerine getirmek için fedakârlık yaparım.	0,507		
Gerektiği hallerde risk alırım.	0,388		

Notlar: Varimax Rotasyonlu Temel Bileşenler Faktör Analizi.
KMO Örneklem Yeterliliği: 0.875
Barlett's Test of Sphericity: $p < 0.000$ (Chi-Square 3777,724 df=276)

Yapılan güvenilirlik testi sonucunda Liderlik Ölçeği genel güvenilirlik değerinin 0,908 (Cronbach's Alpha) olduğu, görev davranışı faktörü için 0,939, ilişki davranışı için 0,839 ve değişim davranışı faktörü için ise 0,841 olarak tespit edilmiştir. Temel faktörlerin güvenilirlik katsayılarının (Cronbach's Alpha) dağılımları incelendiğinde temel faktörlerin ve alt boyutların tümünün ölçek güvenilirliğinin yüksek düzeyde ($0,81 < \alpha < 0,100$) olduğu görülmektedir (İslamoğlu ve Alniaçık, 2014: 283).

Tablo 3'te katılımcıların Liderlik Ölçeği faktörleri ve faktörleri oluşturan maddelere ilişkin aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri verilmiştir. En yüksek ortalamaya sahip olan liderlik faktörünün 4,46 ortalama ile "görev davranışı" faktörü olduğu görülmektedir. "Görev davranışı" faktöründe ise "turun işleyişini denetlerim" ifadesi 4,59 ortalama ile en yüksek ortalamaya sahip ifadedir. 4,33 ortalamaya sahip "Turun işleyişine zarar verebilecek tehditleri tanımlamak amacıyla dış çevredeki olayları, eğilimleri ve değişimleri analiz ederim" ifadesi bu faktörün en düşük ortalama değerine sahip ifadesi olduğu görülmektedir. En yüksek ortalamaya sahip ikinci liderlik faktörünün ise 4,42 ortalama ile "ilişkiler davranışı" faktörü olduğu ve bu faktörde en yüksek ortalamaya sahip ifadenin 4,53 ortalama ile "tur sırasında etkili performans gösteren turistleri takdir ederim" ifadesinin olduğu saptanmıştır. 4,17 ortalama ile "turistlere yeteneklerini geliştirebilecekleri fırsatlar yaratırım" ifadesi bu faktörün en düşük ortalamaya sahip ifadesidir. "Değişim davranışı" faktörü 3,65 ortalama ile en düşük ortalama değerine sahip faktördür.

Liderlik Ölçeği faktörlerine ait ifadelerin tümü incelendiğinde, "turun işleyişini denetlerim." ifadesi 4,59 ortalama ile tüm ifadeler içinde en yüksek ortalamaya sahip ifade olduğu ve 3,40 ortalamaya sahip "turistlere gerekli hallerde karar almada güvenirim." ifadesinin de tüm ifadeler içinde en düşük ortalama değerine sahip ifade olduğu görülmektedir. Katılımcıların genel liderlik düzeylerinin 4,17 ortalama ile oldukça yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3: Liderlik Ölçeğine İlişkin Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Faktör	İfadeler	$\bar{X}$	SS	$\bar{X}$	SS
Görev Davranışı	Tur içerisindeki aktiviteleri nasıl planlayacağımı belirlerim.	4,49	0,68	4,46	0,74
	Turun daha verimli geçmesi için personelin ne şekilde görevlendirileceğini belirlerim.	4,38	0,80		
	Tur içerisindeki aktiviteleri en uyumlu şekilde nasıl koordine edeceğimi belirlerim.	4,52	0,65		
	Turun işleyişini denetlerim.	4,59	0,54		
	Turun kalitesini (hizmet kalitesi vb.) denetlerim.	4,55	0,60		
	Bireysel performansımı ve tur performansını değerlendiririm.	4,56	0,67		
	Turun daha verimli geçmesi için gerekli kaynakların (belgesel gösterimi, video vb.) ne şekilde kullanılacağını belirlerim.	4,34	0,83		
	Daha başarılı bir tur için gerekli fırsatları analiz ederim.	4,44	0,61		
Turun gerektirdiği sorumlulukları açıklarım.	4,56	0,66			

	Turun işleyişine zarar verebilecek tehditleri tanımlamak amacıyla dış çevredeki olayları, eğilimleri ve değişimleri analiz ederim.	4,33	0,68		
	Turun başarılı geçmesi için gösterilmesi gereken performans hedeflerini açıklarım.	4,43	0,72		
	Turistlere endişeli ve kaygılı olduğu durumlarda saygılı davranırım.	4,43	0,66		
İlişkiler Davranışı	Tur performansına katkılarıyla olumlu yönde etki eden turistleri takdir ederim.	4,51	0,66	4,42	0,74
	Tur sırasında etkili performans gösteren turistleri takdir ederim.	4,53	0,66		
	Tur sırasında stresli ve zorlu aktiviteler olduğu zaman turistleri cesaretlendirir ve desteklerim.	4,48	0,64		
	Gerektiği hallerde koçluk ve danışmanlık görevlerimi yerine getiririm.	4,42	0,77		
	Turistlere yeteneklerini geliştirebilecekleri fırsatlar yaratırım. (Ebru sanatını ya da çömlek yapımını öğrenmek vb.)	4,17	0,99		
Değişim Davranışı	Turistlere problem çözmede güvenirim.	3,44	1,20	3,65	1,12
	Turistlere gerekli hallerde karar almada güvenirim.	3,40	1,18		
	Turistleri, tur programı daha iyi nasıl olur diye düşünmeye zorlarım.	3,42	1,31		
	Tur sırasında turistlere gerektiği hallerde önemli sorumluluklar veririm.	3,78	1,11		
	Turistleri, tur programı hakkındaki düşüncelerini sorgulamaya teşvik ederim.	3,75	1,09		
	Tur sırasında turistler tarafından istenilen değişimleri yerine getirmek için fedakârlık yaparım.	3,85	0,99		
	Gerektiği hallerde risk alırım.	3,94	0,99		
TOPLAM				4,17	0,86

Yapılan normal dağılım testinde liderlik ölçeği faktörlerine ilişkin çarpıklık ve basıklık değerlerinin “görev davranışı” ve “ilişki davranışı” faktörlerinde normal dağılım kabul edilen değer aralıklarından uzak olduğu ve “değişim davranışı” faktörünün ise çarpıklık ve basıklık değerlerinin -1 ve +1 normal dağılım kabul edilen aralıklarda olduğu izlenmiştir. Bu sonuçlara göre “görev davranışı” ve “ilişki davranışı” faktörleri analizinde parametrik olmayan analizler ve “değişim davranışı” faktörü için ise parametrik analizler kullanılmıştır.

Mann-Whitney U testi sonuçlarına göre katılımcıların cinsiyeti ile görev davranışı ve ilişki davranışı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir. Tablo 4’te katılımcıların, medeni durumu, yaşı, öğrenim durumu, mesleki rehberlik eğitimi ve rehberlik tecrübesini görev ve ilişki davranışına göre ölçen Kruskal Wallis testi sonuçları görülmektedir. Bu sonuçlara göre rehberlerin öğrenim durumu ($p=0,023$) ve mesleki tecrübe ($p=0,035$) ile görev davranışı arasında istatistiksel olarak olumlu ($p \leq 0,05$) bir fark vardır. Ayrıca rehberlerin öğrenim durumu ($p=0,023$) ve mesleki tecrübe ($p=0,035$) ile ilişki davranışı arasında istatistiksel olarak anlamlı ($p \leq 0,05$) bir fark vardır.

Tablo 4: Katılımcıların Demografik Özellikleri İle Görev Davranışı ve İlişki Davranışı Faktörleri Arasındaki İlişki

N	Medeni Durum	GÖREV DAVRANIŞI			İLİŞKİ DAVRANIŞI		
		Ort. Sıralaması	ChiSquare	Anlamlılık Düzeyi	Ort. Sıralaması	ChiSquare	Anlamlılık Düzeyi
93	Evli	105,39	2,845	0,241	104,70	0,048	0,976
105	Bekâr	107,72			105,61		
11	Diğer	75,68			101,68		

N	Yaş						
17	18-25 yaş	97,82	5,168	0,396	118,53	12,465	0,029
83	26-35 yaş	102,31			90,60		
44	36-45 yaş	110,53			107,15		
47	46-55 yaş	106,73			117,93		
15	56-66 yaş	92,93			108,33		
3	66 ve üzeri yaş	172,00			176,00		
N	Öğrenim						
3	Lise	95,50	9,527	0,023	42,33	8,180	0,042
25	Ön lisans	102,98			101,92		
143	Lisans	98,38			101,58		
38	Lisansüstü	131,99			124,84		
N	Rehberlik Eğitimi						
37	Turist Rehberliği Önlisans	100,93	4,074	0,254	80,50	11,844	0,008
64	Turist Rehberliği Lisans	105,96			102,01		
106	Bakanlık Sertifika Programı	104,26			114,02		
N	Tecrübe						
10	1 yıldan az	136,40	10,320	0,035	154,20	17,789	0,001
35	1-4 yıl	80,30			74,39		
73	5-9 yıl	103,58			104,56		
26	10-14 yıl	117,69			106,04		
65	15 yıl ve daha fazla	109,99			113,99		

Değişim davranışı faktörünün demografik özellikler açısından değerlendirilmesine ilişkin yapılan *t* testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları neticesinde, değişim davranışı faktörü ile cinsiyet, medeni durum, yaş, öğrenim durumu ve rehberlik tecrübeleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark saptanamamıştır. Ancak, değişim davranışı faktörü ile katılımcıların mesleki rehberlik eğitimi ($F=2,759$; $p=,03<,05$) arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark saptanmıştır.

Tablo 5: Demografik Özellikler İle Değişim Davranışı Faktörü Arasındaki İlişki

Değişkenler		DEĞİŞİM DAVRANIŞI					
		<i>n</i>	$\bar{X}$	<i>SS</i>	<i>t / F</i>	<i>p</i>	Fark
Cinsiyet	Kadın	65	3,59	0,85	-0,775	0,975	
	Erkek	144	3,68	0,79			
Medeni Durum	Evli	93	3,61	0,82	1,259	0,286	
	Bekâr	105	3,72	0,80			
	Diğer	11	3,35	0,78			
Yaş	18-25 yaş	17	3,47	0,71	0,911	0,475	
	26-35 yaş	83	3,62	0,81			
	36-45 yaş	44	3,73	0,87			
	46-55 yaş	47	3,65	0,90			
	56-65 yaş	15	3,69	0,50			
	66 yaş ve üzeri	3	4,47	0,41			
Öğrenim Durumu	Lise	3	2,95	1,00	2,078	0,104	
	Ön lisans	25	3,73	0,77			
	Lisans	143	3,71	0,77			

	Lisansüstü	38	3,43	0,92			
Mesleki Rehberlik Eğitimi	Turist Rehberliği Ön lisans Programı	37	3,43	0,82	2,759	0,043	1-3
	Turist/Turizm Rehberliği Lisans Bölümü	64	3,56	0,79			
	Bakanlık Sertifika Programı	106	3,77	0,79			
	Diğer	2	4,50	0,70			
Rehberlik Tecrübesi	1 yıldan az	10	3,22	0,80	1,254	0,289	
	1-4 yıl	35	3,65	0,69			
	5-9 yıl	73	3,70	0,88			
	10-14 yıl	26	3,85	0,91			
	15 yıl ve daha fazla	65	3,59	0,72			

Araştırma hipotezlerinin test edilmesi maksadıyla basit doğrusal regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Tablo 6'da görülen analiz sonuçlarına göre, H_1 'in F değerinin (3,699) 0,056 düzeyinde olduğu görülmektedir. Bu netice, görev davranışı faktörünün liderlik üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığını göstermektedir ($t=1,923$; $p=0,056>0,05$). Sonuç olarak, H_1 reddedilmektedir. H_2 için F değerinin (14,531) 0,000 anlamlılık düzeyinde geçerli olması, liderlik düzeyinin 0,066'sının ilişki davranışı faktörü ile açıklanabildiğini göstermektedir. Bu sonuç, H_2 'nin kabul edildiği ($t=3,812$; $p=0,000<0,05$) ve ilişki davranışı faktörünün liderlik üzerinde pozitif anlamlı bir etkiye sahip olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. H_3 'ün F değerinin (4,100) 0,044 düzeyinde anlamlılık ifade ettiği görülmektedir. Liderlik 0,019 oranında değişim davranışı faktörü tarafından açıklanmaktadır. Değişim davranışı faktörü, liderlik üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkiye sahiptir ($t=2,025$; $p=0,044<0,05$). Buna göre H_3 kabul görmüştür.

Tablo 6: Regresyon Analizi Sonuçları

H_1 Hipotezi					
	β	Standart Hata	Beta	t değeri	Anlam Düzeyi
Sabit	76,783	4,535		16,931	0,000
Görev Davranışı	0,161	0,084	0,132	1,923	0,056
R			0,132		
R ²			0,018		
Düzeltilmiş R ²			0,013		
Tahmini Standart Hata			7,69115		
F			3,699		
Anlam Düzeyi			0,000		
Bağımlı Değişken: Liderlik					
H_2 Hipotezi					
	β	Standart Hata	Beta	t değeri	Anlam Düzeyi
Sabit	70,676	3,909		18,081	0,000
İlişki Davranışı	0,667	0,175	0,256	3,812	0,000
R			0,256		
R ²			0,066		
Düzeltilmiş R ²			0,061		
Tahmini Standart Hata			7,0075		
F			14,531		
Anlam Düzeyi			0,000		
Bağımlı Değişken: Liderlik					
H_3 Hipotezi					

	β	Standart Hata	Beta	t değeri	Anlam Düzeyi
Sabit	80,581	2,460		32,754	0,000
Değişim Davranışı	0,190	0,094	0,139	2,025	0,044
R			0,139		
R²			0,019		
Düzeltilmiş R²			0,015		
Tahmini Standart Hata			7,68383		
F			4,100		
Anlam Düzeyi			0,000		
Bağımlı Değişken: Liderlik					

Sonuç

Araştırmada, Türkiye’de eylemli olarak çalışan turist rehberlerinin mevcut liderlik davranışı yönelimleri izlenmeye çalışılmıştır. Katılımcıların liderlik davranışları ölçeğine verdikleri yanıtlar neticesinde, öğrenim durumu ve mesleki tecrübe değişkenlerinin görev davranışı ile ilişkili oldukları görülmektedir. Öğrenim düzeyinin görev davranışı ortalamasına paralel arttığı izlenmektedir. Aynı şekilde mesleki tecrübe yılına paralel olarak görev davranışı ortalamasının da arttığı görülmektedir. Acar (2014) tarafından gerçekleştirilen benzer bir çalışmada ise liderlik yönelimleri ve eğitim durumu arasında anlamlı bir fark olmadığı saptanmıştır.

İlişki davranışının, yaş, öğrenim durumu, mesleki eğitimi ve meslek tecrübesi değişkenlerine göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Öğrenim durumu lise olan rehberlerin ilişki davranışı ortalaması diğerlerine oranla oldukça düşüktür. Lisansüstü öğrenime sahip rehberlerin ilişki davranışı ortalaması, lisans ve ön lisans mezunu rehberlerin ortalamalarından yüksektir. Buradan hareketle, öğrenim durumu arttıkça rehberlerin ilişki davranışı eğilimli liderlik sergiledikleri söylenebilir. Kültür ve Turizm Bakanlığı sertifika programından mezun rehberlerin yine rehberlik lisans bölümlerinden mezun rehberlere oranla daha fazla ilişki davranışı gösterdikleri, rehberlik lisans mezunu rehberlerin ise rehberlik ön lisans mezunu rehberlere nispeten daha çok ilişki davranışına eğilimli oldukları söylenebilir. Analizlerden çıkan diğer bir sonuç ise, mesleğin ilk yılında rehberlerin oldukça yüksek düzeyde ilişki davranışı liderlik eğilimine sahip olduklarıdır. İlişki davranışının, ilk dört yılda ciddi düşüş yaşadığı ve tecrübeyle orantılı olarak ilk yıla yakın düzeylere tekrar çıktığı söylenebilir. Mesleki rehberlik eğitimini bakanlık sertifika programlarında alan rehberlerin daha fazla değişim davranışı gösterdikleri görülmektedir.

İlişki davranışı ve değişim davranışı faktörleri ile liderlik davranışı arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Liderlik davranışı ile en yüksek ilişki, ilişki davranışı arasındadır. Analiz sonuçlarına göre, görev davranışı faktörünün liderlik davranışı ile ilişkili olmadıkları görülmektedir. Buna göre rehberlerin turistlere yeteneklerini geliştirebilecekleri fırsatlar yaratması, gerekli durumlarda koçluk ve danışmanlık yapması, stresli ve zorlu aktivitelerde onları cesaretlendirmesi, onları takdir etmesi gibi davranışlar rehberler tarafından liderlik sürecinde önemli görülen davranışlardır. Ancak bu bulgu yalnızca rehberlerin liderlik süreci hakkındaki görüşlerinden elde edildiğinden, lider olarak bir turist rehberini değerlendirmek için yeterli değildir. Gelecek çalışmalarda turistlerin de, rehberlerin liderlik süreci ile ilgili görüşlerinin değerlendirildiği bir araştırma konunun netlik kazanması açısından fayda sağlayacaktır.

Turist rehberlerinin genel olarak göreve yönelik davranışların önemsendiği liderlik davranışlarını tercih ettiği görülmektedir. Acar (2014) tarafından Aydın Turist Rehberleri Odası özelinde gerçekleştirilen çalışmada da benzer sonuç ortaya çıkmıştır. Rehberler, görev davranışından düşük ancak yakın bir oranla da insanı ön planda tutan ilişki yönelimli liderlik davranışı sergilemektedirler. Koşulların gerekliliğine göre görevi veya ilişkileri önceliğe alan

değişim davranışı içeren liderlik davranışı rehberlerin en az tercih ettikleri liderlik davranış modelidir. Ancak rehberlerin nispeten az tercih ettikleri ilişki yönelimli davranış, genel liderlik davranışının sergilenmesinde diğer davranışlara göre daha açıklayıcıdır. Rehberlerin, grup üyelerini ön planda tutan davranış sergilemeleri onların lider bir turist rehberi olarak nitelendirilmelerinde önemlidir.

Liderlik anlayışının, gelecekte geçmişten bugüne kadar olan süreçteki değişiminden çok daha hızlı şekilde değişmesi öngörülmektedir. Bu değişimle etkili liderlikte, vizyon belirleme, dürüstlük, sonuçlara odaklanma, ilham verme ve motive etme gibi belirleyici özellik ve davranışların ötesinde, küresel düşünme, kültürel farklılığı yönetme, liderliği paylaşma, ortaklıklar geliştirme ve teknolojik farkındalık geliştirme gibi yetkinlikler önem kazanacaktır (Barutçugil, 2014, s. 50-54). Bu kapsamda, farklı kültürden bireyin bir araya geldiği bir grubun yönetiminden sorumlu kişi olan rehberlerin, geleceğin liderlik gereksinimleri karşılayabilmesi için kültürel farklılıkları yönetebilme ve ortaklıklar geliştirebilme gibi insan yönelimli/ilişki yönelimli davranışlarının öneminin artacağı ifade edilebilir.

Kaynakça

- Acar, V. (2014). *Profesyonel Turist Rehberlerinin Liderlik Yönelimleri: Aydın Turist Rehberleri Odası'na Kayıtlı Olan Profesyonel Turist Rehberleri Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Ahipaşaoğlu, S. (2006). *Turizmde Rehberlik* (2. Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi
- Altıntaş, Ö. C. (2009). *Duygusal Zekâ Elemanlarının Liderlik Tarzları ve Örgütsel Sonuçlar Üzerindeki Etkisi: Isparta İli İlköğretim Okullarında Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Kocaeli.
- Aktaş, A. (2006). *Farklı Kültürlerdeki Yöneticilerin Kişilik Özelliklerine Dayanarak Liderlik Anlayışlarının Belirlenmesi: Türk ve Amerikan Otel Yöneticilerinin Karşılaştırmalı Analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Ap, J. ve Wong, K. K. F. (2001). Case Study on Tour Guiding: Professionalism, Issues and Problems. *Tourism Management*. 22(5), 551-563.
- Arslantürk, Y. (2003). *A Grubu Seyahat Acentalarının Turist Rehberlerinden Beklentileri ve Beklentilerin Karşılama Derecesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Avcıkurt, C. (2009). *Turizm Sosyolojisi Genel ve Yapısal Yaklaşım* (3. Baskı), Ankara: Detay Yayıncılık.
- Balkar, B. (2012). *Ortaöğretim Okulu Müdürlerinin Liderlik Becerilerinin Bilgi Yönetim Süreç Yeterliliklerindeki Rolü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Barutçugil, İ. (2014). *Liderlik*. İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
- Batman, O., Yıldırğan, R. ve Demirtaş, N. (Mart, 2001). *Turizm Rehberliği*. Adapazarı: Değişim Yayınları.
- Begeç, S. (1999). *Modern Liderlik Yaklaşımları ve Uygulamaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Kocaeli.
- Çay, Y.T. (2009). *Liderlik ve Duygusal Zekâ: Uygulamalı Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Demir, C., Yılmaz, M.K. ve Çevirgen, A. (2010). Liderlik Yaklaşımları ve Liderlik Tarzlarına İlişkin Bir Araştırma. *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*. 2(1), 129-152.
- Güdü, Ö. (2011). *Turizmin Sosyal ve Kültürel Etkilerinin Turist Rehberleri Tarafından Algılanması – Trabzon'da Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

- Gürdoğan, A. (2010). *Turizm Lisans Eğitimi Veren Yüksek Öğretim Kurumu Yöneticilerinin Liderlik Davranışlarının Öğretim Elemanlarının Örgütsel Bağlılığına Etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Güzel, Ö. ve Köroğlu, Ö. (2014). *Turist Rehberlerinin Liderlik ve Aracılık Rollerinin Tur Deneyimine Etkisi: Doğa Turlarına Üzerine Bir Araştırma*. Gaziantep University Journal of Social Sciences, 13(4), 939-960.
- Güzel, Ö. (2007). *Türkiye İmajını Geliştirilmesinde Profesyonel Turist Rehberlerinin Rolü (Alman Turistler Üzerine Bir Araştırma)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. , Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- <http://www.wftga.org/tourist-guiding/what-tourist-guide> (e.t. 24.01.2016)
- İbicioğlu, H., Özmen, İ. ve Taş, S. (2009), *Liderlik Davranışı ve Toplumsal Norm İlişkisi: Ampirik Bir Çalışma*, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. 14 (2).
- İslamoğlu, A. Hamdi ve Almiaçık, Ü. (2014). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (4. Baskı). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Keçecioğlu, T. (1998). *Değişim Yolunda İyi Bir Öğrenci ve İyi Bir Öğretmen: Liderlik ve Liderler*. İstanbul: Kalder Yayınları.
- Köroğlu, Ö. (2013). *Turist Rehberlerinin İş Yaşamındaki Rollerini Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16, 91-112.
- Milli Parklar Kanunu (1983), *T. C. Resmi Gazete*, 18132, 11 Ağustos 1983.
- Nigmetullina, K. (2011). *Uluslararası Zincir Otel İşletmelerinde Liderlik ve Yöneticilerin Liderlik Yönelimleri: İstanbul (Türkiye) ve Almatı (Kazakistan) Şehirlerindeki Aynı Zincire Ait Otel İşletmelerinde Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özkan, H. (2011). *Duygu Etkileşiminin Liderlik Tarzına Etkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Pond, Kathlenn L. (1993). *The Professional Guide: Dynamics of Tour Guiding*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Şen, S. (2012). *Konaklama İşletmelerinde Algılanan Liderlik İle İş Doyumu İlişkisi ve Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Şimşek, A. (2006). *Duygusal Zekânın Ana-Baba Tutumunun ve Doğum Sırasının Tercih Edilen Liderlik Tarzına Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şişman, M. (2011). *Öğretim Liderliği* (3. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Taşdan, N. (2012). *Kaymakamlık Mesleği Özelinde Türk Kamu Yönetiminde Liderlik Sorunları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Taşkıran, E. (2005). *Otel İşletmelerinde Liderlik ve Yöneticilerin Liderlik Yönelimleri: İstanbul'daki Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Taşkıran, E. (2010). *Liderlik Tarzının Örgütsel Sessizlik Üzerindeki Etkisinde Örgütsel Adaletin Rolü ve Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Temizkan, S.P. (2010). *Profesyonel Turist Rehberlerinin Turizm Pazarlamasındaki Rolüne Etkisi Açısından Hizmetiçi Eğitim Seminerleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Tengilimoğlu, D. (2005). Kamu ve Özel Sektör Örgütlerinde Liderlik Davranışı Özelliklerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Alan Çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 4(14), 1-16.

-
- Tetik, N. (2012). *Turist Rehberlerinin Ekoturizm Alanındaki Yeterlilikleri: Doğu Karadeniz Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir
- Tosun, C. ve Temizkan, R. (2004). *Türkiye'nin Dış Tanıtım ve Ülke İmajında Turist Rehberlerinin Rolü*. 1. Balıkesir Ulusal Turizm Kongresi Bildirileri. s. 345-365.
- Yenen, Ş. (2002). *Turist Rehberliği Eğitiminde, Niteliksel ve Niceliksel Planlamada Turizm Bakanlığı, Yüksek Öğretim Kurumu ve Meslek Kuruluşları Arasındaki İşbirliğinin Önemi*. Turizm Eğitimi Konferansı, T.C. Turizm Bakanlığı Turizm Eğitimi Genel Müdürlüğü, 11-13 Aralık, Ankara.
- Yukl, G., Gordon, A. ve Taber, T. (2002). Hierarchical Taxonomy of Leadership Behavior: Integrating a Half Century of Behavior Research. *Journal of Leadership and Organizational Studies*, 9(1), 15-29.
-

JSS

GADUN

P-ISSN: 1303-0094
E-ISSN: 2149-5459

